

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 13.

1930-31

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ",
1933

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ 13.

1930-31

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

1933

*Πᾶσα ἀποστολή πρὸς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον γίνεται πρὸς τὸν Διευ-
θυντὴν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ 1930-31

	Σελις
Δ. Εὐαγγελίδη , Πρωτοβυζαντινὴ βασιλικὴ Μυτιλήνης	1 - 40
Χ. Καρούζου , Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἄρτεμισίου (πίν. 1 - 5)	41 - 104
Α. Δ. Κεραμοπούλλου , Ἀνάθημα [Κορω]νέων ἐν Θήβαις	105 - 118
Ν. Κυπαρίσση , Ὁ καθήμενος ἀρχαῖκός Διόνυσος (πίν. 6 - 7)	119 - 136
Σ. Ν. Μαρινάτου , Δύο πρώϊμοι μινωϊκοὶ τάφοι ἐκ Βοροῦ Μεσαρᾶς	137 - 170
Βασίλ. Δ. Θεοφανείδη , Ἡ Ἀθηναῖ τῆς Πνυκὸς (3 παρένθετοι πίνακες)	171 - 176

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ 1930 - 31

	Σελις
Φ. Δ. Σταυροπούλου , Ἀνασκαφαὶ Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς	1 - 14
Ν. Κυπαρίσση , Ἀρχαῖστικὸν ἀνάγλυφον Διονύσου	15 - 16
Κ. Κουρουνιώτη , Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τῆς Ἐλευσίνος. Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ Τελε- στηρίῳ (παρένθετος πίναξ)	17 - 30
Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου , Προσκτήματα τοῦ Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κατὰ τὰ ἔτη 1930 καὶ 1931	31 - 37
Π. Νεράντζουλη , Ἐκθεσις ἀνασκαφῆς ὑστερορρωμαϊκῆς ἐπαύλεως εἰς τὸ γήπεδον Βοῦδ ἐν Πάτραις	38 - 40

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

A. ΤΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Εἰς τὸν αὐξανόμενον ὀσημέραι ἀριθμὸν τῶν πρωτοβυζαντινῶν βασιλικῶν, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τόσον ἀφθόνως ἔρχονται εἰς φῶς εἰς τὰς κυρίως ἑλληνικὰς χώρας, ὄχι μικρὸν οὐδὲ ἀνάξιον λόγου ἔρχεται νὰ συνεισφέρῃ καὶ ἡ Λέσβος. Ἀπὸ τινων ἤδη ἐτῶν εἶχα ἀρχίσει νὰ μελετῶ τὴν μεγάλην βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου, τῆς ὁποίας τὴν δημοσίευσιν παρεχώρησα εἰς τὸν φίλον καθηγητὴν κ. Ὁρλάνδον, ὅπως βραδύτερον ὑπέδειξα εἰς τὸν ἴδιον τὴν πρὸ πολλοῦ ὑπὸ τοῦ κ. Δαυὶδ γνωστὴν γενομένην βασιλικὴν τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου τῆς Ἐρεσοῦ, ὡς καὶ τρίτην τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἐπίσης τὸ πρῶτον ἀνακαλυφθεῖσαν ἐν Ἐρεσῶ βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη, τὰς ὁποίας ἕνεκα ἄλλων ἀσχολιῶν δὲν ἠδυνήθην ἐγὼ νὰ δημοσιεύσω¹. Εἰς ταύτας προσθέτω τώρα καὶ τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην, τὴν ὁποίαν ἀνέσκαψα κατὰ τὸν παρελθόντα Νοέμβριον καὶ ἡ ὁποία δὲν ἔξαντεῖ βεβαίως τὰ ἐπὶ τῆς Λέσβου ὑπάρχοντα λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης. Ἐγὼ τοῦλάχιστον γνωρίζω προσέτι τρεῖς βασιλικὰς ἐν αὐτῇ, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρω μίαν εἰς τὰ Λουτρὰ καὶ ἄλλην εἰς τὸν Κλαπάδον καὶ τὰς ὁποίας προτίθεται νὰ ἀποκαλύψω σὺν τῷ χρόνῳ καὶ καταστήσω ἐν καιρῷ γνωστὰς. Κατ' ἀνακοίνωσιν δὲ τοῦ φίλου ἐφόρου ἀρχαιοτήτων κ. Σ. Παρασκευαΐδου καὶ κατὰ τὴν παραλίαν τοῦ Πολιχνίτου παρατηροῦνται λείψανα βασιλικῆς, ἴσως δὲ καὶ παρὰ τὸ Λισβόρι ἐπὶ τῆς αὐτῆς παραλίας.

Ἐκ τοῦ πλουσίου τούτου ὕλικου θὰ καταστῇ δυνατὴ ὄχι μόνον ἡ καλυτέρα ἐξακρίβωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς νήσου, ἀλλὰ καὶ κυρίως ἡ μελέτη τῆς συγχρόνου αὐτῆς τέχνης θὰ εὐδοωθῇ, ὥστε ἐμφανέστερον νὰ ἐξαρθοῦν αἱ τοπικαὶ ἰδιορρυθμίαι καὶ νὰ ἐκτιμηθῇ ἐπαξίως ἡ συμβολὴ μιᾶς ἐκάστης χώρας εἰς τὴν συνολικὴν εἰκόνα τῆς τέχνης τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἡ ὁποία οὕτω συμπληρῶνεται καὶ πλουτίζεται.

B. ΤΑ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Ἦτο περίεργον ὅτι μέχρι σήμερον οὐδὲν σχεδὸν σημαντικὸν λείψανον πρωτοβυζαντινοῦ κτιρίου εἶχε παρατηρηθῆ εἰς τὴν πόλιν Μυτιλήνην καὶ τὸ ἄλλοτε

¹ Περὶ αὐτῶν πρὸβλ. Ὁρλάνδον, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1928 σελ. 324 ἐξ. καὶ εἰκ. 1, 4, 7 καὶ τὴν ἐν τῷ Ἀρχ. Δελτίῳ 1929, 1, 82 λεπτομερῆ μελέτην τοῦ ἰδίου, ὅστις εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ καὶ ἰδιαίτερον ἀπόσπασμα, διὰ τὸ ὁποῖον καὶ ἐδῶ ὀφείλω νὰ τοῦ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας.

ὕπ' ἑμοῦ δημοσιευθὲν κιονόκρανον τῆς Συλλογῆς Μυτιλήνης ἐν Ἀρχ. Δελτ. 9 (1922 - 1925) Παράρτ. σελ. 49 εἰκ. 15 δὲν γνωρίζομεν πῶς εἰσῆλθεν εἰς αὐτήν. Ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ἐν τῷ φρουρίῳ ὀπισθεν τοῦ ἄλλοτε τζαμίου σώζονται μόνον τὰ λείψανα ἡμικυκλικῆς κόγχης ἐκκλησίας¹, ἀλλ' οὐδὲν περισσότερον δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῶν.

Μεγαλυτέραν σημασίαν ἔχουν τὰ λείψανα κατακόμβης - μαρτυρίου, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς πόλεως. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μακρυγιαλοῦ εἰς τὴν β. κλιτὸν τοῦ λόφου «Βουναράκι» ἀνήκοντος εἰς τὴν οἰκογένειαν Ἀθανασιάδου παρὰ τὴν θάλασσαν πρὸ πολλοῦ ἐσημείωσα τὰ σωζόμενα ἐκεῖ ἐρεΐπια. Δυστυχῶς δὲν εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐρευνήσω λεπτομερέστερον καὶ διὰ τῆς σκαπάνης τὸν χῶρον τοῦτον, θὰ περιγράψω ὁμως συντόμως αὐτὰ ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐπανεέλθω τυχούσης εὐκαιρίας.

Ἐκ τοῦ βορρᾶ εἶναι ἡ εἴσοδος τοῦ μαρτυρίου, εἰς τὸ ὁποῖον κατήρχετό τις πιθανώτατα διὰ βαθμίδων ἢ κεκλιμένου ἐπιπέδου, ὡς εἶναι σήμερον μήκους 7 μ. περίπου, ἂν καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ βράχος εἶναι ἐφθαρμένος καὶ ὑπὸ χωμάτων κεκαλυμμένος ὥστε δὲν εἶναι καταφανῆς ἡ ἀρχὴ τῆς εἰσόδου. Τὸ μαρτύριον ἀποτελεῖ τετράγωνος αἴθουσα (4,15 × 4,15 περίπου), εἰς τὰς πλευρὰς τῆς ὁποίας ἀνοίγονται ὀρθογώνιοι κόγχαι τούτων ἢ μὲν ἀνατ. καὶ δυτ. ἔχουν 1,45 περίπου βάθος, ἢ δὲ νοτ. 1,50 - 1,70, ἐν ᾧ πρὸς βορρᾶν, ὅπου εἶναι ἡ εἴσοδος, ὁ βράχος εἶναι λαξευμένος βαθύτερον 1,65 - 1,70 μέχρι τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου, ὅπερ εἶναι 2,20². Σημειωτέον ὅτι τὴν ἀνατ. κόγχην περιθέει χαμηλὸν βάθρον πλάτους 0,35. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ καθέτου βράχου τῆς ν. πλευρᾶς φέρει μικρὰς ὀπὰς ἐντὸς τῶν ὁποίων σώζονται λείψανα σιδηρῶν γόμφων, διὰ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἐστηρίζοντο πλάκες μαρμάρου ἢ ἄλλα ἀντικείμενα χρησιμεύοντα πρὸς ἐπένδυσιν τοῦ βράχου, πρὸς τὸν ὁποῖον συνεδέοντο καὶ δι' ἀσβεστοκονιάματος «κουρασανίου» τοῦ ὁποίου σώζονται ἐπὶ τοῦ βράχου λείψανα. Αἱ κόγχαι εἶχον ὑπεράνω τόξον ἢ καμάραν διὰ πλίνθων ὀπτῶν ἀρχόμενον εἰς ὕψ. 1,20 (ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους), ὅπου ὁ βράχος εἶναι ὀριζοντίως λαξευμένος πρὸς ἔδρασιν τοῦ τόξου, μικρὸν λείψανον τοῦ ὁποίου σώζεται ἐκ κουρασανίου καὶ τεμαχίου πλίνθου κατὰ τὴν β. γωνίαν. Εἰς τὴν ἀ. κόγχην εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἐνάρξεως τοῦ τόξου ἢ νοτία παραστάς τοῦ βράχου εἶναι διαμορφωμένη εἰς μικρὸν ἐπίκρανον ὡς κορωνίδα λοξότμητον, ἀλλ' οὐχὶ καθ' ὄλον τὸ μῆκος. Ἐπὶ τῶν τόξων τούτων θὰ ἐστηρίζετο ἐπίσης πλινθόκτιστος τροῦλλος, ὡς συνήθως, ὅστις καλυπτόμενος ἔξωθεν ὑπὸ τῶν χωμάτων δὲν θὰ διεκρίνετο ἐντελῶς.

Τὰ ὑπόγεια ταῦτα κτίσματα ἦσαν τάφοι περιέχοντες τὰ λείψανα τῶν μαρτυ-

¹ Ὁρλάνδος Ἡμερολόγ. Μ. Ἑλλάδος 1929 σελ. 123.

² Μικραὶ διαφοραὶ παρατηροῦνται εἰς τὰς διαστάσεις ταύτας ἔνεκα τῆς φθορᾶς τοῦ βράχου.

ρησάντων ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, λεγόμενα συνήθως *μαρτύρια*. Εἶναι συγχρότητα κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους προελθόντα ἐκ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ ἐβραϊκῶν τάφων - κρυπτῶν (Πρὸβλ. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie², 1913 σελ. 125 καὶ Wulff, Altchristl. und byz. Kunst, I σ. 18). Εἰς τὰ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις εὐρεθέντα καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Wulff ἔνθ' ἂν ἀναφερόμενα προσθετέα: τὸ ἐν Θήβαις παρὰ τὸ μικρὸν Καστέλλι εὐρεθὲν (Κεραμοπούλλου, Θηβαϊκά, Ἄρχ. Δελτ. 3 (1917) εἰκ. 79 καὶ σελ. 113 ἐξ.) καὶ τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισσοῦ ἐν Ἀθήναις μαρτύριον τοῦ Λεωνίδη (Σωτηρίου, Ἄρχ. Ἐφημ. 1919 εἰκ. 7-9 σελ. 8 ἐξ.), ὅπερ εἶναι ὁλόκληρον ἐν τῷ βράχῳ κατεσκευασμένον διὰ πλίνθων, ὥστε καὶ τὰ τόξα, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ὁ τροῦλλος ἄρχονται ἀπὸ τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, ἐν ᾧ εἰς τὸ τῆς Μυτιλήνης ἔβαινον ἐπὶ τοῦ ἐπίτηδες λαξευθέντος ὀριζοντίως βράχου, ὡς εἴπομεν. Ἐκ τῶν τῆς Συρίας ὁμοιότατον πρὸς τὸ ἐν Μυτιλήνῃ εἶναι τὸ τῆς Mudscheleja (Holtzinger, Altchristliche und byzant. Baukunst³ εἰκ. 201), εἰς τὸ ὁποῖον πρὸ τῆς εἰσόδου ὑπάρχει καὶ πρόστασις δύο κιόνων, ὡς εἰς τὸ μαρτύριον τῶν Θηβῶν.

Ἄλλ' ἢ κατωτέρω δημοσιευομένη βασιλική εἶναι τὸ πρῶτον σπουδαῖον μνημεῖον τῆς πρωτοβυζαντινῆς ζωῆς τῆς πόλεως ἂν καὶ εὐρίσκειται εἰς ἀρκετὴν ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν πρὸς νότον, ὅπου θὰ ἐξυπηρέτει ἐξοχικόν τινα συνοικισμόν.

Γ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΓΑΛΩΝ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Εἰς τὴν τοποθεσίαν «Ἄργαλα» περὶ τὰ ἑξακόσια μέτρα πρὸς ν. τοῦ καφερείου τοῦ προαστείου τῆς Μυτιλήνης «Νεαπόλεως» καὶ πλησίον τῆς παραλίας ἀπεκαλύφθη ἐντελῶς τυχαίως ἡ ἐκκλησία αὕτη. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ὑπαρξίς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην ἐκκλησίας ἦτο πρὸ πολλοῦ γνωστή. Ἐγὼ δὲ αὐτὸς πρὸ ἐτῶν κατ' ἐπίσκεψίν μου εἰς τὸ κτῆμα τοῦτο ἀνῆκον εἰς τὴν κ. Σοφίαν Λιβαδᾶ (τότε Γκριτζιώτη) εἶχα παρατηρήσει μικρὸν ἐκεῖ παρεκκλήσιον τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς ἁγίας Εὐπρεπειᾶς¹ καὶ ἐγειρόμενον ἐν μέσῳ ἀφθόνων θάμνων καὶ σωροῦ ῥωμαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν λίθων. Παρέλαβον μάλιστα τότε, παραχωρηθεῖσαν ὑπὸ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἐπιτύμβιον ἑλληνιστικὴν ἐπιγραφὴν φυλασσομένην ἐντὸς τοῦ παρεκκλησίου (Πρὸβλ. Ἄρχ. Δελτ. 6 (1920/1921) σελ. 110). Ἐσκόπουν δὲ πάντοτε καὶ διὰ σκαφῆς νὰ ἐρευνήσω τὸν γῶρον, ἀλλ' ἢ κατὰ τὸ παρελθὸν φθινώπω-

¹ Τὸ ὄνομα προήλθε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξ ἐπικλήσεως τῆς Παναγίας: πρὸβλ. *Παναγία ἢ Παράκλησις* ἐν τῇ μονῇ ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων (Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρ. 1924 σελ. 65 καὶ εἰκ. 5), ἢ *Ἐπίσκεψις*, ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1925 σελ. 45) καὶ ἡ *Ὁδεῖα Ἐπίσκεψις* τοῦ ἀναγλύφου τῆς Μακρονήτου τῆς Θεσσαλίας (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Α' (1924) σελ. 237 ἐξ.) καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς ἐπισκοπῆς Βόλου (Εὐγγελοπούλου αὐτ. Β').

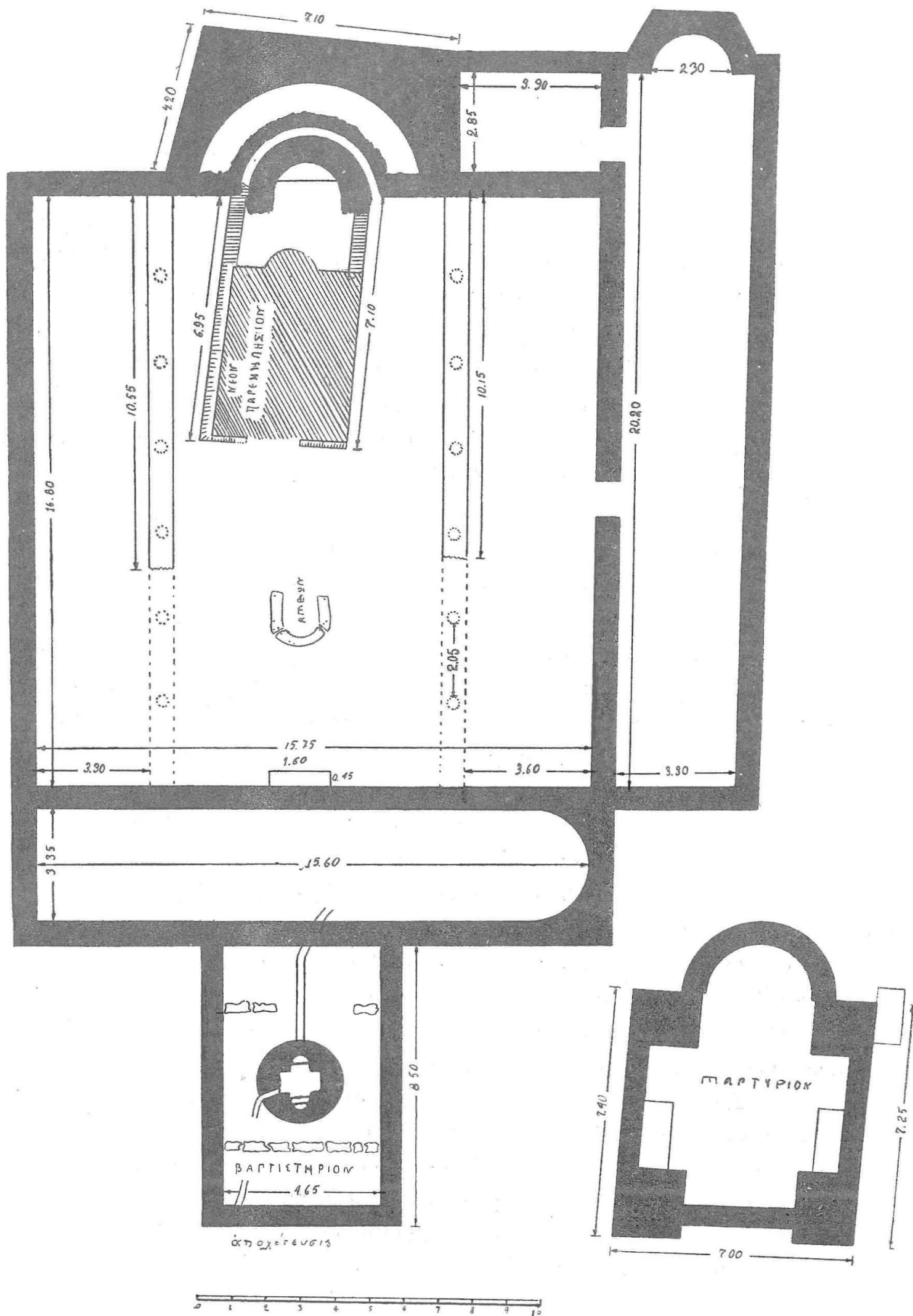
ρον ἑναρξίς τῆς κατασκευῆς τῆς ἐκεῖθεν διερχομένης ἐθνικῆς ὁδοῦ Λέσβου Κρατίγου - Σιγρίου ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ ἀνακαλυφθῆ τὸ μνημεῖον. Οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὴν ῥηθειῖσαν ὁδὸν ἔχοντες ἀνάγκην χώματος καὶ ἄλλου ὕλικου πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ ἐπιπέδου αὐτῆς ἤρχισαν νὰ ἀποκομίζουσαν ταῦτα ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ἐκ τοῦ σχηματισμένου ἐκεῖ ἐλαφροῦ ὑψώματος. Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐργασίας προσέκοψαν εἰς τὴν κόγχην καὶ τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας καὶ ἔφεραν εἰς φῶς γλυπτὰ τινα καὶ μίαν ῥωμαϊκὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν (βλ. κατωτέρω), ὅποτε ἐπεμβάσει τῶν ἀρχῶν διεκόπη ἢ περαιτέρω χωματοληψία. Τότε ἀδεία καὶ δαπάνη τοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας Ὑπουργείου ἐπελήφθη τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ μνημείου διὰ μικρᾶς ἀνασκαφῆς, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα ἐκθέτω ἐνταῦθα¹.

Ἀπὸ μακρὰν ἀκόμη βαδίζων κανεῖς ἐπὶ τῆς παραλιακῆς ὁδοῦ ἀπὸ τῆς Νεαπόλεως πρὸς τὴν Κράτιγον βλέπει νὰ λευκάξῃ παρὰ τὴν θάλασσαν μικρὸν παρεκκλήσιον ὀπισθεν ὑψηλοῦ καὶ μεγάλου σχίνου, ὅστις πυκνὸς καὶ βαθιὰ ῥιζωμένος ἀπλώνει τοὺς προστατευτικούς κλάδους του μὲ τὸ δασὺ φύλλωμα εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ἀψίδος τῆς βασιλικῆς. Πρέπει νὰ πλησιάσῃ διὰ νὰ ἴδῃ τὸ σύμπλεγμα τῶν κτιρίων τῶν ἐκτεινομένων πρὸς ν. καὶ δ. αὐτῆς, ἡ ὁποία μὲ διεύθυνσιν κάθετιον πρὸς τὴν ἀκτὴν ἀρχίζει εἰς ἀπόστασιν ἑκατὸν περίπου μέτρων.

1. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Σχῆμα, μέγεθος καὶ τοιχοδομία. Ἐκ τοῦ σχεδίου βλέπομεν ἀμέσως ὅτι ἔχομεν ἐνώπιόν μας μεγάλην βασιλικὴν μὲ ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, μὲ τρία κλίτη, μὲ νάρθηκα καὶ μὲ διάφορα προσκτίσματα (εἰκ. 1). Ἡ βασιλικὴ ἔχει συνολικὸν μῆκος 26,10 καὶ πλάτος 17 μέτρων. Τοῦ κυρίως ναοῦ τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι σχεδὸν τετραγώνον μὲ μῆκος 16,80 καὶ πλάτος 16 μ. ἔχον οὕτω τὸν τύπον ἀνατολικῆς βασιλικῆς καὶ μόνον ἢ προσθήκη τοῦ νάρθηκος μειώνει κάπως τὴν ἐντύπωσιν τοῦ τετραγώνου χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προσδίδῃ τὸν ἐπιμήκη χαρακτῆρα τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλικῶν. Οἱ τοῖχοι αὐτῆς μόλις ὑψοῦνται σήμερον ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους ἐκτὸς ἐλαχίστων σημείων ὅπως κατὰ τὰ ἄκρα τῆς ἀψίδος, ὅπου τὸ μὲν β. φθάνει 0,90, τὸ δὲ ν. τὰ 0,55 καὶ τὴν ν. πλευρὰν τοῦ βαπτιστηρίου, ἣτις σώζεται εἰς ὕψος 0,70.

¹ Ἐνταῦθα ὀφείλω μὲ εὐγνωμοσύνην νὰ ἀναφέρω ὅτι μεγάλως ἐβοήθησεν εἰς τὴν περάτωσιν τῆς ἀποκαλύψεως ὁ ῥέκτης καὶ φιλοπρόοδος Δήμαρχος Μυτιλήνης κ. Ν. Πετρόπουλος διὰ τῆς πρωτοβουλίας καὶ φροντίδος τοῦ ὁποίου ἐστεγάσθη ἐν μέρει τὸ ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν δάπεδον καὶ πρόκειται ν' ἀπαλλοτριωθῆ ὁ χώρος. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἐκφράσω θερμὰς εὐχαριστίας εἰς τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Μυτιλήνης κ. Ἰάκωβον, διότι διευκόλυνε τὴν ἐνέργειαν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπίσης εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ ἐν Μυτιλήνῃ Πρακτικοῦ Λυκείου Λιβανίδην, Τρεβέδιον, Καζάξην καὶ Χριστοδοῦλου τοὺς ὁποίους ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου ὁ καθηγητὴς τῶν τεχνικῶν μαθημάτων καλλιτέχνης κ. Γαβαλᾶς καὶ οἱ ὁποιοὶ ὑπὸ τὰς ὁδηγίας μου ἐξεπόνησαν τὰ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ δημοσιευόμενα σχέδια.

Εἰκ. 1. Κάτοπις τῆς βασιλικῆς Ἀργάλων.

Ἡ ἐκκλησία εἶναι κτισμένη διὰ κοινῶν, ἀλλὰ καὶ εἰργασμένων λίθων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ληφθῆ ἐκ ῥωμαϊκῶν κτιρίων, μετ' ἀσβεστοκονιάματος. Μεταξὺ αὐτῶν παρεμβάλλονται συχνὰ καὶ ὀπταὶ πλίνθοι εἰς μικρὰ καὶ μεγάλα τεμάχια. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ἔφερε καὶ ἐπίχρισμα, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μάλιστα ὄψιν τῆς ἀψίδος, ἣτις εἶχε κτισθῆ χωριστὰ κυκλικὴ καὶ ἔπειτα ἐπενδυθῆ μὲ τὸ ὀρθογώνιον περιθώριον, διακρίνεται δ' ἢ διὰ τοῦ μυστηρίου ἐπιμελῆς ἐπίστρωσις τοῦ ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἢ χάραξις τῶν μεταξὺ τῶν λίθων ἄρμογῶν¹, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πάλιν σώζεται τμῆμα τοῦ συνεχοῦς ἐπιχρίσματος, ὅπερ ἐκάλυπτε τὸν τοῖχον.

Ἡ ἀψίς. Καὶ ἄλλο ὅμως δεῖγμα ἀνατολικῆς ἐπιδράσεως ἔχομεν ἐδῶ νὰ παρατηρήσωμεν: Τὴν ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, ὡς ἀνωτέρω περιγράφη, τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν συριακῶν ἐκκλησιῶν, τοῦ ὁποίου τὴν παρουσίαν εὐρίσκομεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ καὶ ἐν Λέσβῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Κατὰ τὴν νοτιάν πλευρὰν τῆς ἀψίδος ὑπάρχει μικρὸν ἐπίμηκες δωμάτιον, τὸ ὁποῖον προσεκτίσθη βραδύτερον, διότι ὁ ἀνατολικὸς αὐτοῦ τοῖχος δὲν εὐρίσκεται εἰς εὐθυγραμμίαν πρὸς τὸν α. τοῖχον τῆς ἀψίδος, τὸν ὁποῖον οἰοῦναι συνεχίζει καὶ δὲν εἶναι ὀργανικῶς πρὸς αὐτὸν συνδεδεμένος, ἀλλ' ἐντελῶς ἐξωτερικῶς προσκεκολλημένος. Ὅμοιον δωμάτιον, ἀλλ' εἰς τὴν β. πλευρὰν τῆς ἀψίδος, βλέπει κανεὶς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου (Πρὸβλ. Ath. Mitt. LVI (1929) σελ. 122 εἰκ. 14). Ἡ κόγχη τῆς ἀψίδος καὶ ἐν γένει τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ἱεροῦ βήματος φαίνεται ὅτι ὑπέστη βραδύτερον μεταβολάς, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται τινὰ τῶν νῦν σωζομένων ἐκεῖ ἡμικυκλικῶν κτισμάτων. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν κόγχην τοῖχος συνενούμενος κατὰ τὰ ἄκρα πρὸς τὸ τέρμα αὐτῆς, ὅπου σώζεται τὸ ἐπίχρισμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπακουμβᾶ, ὅθεν γίνεται φανερὸν ὅτι τὸ κατασκεύασμα τοῦτο εἶναι μεταγενέστερον τῆς ἀρχικῆς ἀψίδος. Ἐντὸς αὐτοῦ πάλιν ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀρχικῶς ὑπάρχον ἡμικύκλιον κανονικώτερα κατεσκευασμένον, τοῦ ὁποίου τὰ πέρατα δὲν σώζονται, ἐγκάρσιος ὅμως τοῖχος συνδέει ὡς χορδὴ μέρος τοῦ τόξου. Ὁ μεταξὺ τοῦ ἡμικυκλίου τούτου καὶ τοῦ πρώτου στενὸς (0,20) διάδρομος κοσμεῖται ὑπὸ μωσαϊκοῦ, ἐν ᾧ ὁ μεταξὺ τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ πρώτου ἡμικυκλίου χῶρος ἦτο πιθανῶς πλήρης. Ἀπὸ τοὺς βραχίονας τοῦ πρώτου ἡμικυκλίου τοὺς συνδέοντας αὐτὸ πρὸς τὴν ἀψίδα ὀρμῶνται ἐκατέρωθεν δύο τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι βαίνουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ ἀπετέλουν ἴσως τὴν ἀρχὴν τῶν πλευρῶν τοῦ πρεσβυτερίου, ὡς κατ' ἀρχὰς ὑπέθεσα. Ἐνεκα ὅμως τῆς ἐντελῶς λοξῆς καὶ οὐχὶ παραλλήλου πρὸς τοὺς ἐκατέρωθεν στυλοβάτας θέσεώς των οἱ τοῖχοι οὗτοι εἶναι μεταγενέστεροι καὶ ἀνήκουν πιθανότατα εἰς βραδύτερον κτισθὲν ἐν τῷ καταστραφέντι ναῷ παρεκκλήσιον, τὸ ὁποῖον διεδέχθη τὸ πρό τινων ἐτῶν κατασκευασθὲν

¹ Πρὸβλ. ὅμοιον καὶ εἰς βασιλικὴν τῆς Κορίνθου Amer. Journ. of Arch. 1929 σελ. 348 (Carpenter).

καὶ νῦν σωζόμενον. Ἐκ τῶν κατασκευῶν τούτων καὶ ἄλλων (ὡς τάφων σκαφέντων ἐπ' ἐσχάτων πρὸς ἐνταφίαισιν μικρῶν παιδίων ἔξω τῆς ἀψίδος τοῦ νεωτέρου παρεκκλησίου) ἠλλοιώθη βέβαια ἢ ἀρχικὴ κατάστασις τῶν κτισμάτων εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς βασιλικῆς. Πάντως ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν ἡμικυκλίων μὲ τὴν ψηφιδωτὴν γιρλάνδαν στενὸς διάδρομος εἶναι ἀρχαῖος, ὡς καὶ τὸ παρ' αὐτὴν τμήμα τῶν ἡμικυκλίων. Ἐπίσης ἀσφαλὲς εἶναι ὅτι ἀπὸ τῆς ἀψίδος ἐπροχώρει πρὸς τὸν ναὸν τὸ πρεσβυτέριον εἰς ἰκανὴν ἀπὸ τῶν ἐκατέρωθεν κιονοστοιχιῶν ἀπόστασιν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ ναοῦ δὲν διακόπτεται οὐδαμοῦ ἐξακολουθοῦν μέχρι τῶν ἀνατολικῶν τοίχων, οὕτω δὲ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ἂν καὶ δὲν ἐσώθησαν οἱ τοῖχοι αὐτοῦ, ὅτι τὸ πρεσβυτέριον ἔχει τὴν μορφὴν τῶν πρεσβυτερίων τοῦ ε' αἰῶνος, τῶν ὁποίων ἄριστον παράδειγμα καὶ καλῶς σωζόμενον μᾶς ἐχάρισεν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ καθηγητοῦ Σωτηρίου εἰς τὴν Νέαν Ἀγχίαλον τῆς Θεσσαλίας (Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 Πίν. Β βλ. καὶ εἰκ. 155). Φαίνεται ὅτι καὶ τὸ ἐσωτερικὸν δάπεδον τοῦ πρεσβυτερίου εἶχε ψηφιδωτόν, ὡς συμπεραίνομεν ἐξ ἐλαχίστων σωζομένων λειψάνων.

Τὸ σχῆμα ὅμως, τὸ ὁποῖον ἔλαβε τὸ ἱερὸν βῆμα μετὰ τῆς ἀψίδος ἐκ τῶν κτισμάτων τούτων δηλ. τῶν ἡμικυκλίων, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον πιθανῶς ὡς ἔδραι τῶν ἱερέων (οἰονεὶ σύνθρονον), ἐνθυμίζει ὁμοίαν διάταξιν καὶ ἀλλαγῶν ἀπαντῶσαν, ὡς εἰς τὴν ἐν ἄσσει ἐπισκοπικὴν βασιλικὴν τῆς πόλεως Salona (Gerber, Forschungen in Salona I εἰκ. 60 καὶ 62), ὅπου μεταξὺ τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ ἡμικυκλικοῦ βήθρου ἐσχηματίσθη διάδρομος στενωτέρως κατὰ τὰ ἄκρα καὶ εὐρύτερος εἰς τὸ μέσον. Ὁ αὐτὸς ἐκδότης ἀναφέρει καὶ ἄλλα δύο ὅμοια παραδείγματα, τὴν ἀψίδα τῆς βασιλικῆς τοῦ ξενοδοχείου τοῦ Παμμαχίου εἰς τὸ ἐπίνειον τῆς Ρώμης Ὀστίαν τοῦ δ' αἰῶνος (Rivoira, Le origini della architettura Lombarda² σελ. 21) καὶ τῆς βασιλικῆς ἐν Cili τοῦ ε' αἰῶνος (Gerber ἐνθ' ἂν. σελ. 42, εἰκ. 63 c), ὅπου μάλιστα τὸ δάπεδον τοῦ διαδρόμου ἔχει καὶ ψηφιδωτόν, ὡς τὸ ἡμέτερον. Εἰς ταῦτα δύναται τις νὰ προσθέσῃ παραδείγματα ἐκ Δαλματίας, Ἰστρίας καὶ Τύνιδος, ὅπως τὴν βασιλικὴν ἐν Hoischhügel τοῦ Νωρικοῦ (R. Egger, Frühchristlicher Kirchenbau im südlichen Noricum σελ. 103 ἐξ.), τὴν βασιλικὴν τοῦ Parenzo (Gerber, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens σελ. 37), τὴν βασιλικὴν τῆς Oum-el-Abouab καὶ τῆς Bir-bon-Rekba τῆς Τύνιδος (Gauckler, Les basiliques chrétiennes de Tunisie Πίν. XII, σελ. 17) καὶ πρὸς τούτοις τὴν ἀψίδα τοῦ Λατερανοῦ. Ὁ δὲ διπλοῦς τοῖχος τῆς βασιλικῆς τοῦ Grado τῆς Δαλματίας (Swoboda, Oester. Jahresh. IX (1906) Beibl. σελ. 7 εἰκ. 8) μὲ τὸ πρὸ αὐτοῦ βῆθρον εἶναι ἴσως μία προβαθμὶς τοῦ συνθρόνου, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Γλυφάδας Ἀττικῆς (Ὁρλάνδου, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1930 σελ. 8 καὶ εἰκ. 4 τοῦ ἰδιατέρου ἀνατυπώματος). Σαφέστερον μάλιστα εἶναι διαμορφωμένον τὸ σημεῖον τοῦτο

εἰς τὴν βασιλικὴν Α τοῦ Δουμετίου τῆς Νικοπόλεως (Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1916 σελ. 35 - 35 καὶ Πίν. 3) καὶ εἰς τὴν ἐν Λέσβῳ βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη (Ὁρλάνδου Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 56 εἰκ. 61). Τὸ ἀπλούστερον σχῆμα ἔχει πιθανώτατα ἐκ Μ. Ἀσίας τὴν ἀρχὴν ὡς βλέπομεν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Μιλήτου (Wiegand, Milet I, 7 Πίν. XXV) καὶ τῆς Μυτιλήνης ἐδῶ, ἐντεῦθεν δὲ ἐπεξετάθη εἰς τὰς μνημονευθείσας χώρας καὶ ἀποτελεῖ βαθμίδα ἐξελίξεως εἰς τὸ σύνθρονον τοῦ 5' αἰῶνος.

Ὁ κυρίως ναός. Αἱ κιονοστοιχίαι. Εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς τοίχους ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῆς ἀπόστασιν, ὡς συνήθως, ἔρχονται οἱ στυλοβάται τῶν κιονοστοιχιῶν, οἱ ὅποιοι χωρίζουν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἰς τρία κλίτη. Οἱ στυλοβάται οὗτοι δὲν σώζονται εἰς καλὴν κατάστασιν οὐδὲ εἰς ὅλον τὸ μῆκος των, εἶναι δὲ κατεσκευασμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ λίθων εἰλημμένων ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἀλλ' οὐδεμία λιθίνη πλίνθος βάσεως εὐρέθη εἰς τὴν κανονικὴν τῆς θέσιν ὥστε νὰ συμπεράνωμεν ἀσφαλῶς περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κίωνων. Μόνον ἐκ σωθέντος μεγάλου θωρακίου (βλ. κατωτέρω εἰκ. 8) δυνάμεθα ἴσως νὰ ὑπολογίσωμεν κατὰ προσέγγισιν τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν. Ἄν λάβωμεν δηλ. ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ μῆκος τοῦ ῥηθέντος θωρακίου εἶναι 2,05 καὶ ἡ κάτω διάμετρος τῶν κίωνων 0,375, τὸ δὲ ὅλον μῆκος τῶν στυλοβατῶν 16,80, τότε εἰς τὸ διάστημα τοῦτο ἀναλογοῦν ἐξ κίονες $(6 \times 0,375 + 7 \times 2,05 = 16,60 \mu.)$, ὅσοι ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου.

Καὶ τὸν μὲν στυλοβάτην τῆς β. κιονοστοιχίας δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν μέχρι τοῦ δ. τοίχου πλὴν μικροῦ κενοῦ ἐν τῷ μέσῳ, ἀλλὰ τὸν τῆς ν. μόνον μέχρι τινός. Οἱ στυλοβάται ἦσαν ἱκανῶς ὑψηλότεροι τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ μὲν β. σώζεται τμῆμα εἰς ὕψ. 0,25, ὅπου ὡς ἐκ τοῦ σωζομένου ἀμμοκονιάματος θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι λίθοι, τοῦ δὲ ν. τμῆμα ὑψοῦται μέχρι 0,40. Οὗτος συνέκειτο ἐκ μικροτέρων λίθων, τοὺς ὁποίους εἰς τὸ σωζόμενον τοῦλάχιστον τμῆμα ἐπενέδυσαν βραδύτερον διὰ παρῶν πλακῶν, ὑπ' αὐτῶν δὲ ἐκαλύφθη καὶ μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Ἄγνωστον διὰ τίνα λόγον ἐπεχειρήθη ἡ ἐπισκευὴ αὕτη. Πάντως ὁ στυλοβάτης κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ πρὸ τῆς ἐπισκευῆς θὰ εἶχεν ὕψος ὑπὲρ τὰ 0,60, πράγμα ὃχι ἀσύνηθες εἰς πλείστας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ αὐτῆς τῆς Λέσβου ἀκόμη, ὡς τῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου. Ὑποπεύω ὅτι εἰς ἐκ τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους κατεσκευάζον συνήθως ὑψηλοὺς τοὺς στυλοβάτας, ἦτο καὶ ἡ δυσκολία τῆς προμηθείας ὑψηλῶν κορμῶν κίωνων καὶ ἡ μεγαλυτέρα ἀπαιτουμένη δαπάνη, ἐνῶ ἠδύναντο διὰ τῆς ὑψώσεως τῶν στυλοβατῶν νὰ θεραπεύσουν τὴν ἔλλειψιν ταύτην.

Ἐπὶ τῶν στυλοβατῶν τούτων ἐστηρίζοντο οἱ κίονες, τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ἐξ κορμοὶ οὐχὶ πάντες ἀκέρατοι. Εἶναι ἐξ ἐγγωρίου ὑποκυάνου μαρμάρου ἀρράβδω-

τοι και οί ἀκέραιοι ἔχουν ὕψος 1,76 και 1,77 μὲ κάτω διάμετρον 0,37 και 0,375 και ἄνω 0,35 και 0,36. Εἰς μὲ διάμ. 0,33 ἄνω και 0,375 κάτω ἔχει ὕψος 1,55, ἐν ᾧ ἄλλος ἀποκεκρουμένος μὲ διάμ. περίπου 0,285 σῶζει ὕψος 1,07. Ἐνὸς σώζεται ἡ κεφαλή, ὅπου ἔχει ἐλαφρῶς ἐξέχοντα δακτύλιον. Εἶναι φανερὸν ἐκ τοῦ διαφόρου ὕψους των ὅτι ὅλοι οἱ κίονες οὗτοι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκουν εἰς τὰς κάτω κιονοστοιχίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχε και δευτέρα ὑπεράνω τῆς πρώτης, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἀνήκουν οἱ μικρότεροι. Οἱ πλείστοι τῶν κορμῶν τού-

των ἔχουν δύο τόρμους συνδέσμων εἰς ὕψος 0,64 τὸν ἕνα και 0,76 τὸν ἕτερον ἀπὸ τῆς βάσεως, οἵτινες ἐχρησίμευον πιθανώτατα πρὸς στήριξιν τῶν μεταξὺ αὐτῶν ὑπαρχόντων θεωρακίων. Ἰσταντο δὲ ἐπὶ βάσεων, τῶν ὁποίων εὐρέθησαν τρεῖς. Ἐκ τούτων μία εἶναι ἰωνικὴ ἀττικοῦ τύπου ἐπὶ πλίνθου μὲ ἀπεξεσμένον τὸν ἄνω τόρον και ἔχει ὀλικὸν ὕψος 0,21 και ἄνω διάμ. 0,39. Ἡ δευτέρα εἶναι ἀνεστραμμένον δωρικὸν κιονόκρανον μὲ ἀπεξεσμένην ὑπὸ τοὺς ἱμάντας τὴν

Εἰκ. 2. Κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος και ἀνάγλυφα.

ἀρχὴν τῶν ῥαβδώσεων, μὲ ὀλικὸν ὕψος 0,19 και ἄνω διάμ. 0,33. Τέλος ἡ τρίτη εἶναι ἀττικὴ βᾶσις ἐπὶ πλίνθου ὕψος 0,17 και ἄνω διάμ. 0,33. Ἄπασαι αἱ βᾶσεις αὗται ἐξ ἐγχωρίου ὑποκυάνου μαρμάρου εἶναι εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων ῥωμαϊκῶν μνημείων σώζουσαι κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν και τόρμον συνδέσμου μὲ αὐλακα ἐγγύσεως τοῦ μολύβδου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι μόνον ἡ πρώτη ἀνήκει εἰς κίονας τῶν κάτω κιονοστοιχιῶν, αἱ δὲ λοιπαὶ εἰς κίονας τῶν ἄνω, ὡς ἐκ τῶν ἄνω διαμέτρων των συνάγεται.

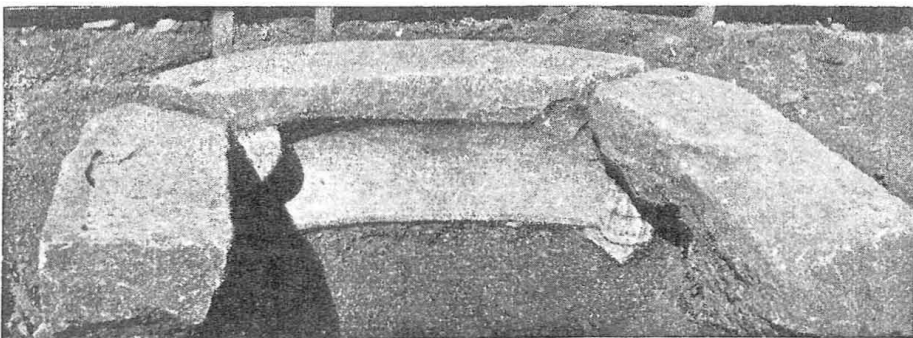
Κιονόκρανων εὐρέθησαν δύο εἶδη, τὰ μὲν ἀπλᾶ ἰωνικά, τὰ δὲ ἰωνίζοντα μετ' ἐπιθήματος (βλ. εἰκ. 2 και 3). Τῶν πρώτων ἔχομεν δύο ὅμοια ὕψ. 0,11 και πλάτ. 0,36 μὲ ἀποκεκρουμένας τὰς ἑλικας ἀνήκοντα μᾶλλον εἰς τοὺς κίονας τῆς ἄνω κιονοστοιχίας. Τῶν δευτέρων ἐσώθησαν τρία οὐχὶ ἐντελῶς ἀκέραια ὕψ. 26 πλάτ. στενῆς πλευρᾶς ἐπιθήματος 0,45, 0,48, 0,52, πλάτ. μακρᾶς πλευρᾶς ἐπιθήματος 0,78 (τοῦ ἐνὸς μόνον ἐν μέρει σωζομένου). Ἡ κάτω διάμετρος πεπλατυσμένη εἶναι 0,30 × 0,34 και 0,33 × 0,36 (τοῦ τρίτου ὄντος ἀποκεκρουμένου). Ταῦτα θ' ἀνεῖχον

ὑπέρανω αὐτῶν τόξα, τὰ ὅποια ὑπεδέχοντο τὰ ἐπὶ τῶν κιονοκράνων ἐπιθήματα. Περὶ τῆς διακοσμῆσεώς των βλ. κατωτέρω.

Ὁ ἄμβων. Ἐν τῷ μέσῳ καὶ μᾶλλον κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ εὐρέθη ἡμικυκλικὸν κτίσμα, τὸ ὁποῖον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐχρησίμευεν ὡς ἄμβων (εἰκ. 4). Σύγκριται ἐκ δύο ὀρθογωνίων λίθων, παραλλήλως κειμένων, τοὺς ὁποίους κλείει ἐκ δυσμῶν ἕτερος ἡμικυκλικὸς συνδεόμενος πρὸς αὐτοὺς ἐκατέρωθεν διὰ πειοειδοῦς συνδέσμου. Ὁ λίθος οὗτος εἶναι εἰλημμένος ἐξ ἀρχαίας ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, διότι ἡ ἐμπροσθία κοίλη αὐτοῦ πλευρὰ φέρει εἰσέχον αἰγυπτιάζον κυμάτιον καὶ κατὰ τὰ ἄκρα δύο λεοντόποδας (εἰκ. 4). Τὸ ὅλον ἀποτελεῖ πεταλοειδὲς σχῆμα μήκους 1,20 καὶ πλάτους 1,70. Ὅσαι κατὰ τὰ ἄκρα τῶν λίθων ἐχρησίμευον πρὸς γόμφωσιν τῶν πλακῶν, αἱ ὁποῖαι ὄρθιαι ἐσημάτιζον τὰς πλευρὰς αὐτοῦ καὶ ἀνεῖχον τὸ δάπεδόν του. Τούτων εὐρέθησαν δύο, ὧν ἡ μὲν ἐκ τοῦ πρώτου θωρακίου τοῦ προστατεύοντος τὴν κλίμακα τῆς ἀνόδου, ἡ δὲ κυκλοτερής, ἐκ τῆς προσόψεως (βλ. κατωτέρω πλείονα περὶ τοῦ σχήματος καὶ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ἄμβωνος).

Εἰκ. 3. Κιονόκρανον μετ' ἐπιθήματος.

Εἰκ. 4. Ἄμβων.

διὰ παραθύρων, τῶν ὁποίων οὔτε τὸν ἀριθμὸν οὔτε τὴν θέσιν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν. Πάντως εἰς παράθυρον ἀνήκει ὁ μικρὸς ἀμφικιονίσκος τῆς εἰκ. 5 ὅστις ἐχώριζεν αὐτό, ἂν ἦτο μόνος, εἰς δύο λοβούς. Εἶναι ἐκ τοῦ κοινοῦ λεσβίου τοῦ ἐν μέρει ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ ἔχει ὕψ. 0,875, πλάτ. 0,40 καὶ πάχ. 0,19.

Παράθυρα. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας ἐφωτίζετο βεβαίως

Σύγκειται ἐκ πλίνθου χαμηλῆς, ἀπλῆς ὑπὲρ αὐτὴν ταινίας, τοῦ κορμοῦ, τοῦ κιονοκράνου καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἄβακος. Τὸ κιονόκρανον κοσμεῖται ὑπὸ τριφύλλου, τὸ ὁποῖον ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κιονοκράνου ἀνοίγει τὰ φύλλα πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ πλαγία πλευρὰ ἔχει στενὴν διαχωριστικὴν ζώνην, εἰς τὴν ὁποίαν προσαρμύζονται ἐκατέρωθεν οἱ δύο ἡμικιονίσκοι. Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς πλαγίας ταύτης ὄψεως μικρὰ τετράγωνος κοιλότης ἐχρησίμευεν ἴσως πρὸς στήριξιν ὑαλοστασίου ἐκτὸς ἂν ὑποτεθῆ ὅτι προέρχεται ἐκ προγενεστέρως χρήσεως τοῦ λίθου, διότι εἰς τὸ ἄνω μέρος δὲν ὑπάρχει καὶ ἄλλη κοιλότης ἀπαραίτητος πρὸς ἀσφαγῆ ἐνθεσιν τοῦ ὑαλοστασίου. Βλέπε ὅμοιον ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἑρεσοῦ Ὁρλάνδου, ΑΔ. 1929 σελ. 31 εἰκ. 31 μὲ πέντε ἀντὶ τριῶν φύλλων ἐν τῷ ἐπιγράνω.

Ὁ νάρθηξ. Ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ μεταβαίνει τις εἰς τὸν νάρθηκα διὰ θύρας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήροχτό τις διὰ βαθμίδων, τῶν ὁποίων σώζεται μία χαμηλὴ, κατεσκευασμένη διὰ μικρῶν λίθων, πλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἐπενδεδυμένη τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν διὰ λεπτῆς μαρμαρίνης πλακῶς. Ὁ νάρθηξ ἔχει πλάτος 3,35, μῆκος 15,60 καὶ λήγει κατὰ τὴν ν. στενὴν πλευρὰν εἰς ἡμικυκλικὴν ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, ὅχι πολὺ συνήθη εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Εὐρίσκονται ὅμως παραδείγματα τοιαύτης διαμορφώσεως τοῦ νάρθηκος, τῶν ὁποίων καταλέγω ὅσα μοῦ εἶναι γνωστά. Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Gülbakché τῶν Κλαζομενῶν παρὰ τὰ Βουρλά τῆς Σμύρνης ὁ νάρθηξ εἶναι κατὰ τὰς δύο στενάς πλευράς ἀψιδωτός (Πρὸβλ. Strzygowski, Kleinasien, εἰκ. 35), ὅπως καὶ ἐν Κorykos τῆς Κυλικίας (Herzfeld - Guyer: Meriamlik und Korykos 1930 εἰκ. 87 - 89) ἐπίσης καὶ τοῦ ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννης (L. von Sybel, Christliche Antike II εἰκ. 92). Παραπλήσιος εἶναι ὁ τοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ Λατερανοῦ (Πρὸβλ. Holtzinger, Altchristliche und byzantinische Baukunst³ εἰκ. 63), τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀφροδισιάδος, τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Ἑρεσοῦ, ὁ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μυρταλαίου Κων/πόλεως καὶ ὁ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου (Πρὸβλ. Orlandos, Les monuments byzantins de Chios, 1930 II Πίν. 10). Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα καὶ τῆς βασιλικῆς τῆς μονῆς Sohag τῆς Αἰγύπτου ὁ ἄλλοτε νάρθηξ ἔληγεν εἰς ἀψίδα κατὰ τὴν β. στενὴν του πλευρὰν (βλ. σχέδιον ἐν Freshfield, Cellae trichorae II σελ. 34 Πίν. 7). Καὶ ὁ νάρθηξ τῆς βασιλικῆς Α τοῦ Δουμετίου τῆς Νικοπόλεως προεκτεινόμενος πρὸς ν. λήγει εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (Ἀρχ. Ἑφημ. 1917 εἰκ. 1 σελ. 49).

Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος ὅπως καὶ τὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἦτο δι' ὀπτῶν

Εἰκ. 5.
Ἀμφικιονίσκος παραθύρου.

πλίνθων ἐπεστρωμένον. Πῶς ἔξωθεν εἰσῆρχετο τις εἰς τὸν νάρθηκα δὲν εἶναι φανερόν ἐκ τῶν σωζομένων ἐρειπίων.

2. Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

α'. **Τὰ γλυπτά.** Γλυπτὸν διάκοσμον ἔχουν κυρίως τὰ κιονόκρανα, τὰ θωράκια καὶ ὁ ἄμβων.

Τὰ κιονόκρανα. Ὡς εἶπομεν ἄνωτέρω, ταῦτα εἶναι ἀπλᾶ ἰωνικὰ καὶ ἰωνίζοντα. Τὰ ἰωνικὰ ἄνευ ἄδακος, εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἔχουν κατὰ τὰς δύο κυρίας πλευρὰς μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἐχίνον μὲ κυμάτιον αὐγῶν, κατὰ δὲ τὴν ἔνωσιν πρὸς τὰς ἔλικας τὸ γνωστὸν ἀνθέμιον. Αἱ πλάγια πλευραὶ εἶναι λείαι, εἶχον ὁμως εἰς τὰ ἄκρα ἔλικας, αἱ ὁποῖαι πᾶσαι ὡς καὶ τῶν προσθίων πλευρῶν εἶναι ἀποκεκρουμένα ἢ καὶ ἀπεξεσμένα. Ὁ τύπος εἶναι ὁ τοῦ διαγωνίου ἰωνικοῦ τοῦ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικoὺς χρόνους διαμορφωθέντος. Ἡ ἐργασία τῶν εἶναι ἐπιμελῆς τῶν καλῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων.

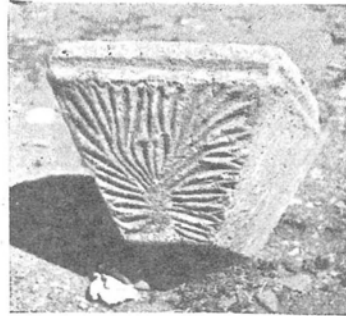
Τῶν ἰωνιζόντων κιονοκράνων εὐρέθησαν τρία οὐχὶ ἐντελῶς ἀκέραια. Ταῦτα εἶναι πάντα τοῦ αὐτοῦ τύπου μὲ ἑλαφρὰς παραλλαγὰς. Σύγκεινται ἐκ τοῦ κυρίως ἰωνίζοντος τμήματος καὶ τοῦ τραπεζοειδοῦς ἐπιθήματος. Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου ἢ πρὸς τὸ μέσον κλίτος ἐστραμμένη ἔχει εἰς τὰ ἄκρα τὰς δύο ὑπὸ τοῦ ἐπιθήματος τεμνομένας ἄνω ἔλικας, ὁ μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐχίνος καταστήσας ἡμισφαιρικὴ προεξοχὴ κοσμεῖται ὑπὸ τριφύλλων κατὰ διάφορον τρόπον εἰς ἕκαστον κιονόκρανον διατεταγμένων: οὕτω ἐπὶ τοῦ ἑνὸς δύο τρίφυλλα εἶναι ἑκάτερωθεν μεσαίου τριφύλλου μὲ μακρὰ φύλλα (εἰκ. 3), ἐπὶ τοῦ δευτέρου δύο τρίφυλλα ὀρθώμενα ἐκ τῶν ἐλίκων συγκλίνουν ὥστε νὰ ἐφάπτωνται τὰ ἄκρα τῶν δύο φύλλων τῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ τρίτου ἀντὶ τριφύλλου ὑπάρχει πλαγίως κείμενος κλάδος μὲ ἀδρῶς μόνον εἰργασμένα φύλλα. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου ἢ βλέπουσα πρὸς πλάγιον κλίτος εἰς ὅλα τὰ κιονόκρανα ἔχει μεταξὺ τῶν ἐλίκων ἀδρῶς χαραγμένον αὐγὸν (εἰκ. 2). Τὸ ἐπίθημα εἰς τὴν προσθίαν μὲν ἐπιφάνειαν ἔχει ἀνάγλυπτον λατινικὸν σταυρόν, εἰς δὲ τὴν ὀπισθίαν εἶναι ἀκόσμητον. Τοῦ κιονοκράνου ἢ μακρὰ πλευρὰ ἢ πρὸς τοὺς παραπλεύρως κίονας βλέπουσα ἔχει προσκεφάλαιον κοσμούμενον ὑπὸ φύλλων ὑδροχαρῶν φυτῶν ἐκφυομένων ἐκ τοῦ μέσου, ὅπου συσφίγγει αὐτὰ ἀνάγλυπτος ζώνη. Ἡ ἀντίστοιχος πρὸς αὐτὴν πλευρὰ τοῦ ἐπιθήματος κάθετος οὐσα εἶναι ἀκόσμητος, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τὰ παλαιότερα ὅμοια ἰωνίζοντα μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα (βλ. παραδείγματα ἐν Wulff Altchristl. und byz. Kunst I σελ. 275). Ἡ γλυπτὴ διακόσμησις αὐτοῦ εἶναι ἀδρῶς ἐργασίας ἐντελῶς γραμμικοῦ χαρακτήρος. Ὁμοιότατα κιονόκρανα ὑπάρχουν ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ὑψηλομετώπου ὡς καὶ ὅμοιον εἰς τὸ πρόπυλον τῆς Α

βασιλικῆς τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 68 εἰκ. 75) μὲ ἀδροτέραν κάπως ἐπεξεργασίαν.

Ἀναφέρω ἐνταῦθα καὶ ἐπίθημα μεταγενεστέρου κιονοκράνου παραθύρου πιθανῶς σχήματος κολούρου πυραμίδος ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου. Ὑψος 0,25, πλάτος ἄνω 0,31, πλάτ. βάσεως 0,125. Ὅπισω ἀποκεκρουμένον (εἰκ. 6). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια κοσμεῖται ὑπὸ ἐπιμήκων φύλλων ῥιπιδειδῶς τεταγμένων περὶ κέντρον τι παρὰ τὴν βάσιν. Ἔργασία ἐντελῶς γραμμική, αἱ δὲ μορφαὶ μόνον μὲ βαθέα χαράγματα δηλωμένα.

Θωράκια. Ὅπως εἶπομεν ἀνωτέρω, μεταξὺ τῶν κιόνων θὰ ὑπῆρχον θωράκια, τῶν ὁποίων εὐρέθησαν διάφορα τεμάχια, δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν πάντα ταῦτα ἀνήκον πράγματι εἰς τὰ μετακίονια ἢ εἰς τὴν σολέαν.

Πρῶτον πρέπει νὰ ἀναφέρω μεγάλην πλάκα ἐκ τραχύτου λίθου παρώδους καὶ μᾶλλον ἐλαφροῦ εἰς πολλὰ τεμάχια εὐρεθεῖσαν, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπετελέσθη τὸ ἄνω μέρος, ὥστε εὐκόλως νὰ δύναται νὰ ἀποκατασταθῇ ὁλόκληρος. Μῆκος 2,05, ὕψος 0,80. Εἶναι διακεκοσμημένη καὶ κατὰ τὰς δύο ἐπιφανεῖας (εἰκ. 7). Ἐμπρὸς ἐντὸς τριφυοῦς πλαισίου περιθέοντος τὴν πλάκα διαγράφεται ἐν ἀνα-

Εἰκ. 6.
Ἐπίθημα κιονοκράνου παραθύρου.

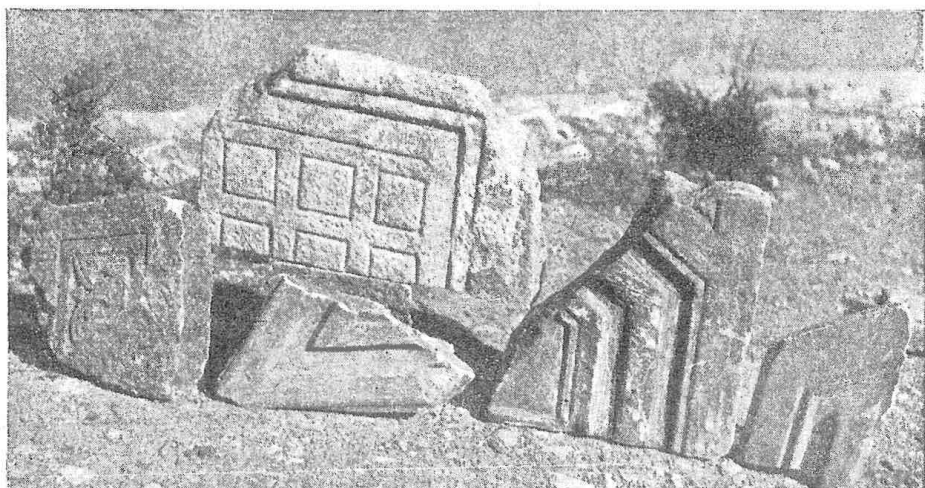

Εἰκ. 7. Θωράκιον τῶν κιονοστοιχιῶν.

ἀνελισσόμενα πρὸς τὰ πλάγια λήγουν εἰς φύλλον ἐπ' αὐτοῦ ὑψοῦται λατινικὸς σταυρὸς μὲ εὐρνομένας κατὰ τὰ ἄκρα τὰς κεραίας. Τὸν κεντρικὸν κύκλον ἢ στέφανον πληροῖ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, τὰς δὲ γωνίας τοῦ πλαισίου τρίφυλλα. Ἡ ὀπισθία ἐπιφάνεια ἔχει ἐπίσης μεγάλους σταυροὺς ἐκατέρωθεν κύκλου. Τὸ θωράκιον τοῦτο ἔκειτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μεταξὺ τῶν κιόνων, οἵτινες εἰς ὕψος 0,76 ἔχουν κοιλότητα πρὸς στήριξιν τοιούτων θωρακίων ὕψους 0,80. Ὁ τύπος οὗτος τῶν θωρακίων εἶναι κοινὸς κατὰ τὸν ε' καὶ ζ' αἰῶνα πολλαχοῦ ἀπαντῶν, ὁμοίωτον δὲ ὑπάρχει εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου

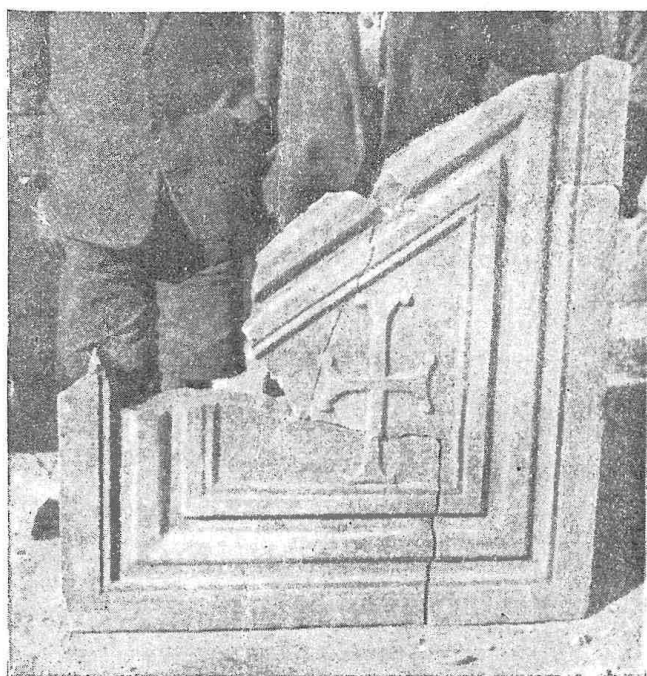
(Ὁρλάνδου ἔνθ' ἄνωτ. εἰκῶν 48) ἄνευ τῶν πληρούντων τὰς ἐσωτερικὰς γωνίας τριφύλλων.

Διάφορον διακόσμησιν ἔχει τεμάχιον θωρακίου εἰκονιζόμενον ἐν εἰκ. 8 ἄνω τὴν ἐπιφάνειαν τοῦτου ἐπλήρουν σειραὶ χαρακτῶν τετραγῶνων ἐντὸς πλαισίου, τὰ ὅποια πολλάκις ἦσαν καὶ διάτρητα. Ὅμοιον θωράκιον βλ. ἐκ τῆς βασιλικῆς τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου ἔνθ' ἄν. εἰκ. 99 (δεξιὰ) καὶ 100 (ἄνω δεξιὰ).

Εἰκ. 8. Τεμάχιον θωρακείων.

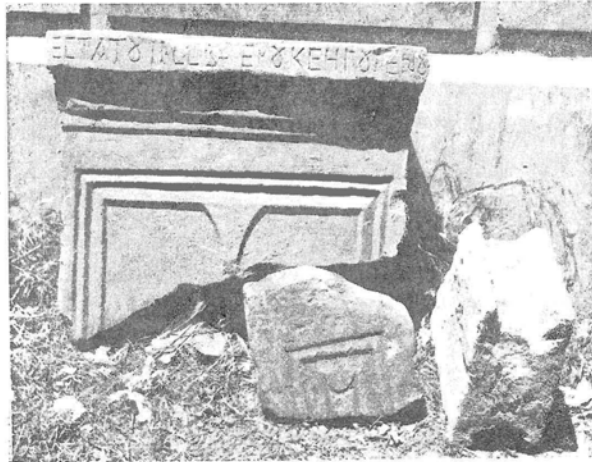
Μεταξὺ θωρακίων βέβαια ἐτίθεντο καὶ δύο τεμάχια μαρμαρίνων πεσσίσκων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν. Τούτων τὸ ἓν εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὸν β. τοῖχον τοῦ νεωτέρου παρεκκλησίου ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου πλάτος 0,23 καὶ ἔχει διακόσμησιν συνισταμένην ἐκ διπλοῦ λαξευτοῦ καθέτου πλαισίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου περικλείεται ταινία μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν (εἰκ. 8 κάτω). Τὸ ἕτερον ἐντελῶς ὅμοιον εὐρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ ἔχει ἐγκοπὴν μόνον εἰς τὴν μίαν πλευρὰν, ὥστε θὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ φράγματος (ὑψ. 0,20, πλάτ. 0,225 καὶ πάχ. 0,21). Ἐντὸς τῶν χωμάτων εὐρέθη καὶ σφαιροειδῆς μαρμαρίνη ἀπόφυσις, εἰς ἣν κατέληγεν ἄνω ὁ πεσσίσκος. Πρβλ. ὅμοιον πεσσίσκον ἐξ ἁγίου Τίτου τῆς Κρήτης, Ὁρλάνδου, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν Γ' σελ. 310 εἰκ. 6.

Εἰκ. 9. Θωράκιον ἄμβρακος.

Ἄμβων. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω, ἠγείρετο ὁ ἄμβων εἰς τὸν ὁποῖον πάντως πρέπει νὰ ἀνήκουν τὰ τεμάχια πλακῶν τῆς εἰκ. 9 καὶ 11, βέβαιον δὲ αὐτοῦ μέλος ἀποτελεῖ ἡ πλάξ εἰκ. 10 ἀποτελεσθεῖσα ἐκ πέντε τεμαχίων. Ἐλλεῖπει τὸ περιθώριον τῆς ἄνω πλευρᾶς καὶ μέρος τῆς ἄνω ἀριστερᾶς

γωνίας. Έχει πλάτ. 0,93 και ύψ. 1,05 και προέρχεται ἐκ τῶν θωρακίων τῆς κλίμακος τῆς ἀγούσης εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἄμβωνος. Ἡ προσθία ἐπιφάνεια κοσμεῖται ὑπὸ ἀναγλύφων πλαισίων ἐπαλλήλων περικλειόντων λατινικὸν σταυρὸν μὲ εὐρυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, εἰς τὰς γωνίας τῶν ὁποίων εἶναι προσκεκολλημένα σφαιροῖδια (Προβλ. τοιοῦτον σχῆμα σταυροῦ, ἀλλὰ μετάλλινον ἐκ Θεσσαλίας, Σωτηρίου ἐνθ' ἀν. εἰκ. 144, 6). Εἰς τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν διακρίνονται τὰ ἴχνη τοῦ ἀπέργου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσηρμόζοντο οἱ λίθοι τῆς κλίμακος. Τοῦτο παρατηρήθη καὶ ἐπὶ θωρακίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου (Ath. Mitt. LIV(1929) Beil. XL VII, 1 καὶ σελ. 124). Ὁμοιοτάτην πλάκα θωρακίου ἄμβωνος ἐκ τῆς αὐτῆς θέσεως βλ. ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Νοτίου τῆς Μ. Ἀσίας Oest. Jahresh. VIII (1905) σελ. 156 εἰκ. 37 καὶ καλύτερα αὐτ: XV (1912) σελ. 37 εἰκ. 12 καὶ 13.

Εἰκ. 10. Θωράκιον ἄμβωνος καὶ πεσσοίκοι.

Εἰς τὸν ἄμβωνα ἀνήκε καὶ ἄλλη πλάξ θωρακίου μόνον κατὰ τὸ ἄνω τμήμα σωζομένη (εἰκ. 10). Εἶναι ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ σώζει ὕψος 0,45 καὶ πλάτος 0,54. Ἡ προσθία αὐτῆς ἐπιφάνεια εἶναι καμπύλη, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ ἀντιστοίχως κοίλη καὶ αἱ πλάγαι κάθετοι λοξῶς πρὸς τὰ ἔσω ἐπεξεργασμένοι, ὅπου προσηρμόζετο ἐκατέρωθεν ἄλλη μαρμαρίνη πλάξ συνδεομένη διὰ σιδηρῶν συνδέσμων, τῶν ὁποίων οἱ ἐπιμήκεις τόρμοι σώζονται ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς πλακός. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας ὑπῆρχεν ἀνάγλυπτος σταυρός, τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ ἄνω κεραία, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐξέχοντος κατὰ τὴν κορυφὴν πλαισίου εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή:

.. ΕCΤΑΤ8ΠΡΕCΒΥΤΕΡ8ΚΗΓ8ΜΕΝ8
.. εὐσεβ]εστάτου Πρεσβυτέρου κ(αι) ἡγουμένου.

Ἡ ἐπιγραφή παλαιογραφικῶς δύναται νὰ ἀνήκη εἰς παλαιοὺς χρόνους, τὸ Ψ , μὲ τὴν ὀριζόντιον κεραιάν ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀβερκίου (Προβλ. Kaufmann Handbuch der altchristlichen Epigraphik σελ. 171), τὰ δὲ συμπλέγματα τῶν γραμμάτων ἤδη ἀπὸ τοῦ γ' αἰῶνος.

Ὅμοιον τεμάχιον καμπύλον μὲ σταυρὸν βλ. καὶ ἐκ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου Ath. Mitt. ἔνθ' ἄν. σελ. 124. Ἐκ τῆς κυρτότητος δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἀνήκει εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ ἄμβωνος τὸ κυκλικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήχεται τις διὰ βαθμίδων. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως τὸ πλήρες σχῆμά του. Πάντως δὲν ἦτο οἶον παρατηροῦμεν εἰς ἄμβωνας σειρᾶς βασιλικῶν δηλ. στρογγύλον σῶμα, εἰς τὸ ὁποῖον προσηρτῶντο δύο ὀρθογώνιοι προεκτάσεις πρὸς ἄν. καὶ δ. μὲ βαθμίδας πρὸς ἄνοδον, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Νοτίου (Oester. Jahr. ἔνθ' ἄν.), τοῦ ἀγίου Τίτου Γόρτυνος τῆς Κρήτης (Ὁρλάνδος, Ἐπετηρὶς Βυζαντινῶν Σπουδῶν Γ' σελ. 313 εἰκ. 9) εἰς τὴν ἐσχάτως ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφεῖσαν τρίκογχον βασιλικὴν τῆς Παραμυθιάς τῆς Ἠπείρου, τῶν Δαφνουσιῶν τῆς Λοκρίδος (Ὁρλάνδος, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 4 (1929) σελ. 229 εἰκ. 1 = Byzantion V (1929/30) σελ. 221 Πίν. 34), εἰς τὴν βυζαντινὴν βασιλικὴν τῆς Καλαμπάκας, ὅπου τὸ σχῆμα τοῦλάχιστον καὶ μέρος τῆς διακοσμήσεως εἶναι παλαιοχριστιανικὰ (Σωτηρίου ἐν Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Γ' (1929) σελ. 302 εἰκ. 3-4) καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα καταλεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ὁρλάνδου ἐν Ἐπετηρίδι Βυζ. Σπουδῶν ἔνθ' ἄν. σελ. 311. Ἴσως ὅμως ὁμοιάζε πρὸς τὸ ἡμικυκλικόν σχῆμα τοῦ πλουσίου εἰς διάκοσμησιν ἄμβωνος τῶν Θηβῶν Θεσσαλίας (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 88-89 εἰκ. 107-111) καὶ τοῦ ἀγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης (Hébrard Bull. de Corr. Hellénique 44 (1920) σελ. 28-30 εἰκ. 13-14), εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ὁ περίφημος ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Κων/πόλεως γλυπτὸς διάκοσμος. Ἡ δὲ θέσις του ἐνθυμίζει μὲν τὸν ἄμβωνα τοῦ ἀγίου Τίτου τῆς Γόρτυνος (Ὁρλάνδος, Ἐπετ. Βυζ. Σπουδῶν ἔνθ' ἄν. σελ. 313 εἰκ. 9), ἀλλ' ἢ εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τοποθέτησις του καὶ οὐχὶ ἐν τῷ μέσῳ δὲν ἔχει, ὅσον γνωρίζω, παράλληλα.

Ἐπέρθυρα ἢ γεῖσα. Τοιαῦτα εἶναι τέσσαρα τεμάχια ἐκ μαρμάρου ἔχοντα ἐμπρὸς ταινίαν, ὑπ' αὐτὴν αἰγυπτιάζον κῦμα καὶ κατωτέρω δύο ταινίας. Πάντα ἔχουν τὸ αὐτὸ ὕψος 0,128 καὶ πάχος 0,245, τοῦ ἐνὸς δὲ σώζεται καὶ ἡ γωνία. Ἐνεκα τοῦ μεγάλου μήκους, τὸ ὁποῖον ἀποτελοῦν ὅλα ὁμοῦ, ἂν καὶ δὲν συνανήκουν, διότι θὰ ἀπετέλουν ποτὲ συνέχειαν, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφῆς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ὑπέρθυρα, ὡς κατ' ἀρχὰς ὑπέθεσα, ἀλλὰ θὰ εἶναι μᾶλλον διακοσμητικὴ τις ταινία ἐπὶ τῶν τοίχων, ὁ λεγόμενος *κοσμήτης*, ὅστις περιέθεε τὸν τοῖχον ὑπεράνω τῶν κιονοστοιχιῶν, ὡς συνήθως, ἢ δὲ σωζομένη γωνία θὰ προέρχεται ἐκ τμήματος παραστάδος, τῆς ὁποίας τὴν προεξοχὴν παρηκολούθει. Ταῦτα εἶναι:

α'. Τεμάχιον μήκους 0,70 ἐπὶ τῆς ταινίας ἐπιγραφὴ:

PMNHMHCK = ὑπέρ μνήμης καὶ

Πρὸβλ. ἐπιγραφὴν ἐκ Νοτίου Μ. Ἀσίας: ὑπὲρ μνήμης καὶ ἀναπαύσεως κτλ. Oester. Jahr. 8 (1905) σελ. 158.

β'. Ὅμοιον μήκους 0,62. Ἐπιγραφή:

ΕΤΟΥΔΟΥΛΟΥΕΟ. = . . . ς τοῦ δούλου σο[υ]

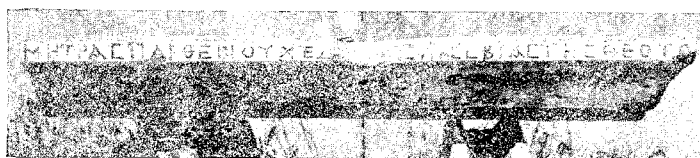
γ'. Ὅμοιον μήκους 0,87. Ἐπιγραφή:

ΕΛΙΣΑΡΙΟΥ + ΗΤΗΣ / . ΑΓΑΘΗΣΕΛΠΙΔΟΣΙ

Βελισαρίου + ἡ τῆς . . ἀγαθῆς ἐλπίδος ι . . .

Ἴσως τὰ τρία ταῦτα τεμάχια χωρίζει μικρὸν κενόν, ὅποτε ἡ ἐπιγραφή δύναται νὰ συμπληρωθῆ ὡς ἐξῆς, εἰς τὸ ὁποῖον οὐδὲν κώλυμα ὑπάρχει: ὑπέ]ρ μνήμης κ[αὶ εὐχῆ]ς τοῦ δούλου σ[ο]υ Β]ελισαρίου κτλ.

δ'. Ὅμοιον μήκους 1,04 σῶζον δεξιὰ καὶ τὴν γωνίαν (εἰκ. 11). Ἐπιγραφή:

Εἰκ. 11. Τμήμα κοσμήτου ἐνεπιγράφων.

. . ΜΗΤΡΑΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΧΕΔ ΛΙΠΡΕΒΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟ . . .

. . μήτρας Παρθένου Χ(ριστ)ῆ δ[ιὰ τῆς] πρεσβίας τῆς Θεοτόκου . . .

Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ ὁμοιότατον ἐκ Μιλήτου τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (Wulff, Altchristliche und mittelalt. Bildwerke . . . in Berlin I ἀριθ. 178). Τοῦτο ὅμως εἶναι ὀλίγον ὑψηλότερον καὶ φέρει ἐπιγραφήν ὑπὸ τὴν ταινίαν, τῆς ὁποίας τὰ γράμματα ὁμοιάζουν κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὰ τῆς ἡμετέρας, ἔχουν δηλ. ἀκόμη τὸν χαρακτῆρα ἀρχαϊκῶν γραμμάτων πολὺ πλησίον πρὸς τὰ ῥωμαϊκά. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται ἴσως νὰ καταβιβάσῃ τὰ ὑπέρθυρα κάτω τοῦ 5' αἰῶνος.

Διάφορα γλυπτά. Ἐδῶ πρέπει νὰ περιγράψω καὶ ἄλλα τινὰ ἀνάγλυφα, τῶν ὁποίων δὲν δύναμαι νὰ ὀρίσω τὴν θέσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ τὰ ὁποῖα χρονολογικῶς ἴσως εἶναι κάπως μεταγενέστερα.

1. Πλάξ ἐκ πωρόδους λίθου ἀποκεκρουμένη δεξιὰ καὶ κάτω. Ὑψ. 0,36 πλάτ. 0,64. Εἰκ. 12 ἐν τῷ μέσῳ. Ἡ πλάξ θὰ ἦτο τετράγωνος ἢ ὀρθογώνιος διηρημένη εἰς ζῶνας ἐπαλλήλους, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη κοσμεῖται ὑπὸ κυματοειδοῦς κλάδου, τοῦ ὁποίου τοὺς κόλπους καταλαμβάνουν ἕλιξ ἀκάνθου, βότρυς καὶ σχηματοποιημένον φύλλον. Τὴν γωνίαν πληροῖ τρίφυλλον ἐξερχόμενον ἐκ δύο μεγάλων φύλλων. Μετὰ τὴν ζώνην ταύτην ἀκολουθεῖ ἀστράγαλος καὶ μετ' αὐτὸν ζώνη αὐγῶν.

Τὴν διακόσμητον ἐπιφάνειαν περιθέει λεῖον πλαίσιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένη ἢ ἐπιγραφή:

. . . ΤΟΥΘΦΡΚΙΚΙΟΥΚΦΙΕΙΩΦΗ = . . . του Θαρσικίου καὶ Εἰωάν[νου] . . .

Τὰ θέματα τῆς διακοσμῆσεως ταύτης εὐρίσκομεν ἐν μέρει καὶ εἰς συγγενῆ μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας ὡς εἰς τὸ τεμάχιον ἄμβωνος τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου Wulff, *Altchristl. und mittelalt. Bildwerke in Berlin* ἀριθ. 188 τὸ προερχόμενον ἐκ τῆς ἀπέναντι τῆς Λέσβου μικροασιατικῆς ἐνδοχώρας. Εἰς τοῦτο παρατηροῦμεν καὶ τὴν ἔλικα καὶ τὸ σχηματοποιημένον ἐπιπεδόγλυφον φύλλον καὶ τὸ συμπλη-

Εἰκ. 12. Τεμάχια ἀναγλύφων.

ροῦν τὸν μεταξὺ κενὸν χῶρον φυλλάριον καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον τῆς διατάξεως αὐτῶν. Ὡς νατουραλιστικωτέραν προβαθμίδα μερικῶν στοιχείων τοῦ θέματος τούτου δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν κληματίδα τοῦ ἐν Βερολίῳ ἀναγλύφου ἐκ Μ. Ἀσίας μὲ τὸν βότρυν καὶ τὸ κληματόφυλλον (Wulff ἐνθ' ἀν. ἀριθ. 29), τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ κατέλθῃ κάτω τοῦ ε' αἰῶνος. Ἐπειτα τὴν ζώνην τῶν αὐγῶν τῆς ἡμετέρας πλακὸς εὐρίσκομεν αὐτουσίαν εἰς ἄλλο τεμάχιον τοῦ αὐτοῦ ἄμβωνος τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (Wulff ἐνθ' ἀν. ἀριθ. 189) μὲ τὸν ἴδιον τύπον, τὴν ἰδίαν σχηματοποίησιν καὶ τὴν τεχνικὴν. Ἡ τελευταία αὕτη ἐξεργάζεται τὰ θέματα μὲ βαθεῖαν χάραξιν (τριγωνικῆς τομῆς) καὶ εἰς τὸ περίγραμμα καὶ τὰς ἐσωτερικὰς λεπτομερείας, ὥστε νὰ ἐκφράζεται τραχέως μὲν ἀλλὰ εἰς δυνατὸν ὕφος ἢ ζωὴ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μὲ τὴν ζωηρὰν ἀντίθεσιν τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιάς χωρὶς βεβαίως νὰ παραβλάπτεται ὁ γραμμικὸς χαρακτήρ τῆς ἀποδόσεως.

Δὲν δύναμαι νὰ κλίνω ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι καὶ τὸ τεμάχιον τῆς πλακὸς ταύ-

της προέρχεται ἔξ ἄμβωνος, ὡς τὸ τοῦ Βερολίνου, διότι τὰ ἄλλα τεμάχια τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς εἶναι ἐκ μαρμάρου ἐν ᾧ τοῦτο εἶναι ἐκ πώρου. Ὅμοιαν διακόσμησιν δεικνύουν καὶ ἄλλα μικρότερα τεμάχια πλακῶν, ὡς τὸ δεξιὰ τοῦ προηγουμένου ἐν εἰκ. 12 εἰκονιζόμενον, τὰ ἐν τῇ εἰκ. 13 ἄνω ἀριστερὰ δύο τεμάχια καὶ τὸ κάτω δεξιὰ. Πρὸς ταῦτα εἶναι ἐντελῶς ὅμοιον τὸ τεμάχιον ἀριθ. 188 (Wulff, Altchristl. Bildwerke in Berlin) τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐργασίαν καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα. Τοῦτο συνίσταται ἐκ κλάδου κοσμουμένου κατ' ἐναλλαγὴν ὑπὸ κέρατος Ἀμαλθείας, ἔξ οὗ ἐκφύεται ἄδρὸν τρίφυλλον, ἐκ τοῦ

Εἰκ. 13. Τεμάχια γλυπτῶν.

σχηματοποιημένου πενταφύλλου καὶ τῆς ἕλικος. Εἰς τὸ μικρὸν τεμάχιον εἰκ. 13 ὑπάρχει ἀντὶ τοῦ σχηματοποιημένου φύλλου τρίφυλλον μὲ τὸ ἐν φύλλον καμπτόμενον, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἐπὶ τοῦ ἐν Βερολίῳ τεμαχίου. Ἡ ὁμοιότης μάλιστα εἶναι τόση, ὥστε νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ ἔργων ἐχόντων κοινήν τὴν καταγωγὴν, ὅσον βέβαια ἠμπορεῖ νὰ κρίνη τις ἐκ τῶν εἰκόνων. Ἡ ἐργασία τοῦ ἀναγλύφου τῶν ἡμετέρων τεμαχίων ἔχει ἐντελῶς ἐπίπεδον χαρακτήρα χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους. Πρβλ. τὸν ἐπιπεδόγλυφον κλάδον κισσοῦ ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς τῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 εἰκ. 57) τοῦ ε' αἰῶνος. Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι, ὅπως καὶ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Βερολίνου, δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 6^{ον} αἰῶνα ἢ τὸ πολὺ εἰς τὸ τέλος αὐτοῦ.

2. Διάφορα θέματα παρουσιάζουν δύο ἄλλα τεμάχια τῆς εἰκ. 14 τὸ μὲν μέγαλα τετράφυλλα περικλείοντα ἀναμεταξύ των μικρὰ τρίφυλλα, τὸ δὲ κυκλικὰς ταινίας συμπλεκόμενας καὶ περικλειούσας ῥόδακας. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι πλᾶξ ἐκ μαρμάρου.

3. Ἐντελῶς ἰδιαίτερον χαρακτήρα ἔχει τὸ κάτω ἀριστερὰ τεμάχιον (ἐκ δύο

συνανηκόντων τμημάτων) τῆς εἰκ. 14. Εἶναι ἐκ πώρου ἔχει μῆκος 0,49 καὶ πλάτος 0,24. Εἰς τὰς δύο πλαγίας στενὰς πλευρὰς (πάχ. 0,12) φέρει δύο βαθείας ἐγκοπὰς πλάτους 0,06 - 0,07, ὅπου φαίνεται ὅτι εἰσήρχοντο λεπταὶ πλάκες θωρακίων. Εἰς τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἄνω φέρει ἐπιμήκη τὸρμον συνδέσμου πρὸς ἄλλην πλάκα (πιθανῶς πρὸς τὴν βάσιν, ὅπου ἐστηρίζετο). Ὡστε πρόκειται περὶ πεσίσκου, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον τὸ κάτω τμήμα (ἐν τῇ εἰκόνι εἶναι ἀνεστραμμένον). Ποῦ ἦτο τοποθετημένος ὁ πεσίσκος οὗτος δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, εἰς τὴν

Εἰκ. 14. Τεμάχια γλυπτῶν.

σολεάν, εἰς τὰς κάτω ἢ ἄνω κιονοστοιχίας, ὅπως ὑποθέτει π. χ. ὁ Ὁρλάνδος εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου Λέσβου. Εἰς τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἔχει ἐν τῷ μέσῳ διακόσμησιν, ἧτις δυστυχῶς δὲν σώζεται καλῶς, συνισταμένην ἐκ τετραγώνων καὶ ἐπιμήκων ῥόμβων, τῶν ὁποίων τὰ ἐσωτερικὰ κοσμήματα εἶναι ἀπεξεσμένα. Τὰς γωνίας περὶ τὸν ῥόμβον πλη-

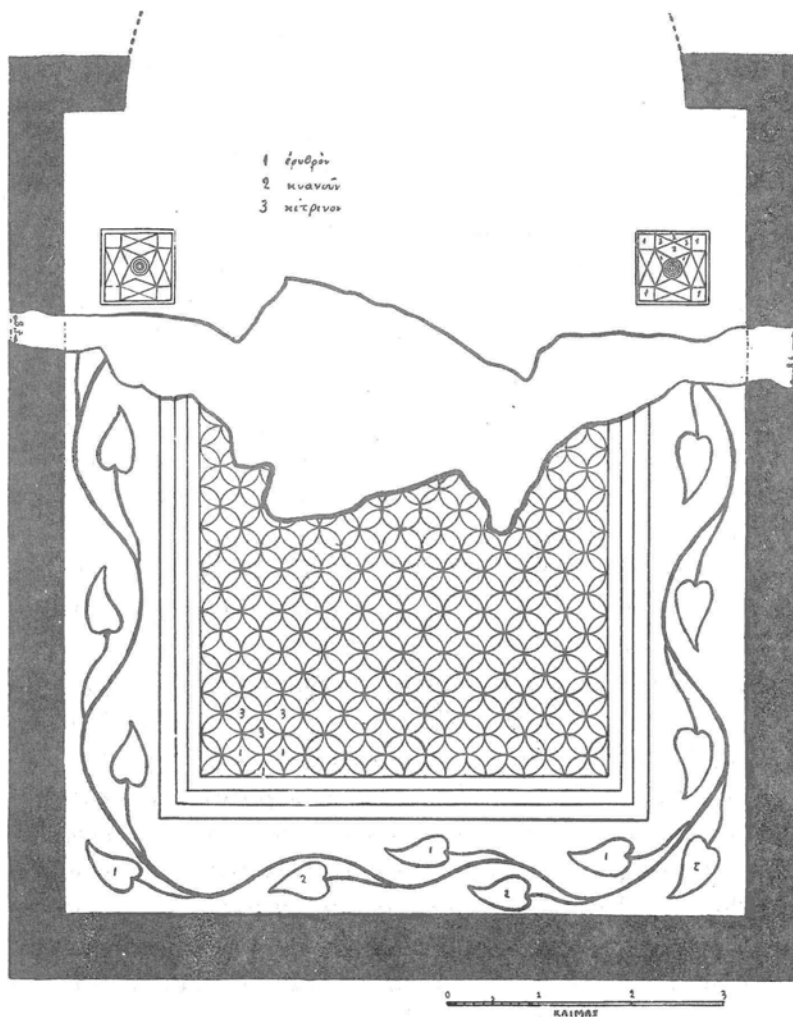
ροῦν τετράφυλλα καταλλήλως ὡς ἡμισὺ ἀνθεμίου διατεθειμένα. Παραπλησίαν διακόσμησιν βλέπε ἐπὶ θωρακίου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Νοτίου τῆς Μ. Ἀσίας Oester. Jahresh. 8 (1905) σελ. 156.

Ἀπὸ ὁμοίον πεσίσσκον προέρχεται καὶ ἄλλο τεμάχιον ἐπίσης ἐκ πώρου καὶ ὁμοίων περιῶπου διαστάσεων (πλάτ. 0,26, πάχ. 0,10) μὲ ἐγκοπὴν εἰς τὰς δύο στενὰς πλευρὰς πλάτ. 0,06. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ του σώζει καὶ μικρὸν σιδηροῦν σύνδεσμον, τοῦ ὁποίου τὸν σκοπὸν δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἡ προσθία του ἐπιφάνεια ἔχει ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἰκανῶς ἐφθαρμένην, ἧτις συνίσταται ἀπὸ τρίφυλλα ἀνθέμια ἐνούμενα διὰ καμπύλων ταινιῶν ἐναλλάξ ἀντιστρόφως διατεθειμένα, τὰ μὲν πρὸς τὰ ἄνω, τὰ δὲ πρὸς τὰ κάτω. Καὶ ἂν δὲν δύναμαι νὰ φέρω παράλληλον διακόσμησιν ἀλλαχόθεν, ὀφείλω ὁμως νὰ παρατηρήσω ὅτι καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐργασία του δὲν διαφέρει τῆς τοῦ προηγουμένου.

4. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρω καὶ δύο τμήματα πωρολίθων ἐπιμήκη τραπεζοειδοῦς τομῆς μὲ ἐγκοπὴν εἰς τὴν στενωτέραν πλευράν. Τούτων ἓν μὲ πλάτος τῆς ἄνω ἐπιφανείας 0,21 καὶ 0,135 τῆς κάτω, ἔχει ἐπὶ τῆς τελευταίας ἐγκοπὴν πλάτ. 0,095, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐντὸς τετραγώνου ἐγχάρακτον σταυρὸν μὲ εὐρυνόμενα τρι-

γωνικῶς τὰ ἄκρα τῶν βραχιόνων. Τὸ ἕτερον πλάτ. κάτω 0,23 καὶ 0,095, ἄνω ἔχει ἐγκοπὴν πλάτ. 0,06. Καὶ τὰ δύο ἐχρησίμευσεν πρὸς ἐπικάλυψιν ἢ ἐπίστεψιν πλακῶν θωρακίων.

β'. *Τὰ ψηφιδωτά.* Ὁλόκληρον τὸ δάπεδον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ

Εἰκ. 15. Τμήμα τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τοῦ δαπέδου.

ἦτο ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, τῆς ὁποίας διεσώθησαν πολλὰ τμήματα ἀρκοῦντα νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν τοῦ συνόλου (εἰκ. 15). Ἐννοεῖται ὅτι οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἱεροῦ βήματος, καθόσον ἐπ' αὐτοῦ εἶναι κτισμένον, ὡς εἴπομεν, τὸ νεώτερον παρεκκλήσιον. Μόνον μικρὰ

λωρίς μεταξύ τῶν δύο ἐντὸς τῆς ἀψίδος ἡμικυκλίων ἔχει ψηφιδωτὴν γιρλάνδαν. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ ἦτο ἀπλουστάτη. Τὸ ὅλον περιθέει ταινία πλάτους 1,07 μὲ λευκὸν βάθος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐλίσσεται ἀπλωτὴ γιρλάνδα συνισταμένη ἐκ κυματοειδοῦς κλάδου μὲ μεγάλα φύλλα κισσοῦ. Τὸν κλάδον σχηματίζουν δύο σειραὶ τετραγώνων ψηφίδων ἢ μὲν ἐρυθρῶν, ἢ δὲ κυανῶν, τὰ δὲ φύλλα τοῦ κισσοῦ εἶναι ἐναλλάξ ἐρυθρὰ καὶ κυανᾶ. Τὸ περιθώριον τοῦτο φθάνει μέχρι τῶν ἀνατολιῶν, ὅπου ἡ γιρλάνδα περατοῦται εἰς τετράγωνον κόσμημα ἀποτελούμενον ἀπὸ σύμπλεγμα ῥόμβων καὶ τριγώνων, τὰ ὁποῖα περικλείουν ἐν τῷ μέσῳ κύκλον. Εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦτο χρησιμοποιοῦνται ἐρυθρόν, κυανοῦν καὶ κίτρινον χρῶμα, εἰς δὲ τὰς διαχωρίζουσας γραμμὰς λευκόν. Εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὸ περιθώριον τῆς γιρλάνδας ἀκολουθεῖ διπλῆ εὐρεία ταινία ἐρυθροῦ χρώματος καὶ μετ' αὐτὴν ἄρχεται τὸ κύριον κόσμημα, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὁλόκληρον τὴν λοιπὴν ἐπιφάνειαν. Τοῦτο σύγκειται ἀπὸ τετράφυλλα διαγωνίως διατεθειμένα τὰ ὁποῖα σχηματίζονται διὰ τῆς τομῆς μικρῶν κύκλων ὥστε νὰ ἀποτελοῦνται μεταξύ των καμπυλόγραμμοι ῥόμβοι κίτρινου καὶ ἐρυθροῦ χρώματος.

Τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο εἶναι κατεσκευασμένον διὰ μεγάλων κυβικῶν ψηφίδων αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐμπετηγμέναι ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος ἀσβεστοκονιάματος ἀμέσως ἐπὶ τοῦ χρώματος ἐπιτεθειμένου. Τοῦτο δεικνύει πολὺ πρόχειρον ἐκτέλεσιν ἐξηγοῦσαν καὶ τὴν μεγάλην φθορὰν, τὴν ὁποῖαν ὑπέστη.

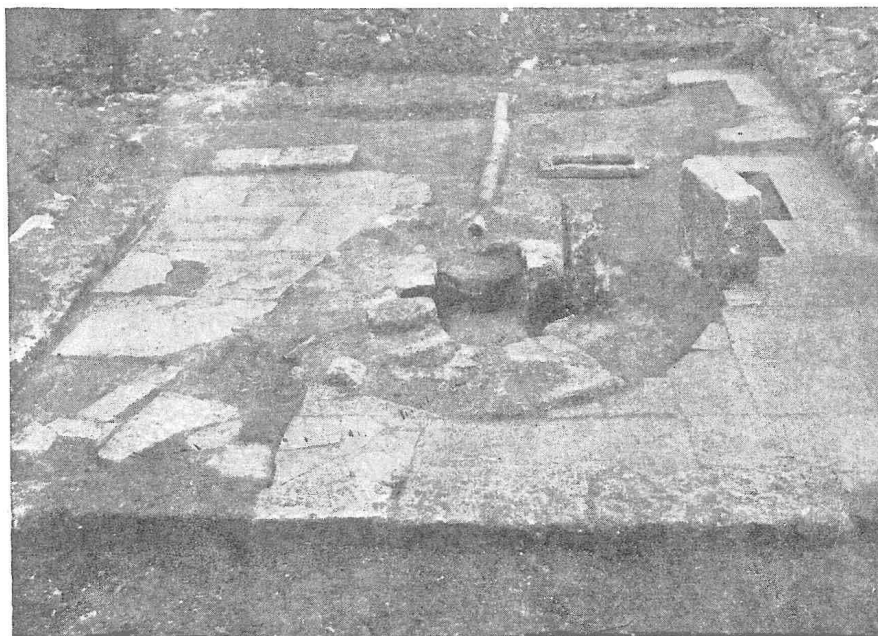
Τὰ θέματα τῆς διακοσμήσεως αὐτῆς εἰλημμένα ἐκ τοῦ φυτικοῦ κόσμου καὶ τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων εἶναι συνήθη εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα ἀπαντῶντα ἤδη καὶ εἰς ῥωμαϊκὰ ὡς εἰς λουτρὰ τῆς Ἡλίδος (Oester. Jahresh. XIV (1911) Beibl. σελ. 108 καὶ εἰκ. 58) κτλ. Ἀναφέρω μόνον ὁμοίαν γιρλάνδαν περιβάλλουσαν ἐπίσης τὴν κεντρικὴν παράστασιν καὶ τὴν ἀψίδα ἐν τῇ βασιλικῇ τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος (Ὁρλάνδου Byzantion V (1929/30) σελ. 222 εἰκ. 9 καὶ σελ. 225 εἰκ. 12 καὶ Πίν. 33), ὅπου βεβαίως ἡ γιρλάνδα αὕτη ἔχει πλουσιωτέραν μορφήν. Σύστημα δὲ τετραφύλων ἔχομεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἀγίου Ἰσιδώρου τῆς Χίου, τὴν νεωστὶ ἀνασκαφεῖσαν (Ὁρλάνδου, Les monuments byzantins de Chios II Πίν. 5 εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν). Τετράφυλλα ὅμοια χρησιμεύουν ἐπίσης ὡς περιθώριον τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίτσας τῆς Σάμου (Schneider, Ath. Mitt. LIV (1929) Beil. XLV τοῦ 6' ἡμίσεος τοῦ ε' αἰῶνος), διηθισμένα δὲ τετράφυλλα μὲ ῥόμβους μεταξύ των καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Oued Ramel τῆς Τύνιδος (Gaukler, Basiliques chrétiennes de Tunisie Πίν. XVIII) κτλ. Ἐντελῶς δὲ ὅμοια πρὸς τὰ ἐνταῦθα ἔχομεν εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἐρεσοῦ (Ὁρλάνδου, Ἀρχ. Δελτ. 1929 Πίν. II) καὶ τοῦ Ἀφεντέλλη περιβάλλοντα τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ ἱεροῦ (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. Πίν. III).

Ἡ χρῆσις τοιούτων φυτικῶν καὶ γεωμετρικῶν θεμάτων εἶναι συνήθης εἰς τὰ

χριστιανικά μωσαϊκά και κατά τὸν ε΄ και κατά τὸν F΄ αἰῶνα, ἡ δὲ τεχνοτροπία αὐτῶν δὲν διαφέρει καθόλου εἰμὴ μόνον κατά τὴν σχηματοποίησιν και τὴν μᾶλλον γραμμικὴν ἀπόδοσίν των κατά τὸν F΄ αἰῶνα. Ἄλλ΄ εἰς τὰ ἐνταῦθα μικρὰ και συνήθη θέματα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρατηρηθῇ τοιαύτη διάκρισις, ἄλλα δὲ στοιχεῖα δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν ἀκριβεστέραν χρονολογικὴν κατάταξιν. Τὸ αὐτὸ δύνανται νὰ λεχθῇ και περὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως. Τὰ ἰωνίζοντα μετ΄ ἐπιθήματος κιονόκρανα ἀπλᾶ και ἀπέριττα τὸν διάκοσμον, ἄλλα μὲ τραχεῖαν ἐκτέλεσιν ἤμποροῦν νὰ ἀνήκουν ὅπως και ἀνήκουν εἰς τὸν F΄ αἰῶνα, ὅπως και τὰ θωράκια. Μόνον τὰ τελευταῖα περιγραφέντα μικρὰ γλυπτὰ (εἰκ. 13 και 14) ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὸν F΄ αἰῶνα ἢ τὸ τέλος του.

3. ΤΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ

α΄. **Τὸ βαπτιστήριον** (εἰκ. 16). Πρὸς δ. τοῦ νάρθηκος και προσκεκολλημένον εἰς τὴν δ. αὐτοῦ πλευρὰν εἶναι ἐκτισμένον ὀρθογώνιον οἰκοδόμημα πλάτους 6,20

Εἰκ. 16. Τὸ βαπτιστήριον.

και μῆκ. ἐσωτερικοῦ 7,75 μ. (εἰκ. 1). Εἶναι κατά τὸν αὐτὸν τρόπον και ἡ βασιλικὴ κατεσκευασμένον δι΄ ἀργῶν λίθων μετ΄ ἀσβεστοκονιάματος και οἱ τοῖχοί του ἔχουν τὸ αὐτὸ πάχος πλὴν τοῦ νοτίου (0,93 μ.). Εἶναι διηρημένον ἐσωτερικῶς διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖον ἔχει ὑπερδιπλάσιον πλάτος ἀπὸ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ κτίριον τοῦτο θὰ

συνεκοινωνεί μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ θύρας, ἃν καὶ δὲν σώζεται σήμερον οὐδὲν ἶχνος αὐτῆς. Τὸ πρῶτον παρὰ τὸν νάρθηκα διαμέρισμα πλάτ. 1,67 μ. χωρίζεται ἀπὸ τοῦ μεσαίου διὰ τοίχου πλάτ. 0,37 συνισταμένου ἐξ ἀρχαίων δόμων εἰλημμένων ἐκ ῥωμαϊκῶν κτιρίων. Ὁ τοῖχος οὗτος δὲν σώζεται ὀλόκληρος καταλείπων ἐν τῷ μέσῳ κενόν, ὅπου θὰ εὐρίσκετο θύρα. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, αἱ ὁποῖαι σώζονται μόνον κατὰ τὸ ν. τμήμα. Μετ' αὐτὸ εἰσέρχεται τις εἰς τὸ μεσαῖον διαμέρισμα, τὸ καὶ μεγαλύτερον, πλάτους 3,85 μ., τοῦ ὁποίου τὸ πλακόστρωτον δάπεδον εἶναι ἐν μέρει κατεστραμμένον καὶ ἐπεσκευασμένον διὰ τεμαχίων πλακῶν καὶ πλίνθων. Ἐν αὐτῷ ὑψοῦτο κυκλικὸν κτίσμα κατεσκευασμένον ὡς συνήθως καὶ φθάνον εἰς τὸ ὕψος δύο ὀρθογωνίων πλακῶν ἐμπεπηγμένων εἰς τὸ ἔδαφος (0,60) κατὰ τὴν ν. πλευράν. Αἱ πλάκες αὗται ἔμειναν μόναι ὄρθιαι τοῦ λοιποῦ κτίσματος κατεδαφισμένου νῦν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὸ πλακόστρωτον τοῦ δωματίου. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυκλικοῦ, τούτου κτίσματος εἶναι ἐσκαμμένη κοιλότης βάρους 0,84 (ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῶν ὀρθίων πλακῶν) ἔχουσα σχῆμα σταυροῦ, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν ἐξ ἀν. πρὸς δ. κεραιὰ ἔχει μῆκ. 1,55 καὶ πλάτ. 0,53 καὶ λήγει εἰς ἡμικύκλιον, ἡ δὲ ἐκ β. πρὸς ν. ἔχει μῆκ. 0,97 καὶ λήγει εἰς εὐθείαν ἐπιφάνειαν, τὴν ὁποίαν ἐκ ν. ἀποτελεῖ ἡ μία τῶν ὀρθίων πλακῶν. Εἰς τὴν κοιλότητα κατέρχεται τις ἀνατολικῶς μὲν διὰ μιᾶς βαθμίδος, δυτικῶς δὲ διὰ δύο, αἱ ὁποῖαι εἶναι κτισμέναι εἰς τὰ ἀντίστοιχα ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Ἀπάσα ἡ ἐσωτερικὴ τῆς ἐπιφάνειας εἶναι ἐπιχρισμένη δι' ἀσβεστοκονιάματος, ὥστε νὰ μὴ διαρρέῃ τὸ ἐντὸς ὕδωρ τὸ ὁποῖον διωχέτεον ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον δάπεδον πῆλιντοι στρογγύλοι σωλῆνες εἰσέτι σωζόμενοι διαμ. 0,15 καὶ μῆκ. 0,42-0,50 ἐρχόμενοι ἐκ δυσμῶν καὶ ἀπεκόμιζον πάλιν ὅμοιοι σωλῆνες πρὸς τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς διευθυνόμενοι εἰς χωνευτήριόν τι πιθανῶς. Εἶχε ληφθῆ φροντίς, ὥστε καὶ τὰ τυχὸν ἔξω τῆς κοιλότητος ἐκφεύγοντα ὕδατα νὰ μὴ παραμένουν εἰς τὸ δάπεδον, ἀλλ' ἐκρέουν κανονικῶς δι' ὀπῆς, τὴν ὁποίαν ἤνοιξαν εἰς τινὰ πλάκα παρὰ τὴν ν. πλευρὰν τοῦ δωματίου. Πρὸς δ. ὑπάρχει τὸ ἄλλο στενὸν διαμέρισμα πλάτ. 1,63 χωριζόμενον διὰ τοίχου καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς πλακοστρώσεως.

Εἶναι φανερὸν ὅτι εἰς τὸ συγκρότημα τοῦτο πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν βαπτιστήριον, σύνθητες ἐξάρτημα εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς. Καὶ τὸ μὲν πρὸς ἀν. στενὸν διαμέρισμα θὰ ἐχρησίμευεν ὡς ἀποδυτήριον, ὅπου ἐγίνετο καὶ τὸ χρίσμα, τὸ δὲ μεσαῖον ἦτο ὁ κυρίως τόπος, ἔνθα ἐτελεῖτο τὸ βάπτισμα ἐντὸς τῆς κυκλικῆς ἐξωτερικῶς, σταυροειδοῦς δὲ ἐσωτερικῶς κολυμβήθρας.

Τὰ βαπτιστήρια, ἀπαραίτητα εἰς τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους, προσηρτῶντο ἄλλοτε μὲν εἰς τινὰ τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς βασιλικῆς, ὡς π. χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γκιουλμπαχτσὲ παρὰ τὰ Βουρλά, τὰς ἀρχαίας δηλ. Κλαζομενάς (Strzygowski, Kleinasien εἰκ. 35), ἄλλοτε δὲ πρὸ τοῦ νάρθηκος κατὰ τὴν δ. πλευ-

ράν, ὡς π. χ. εἰς τὴν δευτέραν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (Kaufmann, Die Menasstadt, 1910 εἰκ. 22-23), πρὸς δ. δέ, ἀλλὰ μετὰ τὸ αἶθριον ἐν Parenzo (Holtzinger, Die altchristliche und byzant. Baukunst εἰκ. 109). Ἔχουν δὲ ταῦτα συνήθως κυκλικὸν σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ὀκτάγωνον καὶ τετράγωνον ἀκόμη, ὡς ἐνταῦθα καὶ ἀλλαγῶ (Πρὸβλ. Wulff, Die altchristl. und byzantinische Kunst I σελ. 249). Ἡ ἐν τῷ μέσῳ δὲ αὐτῶν κολυμβήθρα, συνήθως κυκλική, δύναται νὰ εἶναι καὶ ὀκτάπλευρος, ὡς π. χ. ἡ τῆς βασιλικῆς τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας (Σωτηρίου Ἄρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 41) μὲ κυκλικὴν ἐν τῷ μέσῳ λεκάνην. Κυκλικὴ δὲ κολυμβήθρα μὲ σταυροειδῆ λεκάνην, ὡς ἐνταῦθα ὑπάρχει ἐν τῇ βασιλικῇ Salona (Gerber, Forschungen in Salona I σελ. 74), ἐν Ἐφέσῳ κτλ. Σταυρικὸν ἐπίσης σχῆμα μὲ κυκλικὴν ἀπόληξιν τῶν βραχιόνων τοῦ σταυροῦ καὶ μὲ τέσσαρας βαθμίδας ἔχει ἡ κολυμβήθρα ἐν Beit Auwa τῆς Παλαιστίνης (Lecleercq-Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne κτλ. II σελ. 456 εἰκ. 1369) καὶ ἐν Ἐμμαοῦς (αὐτ. σελ. 457/8 εἰκ. 1371), τετραγωνικὴν δὲ πάλιν μὲ στρογγύλους βραχίονας εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς, ὥστε νὰ σχηματίζεται σταυρὸς βλέπε ἐν Μενίπχ τῆς Τύνιδος (Gaukler, ἐνθ' ἄν. Πίν. XXXII). Πρὸς τοῦτοις σταυρικὸν σχῆμα παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Μήλου ἐν Κήπῳ, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ τρεῖς βραχίονες τοῦ σταυροῦ ἔχουν βαθμίδας, ὁ δὲ τέταρτος δύο βαθμίδας (Annual of the British School II (1895/6 σ. 157) πρὸβλ. καὶ BSA XIX (1912/3) σελ. 118-120. Ἐν Μήλῳ ἐπίσης καὶ κάτω τοῦ χωρίου τῆς Τρυπητῆς παρὰ τὴς «τρεῖς ἐκκλησιᾶς» ὑπῆρχεν (νῦν κατεστραμμένη) ὁμοία κολυμβήθρα μὲ κανονικὴν διοχέτευσιν ὕδατος, ὅπου τὰ ἐδώλια εἶναι στρογγύλα κατὰ τὰ ἄκρα (αὐτ. σελ. 161), ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἐκατονταφυλιανὴν τῆς Πάρου, Λαμπάκη, Δελτ. Χριστιαν. Ἄρχ. Ἐταιρ. Α' σελ. 111=B.S.A. XIX (1912/3) σελ. 123 εἰκ. 1. Καὶ ἄλλας σταυροειδεῖς καὶ μάλιστα μονολίθους κολυμβήθρας βλ. αὐτόθι συλλεγείσας ὑπὸ R. M. Dawkins. Καὶ εἰς τὴν ἐσχάτως ἐν Ἐλευσίνι ὑπὸ τοῦ Κουρουνιώτη ἀνασκαφεῖσαν βασιλικὴν εὐρίσκομεν πρὸς β. τοῦ αἵθριου (:) βαπτιστήριον, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἡ κυκλικὴ κολυμβήθρα ἔχει τέσσαρας βραχίονας σχηματίζοντας σταυρόν. Ἐκ τούτων βλέπομεν ὅτι δὲν ἦτο καὶ τόσον σπάνιον, ὡς ἰσχυρίζετο ὁ Kaufmann, Handbuch der Chr. Archaeologie² σελ. 225₁, τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ τὸ κύριον σύμβολον τῆς χριστιανικῆς λατρείας, διὰ τὴν κολυμβήθραν, ὅπου ἀκριβῶς ἐτελεῖτο τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος.

β'. *Τὸ μυσσωλεῖον* (εἰκ. 1 καὶ 17). Παραπλεύρως καὶ πρὸς ν. τοῦ βαπτιστηρίου ἠγειρέτο ἄλλο κτίριον ἐντελῶς ἀνεξάρτητον τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο οὐδὲν εἶχε ἐφάνετο πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς πλὴν τμήματος τῆς ν. πλευρᾶς διακρινομένου ἐκ τοῦ ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ὁποῖον ἐπεπόλαζεν. Ἡ ἀποχωμάτωσις εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν τοίχων εἶχε προχωρήσει τόσον, ὥστε εἶχε φθάσει εἰς τινα

σημεία καὶ κάτω τοῦ δαπέδου. Τὸ οἰκοδόμημα ἐξωτερικῶς ἔχει ὀρθογώνιον σχῆμα μὲ ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα κατὰ τὴν ἀν. πλευρὰν καὶ ἀντιθέτως εἰσέχον ὀρθογώνιον εἰς τὴν δ., ὅπου ἦτο ἡ εἴσοδος. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τέσσαρες συμπαγεῖς πεσσοὶ τετράγωνοι μὲν κατὰ τὴν ἀ. πλευρὰν (βα $1,85 \times 1,90$ — να $1,85 \times 1,85$), ὀρθογώνιοι δὲ κατὰ τὴν δυτικὴν (βδ $2,20 \times 1,90$ — νδ $2,15 \times 1,85$) προβάλλοντες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτιρίου προσδίδουν εἰς αὐτὸ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα σταυροῦ, τοῦ ὁποίου οἱ διασταυρούμενοι βραχίονες σχηματίζουν τετράγωνον πλευρᾶς 3,30. Αἱ μεγάλαὶ διαστάσεις τῶν πεσσῶν ὑποδηλοῦν ὅτι ἐπ' αὐτῶν ἐστηρίζετο

Εἰκ. 17. Τὸ μαυσσωλεῖον.

τροῦλλον, ὅστις ἐκάλυπτε τὸ κέντρον τοῦ κτιρίου. Δὲν γνωρίζομεν βεβαίως πῶς ἐκ τοῦ τετραγώνου τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν ἐγίνετο ἡ μετάβασις εἰς τὸν τρούλλον, ἂν δηλ. μεταξὺ τῶν ἐπὶ τῶν πεσσῶν τόξων καὶ τοῦ τρούλλου ἐμεσολάβουν λοφία (σφαιρικὰ τρίγωνα, *pendentifs*) ἢ ἡμιχώνια (*trompes d'angle*).

Τὸ κτίριον ἐχρησίμευεν ὡς τάφος, μαρτύριον ἢ μαυσσωλεῖον, τοῦτο δ' ἐπεβεβαιώθη καὶ ἐκ τῶν ἐντὸς αὐτοῦ εὑρεθέντων τάφων, ἑνὸς (Α) κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν καὶ ἑτέρου (Β) κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ΝΔ. Καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ κατὰ τὴν να. γωνίαν ἀπεκαλύφθη ἄλλος. Τοῦ πρώτου (Α) ὅστις εἶχε μῆκος 1,95, πλάτος 0,85 καὶ βάθος 0,65 τὴν β. καὶ δ. πλευρὰν ἀπετέλουν οἱ ἀντίστοιχοι τοῖχοι τοῦ μαυσσωλεῖου, τὴν ἀ. ἐσχημάτιζον δύο μεγάλαὶ πῆλιναι πλίνθοι καὶ τὴν ν. κατὰ τὸ ἡμισυ μὲν μεγάλη πωρίνη πλάξ, κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἡμισυ πῆλιναι πλίνθοι πάλιν. Ὁ δεύτερος τάφος (Β) ἦτο ὀλόκληρος ἐκ πλίνθων κατεσκευασμένος, αἱ ὁποῖαι ἦσαν τοποθετημέναι

ἄρθοι καὶ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἄλλων, αἱ ὁποῖαι ὁμως εἶχον βυθισθῆ ἐντὸς αὐτοῦ. Τὴν αὐτὴν ἐπίσης κατασκευὴν εἶχε καὶ ὁ ἐκτὸς τοῦ μαυσσωλείου τάφος. Καὶ ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς παρετήρησα τάφον, ὅστις εἶχε ἀνασκαφῆ καὶ συληθῆ πρὸ πολλοῦ, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐν τοῖς πέριξ.

Ἐντὸς τοῦ πρώτου εὐρέθησαν τὰ ὁστᾶ ἐπτὰ τοῦλάχιστον νεκρῶν ἐπ' ἀλλήλων κειμένων, τῶν ὁποίων ἐσώζοντο ὅπωςδὴποτε καὶ τινα κρανία σχεδὸν ἀκέραια. Ἐξ αὐτοῦ περισυνελέγησαν ὀκτὼ λύχνοι, περὶ τῶν ὁποίων βλ. κατωτέρω. Ἐκ τοῦ δευτέρου τάφου προέρχεται καὶ εἰς ἀκόμῃ λύχνος, ὁ δὲ τρίτος οὐδὲν περιεῖχε εὐρεθεῖς κατεστραμμένος καὶ συλημένος, ὡς εὐρισκόμενος ἐν τῷ χώματι ἄνευ τῶν προστατευτικῶν τοίχων τοῦ μαυσσωλείου.

Τὸ σχῆμα τοῦ μαυσσωλείου τούτου εἶναι λίαν χαρακτηριστικὸν προερχόμενον βεβαίως ἐκ τῶν ὑπογείων κατακομβῶν, αἱ ὁποῖαι συνήθως ἐντὸς τοῦ βράχου λαξευόμεναι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τρούλλου διὰ πλίνθων κατασκευαζομένου.

Οἱ ὑπόγειοι οὗτοι τάφοι εὐρίσκονται εἰς ὅλας τὰς χριστιανικὰς χώρας, ὡς παρατηρήσαμεν καὶ ἀνωτέρω προκειμένου περὶ τοῦ ἐν Μυτιλήνῃ εὐρεθέντος ὁμοίου ὑπογείου. Ἐδῶ προσθέτω καὶ τὸ εἰς τὴν Ἔφεσον μαυσσωλεῖον τοῦ Ἄβραδᾶ (;) τοῦ ἐκεῖ κοιμητηρίου τῶν Ἑπτὰ Παίδων (Oesterr. Jahresh XXIV (1927) Beibl. σελ. 10 εἰκ. 36 καὶ σελ. 17 εἰκ. 10). Ὑπῆρχον ὁμως τοιαῦτα κατασκευάσματα ὡς μαρτύρια χρησιμεύοντα καὶ ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους ὡς αὐτοτελῆ κτίρια. Τοιοῦτον ἀναφέρω τὸ ἐν Ruveha τῆς κεντρικῆς Συρίας μαυσσωλεῖον τὸ ἀνήκον εἰς τὸν Βίτζον καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει μὲν τὴν αὐτὴν (πλὴν τῆς ἀψίδος) κάτοψιν πρὸς τὸ ἐνταῦθα, ἀλλ' εἶναι ὀλόκληρον, ὡς συνήθως τὰ ἐν Συρίᾳ κτίρια, διὰ τετραγώνων λίθων ᾠκοδομημένον, ἔχει πρόστωον κατὰ τὴν εἴσοδον καὶ εἶναι κεκαλυμμένον μὲ ἐντελῶς διαφορετικὸν τρούλλον (βλ. κάτοψιν καὶ τομὴν Holtzinger, Altchristl. und byz. Baukunst² εἰκ. 216 - 217).

Εἰς τὰς τετραγώνους ταύτας αἰθούσας τῶν ὑπογείων ἢ ἐπιγείων μαρτυρίων, εἰς τὰς πλευρὰς τῶν ὁποίων ἀνοίγονται ἐπίπεδοι κόγχαι θολοσκέπαστοι, προσετέθη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἡμικυκλικὴ ἀψὶς προεξέχουσα καὶ ἐντεῦθεν προῆλθε καθαρὸν σχῆμα ἀπλοῦ σταυρικοῦ ναοῦ ἐπιτυμβίου. Τοῦτο τελείως διατυπωμένον ἔχομεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ εἰς τὸ Ἡρῶν τῆς Τ. Κλ. Περικλείας τῆς Τερμησοῦ, τὸ ὁποῖον μᾶς παρουσιάζει τὸν τύπον σταυρικοῦ τρουλλωτοῦ ναοῦ ἐν μικρογραφίᾳ πολυτελέστερον κάπως διεσκευασμένον μὲ πρόστασιν τεσσάρων κίωνων ἐμπρὸς (Strzygowski, Kleinasien σελ. 135 ἐξ. εἰκ. 104). Περίφημον δὲ καὶ διὰ τὴν μωσαϊκὴν του διακόσμησιν εἶναι τὸ μαυσσωλεῖον τῆς Γάλλας Πλακιδίας ἐν Ραβέννῃ τοῦ ε' αἰῶνος ἐλευθέρου ὁμως σταυροῦ.

Εἶναι φανερὰ ἡ σημασία τῶν κτισμάτων τούτων διὰ τὴν σταυρικὴν τρουλ-

λωτήν ἐκκλησίαν καὶ θὰ εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ ἀρνηθῆ κανεὶς τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς τρουλλωτῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία παρεμβάλλεται τεχνικῶς μεταξὺ τοῦ σταυρικοῦ τρουλλωτοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς σταυροειδοῦς τρουλλωτῆς ἐκκλησίας (περὶ τῆς ἐξελικτικῆς γενέσεως τῆς τελευταίας βλ. Γ. Σωτηρίου. Ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1922 σελ. 219 ἐξ. καὶ ὅσα ἐν συνόψει λέγει ὁ Ὁρλάνδος ἐν Ἐπετηρ. Βυζαντ. Σπουδ. Γ' (1926) σελ. 326). Πάντως δύνανται νὰ θεωρηθοῦν παραλλαγὴ ὁμοίων σταυροειδῶν τρουλλωτῶν κατασκευασμάτων τῶν ὁποίων πολλὰ ὑπάρχουν παραδείγματα.

γ'. **Τράπεζα ἢ ξενοδοχεῖον.** Τὸ τελευταῖον πρὸς ν. πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς εἶναι στενὸν ἐπίμηκες οἰκοδόμημα συνεχόμενον καὶ συγκοινωνοῦν πρὸς αὐτὴν διὰ θύρας. Κατὰ τὴν ἄ. πλευρὰν λήγει εἰς ἡμιεξάπλευρον ἐξωτερικῶς, ἡμικυκλικὴν δὲ ἐντὸς ἀψίδα καὶ δὲν εἶναι ἐσωτερικῶς διηρθρωμένον. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἦτο ἐπεστρωμένον διὰ πλίνθων ὀπτῶν, τοῦ ὁποίου σώζεται ἱκανὸν τμήμα πλησίον τῆς πρὸς τὴν βασιλικὴν θύρας, ὅπου δὲν ὑπάρχει κατώφλιον ἢ ἀνάβασις τῆς θύρας, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ ἡ αὐτὴ πλινθόστρωσις, θὰ ἐκλείετο δὲ τὸ ἄνοιγμα διὰ παραπετάσματος ἢ βήλου. Αἱ πλίνθοι αὗται εἶναι τετράγωνοι, ἀλλὰ διαφόρων μεγεθῶν ($0,48 \times 0,80$ καὶ $0,28 \times 0,28$) ὡς τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰ πλάγια κλίτη καὶ τὸν νάρθηκα.

Περὶ τοῦ προσορισμοῦ τοῦ προσκτίσματος τούτου δὲν δύναμαι νὰ εἶπω ὀριστικόν τι. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπέθεσα ὅτι πρόκειται περὶ τραπέζης, ἀλλὰ τώρα κλίνω μᾶλλον νὰ πιστεύσω ὅτι τοῦτο εἶναι ξενοδοχεῖον ὡς καὶ τὸ κατὰ τὴν β. πλευρὰν τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου ἐπίμηκες κτίσμα, τὸ ἐπίσης διὰ θύρας πρὸς τὴν βασιλικὴν συγκοινωνοῦν (Προβλ. v. Schneider, Ath. Mitt. ἐνθ' ἀν. σελ. 122 καὶ 124/5). Ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς δὲν δύναται νὰ εἶναι πολὺ νεώτερος τοῦ τῆς βασιλικῆς, διότι ἡ τεχνικὴ του εἶναι ἐντελῶς ἢ ἰδίᾳ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἶναι πολὺ ἀμελεστέρα, ὁ νότιος μάλιστα τοῖχος ἔνεκα τούτου κατήντησε λίαν ἀνώμαλος ὡς ἐκ τῆς εὐτελεστερᾶς κατασκευῆς.

Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς ἀψίδος, τοῦτο δὲν εἶναι πρωτοφανὲς εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, προβλ. ἔσω καὶ ἔξω τριγωνικὴν ἀψίδα ἐν Σαγαλασῶ τῆς Πισιδίας (Lauckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens II σελ. 151), ἐξωτερικῶς πάλιν ἡμιεξαγωνικὴν καὶ ἐσωτερικῶς στρογγύλην τὴν ἐγγεγραμμένην ἀψίδα τῆς κάτω ἐκκλησίας τῆς Πέργης τῆς Παμφυλίας (Rott, Kleinasiatiscche Denkmäler σελ. 46) τὴν τρίπλευρον τῆς βασιλικῆς τῆς Κῶ (Jahrbuch, 1903 Anzeig. 4) τὴν τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου καὶ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Στουδίτου ἐν Κων/πόλει τοῦ 463 (Ebersolt et Thiers, Les églises de Constantinople, 1913 Pl. I) καὶ τὴν τῆς ἀγίας Σοφίας ἀκόμη κτλ.

4. ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. **Λίθινα.** Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ πρὸ τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς εὐρέθη μεταξὺ τῶν ἄλλων λίθων καὶ ἡ κάτω δημοσιευομένη ἐπιτύμβιος πλάξ. Εἶναι μαρμαρίνη στήλη λήγουσα ἄνω εἰς ἀέτωμα τοῦ ὁποίου τὸ τύμπανον καταλαμβάνει ἀνάγλυπτος κυκλικὴ ἀσπίς. Τὸ ἀέτωμα στηρίζεται ἐπὶ χαμηλοῦ ἐπιστυλίου, τὸ ὁποῖον βαστάζουν ἐκατέρωθεν δύο παραστάδες (εἰκ. 18). Ἡ μεταξὺ αὐτῶν ἐπιφάνεια τῆς στήλης εἶναι κατὰ μέσον βαθύτερον ἐσοκαμμένη μὲ τοξωτὴν ἄνω ἀπόληξιν, ὅπου πιθανώτατα ἦτο γραπτὴ ἢ εἰκὼν τοῦ νεκροῦ. Κάτωθεν εἶναι χαραγμένη ἢ κατοπτρῶ ἐπιγραφή:

ΣΟΦΕΑΣ	ΧΡΕΣΤ	Σοφέας	Χρεστῆ
ΧΕΡΕ		χ(αἰ)ρε	
ΠΛΟΚΑΜΕ	ΧΡΕ	Πλόκαμε	χρε
ΧΕΡΕ	ΣΤΕ	χ(αἰ)ρε	στὲ

Ἡ στήλη ἐκ τοῦ συνήθως ὑποκύνου λεσβίου μαρμάρου ἔχει ὕψος 0,60, πλάτος 0,37, πάχος δὲ ἄνω μὲν 0,13, κάτω δὲ 0,17 καὶ ἀνήκει εἰς τοὺς μ. Χρ. ῥωμαϊκοὺς χρόνους.

2. **Πήλινα.** Ἐνταῦθα ἀνήκουν οἱ λύχνοι, οἱ ὁποῖοι εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν δύο τάφων τοῦ μαισσωλείου (βλ. ἀνωτέρω). Πάντων τῶν λύχνων, τούτων οἱ μυκτῆρες εἶναι μέλανες ἐκ τῆς καύσεως, ἵσπερ δεικνύει ὅτι ἐτίθεντο ἐντὸς τῶν τάφων ἀνημμένοι. Δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τέσσαρας κατηγορίας κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησίν των.

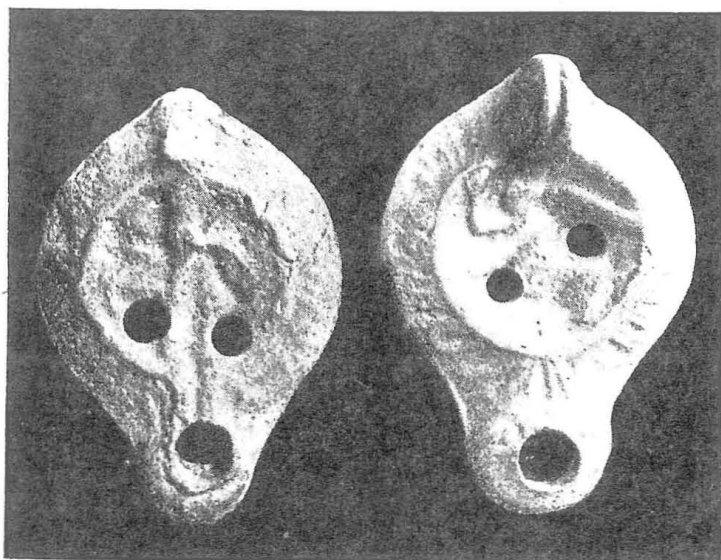
1. Ἐπιμήκης ὠοειδῆς λύχνος, τοῦ ὁποίου ὁ δίσκος καὶ ὁ μυκτῆρ περιλαμβάνονται ἐντὸς ὀκτωειδοῦς συνεχοῦς γραμμῆς. Τὴν περιφέρειαν κοσμοῦν λοξαὶ ἔντυποι γραμμαὶ καὶ τὸν λαιμὸν κύκλος ἐστιγμένος. Ταύτης τῆς κατηγορίας ἔχομεν δύο λύχνους, τῶν ὁποίων ὁ εἰς ἐξ ὠχρερῦθρου πηλοῦ μὲ ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα. Μῆκ. 0,10, διάμ. 0,055, ὕψ. 0,035. Ὡς λαβὴ χρησιμεύει ἀπόφυσις ἐπιστρεφομένη. Μία ὀπὴ ἐπὶ τοῦ δίσκου. Ὁ ἕτερος εἶναι ὁμοιος μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ περιφέρειά του κοσμεῖται ὑπὸ τεθλασμένης γραμμῆς.

2. Κυκλικὸς λύχνος μὲ προεξέχοντα μυκτῆρα. Λαβὴ κυκλικὴ συμπαγῆς μὲ αὐλάκωσιν ἐπὶ τῆς ῥάχως. Ἐπὶ τοῦ δίσκου δύο ὀπαί, τῶν ὁποίων ἡ ἐτέρα χρησιμεύει πρὸς ἀερισμὸν (Πρὸβλ. Fritz Fremersdorf, Römische Bildlampen, 1922 σελ. 35). Εἰς τὴν περιφέρειαν γλωσσοειδῆ φύλλα ἢ ῥαβδώσεις. Εἰς τὴν βάσιν ἔντυπον

Εἰκ. 18. Ἐπιτύμβιος στήλη.

πέλμα. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν τρεῖς λύχνοι. Τούτων ὁ πρῶτος ἐξ

Εἰκ. 19. Δύο χριστιανικοὶ λύχνοι.

ὑπερύθρου πηλοῦ μὲ ἐρυθρὸν ἐπίχρῖσμα ἔχει ἐπὶ τοῦ δίσκου ἀνάγλυφον Νίκης ἱπταμένης πρὸς ἀριστερά. Μῆκ. 0,09, διάμ. 0,06, ὕψ. 0,09. Ὁ δεύτερος κατὰ τὰ ἄλλα ὅμοιος ἔχει ἐπὶ τοῦ δίσκου δυσδιάκριτον μορφὴν καὶ αὐλάκα ἐξ αὐτοῦ μέχρι τοῦ μυκτῆρος. Λαβὴ ἀποκεκρουμένη (εἰκ 19).

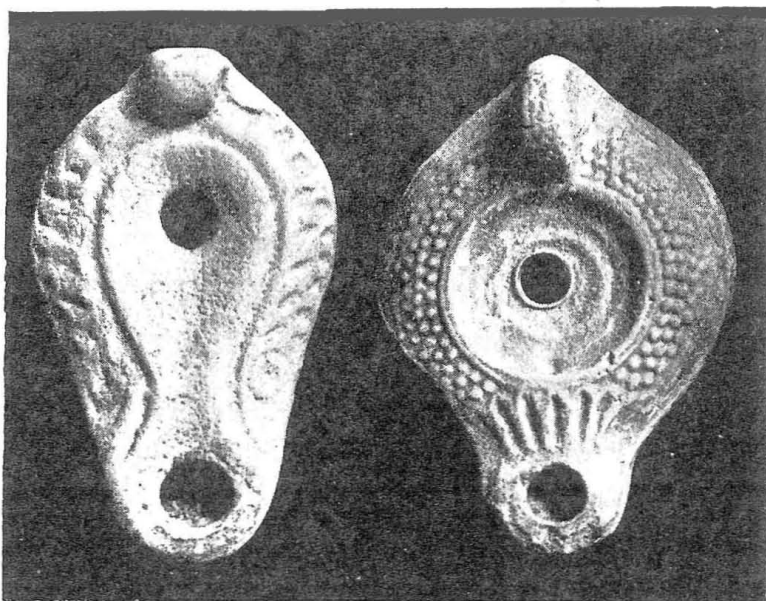
3. Κυκλικὸς λύχνος. Λαβὴ δισκοειδῆς ἄτρητος. Ἐπὶ τοῦ δίσκου μία ὀπή, εἰς τὴν περιφέρειαν ἀνάγλυπτοι κοκκίδες. Μεταξὺ δίσκου καὶ μυκτῆρος γλωσσοειδῆ φύλλα. Τῆς κατηγορίας ταύτης εὐρέθησαν δύο λύχνοι. Ὁ πρῶτος εἶναι (εἰκ. 20) ἐξ ὑπερύθρου πηλοῦ μὲ ἐπίχρῖ-

σμα ζωερὸν ἐρυθρὸν, κατὰ τὴν κοιλίαν ἐν μέρει ἀποκεκρουμένος. Μῆκ. 0,095, διάμ. 0,07, ὕψ. 0,027. Εἰς τὴν βάσιν πέλμα. Ὁ δεύτερος εἶναι ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ μὲ ὅμοιον ἐπίχρῖσμα. Ἡ ἄτρητος λαβὴ λήγει ὀπίσω ὑπὸ τὸν λύχνον εἰς διχαλωτὴν οὐράν, ὡς εἰς τὰς προσθέτους λαβὰς τῶν χαλκῶν λύχνων.

4. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν τρεῖς λύχνοι, ἔχοντες τὸ αὐτὸ μὲ τὴν προηγουμένην κατηγορίαν σχῆμα, ἀλλ' ἀνάγλυφον παράστασιν ἐπὶ τοῦ δίσκου. Περιγράφομεν αὐτοὺς διὰ τοῦτο ἰδιαιτέρως ἓνα ἕκαστον.

α'. Πηλὸς ὑπωχρὸς (εἰκ. 21) μῆκ. 0,095, διάμ. 0,065, ὕψ. 0,027.

Ἐπὶ τῆς περιφερείας σειρὰ ἀναγλύπτων καὶ περιγεγραμμένων σφαιριδίων. Ἐπὶ τοῦ δίσκου, ὅστις ἔχει ἐν τῷ μέσῳ μίαν ὀπὴν εἰκονίζεται περρωτὴ μορφὴ παιδός, ἀπὸ τὴν προτεταμένην χεῖρα τοῦ ὁποῖου ῥαμφίζει γρυποειδῆς ζῶον, ἔχον δηλ. κεφαλὴν καὶ πτερὰ πτηνοῦ, πόδας δὲ καὶ σῶμα λέοντος (:). Διὰ στιγμῶν δηλοῦται

Εἰκ. 20. Δύο χριστιανικοὶ λύχνοι.

ή κόμη τοῦ ἐρωτιδέως καὶ τὸ τριχωτὸν δέσμα τοῦ ζώου. Ἡ ἄτρητος μὲ ἀυλακώσεις ἐπὶ τῆς ῥάχεως λαβὴ λήγει ὀπίσω εἰς διχαζομένην οὐρὰν μὲ ἀυλακώσεις (εἰκ. 21). Ἐντὸς τοῦ διπλοῦ κύκλου τῆς βάσεως πέλιμα ποδὸς ἀνθρωπίνου. Ἐκτὸς τῆς βάσεως δεξιὰ ἐγγάρακτον τὸ γράμμα Κ, ἀριστερὰ μικρὰ ἔντυπος σφραγίς, ἑκατέρωθεν τοῦ μυκτῆρος δύο γραμμαί.

β'. Πηλὸς ὑπέρυθρος μὲ ἐρυθρὸν ἐπίχρῖσμα ἐξίτηλον (εἰκ. 22) τοῦ αὐτοῦ μεγέθους μὲ τὸν προηγούμενον, μόνον ὁ μυκτῆρ προεξέχει καὶ εἶναι ὀγκωδέστερος. Ἐπὶ τῆς περιφερείας σειρὰ ἀραιῶν περιγεγραμμένων σφαιριδίων ἀναγλύπτων. Ἐπὶ τοῦ δίσκου, ὅπου δύο ὀπαί, ἀνάγλυπτος παράστασις εἰκονίζουσα παῖδα μὲ οὐλὴν κόμην κύπτοντα πρὸς ἄλλην μορφήν πρὸ αὐτοῦ βαίνουσαν πρὸς ἀριστερὰ καὶ στρέφουσαν τὴν κεφαλὴν ὀπίσω πρὸς τὰ δεξιὰ. Εἰς τὰς χεῖρας

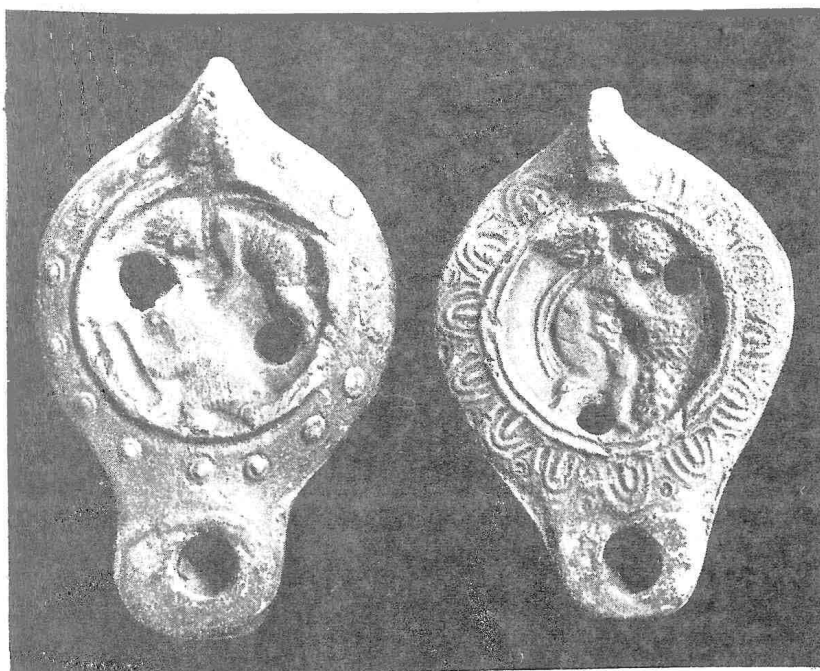
κρατεῖ ὀρθογώνιον τι σκεῦος! Λαβὴ ὡς καὶ ἡ τοῦ προηγούμενου. Ὑπὸ τὴν βᾶσιν πέλιμα ἐντὸς διπλοῦ κύκλου (εἰκ. 23). Δεξιὰ σφραγίς, ἑκατέρωθεν τοῦ μυκτῆρος

Εἰκ. 21. Χριστιανικὸς λύχνος μετὰ παραστάσεως.

δύο γραμμαί.

γ'. Πηλὸς ὑπωχρος (εἰκ. 22) μῆκ. 0,09, διάμ. 0,062, ὕψ. 0,025. Τὸν λύχνον τοῦτον προσέφερον εἰς τὴν Συλλογὴν Μυτιλήνης ὁ Δημήτριος Πατσάμνης, κουρεύς. Κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ προέρχεται ἐκ τῆς αὐτῆς ἀνασκαφῆς, εὐρεθεῖς, φαίνεται, κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς λήψεως ἐκ τοῦ χώρου χωμάτων, ὅτε ἀνεσκάφησαν καὶ ἐσυλήθησαν καὶ ἄλλοι

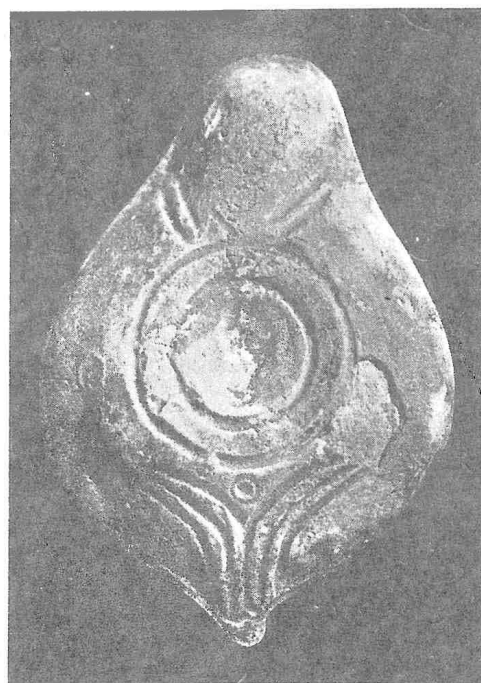
Εἰκ. 22. Δύο χριστιανικοὶ λύχνοι μετὰ παραστάσεως.

πέριξ τάφοι. Ἐπὶ τῆς περιφερείας σειρά ἐντύπων αὐγῶν ἐχόντων μεταξύ ἐστιγμένον κύκλον. Ἐπὶ τοῦ δίσκου, ὅπου δύο ὀπαί, εἰκονίζεται ἐρωτιδεὺς (εἰκ. 22), τοῦ ὁποίου ἀνεμίζεται ἐπὶ τῆς ῥάχως τὸ ἱμάτιον κύπτων πρὸ κανίστρου μὲ βότρες σταφυλῶν (;). Εἰς τὴν βάσιν πέσμα (εἰκ. 24).

Καὶ τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησις τῶν λύχνων τούτων εἶναι συνήθη εἰς τοὺς λύχνους τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, οἱ ὅποιοι καὶ τὰ δύο παρελάμβανον

Εἰκ. 23. Τὸ κάτω μέρος τῆς βάσεως χριστιανικοῦ λύχνου.

Εἰκ. 24. Τὸ κάτω μέρος τῆς βάσεως χριστιανικοῦ λύχνου.

ἐκ τῶν ὁμοίων λύχνων τῶν ἐθνικῶν ῥωμαϊκῶν. Ὡς πρὸς τὴν τέχνην ὁμοίως αἱ μορφαὶ ἔχουν λίαν ἀπλοποιηθῆ εἰς τὴν ἀπόδοσιν καὶ σχεδὸν σχηματοποιηθῆ.

Τὰ κοσμήματα εἶναι γεωμετρικὰ καὶ ἐντελῶς γραμμικά, ὡς ἡ σειρά τῶν αὐγῶν ἢ φύλλων. Οἱ παῖδες ἀποδίδονται δι' ἐλαχίστων καὶ μόνον εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς, ἀλλὰ μὲ ἀσφαλῆ χεῖρα ὅπως εἰς τὸ 4α καὶ 4γ. Αἱ πτέρυγες τοῦ ἐρωτιδεῶς τοῦ πρώτου εἶναι ἐντελῶς σχηματικά, μόνον εἰς τὸν λύχνον γ τῆς 4 κατηγορίας ὁ ἐρωτιδεὺς ἔχει μεγαλυτέραν πλαστικότητα καὶ νατουραλιστικὴν ἀπόδοσιν, ὡς φαίνεται τοῦτο καὶ εἰς τὸ ὅλον σχέδιον, μὲ τὴν εὐκαμψίαν καὶ τὴν στρογγυλότητα τῶν καθ' ἕκαστα μορφῶν, καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ μάλιστα εἰς τὰς πτέρυγας — πάντα χαρακτηριστικά, τὰ ὅποια προσδίδουν τεχνοτροπίαν ἀποβλέπουσαν ἀκόμη εἰς τὰ κλασσικὰ πρότυπα τῆς ἐλληνιστικῆς τέχνης.

“Όλοι οί λύχνοι οὔτοι πλὴν τῶν τῆς πρώτης κατηγορίας ἔχουν, ὡς εἶδομεν, ὑπὸ τὴν βάσιν ὡς ἔμβλημα, τοῦ ἐργοστασίου πιθανῶς, πέλμα ἀνθρώπινον, τὸ ὁποῖον θὰ ἐσήμαινεν ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐγγωρίου ἐργαστηρίου. Δὲν εἶναι ὀρθὸν ὁμῶς νὰ ὑποτεθῆ ὅτι καὶ οἱ ὀπουδήποτε εὐρεθέντες λύχνοι οἱ ἔχοντες τὸ αὐτὸ ἔμβλημα πρέπει νὰ ἀποδοθῶν εἰς τοπικὸν ἕκαστος ἐργαστήριον. Διότι τοιοῦτοι εὐρέθησαν καὶ ἐν Κορίνθῳ π. χ. Πρβλ. De Broneer, Corinth, IV, 2, Terracotte Lamps ἀριθ. 1067 εἰκ. 172 καὶ ἐν Ἐφέσῳ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν Ἑπτὰ Παίδων. Πρβλ. Keil, Oesterr. Jahr. XXIII (1926) Beibl. σελ. 294-295, ὅθεν ὁ J. Keil ἐνθ. ἀν. θεωρεῖ αὐτοὺς ὡς ἐγγωρίου κατασκευῆς. Διὰ τοῦτο πρέπει μᾶλλον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ μὲ τὸ ἔμβλημα τοῦτο λύχνοι θὰ προέρχονται ἀπὸ μέγα τι χριστιανικὸν κέντρον, ὅπου ἡδύνατο νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐργαστήριον τοιοῦτο προμηθεῦον εἰς πολλὰ μέρη τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου λύχνους. Καταλληλότατον τοιοῦτον κέντρον δύναται βέβαια νὰ θεωρηθῆ ἡ Ἐφεσος, ὅπου πλέον τῶν χιλίων ἔχουν ἀνακαλυφθῆ ἀποτελοῦντες ὀλόκληρον σειρᾶν.

Δ. ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Κατὰ τὴν γενικὴν διαμόρφωσιν αὐτῆς ἡ βασιλικὴ τῆς Μυτιλήνης δεικνύει μεγάλην συγγένειαν πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας, ἀνηκούσας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα αὐταὶ γενικῶς ἀκολουθοῦν. Ἡ ἐξέχουσα ἡμικυκλικὴ ἢ ἐγγεγραμμένη ἀψίς, ἢ εἰς τρία κλίτη διαίρεσις τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ τῶν κιονοστοιχιῶν, αἱ ὁποῖαι προχωροῦν μέχρι τῶν ἀνατολικῶν τοίχων ἐκατέρωθεν καὶ πρὸ τῆς ἀψίδος, ἢ ἔλλειψις ἀρχικῶς παστοφοριῶν, ἢ ὑπαρξίς ὑπερώου ἢ γυναικωνίτου εἶναι κοινὰ αὐτῶν χαρακτηριστικά. Ἀλλὰ τὸ γενικὸν σχῆμα τῆς κατόψεως αὐτῶν εἰς ἄλλας μὲν, τὰς πλείστας, εἶναι ὀρθογώνιον, εἰς τινὰ δὲ πλησιάζει τὸ τετράγωνον. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, τὸ ὁποῖον παρατηροῦμεν εἰς τὴν παρούσαν βασιλικήν, καθιστᾷ αὐτὴν συγγενῆ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τύπον, τὸν ἔχοντα ἐν Συρίᾳ τὴν ἀρχήν.

Ἀλλὰ ἡ ἐπίδρασις τῆς συριακῆς τέχνης δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο: καὶ ἄλλη μορφή τῆς συριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς (τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τὸν Wulff), τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ σπουδαῖον γνώρισμα, ἢ ἐγγεγραμμένη ἀψίς, συχνὰ ἀπαντᾷ εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα. Τούτων ἰδιαίτερον στενὸν κύκλον ἀποτελοῦν αἱ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου (βλ. τὰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Λέσβου εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Ὁρλάνδου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 1-82).

Εἰς ὅλας κοινὸν χαρακτηριστικὸν εἶναι ἢ εἰς τρία κλίτη διαίρεσις, ἢ ἐγγεγραμμένη ἀψίς, ὁ νάρθηξ καὶ ἡ παντελής ἔλλειψις τοῦ αἰθρίου μὲ διαφορὰς εἰς τὰς λεπτομερείας. Οὕτω ὁ κυρίως ναὸς τῆς Ἐρεσοῦ (32,20 × 17,70) καὶ τοῦ

Ἐφεντέλλη (30,70×18) τῶν αὐτῶν περιῶπων διαστάσεων, εἶναι μᾶλλον ἐπιμήκης μὲ πλάτος κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος τοῦ μήκους αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον προσδίδει εἰς τὸν ναὸν μέγα βάθος, ὅπερ ὅμως δὲν ἀπομένει μὲ τὴν ἐντύπωσιν τῆς στενότητος, ἀλλὰ προσλαμβάνει εὐρύτητα μεγαλοπρεπῆ διὰ τοῦ μεγάλου πλάτους τοῦ μεσαίου κλίτους ὑπερδιπλασίου τῶν πλαγίων. Τοῦναντίον ἡ βασιλικὴ τοῦ Ὑψηλομετώπου εἶναι βραχυτέρα, ὥστε ὁ κυρίως ναὸς (18,50×14,50) νὰ ἔχη ἀναλογίαν περιῶπου ὡς 4 : 5, τὸ δὲ μεσαῖον κλίτος νὰ εἶναι μόλις διπλάσιον τῶν πλαγίων. Πρὸς τὸν τελευταῖον τοῦτον ὁμοιάζει πως κατὰ τὰς ἀναλογίας καὶ ὁ τῆς Μυτιλήνης πλησιάζων σχεδὸν τὸ τετράγωνον (16,80×16).

Ἄλλ' ἡ μεγαλυτέρα ποικιλία παρατηρεῖται εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀψίδος. Ἐνῶ εἰς ὅλας τὰς βασιλικὰς αὕτη εἶναι ἐγγεγραμμένη, εἰς τὴν τοῦ Ὑψηλομετώπου καὶ τοῦ Ἐφεντέλλη ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος περιλαμβάνει ὀλόκληρον τὸ πλάτος τῆς ἐκκλησίας καὶ εἰς μὲν τὴν δευτέραν ἐφάπτεται τῆς ἀψίδος ἀπ' εὐθείας καὶ διὰ δύο ἑκατέρωθεν λοξῶν τοίχων, εἰς δὲ τὴν πρώτην συνδέεται μόνον διὰ τριῶν βραχιόνων, οἵτινες κατὰ τὰ ἄκρα σχηματίζουν τὰ παστοφόρια, ὅπως καὶ εἰς τοῦ Ἐφεντέλλη. Μόνον εἰς τὴν τῆς Ἐρεσοῦ ἡ ἀψὶς εἶναι ἀπλῶς ἐγγεγραμμένη, ἀλλ' ὄχι ὀλόκληρος, ὅπως ἐν Μυτιλήνῃ, πρὸς τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει πάντως μεγαλυτέραν συγγένειαν καὶ κατὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν παστοφορίων. Ἡ τοιαύτη κατασκευὴ τῆς ἀψίδος ἔχει βέβαια τὴν προέλευσίν της ἐκ τῆς Συρίας, ὁπόθεν μετεδόθη εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, ὅπου μάλιστα ἀπαντῶμεν χαρακτηριστικὴν μορφήν εἰς τὴν ἀψίδα τῆς ἐν Πέργῃ τῆς Παμφυλίας βασιλικῆς (βλ. σχηματικὴν κάτοψιν ἐν Beyer, *Der syrische Kirchenbau* σελ. 23 εἰκ. 10, 2). Ἀπὸ τὴν μορφήν αὐτήν, τῆς ὁποίας τὸ πρωτότυπον εὐρίσκομεν ἐν Συρίᾳ, ὡς εἰς τὴν νοτιᾶν ἐκκλησίαν ἀρ. 6 τῆς II - Anderén (βλ. Butler, *Early Churches in Syria*, 1929 σελ. 209 εἰκ. 209) καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν Παύλου καὶ Μωϋσέως ἐν Dâr - Kîtà (Butler ἔνθ' ἀν. σελ. 31 εἰκ. 48) προῆλθον οἱ παρεμφερεῖς τοῦ Ἐφεντέλλη καὶ τοῦ Ὑψηλομετώπου μὲ τὰ ἑκατέρωθεν παστοφόρια. Ἡ συριακὴ αὕτη μορφή βλέπομεν ὅτι ἔφθασε καὶ μέχρι τῆς Ἀδριατικῆς, ὡς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς S. Maria delle Grazie τοῦ Grado.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ ἀψὶς τοῦ Ἐφεντέλλη ἔχει πλήρη τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συνθρόνου, τὸ ὁποῖον δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἄλλας πλὴν τῆς Μυτιλήνης, ὅπου παρατηροῦμεν μίαν μορφήν ὡσεὶ μεταβατικὴν προβαθμίδα εἰς αὐτό, ὅπως δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὸ διπλοῦν ἡμικύκλιον μὲ τὸν μεταξὺ διάδρομον. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι περιεργον τὸ σχῆμα τοῦτο, φαίνεται ὅτι ἡ παρουσία του ἐν Μ. Ἀσίᾳ (Μιλήτῳ, Μυτιλήνῃ) δεικνύει ἴσως τὴν δευτέραν γένεσίν του.

Πρὸς τούτοις ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ὁμοιότης τοῦ τέμπλου τοῦ Ἐφεντέλλη πρὸς τὸ τῆς Μυτιλήνης, ἂν καὶ ἡ ἑλλιπὴς διηγήρησις αὐτῆς δὲν ἐπιτρέπει εὐρυτέραν σύγκρισιν καὶ πορίσματα. Παρατηρητέον μόνον ὅτι οἱ δύο τοῖχοι αὐτῆς

ώρμῶντο καὶ εἰς τὰς δύο ἐκ τῆς κόγχης καὶ κατέλειπον μικρὸν διάδρομον πρὸς τὰς κιονοστοιχίας, ἐνῶ ἐν Ὑψηλομετώπῳ τὸ τέμπλον βαίνει ἐγκαρσίως ἀπὸ κίονος εἰς κίονα ἄνευ διαδρόμου (βλ. ὅσα γράφει περὶ τούτου ὁ Ὁρλάνδος ἐνθ' ἄν. σελ. 53 ἐξ.).

Ἄλλ' ὅτι μάλιστα διακρίνει τὴν βασιλικὴν τῆς Μυτιλήνης εἶναι τὸ σύμπλεγμα τῶν διαφόρων κτιρίων, τὰ ὅποια εἶναι προσηρητημένα εἰς αὐτήν: τὸ βαπτιστήριον, τὸ μανσσωλεῖον, ἡ τράπεζα. Ὁφείλομεν ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὐδὲν ἐνιαῖον καλῶς ἐσκεμμένον σχέδιον χαρακτηρίζει τὸ σύμπλεγμα τοῦτο. Ἐκτὸς τοῦ βαπτιστηρίου, τὸ ὁποῖον κατέχον τὴν θέσιν τοῦ αἰθρίου ὀργανικῶς καὶ ἁρμονικῶς συνάπτεται πρὸς τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς, ἡ τράπεζα καὶ μάλιστα τὸ μανσσωλεῖον οὔτε τεχνικῶς οὔτε συμμετρικῶς προσέρχονται ἀπὸ τὴν νοτίαν πλευρὰν εἰς τὸ κτίριον. Ἴσως δύναται νὰ ἀποδοθῇ τοῦτο εἰς τὴν διαδοχικὴν αὐτῶν κτίσιν, τοῦ μανσσωλείου μάλιστα ἰδρυθέντος πιθανῶς ἀρχαιότερον. Ἄλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι τοιαῦτα καὶ μεγαλύτερα ἀνωμαλῖαι καὶ ἔλλειψις ἁρμονικῆς συγκροτήσεως ἐνὸς συνόλου παρατηροῦνται εἰς τὰ πρωτοβυζαντινὰ μνημεῖα καὶ φέρω πρόχειρον παράδειγμα τὴν βασιλικὴν τῶν Κλαζομενῶν καὶ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου, ἀλλὰ γνωστότατα ἐξ ἄλλου εἶναι τὰ ἐπιβλητικὰ τοιαῦτα συμπλέγματα τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου κτλ., ἐξαιρετικὸν δὲ παράδειγμα ἐνιαίας καὶ ἁρμονικῆς διατάξεως τοιοῦτου συγκροτήματος ἀποτελεῖ ἡ βασιλικὴ τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας, τὴν ὁποῖαν ἐσχάτως ἐδημοσίευσε καὶ δεόντως ἐξετίμησεν ὁ Σωτηρίου Ἄρχ. Ἐφημ. 1929.

Ἄν θελήσωμεν ν' ἀποκαταστήσωμεν μίαν χρονολογικὴν σειρὰν τῶν βασιλικῶν τούτων τῆς Λέσθου συμφῶνως πρὸς τὰ ἐξετασθέντα δεδομένα τοῦ σχήματος, τῶν μορφῶν καὶ τῆς ἐξελίξεως αὐτῶν, πρῶτην θὰ κατατάξωμεν τὴν βασιλικὴν τῆς Ἐρεσοῦ μὲ τὸ ἐπίμηκες σχῆμα, ὅπου ἡ ἀψὶς δὲν εἶναι ἀκόμη ἐντελῶς ἐγγεγραμμένη, ἔλλείπουν δὲ ὀλοτελῶς τὰ παστοφόρια. Ἡ βασιλικὴ αὕτη ἄλλως εἶναι ἀσφαλῶς χρονολογημένη ἐκ τῆς ἐπιγραφικῆς μαρτυρίας τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ πρὸς τὰ μέσα τοῦ ε' μ. Χρ. αἰῶνος (βλ. Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. σελ. 38 ἐξ.). Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ F' αἰῶνος ἀνήκει ἡ βασιλικὴ τῆς Μυτιλήνης μὲ τὸ σχεδὸν τετράγωνον σχῆμα, τὴν πλήρως ἐγγεγραμμένην ἀψίδα, τὸ προαγγελόμενον σύνθρονον καὶ τὴν ἔλλειψιν εἰσέτι τῶν παστοφορίων. Μετ' αὐτὴν εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ καὶ δὴ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ F' αἰῶνος ἀνέρχεται ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀφεντέλλη, ὅπου ἡ ἀψὶς περιελήφθη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀνεπτύχθησαν ἐπομένως τὰ παστοφόρια, τὸ σύνθρονον διεμορφώθη τελείως καὶ τὸ πρεσβυτέριον εὐρίσκεται ἀκόμη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυρίου κλίτους μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν. Τελευταία καὶ δὴ εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ F' αἰῶνος ἔρχεται ἡ βασιλικὴ τοῦ Ὑψηλομετώπου μὲ τὰ τελείως ἐξελιγμένα παστοφόρια

καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς σολέας μέχρι τῶν ἐκατέρωθεν κιονοστοιχιῶν τοῦ μεσαίου κλίτους.

Οὕτω ἀρχαιότερα παρατηροῦμεν ἐπικρατοῦντα τὰ ἑλληνιστικὰ ἐγγώρια στοιχεῖα μὲ τοπικὰς παραλλαγὰς, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ ἐπερχόμενα καὶ ἐπιβαλλόμενα τὰ ξένα ἀνατολικά ἢ συριακά. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ἡ γένεσις καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς πρωτοβυζαντινῆς βασιλικῆς δὲν ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς ἓν μόνον κέντρον ὁπόθεν διεδόθη ὕστερον, ἀλλὰ ῥιζοῦται μὲν εἰς τὴν παλαιὰν κληρονομίαν τοῦ ἑλληνιστικοῦ σχήματος, ἐπλάσθη δὲ κατὰ τὰς τοπικὰς ἐκασταχοῦ ἐπικρατούσας τεχνικὰς συνθήκας καὶ ἐξελίχθη διὰ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τῶν μορφῶν τούτων σύμφωνα καὶ πρὸς τὰς λειτουργικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῆς νέας λατρείας.

Ἄν ῥίψωμεν τώρα ἓν βλέμμα καὶ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν διακόσμῃσιν τῶν βασιλικῶν, θὰ παρατηρήσωμεν τὸ αὐτὸ μὲν πνεῦμα τῆς διακοσμήσεως, ἀλλὰ διάφορον βαθμίδα ἐξελίξεως τῶν παραστατικῶν μέσων, ἥτις συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὴν διατυπωθεῖσαν ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικὴν ἐξέλιξιν. Ὅποῖος πλοῦτος γεωμετρικῶν κυρίως θεμάτων, ποικιλία διαθέσεως καὶ ἀρμονικὸς συνδυασμὸς αὐτῶν εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τῆς Ἐρεσοῦ! (βλ. Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. Πίν. II). Χαρακτηριστικὴ ὁμως εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῶν ἐκ τῆς φύσεως εἰλημμένων θεμάτων. Οἱ λυγηροὶ κλάδοι τῆς γιρλάνδας ἐλίσσονται μὲ μαλακότητα καὶ συμμετρίαν ἐν τῷ μέσῳ περὶπου μὲ τοὺς διαβαθμιζομένους τόνους τῶν χρωμάτων καὶ τὴν καθαρῶς ἑλληνιστικὴν χάριν τῆς παραστάσεώς των. Ἴσχυρὸν νατουραλιστικὸν αἶσθημα διαμορφώνει καὶ τὰ λοιπὰ φυτικὰ θέματα καὶ μάλιστα τὰ πτηνά. Μὲ γραμμικὸν βέβαια χαρακτηριστῆρα ἀποδίδεται τὸ γενικὸν αὐτῶν σχῆμα εἰς τὰ κύρια αὐτοῦ γνωρίσματα καὶ συλλαμβάνεται ἀκριβῶς ἡ κίνησις καὶ ἡ ζωὴ των. Καὶ δὲν ὑπάρχει μὲν ἡ ἄφθονος ποικιλία τῶν θεμάτων καὶ τῶν χρωμάτων, τὰ ὁποῖα παρατηροῦμεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ π. χ. τῶν τόξων τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ τὰ ἀπέναντι ἀλλήλων ῥαμφίζοντα τὰ μεταξύ των ἄνθη παγώνια, τὰ οἶονεὶ σπεύδοντα νὰ συναντηθοῦν μὲ θελκτικὴν χάριν καὶ καμάρι εἶναι λαμπρὸν δεῖγμα θαυμαστῆς ἀποδόσεως, ὅπου ὁ καλλιτέχνης, παρ' ὅλην τὴν ἐπαναλαμβανομένην ὁμοίαν σχεδὸν κίνησιν, γνωρίζει νὰ εἰσαγάγῃ ζηλευτὴν ποικιλίαν μὲ τὴν ἐλαφροτάτην παραλλαγὴν τῆς στάσεως καὶ κινήσεως τοῦ σώματος, τῶν ποδῶν, τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς οὐρᾶς των. Αἱ καθ' ἕκαστα μορφὰὶ ἀποδίδονται ἀπλῶς καὶ εὐκρινῶς μὲ τὸν τονισμὸν τῶν κυρίων γραμμῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν διαβάθμισιν τῶν χρωμάτων πρὸς ἐλαφρὰν δήλωσιν τῆς πλαστικότητος (βλ. Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. εἰκ. 34 καὶ 35). Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ προφανῶς κατωτέρας τέχνης μωσαϊκὰ, ὡς ὀρθῶς ἔχει ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Ὁρλάνδος, τοῦ ἀνατολικοῦ τετραγώνου (Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. εἰκ. 38, 39, 40), ὅπου παρὰ τὴν ἀδεξιότητα τοῦ τεχνίτου τὰ παραστατικὰ μέσα εἶναι τὰ αὐτὰ δηλ. γραμμικότης, σαφῆς δήλωσις τῶν μερῶν καὶ ὄχι σχηματικὴ

ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς φυσικῆς μορφῆς μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ σχέδιον βαρὺ κα πεπιεσμένον δὲν δεικνύει ἀσφαλῆ χεῖρα καὶ ἐλευθερίαν ἀποδόσεως.

Οὕτω ἐδῶ ἔχομεν μίαν βαθμίδα τῆς τέχνης τῶν μωσαϊκῶν, ὅπου καὶ εἰς τὰ θέματα καὶ εἰς τὴν τεχνοτροπίαν ἐπικρατεῖ ἀκόμη ἡ ἐλληνιστικὴ ἀντίληψις τῆς μορφῆς μὲ τὴν κίνησιν καὶ ζωὴν τῆς καὶ τὴν σχεδὸν πλαστικὴν ἀπόδοσιν τῆς πραγματικότητος, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ ὁ ῥυθμὸς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Τοῦτο βλέπομεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐκεῖ εἰς τὰ πτηνὰ—διὰ τὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν σύγκρισιν τῶν αὐτῶν θεμάτων—τὸ μὲν σχῆμα σπανίως ἀποδίδεται δι' ἀπλοῦ περιγράμματος, συνήθως δὲ διὰ τῆς διαβαθμίσεως τοῦ χρώματος ἀπὸ κυανοῦ ἢ πρασίνου εἰς ἀνοικτότερον τόνον, ὥστε τὰ ἐξαιρέται ἢ πλαστικότης τοῦ σώματος, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ λεπτομέρειαι ὑποδηλοῦνται σαφῶς. Τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ἀλλὰ εἰς τὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἐρεσοῦ, ἀρχίζει πλέον τὸ περίγραμμα, αἱ μεταβάσεις ἀπὸ ἐπίπεδον εἰς ἐπίπεδον δὲν γίνονται βαθμιαίως, ἀλλ' ἀποτόμως, οὕτω δὲ αἱ μορφαὶ ἤρχισαν νὰ φαίνωνται μεμονωμέναι καὶ ὅχι ἐν τῷ συνόλῳ, εἶναι καθαρότεραι καὶ οἰονεὶ αὐτελεῖς αἱ ἐσωτερικαὶ λεπτομέρειαι. Ἐπομένως τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα δεικνύουν μᾶλλον προχωρημένον στάδιον ἐξελιξέως καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεθοῦν εἰς τὸ δεῦτερον τέταρτον τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ὅπως ἄλλως ἔχει παρατηρηθῆ καὶ εἰς μεγαλυτέρας παραστάσεις (Πρὸβλ. Kōmstedt, Vormittelalterliche Malerei, 1929 σελ. 10).

Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Μυτιλήνης τὰ θέματα εἶναι γεωμετρικὰ καὶ ταῦτα ἀπλᾶ, κοινὰ καὶ ὀλίγα πλὴν τῆς περιθεούσης τὸ ὄλον γιρλάνδας, εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν νὰ κάμωμεν παρατηρήσεις τεχνοτροπίας.

Πλούσιον ὅμως εἰς διακοσμητικὰ θέματα εἶναι τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη (βλ. Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. Πίν. III). Αἱ φυσικαὶ μορφαὶ ἔχουν ὑποβληθῆ εἰς κάποιαν σχηματοποίησιν, ὅπως μάλιστα τὸ βλέπομεν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ δαπέδου τῆς ἀψίδος. Ἐκεῖ ἡ αὐστηρὰ συμμετρικότης τῶν ἐκ τοῦ κρατῆρος ἐκφυομένων βλαστῶν μὲ τὰς ἀντιστοιχῶς συσπειρουμένας ἑλικας φθάνει μέχρι τῆς ἀντιστοιχίας καὶ τῶν ἀκραιῶν καὶ μεσαίων ἐλίκων ποὺ πληροῦνται μὲ τὰ πτηνὰ. Τὰ δὲ ἐν τῷ μέσῳ μεγαλοπρεπῆ παγώνια ἔχουν λάβει σχεδὸν τὴν κομψὴν καὶ ἐπιτηδευμένην ἐκείνην στάσιν τῆς ἀκινήτου ἐθιμοτυπίας, ἐνῶ αἱ πτέρυγες τῶν ἔχουν ἤδη γίνει πεδίον διακοσμητικοῦ παιγνιδίου (Ὁρλάνδου ἔνθ' ἀν. εἰκ. 73), ὅπως καὶ τῶν μικρῶν πτηνῶν (αὐτ. εἰκ. 74). Ἐν τούτοις ἡ ἀγάπη τῆς πρὸς τὴν φύσιν πλησιαζούσης μορφῆς καὶ ἐνιαχοῦ τῆς κινήσεως (αὐτ. εἰκ. 74) εἶναι ἀκόμη ἀπαραγνώριστος. Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα φέρουν τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἀφεντέλλη εἰς τὸν ἕκτον αἰῶνα μᾶλλον ἢ εἰς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου καὶ μάλιστα πολὺ πλησίον ἢ μὴ ἐντὸς τῆς Ἰουστινιανείου περιόδου, ὅποτε παρὰ τὴν προχω-

ρημένην ἤδη ἀπὸ τοῦ 500 μ. Χρ. γραμμικὴν σχηματοποίησιν παρατηρεῖται ἐπιστροφή τις εἰς νατουραλιστικὴν κάπως ἀπόδοσιν ὠρισμένων στοιχείων, ὅπως ἐν S. Vitale τῆς Ραβέννας, ὅπου ἡ μορφή εἶναι ζωντανωτέρα καὶ πραγματικωτέρα μὲ προσοχὴν εἰς τὸ σύνολον μᾶλλον ἢ εἰς τὰς λεπτομερείας.

Εἰς τὴν αὐτὴν βαθμίδα δύνανται μᾶλλον νὰ ἀναχθοῦν τὰ ὀλίγα μωσαϊκὰ τὰ εὐρεθέντα εἰς τὴν βασιλικὴν Θεοτόκου τῆς Θεσσαλίας καὶ ὄχι εἰς τὸν πέμπτον αἰῶνα, ὅπου τὰ τοποθετεῖ ὁ Hasluck ἐν *Annual of the British School* 1906/7 σελ. 320. Τὰ ζῶα ἔχουν σχηματοποιηθῆ, ἡ δὲ ἐσωτερικὴ των ἐπιφάνεια κατήντησε πεδῖον γεωμετρικῆς διακοσμήσεως, ἣτις οὐδόλως συντελεῖ εἰς τὴν πλαστικὴν ἢ ἀνατομικὴν ἕξαρσιν τῶν μορφῶν τοῦ σώματος, ἀλλ' ἀποτελεῖ πλαίσιον ὠραίων χρωματικῶν ἀρμονιῶν ὅπως π. χ. εἰς τὰ πτηνὰ Hasluck ἐνθ' ἄν. Πίν. X, C 10, 15, 13, 19 καὶ μάλιστα εἰς τὸ ζῶον 7, ὡς ἐντελῶς σχηματικὸν γεωμετρικόν. Τινὰ τῶν θεμάτων του εὐρίσκομεν ἐν S. Vitale τῆς Ραβέννας, ὅπως π. χ. ἐν τῷ πρὸ τῆς ἀψίδος θόλῳ, ὅπου εἰς τὴν βᾶσιν ἐκάστης τῶν τεσσάρων διαγωνίων γιρλανδῶν ἴστανται ἐν κατὰ μέτωπον παγῶνι ἐπὶ σφαίρας (Πρὸβλ. Van Berchem Clouzot, *Les Mosaïques chrétiennes* σελ. 147 εἰκ. 186). Τὰ δὲ μεταξὺ τῶν γιρλανδῶν τούτων τρίγωνα εἶναι πλήρη ἐλίκων περικλειουσῶν πτηνά, θέμα ὁμοιότατον καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὸ τοῦ δαπέδου τῆς ἀψίδος τοῦ Ἀφεντέλλη.

Ἄλλ' ἐντελῶς ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὑψηλομετώπου (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. Πίν. I).

Τὸ σύνολον ἐν γένει εἶναι κανονικῶς διατεταγμένον ἐκτὸς ἐλαχίστων ἀνωμαλιῶν, ὡς τοῦ ὀρθογωνίου τῆς ἄνω ἀριστερᾶς γωνίας, ὅπερ ἄνευ περιθωρίου δὲν προσαρμόζεται καλῶς εἰς τὰ ὁμόρρυθμα ἀντίστοιχα τμήματα (βλ. λεπτομερῆ περιγραφὴν Ὁρλάνδου ἐνθ' ἄν. σελ. 25 ἐξ.). Καὶ τὰ μὲν γεωμετρικὰ κοσμήματα ἀποδίδονται καλῶς συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν χαρακτήρα των, ἀλλὰ τὰ ἐκ τοῦ φυτικοῦ ἢ ζωικοῦ κόσμου εἰλημμένα θέματα (οὐχὶ βέβαια ἀμέσως ἐκ τῆς φύσεως, ἀλλὰ κατὰ πρότυπα δημιουργημένα ἤδη καὶ ἀποκρυσταλλωθέντα εἰς ὠρισμένους διακοσμητικὸς τύπους) ὄχι μόνον μὲ ἀδεξιότητα καὶ ἀκαμψίαν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ὁρλάνδος, ἀλλὰ καὶ χονδροκομμένα μὲ κάποιαν παιδικὴν ἀφέλειαν ὁμοιάζοντα πρὸς δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς τέχνης, παρὰ τῇ ὁποίᾳ θέματα προερχόμενα συνήθως ἐκ τῆς ἐπισήμου τέχνης μετασχηματίζονται εἰς μορφὰς πολλὰκις χονδροειδεῖς καὶ ἀκάμπτους χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ὀργανικὴ των κατασκευή. Ἐντεῦθεν βλέπομεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα νὰ κυριαρχῇ τόσον πολὺ ὁ *horror vacui*, ἔνεκα τοῦ ὁποίου παραγεμίζεται ὅπωςδῆποτε ὀλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια μὲ διαφόρους κλάδους ἢ δένδρα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποτελοῦν πάντοτε πραγματικὸν μέρος τῆς παραστάσεως. Πρὸς τούτοις ἡ σχηματοποίησις εἶναι μὲν τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν αὐστηρὰν καὶ ὠρισμένην κανονικότητα

τοῦ καθαροῦ ῥυθμοῦ, ἀλλ' ἐφαρμόζεται μὲ κάποιαν χαλαρότητα καὶ ταλάντευσιν Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν μορφῶν γίνεται πεδῖον διακοσμητικῶν γραμμῶν παιγνίων, ὅπως τῶν κισσοφύλλον καὶ τῶν κεντρικῶν παγωνιῶν, ὅπου τὴν μὲν οὐρὰν ἀρκοῦν νὰ δηλώσουν σχηματικῶς τρία μόνον πολύχρωμα πεπερά, τὰς δὲ πτέρυγας σύμπλεγμα τεθλασμένων διασταυρουμένων γραμμῶν. Τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς κάτω δεξιὰ μελεαγρίδας κτλ. Ἐπίσης τὴν αὐτὴν λοϊκὴν ἀφέλειαν δεικνύουν καὶ ἡ ἀδιαφόρως πρὸς τὸν θεατὴν τοποθέτησις τῶν νησῶν πὸν κολυμβοῦν καὶ ἡ ἔλλειψις ἐνιαίου μέτρου εἰς τὰς ἀναλογίας τῶν παριστανομένων.

Πτωγὴ καὶ περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ κλιμαξ τῶν χρησιμοποιουμένων χρωμάτων. Ἐκτὸς τοῦ λευκοῦ καὶ τοῦ μέλανος, τὸ ὁποῖον σχηματίζει τὰ περιγράμματα, μόνον τὸ κίτρινον καὶ τὸ ἐρυθρὸν φαιδρύνουν κάπως διὰ τῆς ἀρμονικῆς των παραθέσεως τὴν μικρὰν ζωὴν τῶν ἐπιφανειῶν. Σπανίως ἀκούεται καὶ τὸ χρωμα τοῦ βυσσίνου, ὅπως εἰς τὸ βράγχιον τοῦ μεγάλου δεξιὰ ἰχθύος, εἰς τὰς κάτωθι τῶν κεντρικῶν παγωνιῶν κολυμβώσας νήσους καὶ εἰς τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου τοῦ δεξιὰ ἀμνοῦ, ὅπου προσθέτουν ἓνα νέον τόνον εἰς τὴν λιτὴν αὐτὴν χρωματικὴν συμφωνίαν.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν λοιπὸν τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ὑψηλομετώπου παρουσιάζουν ἓνα προχωρημένον στάδιον σχηματοποιήσεως, ποιητικῶς δὲ δεικνύουν ἀμέλειαν καὶ κατώτερον καλλιτέχνην, ὅστις δὲν ἦτο κύριος καὶ δεξιὸς χειριστὴς τῶν παραστατικῶν μέσων. Τῶν τελευταίων τούτων ἔχομεν ἐδῶ ὀρισμένον σύστημα, ὀρισμένον ῥυθμὸν ἢ τεχνοτροπίαν, τὴν ὁποῖαν παρατηροῦμεν πράγματι εἰς τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ ἔκτου αἰῶνος καὶ εἰς τὸν ἑβδομον. Αὕτη οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν παρακμὴν τῆς τέχνης, ἀλλ' ἀντιπροσωπεύει διάφορον τρόπον παραστάσεως τῆς πραγματικότητος, ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς πλέον τῆς εἰκόνης, ἀλλὰ χρησιμεύει ὡς μέσον βαθυτέρας ψυχικῆς ἐκφράσεως. Τότε ἡ σχηματοποιήσις, ἢ γραμμικότης καὶ ἡ διακοσμητικότης ἐκορυφώθησαν εἰς κύρια παραστατικὰ καὶ ἐκφραστικὰ μέσα τῆς τέχνης.

Ἀπέναντι τῶν μωσαϊκῶν πενιχρὰ εἶναι ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τῶν βασιλικῶν τῆς Λέσβου. Καὶ αὕτη ὅμως παρουσιάζει κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὸν αὐτὸν τύπον θωρακίων καὶ κιονοκράνων. Μόνον εἰς τὴν τῆς Μυτιλήνης παρατηροῦμεν ποικιλίαν τινὰ ἀναγλύφων. Ἄλλ' αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἀπουσία τῆς ἀκανθωτῆς ἐν γένει διακοσμήσεως ἐκ τῶν πρωτοβυζαντινῶν τούτων μνημείων τῆς Λέσβου: τὰ κιονόκρανα τοῦλάχιστον εἶναι πάντα σχεδὸν τοῦ ἰωνίζοντος τύπου μετὰ ἢ ἄνευ ἐπιθήματος, μόνον δὲ ἐν ἐκ κιονίσκου παραθύρου τοῦ Ὑψηλομετώπου κοσμεῖται μὲ τρίφυλλα, αὐτὰ καὶ ἀστράγαλον (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἀν. σελ. 8 εἰκ. 45), ἄλλο ἐκ τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη ἀνήκει εἰς τὸν γνωστὸν ἐνδιαφέροντα τύπον τῶν μὲ τέσσαρα φύλλα κιονοκράνων (Ὁρλάνδου ἐνθ' ἀν. εἰκ. 53 καὶ 54)

περὶ τοῦ ὁποίου βλ. τινὰ ἐν Σωτηρίου Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Ἄρχ. Ἐφημ. 1929 σελ. 53 ἐξ., καὶ μικρὸν τεμάχιον ἕλικος μὲ μέρος τοῦ ἄβακος ἐκ γωνίας κορινθιάζοντος κιονοκράνου μὲ ὄδοντωτὴν θεοδοσιάνειον ἄκανθον προέρχεται ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Μυτιλήνης. Ταῦτα ὁμως δὲν εἶναι βέβαια ἐπαρκεῖ νὰ πληρώσουν τὸ κενόν. Ὅσον καὶ ἂν ἀποδώσωμεν τοῦτο εἰς τὴν πενιχρότητα ἐν γένει τῶν μορφῶν καὶ τοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖον συνήθως εἶναι ἐγγώριος τραχίτης λίθος καὶ οὐχὶ πάντοτε μάρμαρον, παραμένει πάντως δυσεξήγητον τὸ γεγονὸς εἰς νῆσον τόσον πλησίον τοῦλάχιστον τῆς Προκοννήσου τοῦ κέντρου τούτου τῶν θεοδοσιανῶν κιονοκράνων.

Ἐν συνόψει φανερὰ εἶναι ἡ συγγένεια τῶν βασιλικῶν τούτων τῆς Λέσβου, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ ἓνα κοινὸν κορμὸν ὀρμώμεναι παρουσιάζουν τὸ αὐτὸ μὲν πνεῦμα, διάφορον ὁμως βαθμὸν ἐξελίξεως, τὸν ὁποῖον ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν μορφῶν αὐτῶν μᾶς ἐπέτρεψε νὰ καθορίσωμεν καὶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ εἰς τὴν διακοσμητικὴν τῶν τεχνοτροπίαν.

Γενικώτερον ὁμως καὶ καθ' ἑαυτὰς ἐξεταζόμεναι πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι δὲν ἐξέρχονται τῆς κοινῆς καὶ συνήθους σκοπιμότητος τῶν θρησκευτικῶν κτισμάτων μὲ τὴν πτωχὴν καὶ οἰογεὶ ἐπαρχιακὴν ἐντύπωσιν τῶν μορφῶν τῶν, μόνον δὲ αἱ ἤρεμοι ἀποχρώσεις τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων μὲ ὅλην τὴν ἀπλότητά των προσδίδουν εἰς αὐτὰς αἴγλην τινά,

Θεσσαλονίκη

ΔΗΜ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Ο ΠΟΣΕΙΔΩΝ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

Κάποια εξαιρετικῶς εὐτυχῆς συγκυρία ἔφευρεν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1926 τὰ δίκτυα Σκιαθιτῶν ἀλιέων, ἐνῶ ἐσάρωναν τὸν βυθὸν τῆς παρὰ τὸ Ἀρτεμισίον τῆς Εὐβοίας θαλάσσης, νὰ ἐμπλακοῦν εἰς ἕνα χάλκινον ἄγαλμα, ἀπὸ αἰώνων κατακρημνισθὲν ἐκεῖ, τόσον στερεὰ ὥστε δὲν ἠμπόρεσαν νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν παρὰ συναποφέροντα ἐν τουλάχιστον τεκμήριον τοῦ θησαυροῦ ποῦ εὕρισκτο ἐκεῖ κάτω: ἀπέσπασαν βιαίως τὸν ἀριστερὸν βραχίονα τοῦ ἀγάλματος — αὐτοῦ ἀκριβῶς ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς παρουσίας μελέτης — ὁ ὁποῖος μετεφέρθη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν Σκιάθον. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ἐπενέβη διὰ νὰ σώσῃ τὸ εὗρεθὲν καὶ νὰ ἐρευνήσῃ πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ τοῦ ὑπολοίπου ἀγάλματος, ὑπεχώρησεν ὁμως πρὸ τῆς πληροφορίας τῶν ἀρμοδίων ναυτικῶν ἀρχῶν ὅτι ἔρευνα μακρὰ εἰς τόσον μέγα βάθος (πλέον τῶν 25 ὀργυιῶν) ἀπεκλείετο ἀπολύτως. Τοὺς ιδιώτας ἐν τούτοις ἐθέρμανεν ἡ ἐλπίς τοῦ κέρδους περισσότερον παρὰ τὰς ὑπερβολικὰ νηφαλίους δημοσίας ἀρχὰς καὶ τοὺς ἔκαμε περισσότερον ἀποφασιστικούς: ἐσχημάτισαν ἐπιχειρηματικὴν ἐταιρείαν, ἐξηρένησαν αὐτοὶ τὸν βυθὸν μὲ δύτας ριψοκινδύνους, ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι καὶ διὰ σφουγγάρια ἀκόμη βουτοῦν εἰς βάθη μεγάλα μὲ μόνην μίαν πέτραν ὡς βάρος καὶ χωρὶς καταδυτικὴν μηχανήν, καὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ ἐπιτύχουν κατὰ τὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1928 τὴν ἀνακάλυψιν καὶ τοῦ ὑπολοίπου ἀγάλματος. Ἡ ἐξαιρετικὴ ὁμως ἐκείνη τύχη ἐδοθήθησε καὶ περαιτέρω ὥστε τὸ πρῶγμα νὰ περιέλθῃ πάλιν ἐγκαίρως εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀρχῶν καὶ νὰ μείνῃ ἔτσι τὸ καλλιτέχνημα εἰς τὴν πατρίδα του ὅπου πρὶν ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνας εἶχεν ἴδει διὰ πρώτην φορὰν τὴν ζωὴν. Καὶ ὄχι μόνον τοῦτο, ἀλλ' ὑπῆρξεν ἀκόμη ἀφορμὴ νὰ ἐξέλθουν ὀλίγον ἀργότερον εἰς τὸ φῶς καὶ ἄλλα ἔργα τέχνης, κοντινοὶ ἢ μακρυνοὶ συγγενεῖς τοῦ πρώτου, κατακρημνισθέντα μαζί του ἐκεῖ κάτω: ἕνας νέος καὶ ἕνας ἵππος, χάλκινοι καὶ αὐτοί.

Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ χαρὰ μας διὰ τὸ γεγονός δὲν ἔχει ὄρια, ἀκόμη καὶ ἄσχετα μὲ τὴν ἀτομικὴν ἀξίαν τῶν καλλιτεχνημάτων: ἀφοῦ αἰσθανόμεθα καὶ ἀναγνωρίζομεν ὅτι μέσα εἰς τὰ διάφορα φανερώματα τῆς ζωῆς ἢ τέχνης εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον προθόρμητα καὶ πηγαῖα καὶ ἐπομένως εὕρισκται (ὅταν εἶναι πράγματι τέχνη) ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ φαντασθῇ κανεὶς μακρὰν ἀπὸ τὴν μηχανὴν καὶ τὴν ὁμοιόμορφον παραγωγὴν τῆς, φυσικὸν εἶναι ὅτι κανὲν δημιουργημὰ εἰς τὴν τέχνην δὲν ἠμπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι ἀπολύτως ἀδιάφορον, ἐπειδὴ κάθε καλλιτεχνικὸν δημιουργημὰ ἔχει κάποιο ἀτομικὸν ἐνδιαφέρον καὶ κάποια ἰδικὴν του ἀξίαν.

Ἄλλ' ἐδῶ πρόκειται ἐπὶ πλέον διὰ μίαν τέχνην ἢ ὁποία μᾶς ἔχει παραδοθῆ εἰς ἄκρως ἐρειπωμένην κατάστασιν καὶ μάλιστα — εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ (καθὼς καὶ ἐγὼ πιστεύω) τοῦ ἵππου — διὰ μίαν ἐποχὴν τῆς τέχνης αὐτῆς ἐκ τῶν κοσμοϊστορικωτέρων, τῆς ὁποίας ἡ ἄγνοιά μας εἶναι ἀπελπιστική. Καὶ ἀκόμη πρόκειται διὰ κάτι σπουδαιότερον: ἔχομεν ἐν ἔργον τέχνης μεγάλο αὐτὸ καθ' ἑαυτό. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν εἶναι ἄμετρος ἢ χαρὰ μας;

Τὰ ἀληθινὰ ἔργα ὁμιλοῦν μόνα των. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει νὰ κάμῃ πλατύτερον γνωστὸν τὸ εὑρημα τοῦ Ἀρτεμισίου, ὁ κύριος τόνος πίπτει ἀναμφιβόλως εἰς τὰ ἀπεικονιζόμενα ἔργα καὶ ὄχι εἰς τὰ λόγια ποὺ τὰ πλαισιώνουν. Τουλάχιστον μὲ τοιαύτην ἔννοιαν ἐγράφη καὶ μὲ τὸν σκοπὸν νὰ δώσῃ προπάντων μερικὰς ἀναγκαίως πραγματικὰς πληροφορίας ποὺ θὰ εὐκολύνουν ἴσως τὴν κατανόησιν ¹.

*

Προκειμένου νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν μορφολογικὴν κατανόησιν τοῦ ἀγάλματος πρέπει νὰ ἐξηγήσωμεν ποία ὄψις αὐτοῦ ὑπόκειται ὡς βᾶσις εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἀνάλυσιν, ἀφοῦ δὲν ἐσώθη ἡ ἀρχαία βᾶσις τοῦ ἀγάλματος ποὺ θὰ ἔλυε ἀσυζήτητα τὸ πρᾶγμα ². Ὅχι διότι ὁ καλλιτέχνης εἶχε τὴν αὐτὴν σχέσιν μὲ τὸ ἄγαλμά του καὶ μὲ τὰς διαφόρους ὄψεις του ποὺ θὰ εἶχεν ἓνας νεώτερος τεχνίτης, ὁ ὁποῖος ἔχει συνηθίσει νὰ ἀνάγῃ τὰ πάντα εἰς τὸ ὑποκείμενόν του καὶ εἰς τὴν ὄρασίν του· γνωρίζει καὶ ἡ ἀρχαιότης τὸν δεύτερον τοῦτον τύπον, ἀλλὰ πολὺ ἀργότερα, ὅταν πλησιάζει νὰ τελειώσῃ ὁ 4^{ος} αἰὼν π. Χ. Ἄλλ' ὁ τεχνίτης τῆς ἐποχῆς ὅπου ἀνήκει τὸ ἄγαλμά μας, τῆς δεκαετηρίδος 460 - 50, ἔχει τόσον δυνατὴν ἀκόμη τὴν πλαστικὴν καὶ αὐτόχρημα «σωματικὴν» θεώρησιν τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, δηλ. τὸ ἔργον τῆς τέχνης του εἶναι καὶ αὐτὸ τόσον πολὺ ζωντανὸν σῶμα

¹ Τὰ κατωτέρω ἐκτιθέμενα περιέχονται ἐν σπέρματι εἰς ἐπιστολὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» τὴν 31. 1. 29 σελ. 3 καὶ εἰς πρόχειρον γνωστοποίησιν τοῦ ἔργου διὰ τοῦ J. H. St. 1929 σελ. 141 κέ. Ἄλλα σχετικῶς γραφέντα ἐγνώρισα τὰ ἐξῆς: Ἄρχ. Δελτ. 10 (1926) παράρτ. 86 κέ., ὅπου ἐκθέτονται λεπτομέρειαι καὶ τῶν κατόπιν ἐρευνῶν ἐν τῇ θαλάσῃ. Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθην. 1928, 750 κέ. Antike V 214 κέ. Revue de l'Art 1929, 3 κέ. Monuments Piot 1929 (30) 15 κέ. Πολέμων 1929, 79 κέ. Τὸ βιβλίον «La Statue d'Artemision» (1930) τοῦ Ὀλλανδοῦ κ. H. G. Beyen (Dr ès lettres), ἔργον πολλαχῶς ἐκπληκτικόν, ἀνέγνωσα μετὰ τὴν πλήρη ἀποπεράτωσιν τῆς παρούσης μελέτης μόνον διὰ νὰ ἴδω ἂν καθιστᾷ τὴν δημοσίευσίν της περιττήν.

² Ἡ παρούσα μελέτη εἶναι βέβαια πάρα πολὺ ἀτελής. Ὅχι μόνον θὰ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλαι δυναταὶ ἀπόψεις ποὺ δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψει, ἀλλὰ καὶ παραμερίσθησαν θεληματικῶς, διὰ διαφόρους ὑποκειμενικούς καὶ ἀντικειμενικούς λόγους, πολλὰ ζητήματα: π. χ. δὲν ἐγένετο καθόλου ἐκμετάλλευσις τῶν νομισμάτων καὶ ὄχι ὅση θὰ ἔπρεπε τῶν ἀγγείων· δὲν ἐξητάσθη καθόλου τὸ ζήτημα τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος, ποὺ πρέπει νὰ τὸ πραγματευθοῦν οἱ εἰδικοί· κ.τ.τ. Ἄλλὰ καὶ γενικώτερον πρέπει νὰ σημειωθῇ εὐθὺς ἀμέσως ὅτι ἡ μελέτη αὕτη δὲν θὰ ἠμποροῦσε οὔτε κατ' ἀρχὴν νὰ γίνῃ ἂν δὲν εἶχε τὴν ἐξαιρετικὴν τύχην νὰ εὗρῃ πρὸ αὐτῆς δύο θεμελιώδους σημασίας ἔργα: τοῦ Buschor «Die Skulpturen des Zeustempels zu Olympia» (1924) καὶ τοῦ Langlotz τὰς «Frühgriechische Bildhauerschulen» (1927).

³ Πρὸβλ. πρὸς τὰ κατωτέρω τὰ κάπως διάφορα τοῦ Buschor, Olympia σελ. 18, βλ. καὶ Ἄρχ. Δ. 9, 163 ἔ.

ὑπάρχον ἀνεξαρτήτως τῆς ἰδικῆς μας δράσεως καὶ προκαλοῦν κυρίως εἰπεῖν τὴν ἀφήν μας μᾶλλον καὶ τὴν τάσιν νὰ τὸ αἰσθανθῶμεν μὲ δλόκληρον τὸ σῶμα μας, ὥστε ἀγνοεῖ ἀπολύτως καὶ τὸν θεατὴν καὶ αὐτὸ πού ἡμεῖς σήμερον ὀνομάζομεν «ἄποψιν» ἢ «ὄψιν» τοῦ ἀγάλματος. Ἄλλὰ δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον, ἀκριβῶς ἢς σωματικῆς αὐτῆς νοοτροπίας συνέπεια εἶναι ὅτι τὸ ἀγαλμά μας κατὰ ἓνα μόνον τρόπον δύναται νὰ ὑπάρχη: κατ' ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος τὸ παρουσιάζει ὡς σῶμα εἰς ὅλην του τὴν καθαρότητα, ἀποκλείει δηλαδὴ τὰς τυχαίας βραχύνσεις καὶ συσκοτίσεις τῶν μερῶν πού τὸ ἀποτελοῦν καὶ ἰδίως τοῦ περιγράμματος καὶ δίδει εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὅλον του τὸ νόημα· κατὰ τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον προφανῶς τὸ ἐφάντασθη καὶ τὸ εἶδε εἰς τὸν νοῦν του καὶ ὁ δημιουργὸς του ὁ ἴδιος, διότι ἔτσι θὰ ἔφερεν εἰς τὸν νοῦν του καὶ ἓνα πραγματικὸν ζωντανὸν σῶμα θέλων νὰ τὸ ἴδῃ καθαρά· κατὰ τὸν τρόπον τὸν ὁποῖον βλέπομεν νὰ ἰσχύη καὶ εἰς τὰ ὀλίγα ὀλόγλυφα ἔργα πού μᾶς μένουν ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς, ἀλλὰ προπάντων εἰς τὰ ἀνάγλυφα καὶ ἀκόμη καθαρότερα εἰς τὰ ἀετώματα: διὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ καλλιτέχνου δὲν ὑπάρχει ὄρατὴ καὶ ἀόρατος ὄψις τῶν ἐναετίων μορφῶν ἀλλὰ σῶματα ζωντανά, διὸ καὶ τὰ μὴ φαινόμενα μέρη τῶν ἀγαλμάτων εἶναι ἐξ ἴσου τέλεια εἰργασμένα ὅσον καὶ τὰ φαινόμενα· ἀλλ' ὁμως ὁ Ἀπόλλων π. χ. τοῦ Δ. ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας ὑπάρχει κατὰ ἓνα καὶ μόνον καθαρὸν τρόπον, μία μόνη ὄψις του εἶναι ἢ ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν καθαρὰν πλαστικὴν ἀντίληψιν χάριν αὐτῆς τὸ πρόσωπόν του παρουσιάζει ὁρώμενον ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον διαφόρους ἀσυμμετρίας, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ἀγαλμά μας καὶ εἰς πλείστας ἄλλας περιπτώσεις. Καὶ ὅταν λοιπὸν ἀκόμη χρησιμοποιοῦμεν τὴν ἰδίαν λέξιν πού μεταχειριζόμεθα καὶ διὰ τὰ ἔργα τῆς νεωτέρας τέχνης, τὴν «ὄψιν», ἐννοοῦμεν ὁμως κάτι θεμελιωδῶς διαφορετικόν: διὰ τὸ νεώτερον ἔργον ἢ ὄψις δηλώνει σχέσιν τοῦ ἔργου μὲ τὸν *θεατὴν* τὴν ὁποῖαν ὑπελόγησε καὶ ἐξεμεταλλεύθη ὁ δημιουργὸς τοῦ ἔργου καὶ ἢ ὁποία περιέχει μέσα της ἀπείρους σχεδὸν δυνατότητας· διὰ τὸ ἀγαλμά μας καὶ τὰ σύγχρονά του ἔργα ὄψις εἶναι ὁ τρόπος τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀγάλματος — σώματος, ὁ ὁποῖος εἶναι εἰς καὶ μόνος: ὁ τρόπος τοῦ κλασσικοῦ ἀναγλύφου.

Τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν ὅτι μία καὶ μόνη «ὄψις» τοῦ ἀγάλματος μας εἶναι δυνατὴ, ἢ τοῦ πίν. 1 καὶ εἰκ. 1. Καὶ ἢ προχειροτάτη δὲ σύγκρισις αὐτῶν μὲ ἄλλας (εἰκ. 2) κάμνει τὸ πρᾶγμα ἀμέσως φανερὸν χωρὶς νὰ χρειάζωνται πολλὰ λόγια. Μόνον αἱ δύο πρῶται εἰκόνες ἀπλώνουν ἐνώπιόν μας ὅλον τὸν χαρακτήρα καὶ τὰς ἀρετὰς τοῦ ἔργου: τὸ περίγραμμα — τὸ θαυμαστὸν τοῦτο κατ' ἐξοχὴν μέσον τῆς πλαστικῆς ἐκφράσεως — ἐκπληρώνει ἐντελῶς τὸν προορισμὸν του καὶ εἶναι μεστὸν νοήματος: περικλείει δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ συνέχει σφικτὰ μέσα του τὸ σῶμα, ἔχει καθαρωτάτην διάρθρωσιν καὶ βάζει τοὺς τόνους ἐκεῖ πού χρειάζονται· βλέπε

τὴν ἑκατέρωθεν περιγραφομένην ὀσφρακὴν χώραν ὡς κέντρον καὶ πῶς ἔπειτα τὸ περίγραμμα ἀφ' ἑνὸς χύνεται ἀπλωτὸν ἀλλὰ πειθαρχοῦν πρὸς τὰ κάτω καὶ σχηματίζει τὰς βάσεις τῆς μορφῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀνεβαίνει διὰ νὰ δημιουργήσῃ τὸν κορμόν, προκαλεῖ ἑλαφρὸν σύμμετρον κυματισμὸν εἰς τοὺς βραχίονας, εἰς τοὺς

Εἰκ. 1. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου.

ὁποίους χαρίζει ρυθμὸν κινήσεως πτερύγων, καὶ κλείνει τὸ ἔργον του μὲ τὴν μεγαλειώδη καμπύλην τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν δραστικὴν σφῆνα τοῦ πώγωνος (εἰκ. 9-10) — εἶναι ὡσὰν νὰ βλέπωμεν ἔμπρὸς μας ὀλόσωμον τὴν μοναδικὴν λογικὴν τῆς δωρικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ὁ κορμὸς τοῦ θεοῦ παρουσιάζει τὴν θαυμαστὴν πλαστικότητά του (πρβλ. καὶ πίν. 3) ἐπίσης μὲ τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν συνέπειαν, μὲ σχεδὸν γεωμετρικὴν καθαρότητα. Ἀποτελεῖ ἓν τραπέζιον, τὸ ὁποῖον ὡς πλατυτέραν πλευράν του ἔχει

τὴν ὀπισθίαν ἐπιφάνειαν τοῦ κορμοῦ καὶ στενεύει πρὸς τὰ ἔμπρῳς, σαφέστατα καὶ λογικώτατα, χωρὶς νὰ τὸ ταράσῃ καὶ νὰ τὸ σκοτίῃ ἢ παραμικρὰ φωτοσκιάσις·

Εἰκ. 2. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου (ἐσφαλμένη ὄψις).

ἐπάνω του κάθεται — ὡσὰν ἐπὶ κρانون παραστάδος ποῦ πλαταίνει καθὼς ἀνέρχεται — τὸ τμῆμα τοῦ στήθους τοῦ ὁποίου τὴν φορὰν τοῦ πλαγίου περιγράμματος ἐπαναλαμβάνουν παρὰ τὴν ρίζαν τοῦ λαιμοῦ αἱ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ διγαζόμεναι

γραμμάι τοῦ στήθικοῦ ὀστοῦ· καὶ εἰς τῶν τελευταίων τούτων τὸ ἄνοιγμα πίπτει ὡσάν ὀξὺς τόνος καὶ κυριαρχικὴ ἢ γραμμὴ τοῦ μυὸς τοῦ λαιμοῦ.

Ἄλλὰ καὶ ἄλλως ἀποτελεῖ ὁ κορμὸς τὸ κρισιμώτερον σημεῖον τῆς συνθέσεως τῆς μορφῆς. Ἰδιαιτέρως ἡ χώρα ἢ μεταξὺ τῆς περιπού εὐθείας γραμμῆς τῆς ἦθης καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ εἶναι ὡσάν κόμβος, τὸ κέντρον, ὅπου μαζεύονται ἢ ἀπ' ὅπου ἀκτινοβολοῦν ὄλαι αἱ ἀποτελοῦσαι τὸν ἐσωτερικὸν σκελετὸν τῆς συνθέσεως γραμμάι: παρακολούθησε τὴν κάθετον ἢ ὁποῖα ἀπὸ τὴν ρίζαν τοῦ λαιμοῦ ἕως τὸν ὀμφαλὸν χωρίζει τὸν κορμὸν εἰς δύο ἴσα περιπού τμήματα καὶ συνεχίζει τὴν εὐθείαν γραμμὴν τοῦ μυὸς τοῦ λαιμοῦ, ἀλλ' ὄχι μὲ τόσον σαφῆ κατεύθυνσιν ὅπως ἐκείνη, διότι αὕτη ἔχει ἐλαφρῶς καμπύλην διαδρομὴν ὡσάν νὰ διστάζῃ ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθητέαν διεύθυνσιν — δικαίως δέ: διότι συνεχίζουσα νοερῶς τὴν πορείαν τῆς μέχρι τῆς ρίζης τοῦ ἀνδρικοῦ μέλους, διχάζεται ἔπειτα δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀποτελοῦσα αὕτη κυρίως τὰ ἐσωτερικὰ περιγράμματα τῶν δύο μηρῶν εἰς τὸν πίν. 1 μάλιστα εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ τὸ ἀνδρικὸν μέλος ἐξυπηρετεῖ τὴν λειτουργίαν αὕτην τῆς γραμμῆς ταυτιζόμενον ἀποφασιστικὰ μὲ τὸ περίγραμμα τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ. Ἡ περιγραφεῖσα αὕτη πορεία δίδει ὀλοφάνερα καὶ ἀξιοθαύμαστα μίαν περιέργον εὐλυγισίαν καὶ ταυτόχρονον εὐστάθειαν εἰς τὴν μορφὴν. Τὴν ὑποστηρίζουν δὲ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκόμη περισσότερον καὶ ἄλλοι ἄξιοι ὀλιγώτερον ὄρατοὶ ἴσως, ἀλλ' ὄχι ὀλιγώτερον σοφὰ ὑπολογισμένοι — πρβλ. τὸν δεξιὸν πόδα μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, τὴν δεξιὰν χεῖρα μὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα, πῶς ἀνταποκρίνονται μεταξύ των, τὰς γωνίας πὸν σχηματίζονται (π.χ. τὴν ἀμβλείαν τοῦ δεξιοῦ ἀγκῶνος μὲ τὴν ἀμβλείαν τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος) κ. ο. κ. Ἄλλας δὲ μορφικὰς λεπτομερείας θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ προσέξωμεν ἐντὸς ὀλίγου.

*

Ἄλλὰ τότε τὸ ζήτημα τοῦ τί ἐκράτει ὁ θεὸς εἰς τὴν δεξιὰν του χεῖρα, τὰ ποῖος θεὸς δηλαδὴ παριστάνεται, ἀποκτᾷ ὀλωσδιόλου κεφαλαιώδη σημασίαν καὶ δὲν εἶναι ζήτημα ἀπλῆς περιεργείας, ὁπότε θὰ ἦτο μᾶλλον ἀδιάφορον. Διὰ τὸν καλλιτέχνην, τοῦ ὁποῖου εἶδομεν ἀνωτέρω τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας, ἔχει σημασίαν τὸ τί σύνολον γραμμῶν ἐπιστέφει ἄνω τὴν μορφὴν του.

Ἀφοῦ εἶναι σχεδὸν αὐτονόητον ὅτι πρόκειται περὶ θεοῦ — καὶ ἂν ὑπῆρχε κανεὶς ἐνδοιασμὸς τὸ κολοσσικὸν ὕψος τῆς μορφῆς, 2.09 μ., τὸν παραμερίζει ἀμέσως¹ — δύο μόνον κυρίως θεοὶ εἶναι δυνατὸν νὰ πρόκεινται, ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ποσει-

¹ Ἄλλα μέτρα σχετικὰ: ὕψος μέχρι τῆς ρίζης τοῦ ἀνδρικοῦ μέλους 1 μ. ἄνοιγμα χερῶν ἀπὸ δείκτου δεξιᾶς μέχρι δείκτου ἀριστερᾶς 2.10 μ. ὕψος κεφαλῆς ἀπὸ τοῦ ὑπὲρ τὸ μέτωπον μυχοῦ τῆς κόμης μέχρι τοῦ κεντρικοῦ σημείου τοῦ πώγωνος (κάτω) 0.29 μ. ἄνοιγμα ποδῶν ἀπὸ τοῦ μεγάλου δακτύλου τοῦ δεξιοῦ ποδὸς μέχρι τοῦ μεγάλου δακτύλου τοῦ ἀριστεροῦ (ἄραι) 0.95 μ.

δῶν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν εὕρισκόμεθα, καὶ πολὺ ἀργότερον ἀκόμη, τὸ πρᾶγμα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ πνευματικοῦ καὶ ψυχικοῦ περιεχομένου ἐκατέρου τῶν θεῶν τούτων εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορον· ἐπειδὴ δηλαδὴ ὁ πνευματικὸς κόσμος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν δὲν εἶχεν ἀκόμη διαφοροποιηθῆ μέχρι τοῦ σημείου ὥστε ν' ἀπαιτῆ μορφικὴν ἔκφρασιν θεμελιωδῶς διάφορον, αἱ παραστάσεις τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τοῦ Διός, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀκόμη ἀνδρικῶν θεοτήτων, ἦσαν κατὰ βᾶσιν ὅμοιαι, ὅπως διδάσκει καὶ ἡ προχειροτέρα ἐπισκόπησις τῶν πλέον ἀναμφιβόλων παραστάσεων τῆς ἐποχῆς, τῶν ἀγγειογραφικῶν ἄς ἐνθυμημῶμεν ἀκόμη ὅτι καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παυσανίας (II 24, 4), «Αἰσχύλος ὁ Εὐφορίωνος καλεῖ Δία καὶ τὸν ἐν θαλάσῃ» (πρβλ. Nauck T. G. F.² ἀριθ. 343)¹. Τὸ χαρακτηριστικὸν σύμβολον (attribut) τῆς ἐν τῇ μυθικῇ ζωῇ δράσεως ἐκάστου θεοῦ, ἀπαραίτητον διὰ τὴν πλήρη σωματικὴν καὶ πλαστικὴν του ὑπόστασιν, εἶναι ἀρκετὸν διὰ νὰ τοὺς ξεχωρίζῃ μεταξύ των κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ τοὺς λεπτοτέρους ψυχικοὺς χαρακτηρισμοὺς τῆς ὑστερωτέρας τέχνης. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἐκεῖ ὅπου αἱ συνθῆκαι τῆς διατηρήσεως ἔχουν ἐξαφανίσει τὸ σύμβολον αἱ ἀμφιβολίαι θὰ ἦσαν ἀτελεύτητοι — ἂν ἡ ἀναντίρρητος εὐρεσις τοῦ μνημείου ἐντὸς ἱεροῦ γνωστῆς λατρείας ἢ ἡ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή δὲν ἔλυε κάποτε τὸ ζήτημα (χάλκινα ἀγαλμάτια Διὸς ἐκ Δωδώνης² καὶ Ὀλυμπίας, Ποσειδῶν Λιθαδόστρας, ἀγαλμάτιον Ποσειδῶνος Μονάχου ἐνεπίγραφον Roscher Lex. Mythol. III 2877 εἰκ. 12). Εἰς αὐτὴν ὁμως ἀκριβῶς τὴν δύσκολον περίπτωσιν τῆς ἐλλείψεως τοῦ χαρακτηριστικοῦ συμβόλου εὕρισκόμεθα μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἄρτεμισίου καὶ μόνον ἀκριβῆς παρατήρησις τῶν σωζομένων ἰχνῶν θὰ βοηθήσῃ ἴσως εἰς τὴν λύσιν³.

Καὶ πρῶτον: ἡ προτεταμένη ἀριστερὰ χεὶρ δὲν φέρει κανὲν ἀπολύτως ἴχνος στερεώσεως ἀντικειμένου τινος ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς (εἰκ. 3 - 4)· ἀποκλείεται τοιοῦτοτρόπως νὰ ἐπεκάθητο ἐκεῖ ἀετὸς π. χ., τὸ πρῶτον πρᾶγμα δηλαδὴ ποὺ σκέπτεται πᾶς ὁ βλέπων Δία εἰς τὸ ἄγαλμά μας, ἔχων ὑπ' ὄψει πλείστας παραστάσεις εἰς ἔργα τῆς μικροτεχνίας καὶ εἰς ἀγγειογραφίας. Τῆς κεκαμμένης δεξιᾶς ὁμως οἱ δάκτυλοι ἔχουν χαρακτηριστικὴν στάσιν (εἰκ. 5 - 8): εἶναι πολὺ χαλαρὰ κλεισμένοι σχηματίζοντες ἐν αὐλόμορφον ἄνοιγμα, ἢ χαλάρωσις βαίνει αὐξανομένη βαθμηδὸν ἀπὸ τοῦ μικροῦ δακτύλου πρὸς τὸν μέσον, ὁ δὲ δεικτικὸς ἀπομακρύνεται ἰσχυ-

¹ Γνωσταὶ δὲ εἶναι, ἀλλὰ οὐσιαστικῶς ἀδιάφοροι διὰ τὸ ζήτημά μας, αἱ γνώμαι νεωτέρων μυθολόγων καὶ ἀρχαιολόγων περὶ ἀρχικῆς ταυτότητος τοῦ συμβόλου τοῦ κερανοῦ καὶ τῆς τριαίνης (Blinkenberg, Thundergewapen σελ. 50 κέ. Cook, Zeus, II σελ. 786 κέ.).

² Ὅπου ὁμως καὶ Ποσειδῶνος ἀγαλμάτιον εὐρέθη Lamb, Greek and Roman Bronzes πίν. LXIII (Βερολίνο).

³ Τὸ λεχθὲν ὅτι οἱ πρῶτοι ὀνομάσαντες τὸ ἄγαλμα Ποσειδῶνα παρεσύρθησαν ἐκ τῆς ἐν τῇ θαλάσῃ εὐρέσεώς του ἢ ἐστρήχθησαν ἐπὶ τῆς κομμώσεώς του εἶναι ἀκατανόητον.

ρῶς τῶν ἄλλων, πρὸς τὰ ἔξω. Κατὰ τὸν τρόπον ὅμως τοῦτον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κρατηθῇ κεραυνός, εἴτε ὡς σύμβολον ἀπλῶς φέρεται εἴτε ὡς μέλλον ἀμέσως νὰ ἐκσφενδονισθῇ νοεῖται, εἴτε ὡς συμπαγῆς σφὴν παριστάνεται εἴτε ὡς ἀναλυόμενος εἰς φλόγας ἐκατέρωθεν τῆς σφιγγούσης χειρός· κρατεῖται πάντοτε σφικτὰ

Εἰκ. 3. Ἀριστερὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

Εἰκ. 4. Ἀριστερᾶς χειρὸς Ποσειδῶνος ἐσωτερικόν.

καὶ δι' ὅλων τῶν δακτύλων ἐκ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ στειλεοῦ του οὕτως εἰπεῖν. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀπαριθμηθοῦν ἐδῶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα (ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλως μερικὰ ἀναφέρονται κατωτέρω), διότι εἶναι εὐκόλον νὰ εὐρεθοῦν· δὲν γνωρίζω ὅμως ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, *μέχρι καὶ τῶν χρόνων εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει τὸ ἄγαλμά μας*, κανὲν παράδειγμα ὅπου νὰ κρατῆται ὁ κεραυνός κατὰ τρόπον διαφορετικὸν ἀπὸ τὸν περιγραφέντα καὶ ὅπου ἡ διάθεσις τῶν δακτύλων νὰ εἶναι ὁμοία μὲ τὴν τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς

τοῦ ἀγάλματός μας¹. Ἴσως μάλιστα — ἀλλὰ τοῦτο ὁμολογουμένως δὲν εἶναι ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα — ἔχει κάποια σημασίαν καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τῶν ἀσφαλῶν παραστάσεων τοῦ Διὸς ἢ κρατοῦσα τὸν κεραυνὸν δεξιὰ κάμπτεται πάντοτε σχεδὸν ἰσχυρῶς κατ' ὀρθὴν περίπου γωνίαν καὶ ὄχι χαλαρῶς κατ' ἀμβλεῖαν, ὅπως εἰς τὸ ἀγάλμά μας, ἴσως ἐπειδὴ τοιαύτην ἰσχυρὰν μᾶλλον κάμψιν ἀπαιτεῖ ὁ χειρισμὸς τοῦ κεραυνοῦ. Μίαν ἐξαίρεσιν ἔχω πρόχειρον, τὸ κατωτέρω ἀπεικονιζόμενον (εἰκ. 17) καὶ Δία πιθανώτατα παριστάνον ἐξ Ὀλυμπίας ἀγαλμάτιον τοῦ Ε. Μ. Ἀθηνῶν².

Ἀντιθέτως ἢ στάσις αὐτῆ τῶν δακτύλων ταιριάζει ἀπολύτως καὶ εἶναι σχεδὸν ἢ φυσικὴ διὰ μίαν ἐπιμήκη καὶ ὁμοιομόρφου πάχους ράβδον ἢ κοντόν τινα (ὅπως εἶναι ἢ τρίαινα) προωρισμένον νὰ διολισθήσῃ διὰ μέσου τῆς χαλαρὰ κλει-

σμένης χειρός, ὅπως π. χ. εἰς τὸ ἀγγεῖον Pfuhl M. u. Z. III 507. Ὡστε, καθὼς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς παρατηρήθη³, καὶ μόνη ἢ θέσις τῶν δακτύλων τῆς χειρός ἐπιβάλλει,

Εἰκ. 5. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

¹ Πρβλ. τὰ ὑπὸ Jacobsthal, Der Blitz (1908), καταλεχθέντα παραδείγματα.

² Μολονότι κατ' ἀρχὴν δὲν θὰ ἀπεκλείετο νὰ παριστάνῃ καὶ Ποσειδῶνα, πρβλ. τὸ ἐκ τοῦ Δωδωναίου ἱεροῦ τοῦ Διὸς ἀγαλμάτιον τοῦ Ποσειδῶνος ἀνωτέρω σελ. 47 σημ. 2· ἀλλὰ δὲν ἐπιμένω καθόλου εἰς τοῦτο.

³ Ἐλεύθ. Βῆμα· ἔ. ἀ.

πιστεύω, ἀσφαλῶς τὴν τριαιναν. Ἀπομένει μόνον τὸ ζήτημα τοῦ πῶς θὰ ἐπροχώρει περαιτέρω πρὸς τὸ πρόσωπον καὶ προπάντων πρὸ τοῦ προσώπου καὶ μέχρι

Εἰκ. 6. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

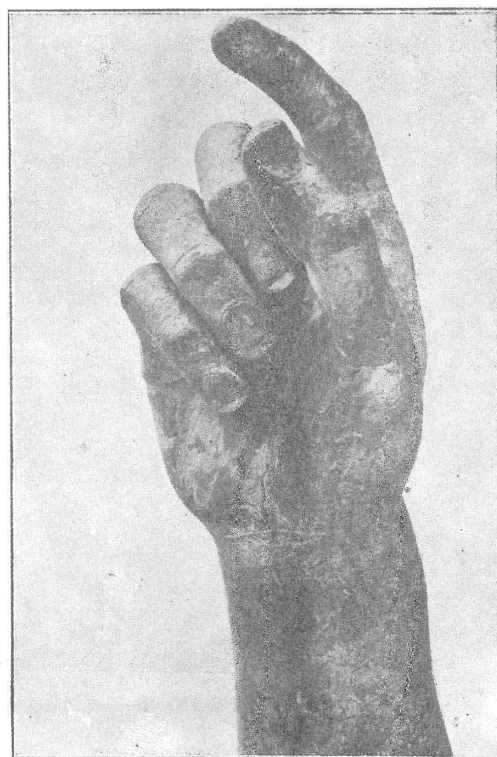
τίνος ἀκριβῶς σημείου. Ὡς πρὸς τὴν διεύθυνσίν της ὑπάρχει ἀκόμη μία ἔνδειξις ἀσφαλῆς: τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κλεισμένης χειρὸς δὲν φέρει ἰχνηεἰδικῆς στερέωσης τοῦ δι' αὐτῆς διερχομένου ἀντικειμένου, πρᾶγμα ποῦ θὰ ἐπερίμενε κανεὶς διὰ τὸν βαρὺν κεραυνόν. Ἄλλ' εἰς τὸ ἄνοιγμα ἔχει δοθῆ κατεύθυνσις τοιαύτη (εἰκ. 7) ὥστε εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι τὸ σύμβολον ἐφέρετο ὄχι παραλλήλως πρὸς τὸν κορμὸν καὶ ἐπομένως καὶ πρὸς τὸ νοητὸν κάθετον ἐπίπεδον ἐντὸς τοῦ ὁποίου μᾶλλον ἢ ἦττον περιλαμβάνονται καὶ αἱ χεῖρες, ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κεφαλῆς, ἥτοι σχηματίζει ὀξεῖαν γωνίαν μὲ τὸ ρηθὲν ἐπίπεδον. Τοῦτο πιστεύω ὅτι ἔγινεν ἀκριβῶς διὰ νὰ μὴ προσκόψη ἡ μακρὰ ράβδος τῆς τριαι-

νης εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγάλματος, πρᾶγμα ποῦ ἀσφαλῶς θὰ συνέβαινε ἂν ἡ κατεύθυνσις τῆς ὀπῆς τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἦτο ἐντελῶς παράλληλος μὲ τὸ ἐπίπεδον ἐκεῖνο. Ἐνῶ ἂν τὸ ἄγαλμα ἐκράτει κεραυνόν, ὁ ὁποῖος φυσικὰ θὰ ἐτελείωνε

πολὺ πρὸ τῆς κεφαλῆς, ἡ ιδιοτροπία αὐτὴ εἰς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ συμβόλου τῆς δεξιᾶς καὶ ὁ παραλληλισμὸς τοῦ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κεφαλῆς μένει ἀνεξήγητος. Μὲ βᾶσιν τὸ γεγονός τοῦτο καὶ μὲ προϋπόθεσιν ὅτι τὸ μήκος τῆς τριαίνης θὰ ἦτο ὅσον περίπου καὶ τὸ ὕψος τῆς μορφῆς — ἀλλὰ θὰ ἤμποροῦσε νὰ εἶναι καὶ

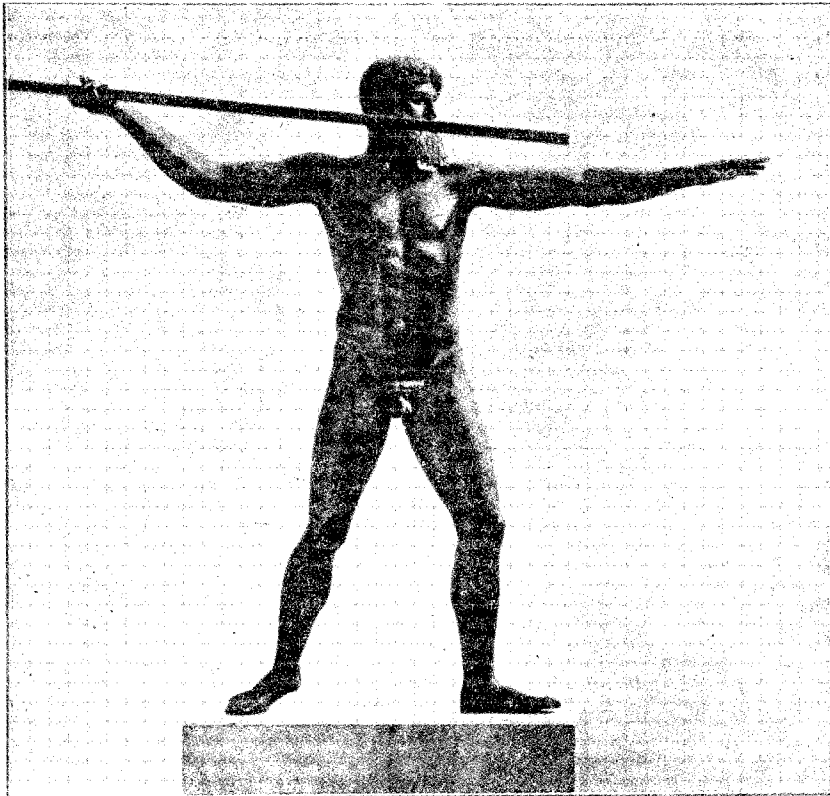
Εἰκ. 7. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

Εἰκ. 8. Δεξιὰ χεὶρ Ποσειδῶνος.

μεγαλύτερον — ἔγινεν ἡ ἀπόπειρα νὰ ἐπανατεθῇ ἡ τρίαίνα εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Ποσειδῶνος καθὼς φαίνεται εἰς τὴν εἰκ. 9· ὁ ἰσχυρῶς ἀπὸ τῶν ἄλλων δακτύλων ἀπομακρυνόμενος δείκτης εἶναι οὕτω βέβαιον ὅτι δὲν ἔψαυε καθόλου τὸ διὰ τῆς χειρὸς διερχόμενον σύμβολον, διὸ καὶ εἶναι ἐλεύθερος παντὸς σχετικοῦ ἴχνους. Πρὸς σύγκρισιν ἐλήφθη καὶ ἡ εἰκ. 10, ὅπου ὁ ὑποθετικὸς κεραικὸς ἔχει πρὸς τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος τὴν αὐτὴν σχέσιν πού παρουσιάζει καὶ τὸ ἐκ Δωδώνης ἀγάλματιον Διὸς τοῦ Βερολίνου (Langlotz, Bildhauerschulen π. 37). Μολονότι αἱ ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου ἐν Ἀθήναις γενόμεναι, κατ' ἀνάγκην περιορισμέναι, ἀπόπειραι

εἶναι ἀνεπαρκέσταται καὶ τὸ πρᾶγμα πρέπει νὰ δοκιμασθῇ ἀνέτως καὶ πληρέστερον ἐπὶ γυψίνων ἐκμαγείων, ἢ ἀτομικὴ μου ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἡ εἰκ. 9 δείχνει καταφανῶς πόσον εὐεργετικὰ συντάσσεται ἡ γραμμὴ τῆς τριαίνης μὲ τὰς ἄλλας μεγάλας εὐθείας τῆς μορφῆς. Φυσικά, ἀναλόγως τοῦ ὕψους ποὺ δίδομεν εἰς τὸ βάθρον τοῦ ἀγάλματος¹ ἢ τῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τῆς ὁποίας τὸ παρατηροῦμεν,

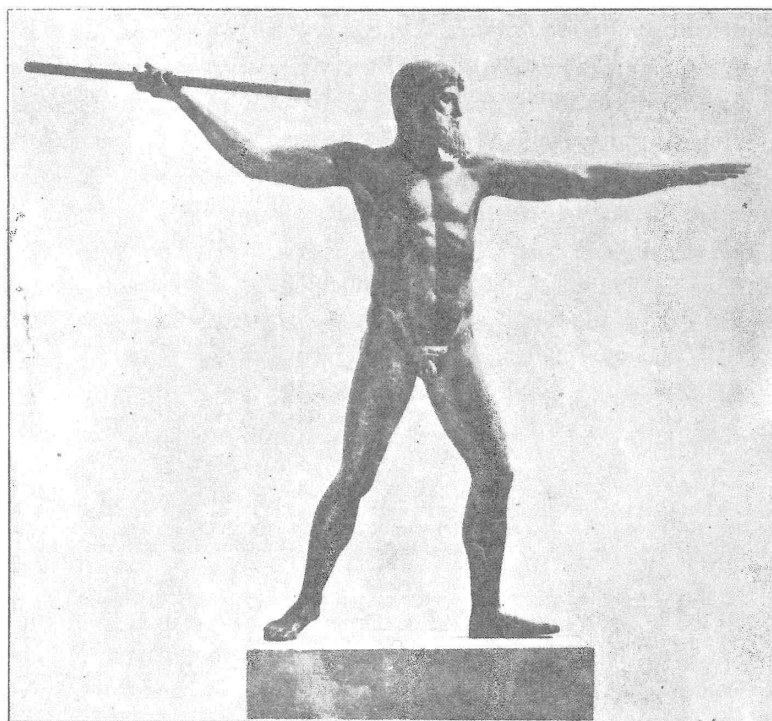

Εἰκ. 9. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμίου (δοκιμαστικῶς μὲ τρίαίαν).

ποικίλλει ὡς πρὸς τὸν σύγχρονον θεατὴν τὸ σημεῖον τοῦ προσώπου εἰς ὃ τὸ τέμνει καθ' ὕψος ἡ τρίαίνα. Αὐτὸ ὅμως μόνον διὰ τὸν σύγχρονον θεατὴν ἔχει σημασίαν, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ὀπτικὴ εἰκὼν ποὺ ἔχει ἀπὸ ἓνα καλλιτέχνημα εἶναι τὸ πᾶν, ὅχι ὅμως καὶ διὰ τὸν ἀρχαῖον καλλιτέχνην διὰ τὸν ὁποῖον, ὅπως ἐπανειλημμένως ἐτονίσθη, ὁ θεὸς μὲ τὸ σύμβολόν του ὑπάρχει ὡς ζωντανὸν σῶμα χάριν ἑαυτοῦ, ὃ δὲ ὀπτικῶς μόνον αἰσθανόμενος θεατῆς εἶναι ἀνύπαρκτος. Ὑπάρχει ἐν ὁμοίον, μόνον ἀντίστροφον, παράδειγμα ἀσφαλὲς τοῦ τρόπου τούτου τοῦ αἰσθά-

¹ Τὸ σημερινόν του βάθρον εἶναι πάρα πολὺ ὑψηλόν, 1.085 μ., ἐνῶ, καθὼς δείχνουν αἱ σφζόμεναι ἐκ τοῦ 5ου αἰῶνος βάσεις τῆς Ὀλυμπίας (Olympia II σ. 144 κέ. καὶ V ἀρ. 193 κέ.) καὶ τῶν Δελφῶν, τὸ ἀρχαῖον βάθρον τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι ζήτημα ἀν θὰ ἦτο ὑψηλότερον τῶν 0.80-0.90 μ., ἴσως ὅμως καὶ χαμηλότερον ἀκόμη.

νεσθαι τὸ καλλιτέχνημα, ἄκρως μεγαλειῶδες, ὁ Ἀπόλλων τοῦ Δ. αἰτώματος τῆς Ὀλυμπίας: «ὁ θεὸς πολεμᾷ ἀόρατος μὲ πνευματικὰ ὄπλα, μὲ τὴν καθαρὰν τοῦ ἡρωϊκῆν μορφήν, μὲ τὴν στροφὴν τῆς εὐγενοῦς κεφαλῆς του, μὲ τὸ ἐπιτακτικῶς ἀπλωμένον χέρι του» (Buschor) καὶ ὅμως τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον, τὸ τόσον σημαντικὸν διὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ θεοῦ, κατὰ τὴν μόνην δυνατὴν ἀναπαράστασιν

Εἰκ. 10. Ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμίου (δοκιμαστικῶς μὲ κεραυνόν).

τοῦ αἰτώματος ὑπὸ τοῦ Τρεῦ (Buschor σελ. 16. Κ.ι.Β.² 340, 3 καὶ ἄλλοῦ συχνὰ) τέμνεται ἐπανειλημμένως καὶ σκοτίζεται ὑπὸ τῆς κινήσεως τοῦ Πειρίθου, χάνει δηλαδὴ διὰ τὸν νεώτερον θεατὴν τὸ πλεῖστον μέρος τῆς μεγαλειώδους του καθαρότητος — ἀπόδειξις ὅτι τοιοῦτος «θεατῆς» διὰ τὸν μέγαν ἐκεῖνον δημιουργὸν ἦτο ἀνύπαρκτος. Ἀλλὰ χαρακτηριστικὸν ἀφ' ἑτέρου εἶναι ὅτι διὰ τὸν λόγον αὐτὸν κυρίως πολλοὶ νεώτεροι ἐπροτίμησαν νὰ μεταθέσουν ἐναλλάξ τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ Ἀπόλλωνος ομάδας τῶν μαχομένων (Wolters, S. B. Bayer. Akad. 1908, 1 κέ.).

Γενικῶς ἐκ τῆς τμήσεως τοῦ προσώπου ὑπὸ τῆς τριαίνης δὲν ἠμποροῦν νὰ ἀντληθοῦν ἐπιχειρήματα· κατωτέρω θὰ μνημονευθοῦν ἀγγειογραφίαι τῆς ἐποχῆς

ἀκριβῶς πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅπου τὸ φαινόμενον εἶναι συχνότατον, τυπικὸν θὰ ἔλεγε κανεὶς, ἐπειδὴ, φαίνεται, ἢ καὶ ἐξωτερικῶς φανερά τμησις τῶν ἀξόνων τῶν μορφῶν ἤρεσεν εἰς τὴν τέχνην ἐκείνην. Θὰ εἶπουν ὅτι εἰς τὴν ζωγραφικὴν τὸ πρᾶγμα εἶναι δυνατόν, ἐνῶ εἰς τὰ νομίσματα π. χ. ὁσάκις παρίσταται Ποσειδῶν ἢ τρίαίνα διέρχεται ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀκριβῶς διὰ τὴν ἀποφευχθῆ ἢ τμησις¹. Ἄλλὰ τοῦτο ἐπιβάλλεται εἰς τὰ νομίσματα ὑπὸ τῆς τεχνικῆς των, δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ ταπεινοῦ ἀναγλύφου των καὶ τοῦ περιορισμένου χώρου· εἰς τὰ ἀνάγλυφα ὅμως πού ἔχουν ὑψηλότερον ἔξαγμα καὶ ὁ τεχνίτης μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν κινήσεων ἢ τμησις δὲν τὸν τρομάζει καθόλου, εἴτε γίνεται αὕτη ἀπὸ ἀντικείμενα πρόσθετα ἐξ ἄλλης ὕλης (π. χ. Νοτ. μετόπη Παρθενῶνος XXVII Smith π. 22, 1. K.i.B.² 269, 4) εἴτε καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης ὅπως εἰς τὸ ὠραῖον ἀνάγλυφον τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ Μουσείου τοῦ Kassel, τῶν περὶ τὸ 410 π. Χ. χρόνων (M. Bieber, Katalog ἀριθ. 74 π. XXXII. A.M. 1910, 9 κέ. π. II). Βέβαιον γλυπτικὸν παράδειγμα τμήσεως τοῦ προσώπου ἀκριβῶς δὲν ἔχω, ἅς ληφθῆ ὅμως ὑπ' ὄψει πόσον ἐλλιπὴς εἶναι ἀκόμη ἡ γνῶσις μας τῆς πρωτοτύπου τέχνης τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Τέλος εἰς τὰ ὑπὲρ τῆς ὀνομασίας τοῦ ἀγάλματος ὡς Ποσειδῶνος ἐπιχειρήματα πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ ἐν ἀκόμῃ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία θὰ ἦτο μηδαμινὴ ἂν ἦτο μόνον, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ὅμως ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ μίαν ἀξιοπρόσεκτον, νομίζω, ἔνδειξιν: ἐννοῶ τὸ πῆλινον ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου πού εἰκονίζεται καὶ κρίνεται κατωτέρω καὶ περὶ τοῦ ὁποίου πιστεύω ὅτι ἀποτελεῖ ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ἀντίγραφον ἢ τουλάχιστον ἀρκετὰ πιστὴν ἀπήχησιν τοῦ Ποσειδῶνος τὸν ὁποῖον ἐπανεύρομεν.

Συνοψίζων ὑποστηρίζω ὅτι ἔχομεν ἐνώπιόν μας ἐν ἀναθηματικὸν ἢ λατρευτικὸν ἄγαλμα Ποσειδῶνος. Ὁ τεχνίτης τοῦ ἐχρησιμοποίησε τύπον παλαιότερον πού εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ νομίσματα καὶ πού μᾶς διέσωσεν ἐπάνω-κάτω ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας (Ἀρχ. Ἐφημ. 1899 π. 5-6)². Κατὰ τὴν πιθανωτάτην συμπλήρωσιν πού κάμνει τοῦ ἀγάλματος ὁ Bulle (Roscher Lex. Mythol. λ. Poseidon σελ. 2875 εἰκ. 10) ὁ θεὸς ἐκράτει διὰ τῆς ὑψωμένης καὶ εἰς τὸν ἀγκῶνα κατ' ὀρθὴν γωνίαν κεκαμμένης ἀριστερᾶς τοῦ τῆν τρίαίναν, ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾶς δελφίνα. Τὸν τύπον λοιπὸν τοῦτον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἔλαβε τὴν μορφήν πού μᾶς δείχνει ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας, ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ νεώτερος τεχνίτης τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀρτεμισίου· τὸν εἶδε ὅμως βέβαια διαφορετικὰ, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ ἐποχὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε: ἄλλως ἀντελήφθη αὐτὸς τὴν κίνησίν του καὶ κυρίως εἰς ἄλλην σχέσιν τὸν ἐφαντάσθη εὐρισκό-

¹ Monuments Piot 1929 ἔ. ἀ.

² Πρὸβλ. καὶ τό, ἄλλως ἀχρηστον δι' ἡμᾶς, ἀρχαῖστικὸν ἄγαλματιον Ποσειδῶνος τῆς Νέας Ὑόρκης G. Richter, N. York Bronzes ἀριθ. 206.

μενον μὲ τὸ ἄμεσον περιβάλλον του. Ἀκριβῶς δὲ ὁ προσδιορισμὸς καὶ χαρακτηρι-
σμὸς τῆς ἐποχῆς του πρέπει τώρα νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ· συμφέρον ὅμως θὰ εἶναι
νὰ ἐπιχειρηθῇ τοῦτο ἀπὸ διαφόρων διαδοχικῶς ἀπόψεων.

*

Ἦδη ὁ τρόπος τῆς κινήσεως τοῦ θεοῦ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸς. Ἐπειδὴ
πρὸς κατανόησιν τῆς ιδιοτυπίας της χρειάζεται νὰ συγκριθῇ μὲ τὰς παλαιότερας
λύσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ τούτου θέματος, θὰ ἐπιχειρηθῇ ἐδῶ μία πρόχειρος ἐπι-
σκόπησις τῆς ἐξελιξέως τοῦ μοτίβου, τὸ ὁποῖον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι πολὺ
παλαιόν¹, ἀλλ' ἡμεῖς θὰ τὸ παρακολουθήσωμεν μόνον ἀπὸ τὰς τελευταίας δεκαε-
τίας τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης καὶ κάτω, λαμβάνοντες κατὰ προτίμησιν ὑπ' ὄψει ἔργα
πλαστικά, τὰ ὀλίγα τῆς μνημειώδους τέχνης καὶ τὰ σχετικῶς ἀφθονώτερα τῆς
μικροτεχνίας, ἐπικουρικῶς δὲ μόνον τὰ ἀγγεῖα. Ἐντὸς ἐκάστης ὁμάδος ἡ σειρὰ
τῶν ἔργων εἶναι περίτου ἢ χρονολογικῆ.

I. 1 Ἡρακλῆς Ν. Ὑόρκης Richter, *Sculpture and Sculptors of the Greeks* εἰκ. 99
Langlotz π. 27 b.

2. ζωφόρος καὶ ἀέτωμα Σιφνίων F. D. IV π. VII - XVII. K.i.B.² 209 - 210.

3. ἀγγεῖα Ἀνδοκίδου π. Pfuhl III 266, 314, 316.

Τῆς δεκαετίας 530 - 20 τὰς μορφὰς διακρίνει καταφανῶς ἔντονος γηῖνη
βαρῦτης πὺν τὰς σύρει πρὸς τὰ κάτω· πατοῦν στερεά, μὲ τὸ σχετικῶς μεγάλο των
διασκέλισμα ἀποκοῦν βάσιν σχεδὸν ἀκλόνητον ἀφοῦ τὸ κέντρον τοῦ βάρους
πίπτει προσεκτικὰ εἰς τὸ μέσον της (ἀέτωμα Σιφνίων, Ἀνδοκίδης Pfuhl III 316),
καὶ ὅσον καὶ ἂν ἢ ἐπὶ μέρους κινήσεις μέλους τινος εἶναι σφοδρά, μένει πάντοτε ἢ
αὐθόρμητος ἐντύπωσις ὅτι αἱ μορφαὶ αὐταὶ κυρίως εἰπεῖν δὲν ἔχουν ὄρεξιν νὰ
ξεκολλήσουν ἀπὸ τὸν τόπον των. Σημειωτέον ὅτι σύγκρουσις μεταξὺ τοῦ δυνατοῦ
τούτου ἐκ τῶν ἄνω βάρους καὶ τοῦ βαστάζοντος αὐτὸ νοητοῦ ἐπιπέδου (ἄς εἴπω-
μεν τῆς γῆς) δὲν ὑπάρχει ποτὲ εἰς τὰς τοιαύτας μορφὰς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 6ου
αἰῶνος, δηλαδὴ ἢ «γῆ» φέρει τὰς μορφὰς ἀπολύτως παθητικῶς.

II. 1. χάλκινον ἀγαλμάτ. πολεμιστοῦ ἐκ Δωδώνης Βερολίνου 7470 Neugebauer, Führer
π. 8 Richter, *Sculpt.* εἰκ. 100. K.i.B.² 221, 4.

2. Pellegrini, *Mus. Civ. Bologna Collez. Palagi — Univers.* ἀρ. 322 εἰκ. 47 (ὁ ὄπι-
σθεν τοῦ Ἡρακλέους πολεμιστῆς).

3. ἀγγεῖα Ἐπικτήτου π. χ. Pfuhl III 323.

4. ἀγαλμάτ. Biblioth. Nat. Παρις. Babelon - Blanchet ἀρ. 176. (Ἴσως καὶ αἱ μορφαὶ
τοῦ Εὐθυμίδου Pfuhl III 369 αὐτὴν τὴν παράδοσιν συνεχίζουσι).

Ἡ νεωτέρα αὕτη ὁμάς, χωρὶς νὰ ἀρνῆται τὴν καταγωγὴν της ἀπὸ τὴν πρώ-
την, χαρακτηρίζεται ὅμως περισσότερον ἀπὸ τὴν θέλησιν τῶν μορφῶν της νὰ

¹ Langlotz, *Bildhauerschulen* σ. 64 καὶ 179 σημ 20 (ἀέτωμα Κερκύρας).

κινηθοῦν πραγματικά πρὸς τὰ ἔμπρὸς· συνήθως τονίζεται τώρα περισσότερο ἢ γραμμὴ πού ἐνώνει τὸν ὀπίσθιον πόδα μὲ τὸ ὀπίσθιον περίγραμμα τοῦ κορμοῦ καὶ ἀποκτᾷ ἀποφασιστικὴν φορὰν πρὸς τὰ ἔμπρὸς, αὐτὴν δὲ παρακολουθοῦν καὶ αἱ ἄλλαι γραμμαὶ πού ἀποτελοῦν τὸ σχῆμα τῆς μορφῆς. Εἰς τὴν ἀκροτάτην τῆς ὁμῶς συνέπειαν φθάνει ἡ τάσις αὐτὴ μετ' ὀλίγα ἔτη εἰς τὰς μορφὰς πού ἐδημιούργησαν οἱ χρόνοι τοῦ «καλοῦ Λεάγρου», γύρω ἀπὸ τὸ 510.

III. 1. Κύλιξ Εὐφρονίου μὲ παραστάσιν Γηρυόνου - Ἡρακλέους Pfuhl III 391. Springer-Wolters¹² σελ. 222 εἰκ. 429.

2. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους Oppermann Biblioth. Nat. Παρισ. Bulle. Sch. Mensch² σελ. 165 εἰκ. 37. Br. - Br. π. 351a. Babelon, Bronzes Oppermann - Janzé π. XVI.

3. ἀνάγλυφον Σπάρτης A.M. 1904 π. 2. Langlotz π. 86a.

Ὁ Ἡρακλῆς Oppermann, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλειαν χάρις εἰς τὴν ὁμοιότητά του ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν κύλικα τοῦ Εὐφρονίου καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ μορφὰς τῶν μετοπῶν τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων (Δελφῶν), εἶναι τυπικὸν ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ δυνατὸν παράδειγμα δυνάμενον νὰ μετρηθῇ μὲ τὰς καλυτέρας δημιουργίας τοῦ Εὐφρονίου. Ὅχι μόνον ἐπιτυγχάνει τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα τῆς ἀκατασχέτου πρὸς τὰ ἔμπρὸς ὁρμῆς μὲ τὸ νὰ τονίσῃ περισσότερο τὰ ἀπὸ τὴν προηγουμένην ομάδα κληρονομημένα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ πλουτίζει μὲ ἐνοποιήσιν τῶν γραμμῶν ὅλων σπανίαν εἰς τοὺς ἀρχαῖκούς τούτους χρόνους (πρὸβλ. τοῦ αὐτοῦ Εὐφρονίου τὴν πελίκην τοῦ Λένινγκραντ μὲ τὴν χελιδόνα Arch. Anz. 1927 σελ. 70 κέ. Beil. II).

Μετὰ τὰ ἔργα ὁμῶς αὐτὰ ἡ ἀντίδρασις εἶναι ἀναπόφευκτος, ὅλαι αἱ δυνατότητες τῆς τάσεως ἐκεῖνης ἐξηντλήθησαν.

IV. 1. ἀγαλμάτ. Ὑβρίστα Fröhner, Coll. Tyszkiewicz π. XXI. Neugebauer, Bronzestatuetten εἰκ. 27.

2. πήλινον ἀνάγλυφον ἀπὸ Μπέρεκλα Ἀρκαδ. E. M. Ἀθηνῶν. Jacobsthal, Melische Reliefs σελ. 185 π. 70.

(Πρὸβλ. πελίκην Εὐθυμίδου Βιέννης Pfuhl III 370. Beazley 65 II 1).

V. 1. ἀγαλμάτ. Ἀθηνῶν ἐκ Δωδώνης 32, ἐδῶ εἰκ. 11.

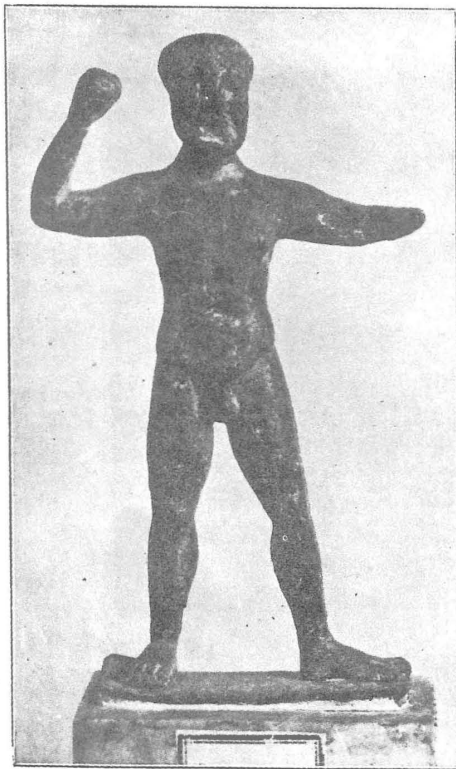
2. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐξ Ὀλυμπίας E. M. Ἀθηνῶν 6196 Olympia Bronzen π. VII 46, ἐδῶ εἰκ. 12.

3. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους ἐκ Περαχώρας Arch. Anz. 1931, σελ. 258 εἰκ. 27.

(Βοηθητικὸν χρονολογίας ἀμφορ. Κλεοφράδου Μονάχου Pfuhl III 379, ὀλίγον μετὰ τὸ 500 ἴσως).

Τώρα ἀρχίζουν αἱ μορφαὶ νὰ ἀνορθώνονται σιγὰ - σιγὰ καὶ νὰ τοποθετοῦν τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῶν πάλιν σταθερώτερον μεταξὺ τοῦ ἀνοίγματος τῶν σκελῶν. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν διὰ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀντιδράσεως ἔργα ποιοτικῶς ὅμοια μὲ τὰ τῆς προηγουμένης περιόδου. Ἐδῶ ὁμῶς ἀνήκουν, νομίζω, τὰ κομμάτια IV 1 - 2 προερχόμενα ἐκ περιφερειακῶν σημείων τῆς καλλιτεχνικῆς δράσεως.

ἡ χρονολόγησις των ἐξασφαλίζεται περίπου διὰ τῆς ὁμοιότητος τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν μετὴν μετόπην τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθην. F. D. XLI (K.i.B.³ 217, 6). Ὅτι ὁμοῦ καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ ἴδιον συνέβαινε μαρτυρεῖ, πιστεύω, τὸ ἀγγεῖον τοῦ «Εὐθυμίδου» Pfuhl 370. Τὰ ἐπόμενα ὁμοῦ κομμάτια, Πελοποννησιακὰ ἐπίσης (τὰ V 2-3 συνδέονται τόσο στενὰ ὥστε θὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ αὐτοῦ καλλιτεχνικοῦ,

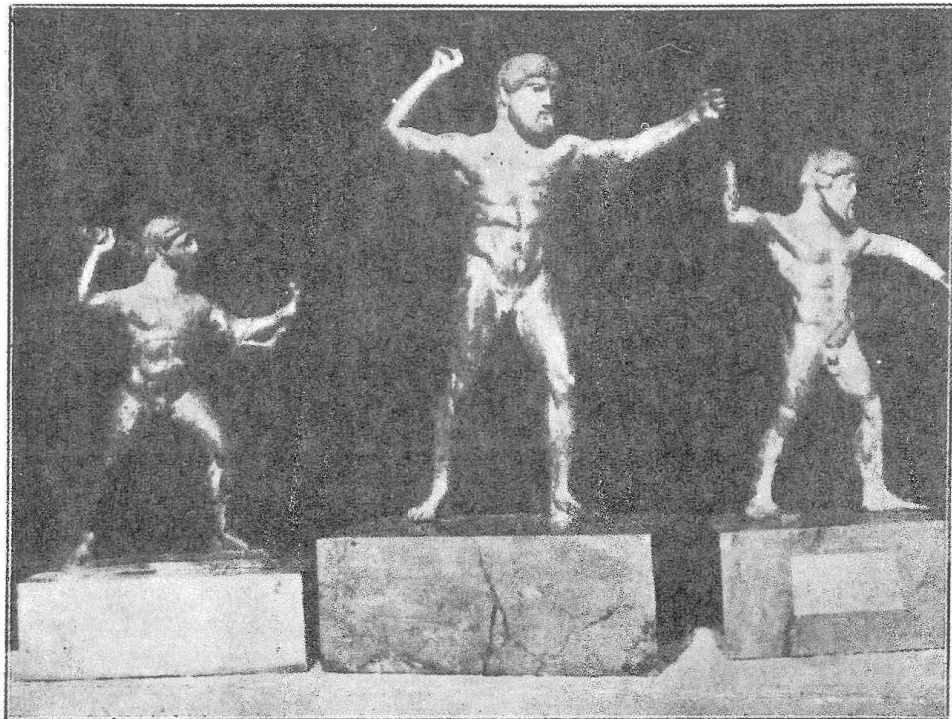
Εἰκ. 11. Χάλκινον ἀγαλμάτ. Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 12. Χάλκινον ἀγαλμάτ. Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

σικυωνικοῦ ἢ κορινθιακοῦ, ἐργαστηρίου), εἶναι καὶ καθ' ἑαυτὰ ἀξιόλογα ἔργα καὶ παρουσιάζουν μὲ πολὺ σαφῆ τρόπον τὰ νέα χαρακτηριστικά. Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν των δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνήκουν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ «καλοῦ Πανατιίου», εἰς τὴν δεκαετίαν 500-490 π. Χ., φθάνει νὰ παραβάλλει κανεὶς προχειρῶς τὰ ὄριμα ἀγγεῖα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Πανατιίου» ἢ τοῦ «ζωγράφου τοῦ Κλεοφράδου» ἢ ἀκόμη καὶ τὰς μορφὰς τῆς βάσεως Πουλοπούλου Β. C. H. 1922 π. 1-3. Ὅλαι αὐταὶ αἱ μορφαὶ ἔχουν ἀναλογίας σώματος μᾶλλον ἐπιμήκεις καὶ ἐλαστικότητι ἐξαιρετικῇ ὁμοιάζουσιν μὲ τόσον τὸ ὁποῖον, ἀφοῦ ἐστηρίχθη κατὰ

γῆς τὸ ἐν ἄκρον του, λυγίζεται δυνατὰ διὰ νὰ περασθῆ ἡ χορδὴ εἰς τὸ ἄλλο, ἐὰν ὅμως λυγισθῆ ὀλίγον ἀκόμη ἐνδέχεται νὰ σπάσῃ. Ἄλλ' ἴσως τούτου ἀκριβῶς τοῦ γεγονότος συνέπεια εἶναι τὸ νέον στοιχεῖον μὲ τὸ ὁποῖον ἡ ἐποχὴ αὐτὴ πλουτίζει τὴν τέχνην καὶ τὸ ὁποῖον ὑπεδηλώσαμεν ἀνωτέρω: διὰ πρώτην φορὰν τώρα αἱ μορφαὶ πιέζουν πραγματικὰ μὲ τὸ ἕνα τουλάχιστον πόδι των τὸ φέρον αὐτὰς πεδῖον, τὴν «γῆν», ἡ ὁποία δὲν τὰς βαστάζει τώρα πλέον παθητικῶς, καὶ ἐκμεταλλεύονται τὴν ἀντίστασίν της διὰ νὰ τὴν μεταμορφώσουν εἰς δύναμιν ἰδικήν των,

β

γ

α

Εἰκ. 13. Χάλκινα ἀγαλμάτια Λούβρου.

εἰς φορὰν πρὸς τὰ ἐμπρός· δι' αὐτὸν τὸν σκοπὸν χρησιμεύει καὶ τὸ συμμάζευμα τῶν ποδῶν, ἡ ἀνόρθωσις τοῦ κορμοῦ, τὸ ζύγισμα τῶν χειρῶν ἀντιθέτως ἢ πρὸς τὰ ἐμπρός ἀκατάσχετος καὶ σχεδὸν ἀκαταλόγιστος ὄρμη τῆς ὁμάδος III, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη ἐλαττωθῆ εἰς τὴν IV, ἐδῶ ἐξαφανίζεται περίπου ἐντελῶς.

VI. 1. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐξ Ἀμβρακίας E. M. Ἀθηνῶν Ἀρχ. Δελτ. 1920 - 21 παράρτημα σελ. 170 - 1.

2. κύλιξ Βερολίνου F. R. π. 135 (Beazley, Attische Vasenmaler 187, 2).

3. ἀγαλμάτ. ἐξ Ἀνδρισαίνης Λούβρου 129 Ridder, Bronzes I π. 14· ἐδῶ εἰκ. 13α.

4. ἐπιτιθέμενος A. ἀετώματος Ἀφαιίας δεξιὰ Ἀθηνᾶς, Γλυπτοθήκη Μονάχου A 72. Furtwängler, Aigina π. 25. K.i.B.² 222, 2.

5. Beazley, Vases in Poland π. 12, 2.

6. κἀνθαρος Δούριδος Βρυξελλῶν C. V. III 1 c π. 6. (Beazley 208, 123).

7. κρατῆρ Βοστώνης A. J. A. 1916, 145 - 6 (Beazley 113, 1).

(Βοηθητικά χρονολογίας: Hartwig, Meisterschalen LV [Beazley 155 III 2]. B. S. A. 18 π. 13 [Beazley 94, 3], περί τὸ 490).

Τῆς ἐπομένης δεκαετίας τὰ ἔργα (490-80), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀφ' ἑνὸς χάρις εἰς τὸν δεξιὰ τῆς Ἀθηνᾶς ἐπιτιθέμενον τοῦ Α. ἀετώματος τῆς Αἰγίνης καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι εἶναι προφανῶς διάφορα καὶ παλαιότερα τῶν κατὰ τὸ 477 στηθέντων Τυρανοκτόνων, δὲν λησμονοῦν τὴν νέαν κατάκτησιν τῆς προηγουμένης περιόδου, ἀλλὰ τὴν μεταμορφῶνουν ἀφ' ἑνὸς ἔχουν πάλιν ὀλίγην ἢ πολλὴν ὀρμὴν πρὸς τὰ ἔμπρός· ἀφ' ἑτέρου δὲ—καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερον—ἀποβάλλοντα μέρος τῆς ἐλαστικότητος τῶν χρόνων τοῦ Παναϊτίου, ἢ ὁποῖα διέτρεχε ἐνιαίως ὀλόκληρον τὸ σῶμα, θέλουν τώρα νὰ δεῖξουν τουναντίον ὅσον γίνεται καθαρώτερα τὴν λειτουργίαν ἐκτελεῖ τὸ κάθε μέλος τοῦ σώματος χωριστά· ἀπ' ἐδῶ προέρχεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ κομματιαστοῦ, τοῦ ἐξηθρωμένου ἀκόμη, ἀνθέλετε, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνῃ καμμίαν ἀδυναμίαν ἀλλὰ τουναντίον ὠρισμένην θετικὴν ἀξίαν. Τῆς σειρᾶς ταύτης τὸ ἀρχαιότερον μέλος εἶναι, νομίζω, ὁ Ζεὺς τῆς Ἀμβρακίας, ἀνήκων εἰς τοὺς γύρω ἀπὸ τὸ 490 χρόνους (εἶναι ὀλιγώτερον ἀρχαῖος ἀπ' ὅ,τι φαίνεται), καὶ τὸ νεώτερον ἡ ἀγγειογραφία τῆς Βοστῶνης (VI 7) ἢ ὁποῖα, παρὰ τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα τῆς πτυχώσεως, δὲν δύναται ὅμως καὶ λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ χαρακτήρος τῆς κινήσεως καὶ λόγῳ τῶν κεφαλῶν τῶν γυναικῶν (πρβλ. Δαμαρτέιον νόμισμα Regling, Münze als Kunstwerk π. 18, 403) νὰ χρονολογηθῇ πολὺ πρὸ τοῦ 480.

Εἰκ. 14. Χαλκινὸν ἀγαλμάτιον Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

VIII. 1. ἀγαλμάτιον Διὸς ἐξ Ὀλυμπίας Ε. Μ. Ἀθηνῶν 6195. Olympia, Bronzen π. VII 45. Springer-Wolters¹² εἰκ. 446· ἐδῶ εἰκ. 14.

2. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους Λούδρον 159 Ridder, Bronzes I π. 17· ἐδῶ εἰκ. 136.

3. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐκ Δωδώνης Ε. Μ. Ἀθηνῶν 31. Carapanos π. 12, 4· ἐδῶ εἰκ. 15.

4. ἀγαλμάτ. Λούβρου 127 Ridder, Bronzes I π. 14.

5. Τυραννοκτόνοι Κριτίου καὶ Νησιώτου.

6. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους Ε. Μ. Ἀθηνῶν 7603· ἐδῶ εἰκ. 16.

7. ἀγαλμάτ Ἡρακλέους ἐξ Οἴτης Μ. Θηβῶν. Ἀρχ. Δελτ. 5, 1919, παράρτ. σ. 13. Langlotz π. 30α.

8. Ἡρακλῆς Λούβρου ἐκ Μαντινείας Monuments Piot 29, 1928 π. 4. Langlotz π.30 β· ἐδῶ εἰκ. 13γ.

9. Pellegrini, Mus. Civ. Bologna Collez. Palagi - Univers. ἀριθμὸς 156 εἰκ. 30.

10. C. V. Gallatin π. 18, 2.

11. Ἄρτεμις τοῦ «ζωγράφου τοῦ Πανός» Pfuhl III 475 (Beazley 100, 1).

12. κρατῆρ τοῦ «ζωγράφου τοῦ Αἰγίσθου» Ασόβρου C. V. III 1 c π. 10 - 11. F. R. π. 164. (Beazley 290, 1).

(Βοηθητικὸν χρονολογίας F. R. III σελ. 279 εἰκ. 128, περὶ τὸ 480 - 70. Οἱ ἀνωτέρω ἀριθμοὶ 9 - 10 εἶναι διδακτικὸν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὸ Α. ἀέτωματῆς Αἰγίνης λόγω τῆς ὁμοιότητος τοῦ μοτίβου. Τὸ ἀγαλμάτιον Ἀρχ. Ἐφημ. 1904 σελ. 185 εἰκ. 11 εἶναι προοτυχότερον ἔργον τῶν ἐτῶν 490 - 470 περίπου).

Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην νομίζω ὅτι ἔχομεν τὴν πρώτην ἐμφάνισιν, μέσα εἰς τὰ πλαίσια πάντοτε τοῦ αὐστηροῦ στίλ, ἐνὸς στοιχείου τοῦ ὁποίου ἡ πλήρης ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ οὐσιώδεις χαρακτηριστικὸν τῆς κλασσικῆς τέχνης: αἱ μορφαὶ συγκροτοῦνται μετὰ τῆς πρὸς τὰ ἐμπρὸς κινήσεως καὶ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω ἀδρανείας, ἡ κίνησις ἀποκτᾷ περισσότεραν ἐνότητα ἐν σχέσει μὲ τὴν προηγουμένην ὁμάδα, καὶ τοῦτο ἐκδηλώνεται καὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν ἐπὶ μέρους μελῶν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν φορὰν τοῦ περιγράμματος τοῦ σώματος. Ὅσον καὶ ἂν εἶναι προσωπικὸν τὸ ἔργον τῶν Κριτίου καὶ Νησιώτου βλέπει ὁμως κανεὶς, ὅταν τὸ παραβάλλῃ μὲ τᾶλλα μετριοφρονέστερα ἔργα τῆς μικροτεχνίας, ὅτι τὸ νέον αὐτὸ στοιχεῖον ἀνήκει εἰς τὴν αἰσθησιν ὁλοκλήρου τῆς ἐποχῆς. Ἡ ὁμὰς αὕτη χάρις εἰς τὸ σύμπλεγμα τῶν Τυραννοκτόνων τοποθετεῖται μὲ ἀρκετὴν ἀσφάλειαν εἰς τὴν δεκαετίαν 480 - 70, ἀλλὰ νομίζω ὅτι μὲ τὸ τελευταῖον ἀγγεῖον τῆς σειρᾶς (ἀριθ. 12) καὶ ἴσως μὲ τὸν Ἡρακλῆ τοῦ

Εἰκ. 15. Χάλκινον ἀγαλμάτιον Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

Λούβρου (ἀριθ. 8) εἰσῆλθαμεν ἤδη εἰς τὴν ἐπομένην, τῆς ὁποίας τὸ ἀγγεῖον ἐκεῖνο ἔχει μερικὰ γνωρίσματα.

- VIII. 1. λήκυθος Gallatin C. V. π. 16, 1 (Beazley 138, 23;).
2. ἀγαμάτ. Διὸς Βερολίνου ἐκ Δωδώνης Langlotz π. 37.
3. στάμνος κενταυρομαχίας Φλωρεντίας Pfuhl III 489. F. R. π. 166, 2 (Beazley 308, 1).
4. Witte, Coll. ant. Hôt. Lambert π. 19 (Beazley 287, 4).
5. χάλκ. ἀγαμάτ. πολεμιστοῦ ἐξ Ἀφίνας Κερκύρας A. M. 1930 π. 12 (Bulle).
6. μετόπαι Σελινοῦντος ναοῦ E Br. - Br. K.i.B.² 245.
7. ἀγαμάτ. Ἡρακλέους ἐκ Δωρίδος Λούβρου 157. Ridder, Bronzes I π. 17.

Ἡ δεκαετία αὐτή, ἡ ὁποία εἶδε γεννώμενα τὰ παλαιότερα γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας, εἶναι μία ἀπὸ τὰς κρισιμωτέρας τοῦ 5^{ου} αἰῶνος. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ αὐστηρὸν στιλ εἰς τὴν πρῶτον κλασικότητα συντελεῖται ἀνεπαίσθητα. Εἶναι ἡ περισσότερον ἀρχιτεκτονικὴ περίοδος τῆς πλαστικῆς, οἱ τεχνῖται τῆς ξέρουν καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλοτε νὰ «κτίσουν» μίαν μορφήν καὶ τὸ κάμνουν, ἰδίως εἰς τὴν Πελοπόννησον, μὲ μαθηματικὸν φανατισμὸν. Παρατηρήθη ἤδη (Buschor, Olympia 13 καὶ 21. F. R. III σελ. 288) ὅτι ἡ οὐσία τῶν χρόνων αὐτῶν ἐκφράζεται μὲ σοφῶς ὑπολογισμένον συνδυασμὸν ἀξόνων· κάτι ἀπὸ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ ἔχει ἤδη τὸ ἀγγεῖον ἀνωτέρω VII 12, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον τὴν σφραγίδα του φέρει τὸ τῆς Φλωρεντίας (VIII 3) καὶ τὸ χρονικῶς ἴσως ὀλίγον παλαιότερον ἀλλὰ εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς κινήσεως ἐντελῶς ὅμοιον ἀγαμάτιον τῆς Δωδώνης (VIII 2). Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι κατὰ τύχην μποροῦμεν νὰ ἴδωμεν καὶ τὸ πῶς ἡ τάσις τῆς ἐποχῆς αὐτῆς παρεξηγήθη εἰς τὰ περιφερειακὰ σημεῖα τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς: Αἱ μετόπαι τοῦ ναοῦ E τοῦ Σελινοῦντος παρὰ τὰ ἀρχαῖκά των στοιχεῖα δὲν εἶναι νοηταὶ πρὸ τῶν τῆς Ὀλυμπίας¹, νομίζω μάλιστα ὅτι ἔνεκα νεωτερικῆς τινος λεπτομερείας εἰς τὴν στάσιν τοῦ ὀπισθοῦ ποδός, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔγιναν καὶ μετὰ τὸ 460. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ τέχνη εἰς τὸν Σελινοῦντα παρουσιάζει τὸ περιεργον αὐτὸ φαινόμενον ἀναμιξεως παλαιότερων στοιχείων μὲ ἄλλα πολὺ προοδευτικά, κατὰ τὴν προτελευταίαν δεκαετηρίδα τοῦ

Εἰκ. 16.
Χάλκινον ἀγαμάτιον E. M. Ἀθηνῶν.

¹ Πρβλ. ἰδίως Ἀρτεμιν μετόπης Ἀκταίωνος μὲ A. μετόπας Ὀλυμπίας καὶ ἴδε Jacobstal, Aktaions Tod (Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft V σελ. 10).

6^{ου} αιώνας παρατηρήθη τὸ ἴδιον πρᾶγμα εἰς τὰς μετόπας τοῦ ναοῦ C¹. Τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν τῆς κινήσεως καὶ τὸν ὑπερβολικὸν καὶ μονομερῆ τονισμὸν τῶν ἀξόνων, ὅπως καὶ εἰς τὰς μετόπας E τοῦ Σελινοῦντος, βλέπομεν καὶ εἰς τὸ ἐκ Δωρίδος χάλκινον ἀγαλμάτιον Ἡρακλέους τοῦ Λούβρου.

Ἡ δεκαετία 460 - 447, οἱ χρόνοι τῆς πρωΐμου κλασικότητος καὶ τοῦ Δ. ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας, ἔχει εὖρει ὡς πρὸς τὸ ἦθος τῆς χαρακτηρισμὸν βαθὺν

Εἰκ. 17. Χάλκινον ἀγαλμάτιον E. M. Ἀθηνῶν.

καίθερμὸν ἀπὸ τὸν Buschor καὶ ἄλλους. Ἐδῶ παραθέτομεν ὀλίγα παραδείγματα χάλκινων ἀγαλμάτων ἀγγεῖα δὲ μὲ παρομοίας μορφᾶς θὰ συναντήσωμεν ἐπίσης μετ' ὀλίγον.

IX. 1. ἀγαλμάτ. συλλογῆς Καμπάνη B. S. A. III (1896 - 7) πίν. X 1.

2. ἀγαλμάτ. Διὸς ἐξ Ὀλυμπίας E. M. Ἀθηνῶν . . . Olympia, Bronzen π. VII, 43· ἐδῶ εἰκ. 17 καὶ 18.

3. κομμάτι χάλκινου ἀγαλματίου Διὸς ἐκ Φερρῶν E. M. Ἀθηνῶν, ἀνέκδοτον (νεώτερον, πρὸς τὸν Παρθενῶνα).

4. ἀγαλμάτ. Ἡρακλέους E. M. Ἀθηνῶν 14611· ἐδῶ εἰκ. 19 (ἐπίσης νεώτερον, πρὸς τὸ 440).

Ἦδη εἰς τὰ ἔργα τῆς ὁμάδος VIII παρατηρεῖτο μία καταφανῆς τάσις ἀνορθώσεως τοῦ σώματος· ἀλλ' ἐκεῖ ἡ ἐπιθυμία τῆς γεωμετρικῶς καθαρᾶς παραστάσεως τῶν ἀξόνων τοῦ σώματος

καὶ τῆς κινήσεως ἦτο τόσοσιν ἰσχυρὰ ὥστε τὰ κάτω ἄκρα δὲν παρακολουθοῦσαν τὴν κίνησιν τοῦ κορμοῦ, ἀλλ' εἶχον ἰδικὸν τῶν ἄξονα. Τώρα ὁ «ἀξονισμὸς» αὐτὸς δὲν ἐκλείπει βέβαια ἐντελῶς, γίνεται ὅμως ἀφανέστερος, ἐπειδὴ ἡ καλλιτεχνικὴ βούλησις τῶν χρόνων τούτων ζητεῖ κάτι διαφορετικόν: αἱ μορφαὶ τῶν δεικνύουν πρόδηλον προσπάθειαν ἐξισώσεως ὄλων τῶν δυνάμεων ποὺ δημιουργεῖ μία κίνησις καὶ συγκεντρώσεώς τῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σώματος, γύρω ἀπὸ ἓν κέντρον, τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο τρὺς προσδίδει ἓνα περίεργον χαρακτηῖρα μετέχοντα

¹ Βλ. Langlotz, Zeitbestimmung σ. 37 παρὰ τὰ ἀντίθετα τοῦ Studniczka, Arch. Jahrbuch 1929, 190.

καὶ σταθερότητος καὶ ἀσταθείας, ἓνα εἶδος διαρκοῦς «ζυγιάσματος»· ἐξωτερικῶς ὁμως τὸ περίγραμμα εἶναι αὐστηρῶς συμμετρικὸν καὶ μᾶλλον ἤρεμον. Ἄλλο χαρακτηριστικὸν τῶν εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ εὐρύτης τῆς χειρονομίας, περὶ τῆς ὁποίας θὰ λεχθῶν περισσότερα κατωτέρω. Ἡ ἐξελικτικὴ ὁμως αὐτὴ ἐπισκόπησις δείχνει, νομίζω, ὀλοφάνερα ὅτι ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου, τὸν ὁποῖον ἐχαρκτηρίσαμεν ἤδη ἐν ἀρχῇ, μόνον εἰς αὐτὴν τὴν ὁμάδα ἀνήκει ἀβιάστως καὶ εἰς καμμίαν ἄλλην ἐκ τῶν προηγουμένων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σχετικὴν χρονολογίαν τῶν δειγμάτων τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος, νομίζω ὅτι ὁ Ζεὺς τῆς Ὀλυμπίας (IX 2) εἶναι ὀλίγον ἀρχαικώτερος τοῦ Ποσειδῶνος· διότι ἡ λοξὴ φορὰ τοῦ κορμοῦ του πρὸς τὰ ὀπίσω, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον γίνεται φανερὸς ἀριστερὰ ὁ γλουτὸς καὶ ἡ στάσις τοῦ ὀπισθίου ποδὸς (βλέπε κατωτέρω) δείχνουν νοοτροπίαν ἐλαφρῶς ἀρχαικώτεραν τῆς τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ μῶλα ταῦτα αὐστηρότερον ἐπιπεδικοῦ — ἀκόμη καὶ ἂν αἱ ἀπόλυτοι χρονολογίαι τῶν εἶναι αἱ αὐταί.

Θὰ ἔπρεπε ἡ πάντως ἀτελής καὶ πρόχειρος αὐτὴ ἐπισκόπησις νὰ ἀποχωρήσῃ τὸ ἄγαλμά μας καὶ πρὸς τὰ κάτω, δηλαδὴ καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἠκολούθησαν μετ' αὐτό·

ἀλλὰ πῶς νὰ προχειρολογήσῃ κανεὶς διὰ τοὺς χρόνους ποὺ ἐγέννησαν τὸν Παρθενῶνα; μὲ πλήρη συναίσθησιν τῆς ἀνεπαρκείας τῶν χαρακτηρισμῶν τούτων ἰδιαιτέρως διὰ τὴν περίοδον 447 - 433, σημειῶνω ἀπλῶς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ ἀντίληψις τῆς κινήσεως εἰς τὰς μορφὰς τοῦ Παρθενῶνος εἶναι πάντως κατὰ βάσιν οὐχὶ διάφορος τῆς τοῦ Ποσειδῶνος (τὸν ὁποῖον καὶ δι' αὐτὸν ἀκόμη τὸν λόγον δὲν θὰ ἤθελα νὰ ἀπομακρύνω πολὺ ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα), δηλαδὴ σύρει τὰς τελευταίας συνεπειὰς ἐκείνης· εἶναι ὁμως ἀρκετὸν τοῦτο διὰ νὰ δώσῃ εἰς τὰς κινήσεις τοῦ Παρθενῶνος ἄλλην εἰκόνα· ἡ κίνησις ἐδῶ ἔχει ἔντασιν μεγαλυτέραν, ἐσωτερικὸν πλοῦτον περισσότερον, ἢ φόρμα εἶναι περισσότερον ρέουσα ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὸ γενικὸν περίγραμμα τῆς μορφῆς· ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἡ σταθερότης εἶναι μεγαλυτέρα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συγκέντρωσις ἄνευ ὁμοίου προη-

Εἰκ. 18. Δεπτομέρεια εἰκόνης 17'

γυμμένου ἢ ἐπομένου. Τὸ ἰσορροπημένον ὁμως τοῦτο ἀγώνισμα τῶν διαφόρων δυνάμεων δὲν διαρκεῖ φυσικὰ παρὰ ἐλάχιστον χρονικὸν διάστημα, διότι ἀκολουθοῦν κατόπιν ἄλλοι χρόνοι οἱ ὅποιοι ἐπιζητοῦν καὶ εἰς τὴν τέχνην ἄλλους σκοπούς. Ἡ ἐπισκόπησίς μας θὰ σταματήσῃ ἐδῶ, ἀλλὰ ἂν ρίψῃ κανεὶς ἓνα βλέμμα

εἰς τὰ γλυπτὰ τῆς Φιγαλείας π. χ. δὲν ἔχει ἀνάγκην πολλῶν λόγων διὰ νὰ κατανοήσῃ τὴν βαθεῖαν μεταβολήν.

Εἰκ. 19. Χάλκινον ἀγαλμάτιον Ε. Μ. Ἀθηνῶν.

*
Ἡ εὐρύτης τῆς χειρονομίας καὶ τῆς ὅλης ἐμφανίσεως τοῦ θεοῦ εἶναι κάτι ποὺ κάμνει εὐθὺς ἀμέσως ἐκτάκτως ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν. Τὴν προκαλοῦν δὲ ἀφ' ἑνὸς τὸ τεράστιον ἄπλωμα τῶν χειρῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ, παρ' ὅλας τὰς ἐπὶ μέρος ἀποχρώσεις, ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον παράστασις τοῦ σώματος. Τὸ σημεῖον τοῦτο, τὸ πλάτος αὐτὸ τῆς ὅλης ὑπάρξεως, πιστεύω ὅτι εἶναι ἀπὸ τὰ κυριώτερα νέα στοιχεῖα ποὺ ξεχωρίζουν τὸν Ποσειδῶνα ἀπὸ τὴν τέχνην τῆς Ὀλυμπίας, ἢ ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀπόστασις ἄλλως δὲν εἶναι

μεγάλη. Τὰ μὲ τὴν Ὀλυμπίαν συγγενεύοντα ἔργα τέχνης, προετοιμάζοντα προφανῶς δημιουργήματα ὡσάν τὸν Ποσειδῶνα, ὅσον καὶ ἂν ὁμοιάζουν μορφικῶς καὶ πνευματικῶς εἰς πολλὰ πράγματα μὲ αὐτόν, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διαφέρουν. Ἄρκεῖ νὰ παραβάλωμεν τὰς ἐξῆς ἀγγειογραφίας προερχομένης ὅλας ἐκ τῆς δεκαετίας '70 - '60 (τὸ κάτω ὄριον ληπτέον ὄχι αὐστηρῶς) κατὰ τὴν ἐξῆς περιόπου χρονολογικὴν σειρὰν:

Pfuhl III 510 (Beazley 333, 1).

F. R. π. 164 (Beazley 290, 1).

F. R. π. 166 = Pfuhl III 489 (Beazley 308, 1).

F. R. π. 165 Löwy, Polygnot II (Beazley 338, 9).

F. R. II σ. 247. Schrader, Phidias εἰκ. 151. Löwy, Polygnot II εἰκ. 4 (Beazley 337, 5).

Zannoni, Certosa di Bologna π. 39 (Beazley 338, 16).

Χαρακτηριστικὸν εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα καὶ εἰς ἄλλα ἀκόμη προηγουμένως μνημονευθέντα (χάλκινα ἀγαλμάτια) εἶναι ὅτι ἡ βαστάζουσα τὸ ὄπλον

δεξιὰ χεὶρ τῆς μορφῆς μὲ τὸ νὰ λυγίζεται περισσότερον ἢ ὀλιγότερον δυνατὰ πρὸς τὸ μέρος τῆς κεφαλῆς δὲν ἀφήνει νὰ γεννηθῇ ἡ ἐντύπωσις ἐκεῖνη τῆς εὐρύτητος καὶ τοῦ ἀπλώματος ¹.

Συγκρινόμενος ὁ Ποσειδῶν μὲ τὰ παραδείγματα αὐτὰ φαίνεται ὡσὰν νὰ ζῆ εἰς ἄλλον κόσμον, περισσότερον «ρεῖα ζώνοντα», ἕνα κόσμον ποῦ μᾶς γίνεται αἰσθητότερος χάρις ἄλλιν εἰς τὰ ἀγγεῖα τὰ παραδείγματα ποῦ ἀναφέρομεν ὡς χαρακτηριστικώτερα ἔχουν γίνει ὅλα μετὰ τὸ 460, μερικὰ δὲ καὶ μετὰ τὸ ⁵50 ἴσως. Τὰς ὁμοιότερας μὲ τὸν Ποσειδῶνα μορφὰς ἔχει κάμει ὁ «ζωγράφος τῶν Νιοβιδῶν» (Beazley 336 κέ.), αὐτὸς ὁ ὁποῖος καὶ εἰς τόσα ἄλλα πράγματα καθρεφτίζει περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν μεγάλην τέχνην τῆς ἐποχῆς του.

Monumenti XI π. 14 (Beazley 337, 1).

F. R. I σελ. 128 (Beazley 337, 2).

Vente Collect. Lecuyer σελ. 61 ἀριθ. 379.

F. R. π. 26. Pfuhl III 505 (Beazley 337, 4).

F. R. π. 118. Pfuhl III 507 (Beazley 345).

F. R. π. 117 (Beazley 342 «Schule d. Niobidenmal.» 2).

F. R. I σελ. 128 - 9.

Καὶ δὲν εἶναι μόνον οἱ «σοβαροὶ» θεοὶ καὶ ἥρωες ποῦ ἀποκοτῶν τὸ πλάτος αὐτὸ τῆς ὑπάρξεως, ἀλλὰ καὶ ὁ Διόνυσος καὶ οἱ εὐθυμοὶ σύντροφοὶ του, σιληνοὶ καὶ μαινάδες, ἀκόμη δὲ καὶ κοινοὶ θνητοὶ κυνηγοῦντες ἢ ὀπλιζόμενοι πρὸς ἀναχώρησιν ².

Τὸ αὐτὸ φαινόμενον ἐκδηλώνεται καὶ κατ' ἄλλον τρόπον. Ἐν π. χ. παραβά-
λωμεν τὸν κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἐριχθονίου παριστάμενον Ποσειδῶνα (;) ἐπὶ
τῆς στάμνου τοῦ Ἐρμῶνακτος τοῦ Μονάχου (F. R. π. 137. Beazley 300, 16) μὲ
τὴν ὁμοίαν στάσεως δευτέραν ἐξ ἀριστερῶν μορφῆν τοῦ ἐν Bologna ἀγγείου

¹ Ἐν ἔχωμεν ἐκ παλαιότερων χρόνων σπανίας τινὰς μορφὰς ἐπὶ ἀγγείων ποῦ παρουσιάζουν ἐπίσης εὐρείας χειρονομίας, ὅπως π. χ. εἰς τὸ ἀγγεῖον τοῦ Εὐεργίδου τοῦ Castle Ashby (Papers Brit. Sch. Rome XI σ. 18, 13. Beazley 33, 26) ἢ εἰς τὸν ἐκ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς δεκαετίας 480 - '70 κρατῆρα τοῦ Λονδίνου A. J. A. 1916 σ. 148 (Beazley 114, 9), τοῦτο εἶναι μόνον φαινομενικόν: καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις πρόκειται διὰ μορφὰς βλεπομένας ἐκ τῶν ὀπισθεν, ὁ δὲ ἀρχαϊκὸς ἢ αὐστηρὸς ἀγγειογράφος εἶναι προσκολλημένος τόσο φανατικὰ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ θέλει τόσο πολὺ νὰ εἶναι καθαρὸς καὶ νὰ ἀποφύγῃ κάθε βράχυνον, ὥστε ἀπλώνει τὸ ἐκ τῶν ὀπισθεν βλεπόμενον χεῖρ ὀλόκληρον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας καὶ δὲν τὸ κάμπτει πουθενά: εἶναι ἀνάλογον μὲ ἐκεῖνο ποῦ, καθὼς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, κάμνει ὁ ζωγράφος τοῦ ἀγγείου Beazley, Vas. in Pol. π. 4b - 5b διὰ τὸ ἐκ τῶν ὀπισθεν ὀρώμενον πόδι.

² Π. χ. Pellegrini Bologna Vas. Felsin. σ. 131.

A. M. 1928 Beil. IV 2 a.

» » VI 2.

C. V. Hoppin πίν. 11, 3.

κροκόδιλος Σωτάδου J. H. St. IX σ. 220 - 1 (Beazley 318, 7).

σκῦφος τῆς Bibl. Nat. ἐδῶ εἰκ. 20 (Ridder ἀριθ. 845. A. M. 1928 σ. 13).

Monumenti X π. 54 (=Dedalo IX εικ. σελ. 330. Beazley 332, 3) βλέπομεν κτυπητήν τὴν διαφορὰν: εἰς τὴν στάμνον τοῦ Ἑρμώνακτος ὑπερισχύει ἡ τάσις τῆς μορφῆς πρὸς συγκέντρωσιν εἰς ἑαυτήν, ἓνα κλείσιμον πνεύματος καὶ χώρου, ἐνῶ ἡ δευτέρα κατέχεται πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἐλευθέρας στάσεώς της ἐν τῷ χώρῳ. Ἡ ὁμοία μορφή τοῦ λεγομένου «κρατῆρος τῶν Ἀργοναυτῶν» τοῦ ἰδίου ζωγράφου ἐν Λούβρῳ (F. R. π. 108, Pfuhl III 492: μορφή 1^η ἐξ ἀριστερῶν) εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ αὐτήν, ἤτοι τῶν ὀλίγων μετὰ τὸ 460 χρό-

Εἰκ. 20. Σκύφος τῆς Biblioth. Nat. (Παρίσι).

νων, ὁ δὲ ἔξοχος Ἀχιλλεὺς τοῦ Βατικανοῦ (F. R. π. 167, Dugas, Aison...), ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἔχει πλέον ὀλοκληρώσει τὴν οὐτωσὶ ὑποδηλωθεῖσαν ἐξέλιξιν, δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι — καὶ δι' ἄλλους λόγους ἀκόμη — παρὰ ἐλάχιστα νεώτερος τοῦ Ποσειδῶνος μας.

Εἶναι ὡσὰν ἡ τέχνη, ὅπως καὶ ἡ ζωὴ, ἔπειτα ἀπὸ τὴν πειθαρχημένην ὑποταγήν της εἰς τοὺς περιορισμοὺς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὡσὰν νὰ θέλῃ νὰ πάρῃ μίαν βαθεῖαν ἀναπνοὴν πού θὰ τῆς φουσκώσει εὐεργετικὰ καὶ ἀνακουφιστικὰ τὸ στήθος· καὶ αἱ μορφαὶ τὰς ὁποίας τελευταῖον ἀνεφέραμεν παρουσιάζονται μαζὶ μὲ τὸν Ποσειδῶνα τοῦ Ἀρτεμισίου ὡς αἱ πρῶται δημιουργηθεῖσαι μέσα εἰς τὸν νέον αὐτὸν ἀέρα. Φυσικὰ ὁμως δὲν λησμονοῦν τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸν αὐστηρὸν ρυθμὸν προέρχονται, ἐπομένως αἱ ἀπελευθερωτικαὶ τῶν κινήσεις δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἔξαλλον καὶ τὸ παιδικῶς ζωηρόν, ἀλλὰ γίνονται μὲ μέτρον καὶ σκέψιν. Εἶναι αἱ

μορφαὶ αὐταὶ οἱ ἀμεσώτατοι πρόδρομοι τῆς ἑξακουστῆς μετόπης τοῦ Παρθενῶνος N. XXVII (Smith π. 22, 1. K.i.B.³ 269, 4· πρβλ. τὴν ἀγγειογραφίαν F. R. π. 140, Beazley 425, 2). Καὶ εἶναι ταυτοχρόνως τὸ πλαστικὸν φανέρωμα ἐνὸς κινήματος πολὺ βαθυτέρου, πού τὸ βλέπομεν καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν ἑξαφνα¹.

Ἄλλὰ δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ ὅτι τοιοῦτοτρόπως ἐπανερχόμεθα εἰς ἀρχαϊκώτερον στάδιον τῆς τέχνης, ὅπου ἡ ἐξάπλωσις τῆς μορφῆς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἦτο ἐπίσης ἀγαπητή. Ὁ Buschor (Olympia σελ. 8 - 9) παρέβαλε ὥραϊα τὴν εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ μιᾶς κύλικος τοῦ «ζωγράφου τοῦ Παναιτίου» μὲ ἄλλην ὁμοίου θέματος τοῦ «ζωγράφου τῆς Πενθεσιλείας» διὰ νὰ δείξῃ πόση «συγκέντρωσις εἰς τὸν χῶρον ἢ καὶ εἰς τὴν ψυχὴν» χωρίζει τὴν τελευταίαν ἀπὸ τὴν πρώτην. Τὸ ἀπλωμα τῶν παλαιῶν ἐκείνων παιδικῶν χρόνων ἦτο καθαρὸν κόσμημα τῆς ἐπιφανείας, ἡ μορφή ἦτο καὶ αὐτὴ ἐπιφάνεια αὐστηρῶς παράλληλος μὲ τὸ φόντο ἢ διακοσμητικὸν μοτίβο ἐπιτιθέμενον ἐπ' αὐτοῦ. Ἀντιθέτως εἰς τὴν περίοδον περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦμεν ἡ μορφή, ὅσον καὶ ἂν λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει τῆς τῆς ἐπιφάνειαν ὡς ἀσφαλῆς ἔρεισμα τῆς, χειραφετεῖται ὅμως μέχρις ἐνὸς σημείου ἀπ' αὐτῆς, γίνεται ὄν περισσότερον αὐθύπαρκτον καὶ κατορθώνει νὰ ἔλθῃ εἰς κάποιαν δημιουργικὴν σχέσιν μὲ τὴν φέρουσαν ἐπιφάνειαν (ποτὲ ὅμως εἰς ἀντίθεσιν ἢ σύγκρουσιν)· μόνον ἔτσι κατορθώνει νὰ συγκεντρωθῇ πραγματικῶς εἰς ἑαυτὴν ἢ πάλιν νὰ ἀπλωθῇ ἀκτινοβολοῦσα ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω. Εἰς τὸν Ποσειδῶνα τοῦτο θὰ ἴδωμεν ὅτι ἐκδηλώνεται ἀκόμη καὶ μὲ τὴν στάσιν τῶν ποδῶν του.

*

Ἡ νέα ἀκατανίκητος ἀνάγκη πού αἰσθάνονται κατὰ τοὺς χρόνους τούτους αἱ μορφαὶ (καὶ ἡμεῖς μαζί τῶν) νὰ κινηθοῦν μέσα εἰς εὐρυχωροτέραν ἀτμόσφαιραν καὶ πού τὴν βλέπομεν νὰ ἀποπνέεται βαθέως ἀπὸ ὀλόκληρον τὸ σῶμα, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ περιλάβῃ μέσα τῆς καὶ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον στέκονται αἱ μορφαὶ αὐταὶ εἰς τοὺς πόδας τῶν. Τὸ μοτίβο τῆς στάσεως τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀπλοῦν ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικόν: ὁ προβεβλημένος ἀριστερός του ποὺς παριστάνεται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ μηροῦ μέχρι τοῦ ἄκρου ποδὸς σχεδὸν ἐντελῶς εἰς προφίλ· ὁ δεξιὸς του ὅμως ποὺς εἶναι πλήρης μεταβατικῶν σταδίων: ὁ μηρὸς κατενώπιον, τὸ γόνυ ἐστραμμένον ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔξω, ἡ κνήμη κατὰ $\frac{3}{4}$ προφίλ καὶ ὁ ἄκρος ποὺς παρέχει πλαγίαν ὄψιν πρὸς τὰ ἔξω ἀλλ' ὄχι ἐντελῶς εἰς προφίλ· τοιοῦτοτρόπως, ἂν προσθέσωμεν τὰς ἐπὶ μέρους κινήσεις

¹ Πρβλ. Dornseiff, Pindars Stil σ. 8: «strenge gebundene Linie, archaische verschnörkelte Präziosität in der Ornamentierung der Oberfläche (ἡ χορικὴ ποίησις), die später abgelöst wird durch eine freie geklärte strömende Klassik von breit ausladender Gebärde». Ἄφ' ἐτέρου ἀνάλογον ἐξέλιξιν τῆς χειρονομίας ἔχομεν καὶ εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως (Wölfflin, Klassische Kunst 2ον μέρος).

τὰς ὁποίας θὰ ἐξετέλει ἕκαστον τμήμα τοῦ ποδὸς τούτου, βλέπομεν ὅτι διαγράφεται πρὸς τὸ μέρος τοῦ θεατοῦ τόξον νοητοῦ κύκλου ἀντιστοιχοῦν πρὸς γωνίαν ὑπερβαίνουσαν αἰσθητῶς τὰς 90° καὶ πλησιάζουσαν τὰς 135°. ἡ γωνία σχηματίζεται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τῆς νοητῆς κατακορύφου ἐπιφανείας ἡ ὁποία, ὅπως τὸ φόντο εἰς τὸ ἀνάγλυφον, συγκρατεῖ ὀπισθεν τὴν μορφήν καὶ ἡ ὁποία εἶναι παράλληλος πρὸς τὸ στήθος π. χ. καὶ πρὸς τὸν προβεβλημένον ἀριστερὸν πόδα, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τῆς γραμμῆς τοῦ δεξιοῦ ἄκρου ποδός· ἡ γωνία αὕτη ἂν μετρηθῇ ἀπὸ δεξιῶν (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) εἶναι ἀμβλεῖα. Τὸ καλλιτεχνικὸν ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι ὅτι ὁ Ποσειδῶν, ἂν καὶ ὁ κορμὸς του στέκεται αὐστηρῶς κατενώπιον καὶ ἐντελῶς παράλληλος πρὸς τὴν ρηθεῖσαν νοητὴν ἐπιφάνειαν, παρουσιάζεται ἐντούτοις διὰ τῆς κινήσεως τοῦ δεξιοῦ του ποδὸς κατέχων πολὺ περισσότερον «χῶρον»¹ καὶ περιβαλλόμενος ὑπὸ περισσοτέρας ἀτμοσφαιράς. Καὶ διὰ τῶν ποδῶν του ἀκόμη ζῆ καὶ ἀναπνέει ἐλευθερώτερα. Καὶ ἐὰν δὲν ἐσώζετο ἀπὸ τὸ ἄγαλμα παρὰ μόνον τὸ κάτω ἡμισὺ του μὲ τοὺς πόδας ἐν τῇ ἀρχικῇ των θέσει, θὰ ἔπρεπε καὶ ἐκ μόνης τῆς στάσεώς των νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ καλλιτέχνης αὐτὸς δὲν ἀνήκει εἰς τὴν γενεὰν ποὺ ἐδημιούργησε καὶ ἐξεπροσώπησε καθαρὰ τὸ αὐστηρὸν στίλ, ἀλλ' ἐμφανίζει κάτι ἐντελῶς νέον ἀπέναντι αὐτῆς· ἀντιπροσωπεύει τὴν ἰδίαν ἀνάγκην ποὺ ἔφερε καὶ τὸν Πολύγνωτον, κατὰ τοὺς χρόνους ἀκριβῶς τούτους, νὰ ἀσχοληθῇ πρῶτος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς διευρύνσεως τοῦ χώρου, μέσα πάντοτε εἰς τὰ ὅρια τῆς κλασσικῆς θεωρήσεως τοῦ κόσμου.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν καλύτερα τὸ νέον τοῦτο ἀπόκρημα τῆς τέχνης θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ προσεκτικὰ ἡ ἐξέλιξις τῆς στάσεως τῶν ποδῶν ἀπὸ τῶν ὑστέρων τουλάχιστον ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ ἐδῶ· θὰ περιορισθῶμεν πάλιν εἰς ὑπαινιγμούς.

Ἐὰς λάβωμεν ὡς ἀφετηρίαν τῆς συγκρίσεως τὴν στάσιν τῶν ποδῶν ἑνὸς παλαιότερου ἀγάλματος π. χ. τοῦ Ἀριστογείτονος τοῦ συμπλέγματος τῶν Τυρανοκτόνων, ἡ ὁποία εἶναι τυπικὴ διὰ τὸν ὑστερώτερον ἀρχαϊσμὸν καὶ ὀλόκληρον τὸν αὐστηρὸν ρυθμόν. Ὁ προβεβλημένος ἀριστερός του ποὺς εἶναι ἐντελῶς προφίλ, ὁ δὲ ὀπίσθιος δεξιὸς ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον καὶ δὴ οὕτως ὥστε ὁ ἄκρος ποὺς ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων καὶ κάτω νὰ ἀποτελῇ ἀκριβῆ συνέχειαν τῶν αὐστηρῶς κατ' ἐνώπιον ὀρωμένων κνήμης, γόνατος καὶ μηροῦ· τοιοῦτοτρόπως τὸ περιγύραμα τοῦ ἄκρου ποδὸς συνεχίζει σχεδὸν κατ' εὐθείαν γραμμὴν τὸ περιγύραμα τοῦ ἄνω ποδὸς καὶ ὀλόκληρος ὁ ποὺς τέμνει κατ' ὀρθὴν γωνίαν τὴν ὀπισθεν κατακόρυφον νοητὴν ἐπιφάνειαν· ἐπὶ πλέον τὸ ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων καὶ κάτω τμήμα παρουσιάζει

¹ Ἐννοεῖται φυσικὰ ὅχι ὁ ἄπειρος χῶρος τῆς νεωτέρας τέχνης, ἀλλ' ὁ χῶρος τὸν ὁποῖον δημιουργεῖ αὐτὴ αὕτη ἡ μορφή γύρω της μὲ τὸ νὰ ὑπάρχη ὡς σῶμα [βλ. τώρα Kraemer, *Figur und Raum in der ägyptischen und griechisch-archaischen Kunst*, 1930, passim].

ζεταὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς βραχύνσεως προοπτικῆς μὲ ἐντελῶς καθαρὰ ὅλα τὰ στοιχεῖα του, ὡσὰν νὰ τὸν ἐβλέπαμεν ἐκ τῶν ἄνω ἢ ὡσὰν τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ποδὸς νὰ ἦτο κρεμασμένον κατακορῦφως. Αὐτὴν τὴν σχέσιν βλέπομεν καὶ εἰς τὰ ἐν τῇ ὑποσημειώσει μνημονευόμενα παραδείγματα τυχαίως ἐκ πολλῶν ληφθέντα¹. Ἐπίσης κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον στέκονται ὅλα τὰ χάλκινα ἀγαλμάτια ποῦ ἐξετάσαμεν ἄνωτέρω ὡς πρὸς τὴν κίνησίν των. Πλὴν τοῦ τρόπου τούτου (καὶ τοῦ ἄλλου, κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ οἱ δύο πόδες εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς κινήσεως) οἱ μέχρι τοῦ 460 περίπου χρόνοι δὲν γνωρίζουν ἄλλο εἶδος στάσεως τῶν ποδῶν. Ὅπου κατὰ τὴν πρώϊμον αὐτὴν ἐποχὴν παρουσιάζονται ἐξαιρέσεις εἶναι φαινομενικαὶ καὶ πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν διαφορητικά: π. χ. εἰς τὸν Ἐκτορα τοῦ ἀμφορέως τοῦ Würzburg F. R. π. 104 (Beazley 69, 4) καὶ εἰς τὸν Σίληνόν τοῦ ἐν Goluchow τῆς Πολωνίας ἀμφορέως τοῦ Εὐθυμίδου Beazley Vas. 1. Pol. π. 4 b-5 b (σελ. 13 κέ.) φαίνεται ὅτι ὁ ὀπίσθιος ποὺς ἀπλώνεται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας κατὰ τρόπον ἀνάλογον μὲ τὸν τοῦ Ποσειδῶνος, ἀλλ' ἡ ὁμοιότης εἶναι ἀπατηλὴ ὁ πραγματικὸς λόγος εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις αἱ μορφαὶ βλέπονται ἐκ τῶν ὀπισθεν, ὁ δὲ ζωγράφος προσηλωμένος αὐστηρῶς εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐπιφανείας καὶ ἀποφεύγων καὶ τὰς κατὰ διάνοιαν ἔστω βραχύνσεις ἐπροτίμησε νὰ ἀπλώσῃ τοὺς πόδας ἐντελῶς, ὅπως ἔκαμαν καὶ κάποιοι ἄλλοι συνάδελφοί του διὰ τὰ χέρια (ἄνωτέρω σελ. 65 σημ. 1)².

Βέβαια παρουσιάζονται γενικῶς διάφοροι ποικιλίαι εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς παραστάσεως τοῦ περὶ οὗ πρόκειται ποδός, π. χ. ἐνίοτε γίνεται ὄρατὴ ἡ πτέρνα³· ἀλλ' αἱ ἀποχρώσεις αὐταὶ δὲν θίγουν τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ νὰ μὴ διασπασθῇ ἡ καθαρὰ ὄψις τῶν μελῶν τοῦ ποδός (παρουσιάζουν μόνον ποσοτικὰς διαφορὰς, ἂν δηλαδὴ θὰ δεῖξουν κάτι περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον) καὶ τοῦ νὰ ἀπομακρύνεται ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον τῆς καθέτου ἢ γραμμῆ τοῦ ποδός ποῦ ἐνώνει τὰ δύο παράλληλα ἐπίπεδα τὰ περιλαμβάνοντα κατακορῦφως ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν τὸ ἄγαλμα.

¹ J. H. St. 1907 π. 19. = C. V. Brit. Mus. III 1 c π. 3 : 2 b (μεσαία μορφή).

F. R. π. 16 (Beazley 103, 39).

F. R. π. 85 b = Pfuhl III 436 (Ἑλένη. Beazley 211, 3).

C. V. Βρυξελλῶν III 1 c π. 6 d-e (Beazley 208, 123).

· Buschor, Olympia Text εἰκ. 14.

² Ἐς σημειωθῆ ὅτι δὲν λείπουν καὶ εἰς πολὺ πρώϊμον ἀκόμη ἐποχὴν τοιμηραὶ βραχύνσεις π. χ. αἱ δύο ἀκριβαὶ μορφαὶ τοῦ ἀμφορέως J. H. St. 1907 π. XIX, τῶν χρόνων τοῦ Λεάγρου.

³ Π. χ. F. R. π. 104 b (Beazley 69, 4).

Ridder, Catal. vas. peints Bibl. Nat. σ. 273 (Beazley 138, 21).

F. R. π. 118 = Pfuhl III 475 (Ἀρτεμῖς. Beazley 100, 1).

F. R. π. 94 (Beazley 292 Oreithyia mal. 1).

Εἰς τοὺς περὶ τὸ 460 χρόνους ἀρχίζουσιν τὰ πράγματα καὶ ἐδῶ σιγὰ - σιγὰ νὰ ἀλλάζουσιν¹. Ἦδη εἰς τὸν Θησέα τῆς Φλωρεντινῆς στάμνου (F. R. π. 166, 2) ὁ ὀπίσθιος πούς ὑπακούει εἰς τὴν νέαν ἀνάγκην, ἔστω καὶ ἂν τὸ κάμνη ἀκόμη μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα: τὸ ἀπὸ τοῦ μηροῦ μέχρι τῶν ἀστραγάλων τμήμα εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον μὲ ἐλαφρὰν μάλιστα τάσιν στροφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ (ὡς πρὸς τὸν θεατὴν) καὶ ἔξαφνα, χωρὶς καμμίαν ἐντελῶς ἐνδιάμεσον προετοιμασίαν, ὁ ἄκρος πούς στρέφεται δυνατὰ καὶ ἀπότομα πρὸς τὰριστερά· τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι φαίνεται μὲν ἡ πτέρνα πολὺ καὶ ὁ ταρσὸς δὲν παρουσιάζεται βλεπόμενος ἐκ τῶν ἄνω, ἀλλ' ὁ ζωγράφος δὲν κατώρθωσε νὰ συντήξῃ εἰς ἐνιαίαν μορφὴν τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ νέου καὶ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ δεῖξῃ καθαρὰ καὶ σχεδὸν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων ὅλας τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς γραμμὰς τοῦ ταρσοῦ· ὁ ζωγράφισας τὸν κρατῆρα τῆς Villagiulia καὶ τὴν ἀμαξομαχίαν τοῦ Ruvo ἐδείχθησαν περισσότερον φρόνιμοι εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ νέου καὶ ἐπέτυχον περισσότερον.

Οἱ ἀκολουθοῦντες χρόνοι ἀντιμετωπίζουσιν τὸ πρόβλημα ἐντονότερα καὶ ἀποτελεσματικώτερα². Τοὺς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον πλέον νὰ παραστήσουν μορφὰς ἰσταμένας κατ' ἐνώπιον χωρὶς νὰ δώσουν εἰς τοὺς δύο πόδας στάσιν πολὺ εὐρυχωροτέραν παρὰ πρὶν. Αἱ λύσεις ποὺ δίδονται εἰς τὸ πρόβλημα εἶναι δύο: ἡ τοποθετοῦνται καὶ οἱ δύο ἄκροι πόδες προφίλ ἀλλ' ἀντιστρόφως ἢ τοποθετοῦνται ἀκριβῶς ὅπως καὶ εἰς τὸν Ποσειδῶνα. Τὸ πρῶτον ἀποτελεῖ μᾶλλον ταχυγραφικὸν τρόπον λύσεως τοῦ προβλήματος· τὴν δευτέραν λύσιν μᾶς δίδουν ἔργα πρώτης τάξεως: ἡ κύλιξ τῆς Bologna τοῦ «ζωγράφου τῆς Πενθεσιλείας (C. V. III 1 c π. 11, 1. Arch. Jahrbuch 1931 σελ. 21 εἰκ. 17), ὅπου ἄλλωστε ὄχι μόνον ἢ πρὸς τὸν βωμὸν φεύγουσα γυνὴ στρέφει τὸν ὀπίσθιον πόδα ἀκριβῶς ὅπως ὁ Ποσειδῶν ἀλλὰ καὶ αἱ μακρουλαὶ ἀναλογίαι τῶν σωματίων, ἢ ἐπιβλητικὴ κάθετος γραμμὴ τοῦ Διὸς καὶ ἡ ὅλη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπαρξὶς τῆς σκηνῆς ἐνθυμίζουσιν κατα-

¹ Π. χ. Beazley, Vas. 1. Amer. σ. 137 εἰκ. 85 (Beazley 298, 24).

F. R. π. 166, 2 (Pfuhl III 489. Beazley 305, 1).

F. R. π. 17 - 18, Dedalo 1922 εἰκ. σ. 87 (Beazley 349, 1).

F. R. π. 26 - 27 (Pfuhl III 505. Beazley 337, 4 μορφὴ 5η ἐξ ἀριστερῶν).

Ἐδῶ ὑπάγονται κυρίως καὶ αἱ μετόπαι τοῦ ναοῦ Ε τοῦ Σελινοῦντος.

² Π. χ. F. R. π. . . . Pfuhl III 504 (2^a ἐξ ἀριστερῶν μορφῆ, 3^η ἐκ δεξιῶν ἀμαξῶν).

J. H. St. 1890 π. 12.

Pfuhl III 506 (Beazley 342, 2).

Pfuhl III 507 (Beazley 345).

A. J. A. 1899 π. 4 (Beazley 298, 33).

Bologna C. V. III 1 c π. 11, 1 (Beazley 273, 3).

Buschor, Krokodil des Sotades π. 1 (Beazley 318).

F. R. π. 167 Dugas Aison . . . (Beazley 371, 1).

F. R. π. 183, 2 Pfuhl III 559 (Beazley 396, 2).

F. R. π. 140 (Beazley 425, 2).

πληκτικὰ τὸν κόσμον τοῦ ἰδικοῦ μας Ποσειδῶνος· σημειωτέον ὅτι ἡ κύλιξ αὕτη εἶναι προφανῶς νεωτέρα ἀπὸ τὴν ἐν Μονάχῳ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου μὲ τὸ θέμα τῆς θανατώσεως τοῦ Τιτυοῦ (Pfuhl III 502) ποιηθεῖσαν, καθὼς γενικῶς ἀναγνωρίζεται, μετὰ τὸ 460 καὶ ἐπομένως θὰ ἔγινε ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 450. Ἐπίσης εὐρίσκω ὅτι ἐνθυμίζει τὸν Ποσειδῶνα καὶ μὲ τὴν στάσιν τῶν ποδῶν του ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς ἀπλᾶς μεγάλας γραμμὰς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του (βλέπε δόρυ!) ὁ θεῖος Ἀχιλλεὺς τοῦ γνωστοῦ ἀμφορέως τοῦ Βατικανοῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ Δ. ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνος, ἐφ' ὅσον βέβαια εἶναι δυνατὸν νὰ μαντεύσωμεν κάτι περὶ αὐτοῦ ἀπὸ τὸ «σχέδιον Carrey» (K.i.B.² 271, 1), ὁ Ποσειδῶν καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ κέντρου ἐστέκοντο πιθανώτατα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον—ὅπως ἄλλωστε καὶ αἱ μορφαὶ συγχρόνων του ἀγγείων, π.χ. τῆς κύλικος τῆς Θέμιδος τοῦ «ζωγράφου τοῦ Κόδρου» (F. R. π. 140. Beazley 425, 2). Συνηθέστατον δὲ καὶ αὐτονόητον πλεόν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προστυχότερον γίνεται τὸ πρᾶγμα εἰς τὰ ὑστερώτερα ἔργα.

*

Ἐτονίσθη ἤδη ἀνωτέρω ἐπανειλημμένως τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ποσειδῶν εἶναι ἐκ τῶν πρώτων ἔργων ὅπου βλέπομεν νὰ ἀνοίγουν δρόμον καὶ νὰ καθιερῶνται αἱ οὐσιαστικαὶ ἀρχαὶ τῆς κλασσικῆς τέχνης: ἀντίληψις τῆς μορφῆς καθολικώτερον καὶ πολυμερέστερον πλαστικῆ, συνεπεία τούτου ἀνάγκη περισσοτέρας ἀτμοσφαιρᾶς περὶ αὐτὴν καὶ μεγαλυτέρας συγκεντρωτικῆς ἐνότητος. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημαίνει ὅτι, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι ἐγίνετο εἰς παλαιότερας φάσεις, τώρα τὸ μέρος χάνει πολὺ ἐκ τῆς αὐθυπαρξίας του ἀπέναντι τοῦ ὄλου διὰ νὰ ὑποταχθῆ εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐνότητα, τὸν παρατακτικὸν τρόπον ἀντικαθιστᾷ βαθμιαίως ὁ ὑποτακτικὸς. Τοιοῦτοτρόπως καὶ αἱ λεπτομέρειαι τῆς παραστάσεως ἀλλάζουσι πλεόν χάρις εἰς αὐτὸ κυρίως τὸ γεγονὸς καὶ ὄχι τόσον εἰς τὴν συνειδητὴν ἐπιθυμίαν τῶν καλλιτεχνῶν νὰ ἀντιγράψουν πιστότερα τὴν φύσιν· ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι βέβαια ὅτι τὰ πάντα τώρα φαίνονται φυσικώτερα—κρινόμενα μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ ὑστερωτέρου νατουραλισμοῦ—παρὰ τὰ ἀρχαικώτερα ἔργα ἢ καὶ τὰ τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ.

Τοῦτο τὸ γεγονὸς διακρίνει καὶ τὴν ἀνατομίαν τοῦ Ποσειδῶνος. Ἐὰν διεξέλθωμεν τὰ μέχρι τοῦδε ἀπὸ ἄλλας ἀφορμὰς μνημονευθέντα μνημεῖα, πλαστικὰ καὶ ἀγγεῖα, βλέπομεν εἰς τὴν παράστασιν τῶν κοιλιακῶν π.χ. μυῶν τὴν ἐξῆς περίπου ἐξέλιξιν¹: κατὰ τὴν παλαιωτέραν βαθμίδα (διαρκοῦσαν περίπου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6^{ου} αἰῶνος μὲχρι τῶν περὶ τὸ '50 χρόνων καὶ ἐμφανίζουσιν φυσικὰ διαφόρους ἐξελικτικὰς ἀποχρώσεις) τὸ μεταξὺ τῶν μαστῶν καὶ τοῦ ἐφηβαίου

¹ Πρὸβλ. σχετικῶς Bulle, Sch. Mensch² σ. 197 κέ. Della Seta, Il nudo nell' arte I.

ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἑκατέρωθεν πλευρῶν ἀφ' ἑτέρου τμήμα τοῦ κορμοῦ, ἔχον τὸ σχῆμα λύρας, διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ μιᾶς καθέτου γραμμῆς διηκούσης ἀπὸ τῆς κορυφῆς μέχρι τοῦ ἐφηβαίου σχεδὸν καὶ δύο ὀριζοντίων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία διέρχεται διὰ τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ ἡ ἄλλη ἀνωτέρω αὐτοῦ, εἰς 6 μικρότερα τμήματα χωρισμένα σαφέστατα τὸ ἓν ἀπὸ τὸ ἄλλο. Εἰς τὴν νεωτέραν φάσιν, ὅπου καὶ ὁ Ποσειδῶν ἀνήκει, ἡ κοιλία παρουσιάζει ὄψιν πολὺν περισσότερον ἀπλοποιημένην καὶ ἐνιαίαν: ἡ κατακόρυφος γραμμὴ σταματᾷ τώρα εἰς τὸν ὀμφαλὸν καὶ δὲν προχωρεῖ μέχρι τοῦ ἐφηβαίου, ἐκ τῶν ὀριζοντίων δὲ γραμμῶν ἡ διὰ τοῦ ὀμφαλοῦ διερχομένη ἐξαφανίζεται ἐντελῶς (πίν. 3). Ὡς πρὸς τὸ ἀπὸ πότε ἀρχίζει ὁ τρόπος αὐτός, σημαντικὸν εἶναι ὅτι ἀγγειογραφίαι ὅπως αἱ μνημονευθεῖσαι τοῦ «ζωγράφου τῶν Νιοβιδῶν», αἱ ὁποῖαι ἄλλως τόσας ἀναλογίας παρουσιάζουν μὲ τὸν Ποσειδῶνα, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκολουθοῦν τὸν ἀρχαιότερον τρόπον (βλέπε καὶ γλυπτὰ Ὀλυμπίας). Ἀγγεῖα τινα τοῦ «ζωγράφου τῆς Πενθεσιλείας» ἔχουν ἤδη περιληπτικωτέραν ἀπόδοσιν τῆς ἀνατομίας (π. χ. A. J. A. 1915 σελ. 413-4 = Beazley Vas. 1. Amer. σελ. 130 εἰκ. 81). Ἀλλὰ ὁ Σωτάδης κυρίως παρέχει περισσότερα καὶ ὁμοίτερα παραδείγματα (Münchner Jahrbuch 1919 σελ. 21 εἰκ. 31. A. M. 1928 Beil. IV 2a. C. V. Compiègne π. 20, 10 κ. ο. κ.). Ἡ λήκυθος Riezler π. 40 = Pfuhl III 544 (χρονολογουμένη περὶ τὸ 440: F. R. III σελ. 295) χρησιμοποιοῖ πλέον ἐλεύθερα τὸν τρόπον τοῦ Ποσειδῶνος καὶ προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὴν ἀπλοποίησιν καὶ εἰς τὴν στιγμιαίαν σύλληψίν της: διὰ δὲ τοὺς ὑστερωτέρους ἀγγειογράφους, Πολύγνωτον καὶ ὅλους ὅσους ἀναφέρει μετ' αὐτὸν ὁ Beazley, τὸ πρᾶγμα εἶναι πλέον αὐτονόητον ὡς τὸ μόνον δυνατὸν πλέον. Ὡστε φαίνεται ὅτι ὁ νέος περιληπτικώτερος καὶ μεγαλυτέραν ἐνότητα ἐπιδιώκων τρόπος ἀποδόσεως τῆς κοιλιακῆς ἐπιφανείας, πὺν βλέπομεν εἰς τὸν Ποσειδῶνα, παρουσιάζεται εἰς τοὺς μεταξὺ '60 καὶ '50 χρόνους.

Εἰς τὸν ἴδιον κύκλον σκέψεων ἀνήκει καὶ τὸ ζήτημα τοῦ προφίλ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ποσειδῶνος. Προκειμένου περὶ πωγωνοφόρων κεφαλῶν τὸ προφίλ καθορίζεται ὑπὸ τοῦ περιγράμματος μετώπου-ρινὸς καὶ τοῦ περιγράμματος τοῦ γενείου, δηλαδὴ ὑπὸ τῆς σχέσεως πὺν ἔχουν αἱ δύο αὐταὶ γραμμαὶ μεταξύ των. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀνδοκίδου ἡ γραμμὴ μετώπου-ρινὸς καὶ ἡ τοῦ γενείου εἶναι περίπου παράλληλοι εἰς τὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς δυνατὴν προεξοχὴν των καὶ συνδέονται μεταξύ των μὲ τὴν ὀριζοντίαν γραμμὴν τῆς ρινὸς ἀποτελοῦσαι ἔτσι ἓν τριμερὲς περιγράμμα μὲ διακεκριμένα στοιχεῖα (π. χ. Pfuhl III 314). Ἀργότερα καὶ δὴ κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (περὶ τὸ 480) αἱ δύο αὐταὶ γραμμαὶ τέμνονται ἀμέσως κατὰ μικρὰν ἢ μεγάλην ἀμβλεῖαν γωνίαν (π. χ. F. R. π. 64. Ποσειδῶν ἀγγειογραφίας Würzburg, ἐδῶ εἰκ. 23). Ἐναντι τούτων τὸ ζήτημα τοῦ προφίλ τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι, ὡς ἦτο ἐπόμενον, πολυπλοκώτερον. Τὸ προφίλ τὸ ἀντι-

στοιχοῦν εἰς τὴν ἄποψιν τοῦ κορμοῦ πὸ ἀνεγνωρίσθη ἀνωτέρω ὡς ἡ γονιμωτέρη (πίν. 1 - 2) φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς ἀνήσυχον μᾶλλον καὶ στερούμενον ἀρκετῆς ἐνότητος, ἔτι δὲ καὶ ἡ κινητικότητα πὸ παρουσιάζει εἶναι μᾶλλον ἄρρυθμος· ἀφ' ἐτέρου ἡ ὄψις αὐτῆ τῆς κεφαλῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν φαίνεται καὶ μέρος τῆς ὀπισθίας, ἔχει, τουλάχιστον διὰ τὸν νεώτερον θεατῆν, περισσοτέραν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν. Ἀλλὰ πάλιν τὸ προφίλ τῆς εἰκ. 1 (πρβλ. πίν. 5), τὸ ὁποῖον ὁμως πηγάζει ἐξ ὄψεως τοῦ κορμοῦ κάπως ἐλαττωματικῆς, εἶναι πολὺ περισσότερον ἐνιαῖον, δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι συνελήφθη καὶ ἐξετελέσθη μὲ μίαν μοναδικὴν πνοήν: ἡ γραμμὴ μετώπου - ρινὸς - γενείου, μολονότι διακόπτεται ἐλαφρᾶ ὑπὸ τῆς ὀπισθίας ὀφρῦος καὶ τοῦ στόματος, ἔχει τὸ σχῆμα ἐνὸς ἀβαθοῦς τόξου πὸ περικλείει μὲ μίαν ὠραίαν συνεχῆ γραμμὴν ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ περιγράμματος¹.

Δὲν ἤμπορῶ νὰ λύσω ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν ἀπορίαν αὐτῆν, ἀλλὰ δὲν θέλω καὶ νὰ ὀμιλήσω περὶ ἐλαττώματος τοῦ ἔργου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, διότι δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι συνέλαβα τὴν θετικὴν βούλησιν τοῦ καλλιτέχνου τοῦ καθολοκληρίαν. Γεγονὸς παραμένει ὅτι εἰς τὸ ὅλον περιγρᾶμμα τῆς κεφαλῆς, καὶ ἐκ τῶν ἔμπροσθεν (πίν. 4) καὶ ἐκ τῶν πλαγίων ὄρωμένης (πίν. 5, εἰκ. 1), ἀπὸ τοῦ τραχήλου ὀπισθεν ὑπὲρ τὸ κρανίον καὶ τὴν γραμμὴν τοῦ προσώπου μέχρι τῆς σφηγὸς τοῦ γενείου, εἰς τὴν κυκλικὴν αὐτῆν γραμμὴν μὲ τὰ σαφῶς ὑπολογισμένα ἐξέχοντα ἢ εἰσέχοντα τόξα πὸ τὴν ἀποτελοῦν καὶ τὰς ὀξείας γωνίας τῆς ρινὸς καὶ τοῦ γενείου πὸ θέτουν τὸν τόνον ἐκεῖ πὸ χρειάζεται, ἐνυπάρχει σπανία ἐπιθυμία ἐνότητος καὶ ἰσορροπίας. Καὶ ἀφοῦ εὐρισκόμεθα εἰς ἐποχὴν ὅπου ἐξακολουθεῖ ἀκόμη ἡ πλαστικὴ ἔκφρασις νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως καὶ ἀξεδιάλυτα μὲ τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ἦθος, ὅπου οὐσιαστικῶς δὲν ὑπάρχει ἀκόμη καμμία διάστασις μεταξὺ σώματος καὶ νοῦ, ὅπου ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι ζωντανὸς ὁ πολῦτιμος ἐκεῖνος ἀρχαῖκός ἐλληνικὸς «μονισμὸς»² διὰ τὸν ὁποῖον μόνη βάσις εἶναι ἡ αἰσθητὴ καὶ ἀπτή ζωὴ, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ συλλογισθῶμεν: ὁ Αἰσχύλος πὸ ἄλλου ἦτο δυνατὸν νὰ φαντασθῆ κατοικοῦσαν τὴν «Διὸς ἀρμονίαν» (Προμηθ. 551) καὶ ἀπὸ πού ἄλλου ἀκτινοβολοῦσαν καὶ δρῶσαν παρὰ ἀπὸ ἓνα τέτοιον κεφάλι;

*

Τοιοιτοτρόπως ἡ προσπάθεια πρὸς οὐσιαστικώτερον χρονολογικὸν καθορισμὸν τοῦ Ποσειδῶνος, ἀπὸ διαφορῶν πλευρῶν ἐπιχειρηθεῖσα, μᾶς ἔφερεν ἐπα-

¹ Παραδείγματα τοιοῦτου προφίλ, μᾶλλον ἢ ἦτον ὁμοία, εἶναι π. χ. Monumenti d. Lincei 17 σ. 446 εἰκ. 316 (Beazley 351, 26). *Él. ceram.* I π. 14 (Beazley 351, 27). *J. H. St.* 1914 σ. 186 (Beazley 372, 3). *J. H. St.* 1914 σ. 195 (Beazley 374, 31) κ. ο. κ. Ἡ αὐτὴ ἀρχὴ ἐξακολουθεῖ νὰ τηρῆται καὶ κατόπιν μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ φορὰ τοῦ προφίλ γίνεται περισσότερον κάθετος, ὅπως εἰς τὸν Παρθενῶνα.

² Πρβλ. A. Riegl, *Spätgriechische Kunstindustrie* (1927) σ. 405 σημ. 1.

νειλημμένως εις τὸ μεταξὺ Ὀλυμπίας καὶ Παρθενῶνος μικρὸν διάστημα, εις τὴν δεκαετίαν 460-50, καὶ μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος της. Τὸ πόρισμα τοῦτο ἐπικυρώνει μία ἀκόμη, τελευταία, παρατήρησις ἀφορῶσα εις τὰς ἀναλογίας τοῦ σώματός του, ἦτοι εις τὴν σχέσιν τῶν μερῶν του πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ σύνολον, ἐκεῖνο πού οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν «συμμετρίαν». Κατανοεῖται σήμερον καλύτερα ἢ «θαυμαστή ἐσωτερικὴ νομοτέλεια μὲ τὴν ὁποῖαν ναοί, κίονες, ἀγάλματα, ἀγγεῖα ἀλλάσσουν ἐκάστοτε τὴν οἰκοδομικὴν των καὶ τὸν ρυθμὸν των» (Buschor) καὶ εις τὴν παρακολούθησιν τοῦ γεγονότος τούτου ἔχουν ἤδη ἀφιερωθῆ γόνιμοι παρατηρήσεις, τὸ θέμα ὅμως εἶναι ἀκόμη πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὸ νὰ ἐξαντληθῇ¹.

Ἄν τεθῆ λοιπὸν ὡς βᾶσις τὸ σχῆμα τῆς ἐξελιξέως πού ἔδωσεν ὁ Langlotz εις τὸ βιβλίον του καὶ πού εἶναι βέβαια πρόχειρον ἀλλὰ βασιίεται στερεὰ εις τὴν ἐξέλιξιν τοῦ σχήματος τῶν ἀγγείων καὶ ἰδίᾳ τῆς στάμνου μέσα εις τὰς δεκαετίας τοῦ 5^{ου} αἰῶνος (πρὸβλ. τὸν πίνακά του 14), συνάγονται διὰ τὸν Ποσειδῶνα τὰ ἐξῆς: ἡ βᾶσις διὰ τῆς ὁποίας στέκεται, δηλαδὴ τὸ ἀνοιγμα τῶν ποδῶν, εἶναι βέβαια πάντοτε εὐσταθῆς ἀλλὰ πάντως μικρὰ ἐν σχέσει μὲ τὸ ἄπλωμα τῶν κυριᾶρχων γραμμῶν· γεννᾶται δὲ αὐθόρμητα ἢ ἐντύπως ὅτι αἱ γραμμαὶ τοῦ περιγράμματος τῶν ποδῶν καὶ τοῦ κορμοῦ σπεύδουν νὰ ἀνέλθουν γρήγορα ἐπάνω διὰ νὰ κατασταλάξουν εις τὴν γειτονίαν τοῦ στήθους καὶ τῶν ἀνοιγμένων χειρῶν, πού εἶναι οὕτως εἰπεῖν τὸ ἐξ ἀρχῆς σκοπούμενον τέρας των καὶ ἡ πλήρωσις των. Ἡ μετάθεσις αὐτῆ τοῦ βάρους πρὸς τὰ ἄνω ἔχει τὴν συνέπειαν ὅτι ἡ μορφή δὲν ἔχει τίποτε τὸ καθιστικὸν ἀλλὰ τουναντίον γίνεται πολὺ ἐπιμήκης καὶ διαπνέεται ἀπὸ μίαν νευρώδη ἀνάτασιν: ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι τὸ ἀντίθετον ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἐνσαρκώνουν τὰ γλυπτὰ π. χ. τῆς Ὀλυμπίας, ἡ δὲ διαφορὰ αὕτη πιστεύω ὅτι δὲν ὀφείλεται μόνον εις τὴν πιθανὴν διαφορὰν τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐργαστηρίου ἀπ' ὅπου προῆλθαν τὰ ἔργα αὐτά, ἀλλὰ προσέτι καὶ εις τοὺς, ἔστω καὶ ὀλίγον, νεωτέρους χρόνους τοῦ Ποσειδῶνος. Καὶ νομίζω ὅτι τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει καλύτερα ἐπικύρωσις ἀπὸ τὴν σύγκρισιν τοῦ ἀγάλματός μας μὲ τὴν παρὰ Langlotz πίν. 14 g ἀπεικονιζομένην στάμνον τοῦ Παλέρμου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀσφαλῶς εις τοὺς γύρω ἀπὸ τὸ 450 χρόνους καὶ τὴν ὁποῖαν ὁ Langlotz ξεχωρίζει ἀπὸ τὰς προηγουμένας βαθμίδας μὲ τὰ ἐξῆς λόγια: «ἀντὶ τῶν κεκορεσμένων ἀπὸ δύναμιν καὶ εὐπαγῶν σωμάτων μὲ τοὺς ταυρεῖους ἀχένας ἐμφανίζονται τώρα μορφαὶ ὑπερλυγεραὶ, ὡσὰν κάλυκες, μὲ μετρημένην κάθε των κίνησιν, πλήρεις συλλογῆς καὶ σκέψεως περὶ τὸν ἑαυτὸν των, μὲ μίαν τρυφερότητα σώματος ὅπως προσιδιάζει εις ὅλας τὰς ἐποχὰς πού προαγγέλλουν τὴν ἐπερ-

¹ Π. χ. Buschor, F. R. III σ. 125 (εἰς πίν. 142). Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen σ. 13 κέ. (Die Tektonik von Solon bis Perikles).

χοιμένην κλασσικὴν τελείωσιν... ἐκεῖ μόνον φυσικὴ δύναμις — ἐδῶ ἐμφύχως ὀλοκλήρου τοῦ σώματος, λεπτὸν ζύγισμα τῶν μερῶν εἰς τὴν μεταξύ των σχέσιν καὶ τονισμὸς τοῦ στήθους ὡς τοῦ εὐγεστεροῦ μέρους τοῦ σώματος» (σελ. 20 - 22). Καὶ ὅταν ἀκόμη ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τὸν λεπτὸν τοῦτον χαρακτηρισμὸν τὰ πνευματικώτερα ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν μόνον εἰς τὸν μαγικὸν κόσμον τῶν Ἀττικῶν μορφῶν, εἰς τὰς ὁποίας κυρίως ἀναφέρεται ὁ χαρακτηρισμὸς, μένουν πάλιν ἀρκετὰ ποὺ ταιριάζουν πολὺ καλὰ εἰς τὸ ἄγαλμά μας. Φαίνεται ὅτι μεταξὺ τῆς πρωϊμωτάτης κλασσικῆς τέχνης (π. χ. Ὀλυμπία) καὶ τῆς τελειώσεώς της (Παρθενῶν) παρεντίθεται ἀναποφεύκτως μία περίοδος ὅπου τὸ νέον ποὺ προσφέρει ἡ μέση αὐτὴ τέχνη ἀπέναντι τῆς πρωϊμοῦ ἐκεῖνης (πληρεστερά συγκέντρωσις, μεγαλύτερα ἐλαστικότης καὶ ρευστότης τῆς φόρμας) ἐξαγοράζεται μὲ ἀπώλειαν σημαντικὴν τῆς σταθερότητος τῆς φόρμας (Formfestigung) τὴν ὁποίαν ἐπανορθώνει ἡ ἀμέσως κατόπιν ἐπακολουθοῦσα κυρίως κλασσικότης. Τὴν μέσῃ αὐτὴν περίοδον ἐκπροσωπεῖ ἀναμφιβόλως ὁ Ποσειδῶν.

Ἄλλὰ καὶ λόγῳ ἤθους εὐρίσκεται ἀβίαστα εἰς τοὺς χρόνους τούτους ἡ θεϊκὴ μορφή του. Ἐβδομήκοντα περίπου ἔτη τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὴν κύλικα τοῦ Ὀλτου τοῦ Corneto μὲ παραστάσιν συγκεντρώσεως τῶν θεῶν (Pfuhl III 360, Beazley 15, 49) ὅπου αἱ μορφαί, ἐντελῶς αὐθόρμητοι καὶ ἐνστικτώδεις, χωρὶς συνειδήσιν, ζοῦν εἰς ἓνα καθαρὸν καὶ στατικὸν κόσμον, ὅπου καὶ μὲ τὰ χειρονομίας των καὶ μὲ τὰ σύμβολά των καὶ μὲ ὄλην των τὴν ἐμφάνισιν δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν κάμνουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ διηγῶνται ἱστορίας — ἀλλὰ χωρὶς ἐξέλιξιν. Τριῶντα ἢ τεσσαράκοντα ἔτη μετ' αὐτὴν ὁ Μάκρων ἐζωγράφισεν ἐπὶ ἐνὸς σκύφου τὴν ἀποστολὴν τοῦ Τριπτολέμου ὅπου παραστέκονται καὶ ἄλλοι θεοί, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Ποσειδῶν καὶ ἡ Ἀμφιτριτὴ (F. R. π. 161 Pfuhl III 437, Beazley 211, 2) ὅσον ὅμως καὶ ἂν κρατοῦν ἀκόμη οἱ θεοὶ κατὰ τὸν ἀρχαῖκὸν τρόπον τὰ σύμβολά των (δελφίνι κτλ.) ἀνήκουν τώρα εἰς πολὺ διαφορετικὸν κόσμον, ἡ συνειδήσις ἔχει ξυπνήσει, ἡ δρᾶ-

Εἰκ. 21.

Χάλκινον ἀγάλματιον Δούβρου.

σις ἔχει παραμερίσει τὴν διήγησιν παρουσιάζουσα μάλιστα ἀρχὰς ἐξελιξέως, τὸ ζωϊκὸν ἔνστικτον πλουτίζεται σιγὰ-σιγὰ μὲ κάποιας δυνατότητας πνευματικοῦ ἤθους καὶ οὐσιαστικωτέρας συμμετοχῆς εἰς τὰ δρώμενα. Δὲν εἶναι δύσκολον τὰ προηγουμένως μνημονευθέντα ἔργα, τῆς μικροτεχνίας ἰδίως, νὰ κατανεμηθοῦν εἰς τοὺς δύο κόσμους ποὺ συμβολίζουν αἱ δύο αὐταὶ ἀγγειογραφίαι. Εἰς τὸ μεταίχ-

Εἰκ. 22. Ἀμφορεὺς εἰς τὸ Würzburg.

μιόν των στέκονται δύο γλυπτικὰ μνημεῖα ποὺ παριστάνουν ἀσφαλῶς τὸν Ποσειδῶνα, ἀνίσου σημασίας ἀλλ' ἴσου ἐνδιαφέροντος, ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας καὶ τὸ ὡραῖον χάλκινον ἀγαλματάκι τοῦ Λούβρου (Ridder Bronzes, I 115 πίν. 13· Langlotz σελ. 39 ἀριθ. 20· ἐδῶ εἰκ. 21). Γλυπτικὰ μνημεῖα ἄλλα ἀσφαλῆ δὲν ὑπάρχουν, τὰ δὲ ἀγγειογραφικὰ εἶναι πάρα πολλὰ ὥστε νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐδῶ. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ ὡραιότατου Ποσειδῶνος τοῦ ἀγγείου τοῦ Würzburg (Gerhard, Auserl. Vas. πίν. 11, 1· ἐδῶ εἰκ. 22-23) ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς ἀνήκει εἰς προχωρημένον σημεῖον τοῦ ἀνωτέρου χαρακτηρισθέντος νεωτέρου κόσμου, ὀλίγον μετὰ τὸ 470 π. X., ἀλλὰ πάλιν ἔχει τόσην βαθεῖαν ζωϊκότητα (vitalité) ὥστε εὐχαρίστως θὰ ἐφαντάζετο κανεὶς

ὁμοιον εἰς τὸ ἦθος τὸν Ποσειδῶνα τῆς σατυρικῆς «Ἀμυμώνης» τοῦ Αἰσχύλου, μολονότι κατὰ εἴκοσι τουλάχιστον ἔτη παλαιότερας τοῦ ἀγγείου.

Ὅτι εἰς τοὺς ἐπομένους χρόνους ποὺ προετοιμάζουν τὸν Παρθενῶνα αἱ μορφαὶ γίνονται ἐσωτερικώτεραι, πνευματικώτεραι, ἐν μέρει εἰς βάρος τῆς πρωθορμήτου ζωϊκότητος ἀλλὰ μὲ βαθυτέραν συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ συγκέντρωσιν, ὅτι ὁσάκις μάχονται πολεμοῦν ὄχι τόσον μὲ ὄπλα πραγματικὰ ὅσον μὲ τὸν πνευματικὸν των κόσμον, τοῦτο ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ καὶ ἐτονίσθη καὶ ἀνωτέρω. Ἡ ἐνέργειά των εἶναι ἀποφασιστικὴ καὶ σφοδρά, τίποτε δὲν ἠμπορεῖ νὰ τῆς ἀντι-

σταθῆ: «δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος» (Ἀγαμέμ. 182). Ἡ ἀφ' ἑτέρου τὸς διακρίνει μία πρῶτος σοβαρότης, ὅπως ἤδη τὰς μορφὰς τῆς ὀλίγον πρὸ τοῦ 460 ποιηθείσης στάμνου τοῦ Ἑρμῶνακτος μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἑριχθονίου (F. R. π. 127, Beazley 300, 16). Τὸ τέλος καὶ τὸ στεφάνωμα τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς εἶναι ἡ ἀπόλυτος ταύτισις βαθείας πνευματικότητος καὶ μορφικῆς ἰσορροπίας, ἡ σχεδὸν ἀπρόσιτος ἡμερότης, ὁ θαῖος ἐξανθρωπισμὸς τοῦ Παρθενῶνος. Κότι ἀπὸ τοῦ κόσμου τοῦ τὴν ἀνταύγειαν μᾶς δείχνει καὶ ὁ μικρὸς χάλκινος ἐξ Εὐβοίας Ποσειδῶν τοῦ Μονάχου (ἐδῶ εἰκ. 24, Münchner Jahrbuch 1907 σελ. 137, Roscher Lex. Myth. III 2177 εἰκ. 12), ὁραῖον ἂν καὶ ὄχι μεγάλων ἀξιώσεων ἔργον τῶν μετὰ τὸ 440 χρόνων. Ὁ νέος Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου — ὅπως καὶ ὁ κάπως παλαιότερος Ζεὺς μιᾶς λιπύθου τοῦ Ἑρμῶνακτος τῆς Bibl. Nat. τοῦ Παρισιοῦ, ἐδῶ εἰκ. 25 (Beazley 302, 46), καὶ ὅπως καὶ ὁ μικρὸς Ζεὺς τῆς Ὀλυμπίας εἰκ. 17 — εὐρίσκειται κατὰ μεσα εἰς τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν προτοῦ νὰ ἀποκτῆσῃ τὴν τελειωτικὴν τῆς μορφῆν. Ταυτοχρόνως εἶναι ὀλοφάνερον ὅτι τὸ ἀρχαῖκόν σύμβολον τοῦ θεοῦ, τὸ ψάρι του, ἦτο διὰ τὴν νέαν αἰσθήσειν ἀνυπόφορος πλέον μικρολογία καὶ ἀπλοϊκότης καὶ φυσικὰ ἔπρεπε νὰ λείπῃ ἀπὸ τὸ ἄγαλμά μας.

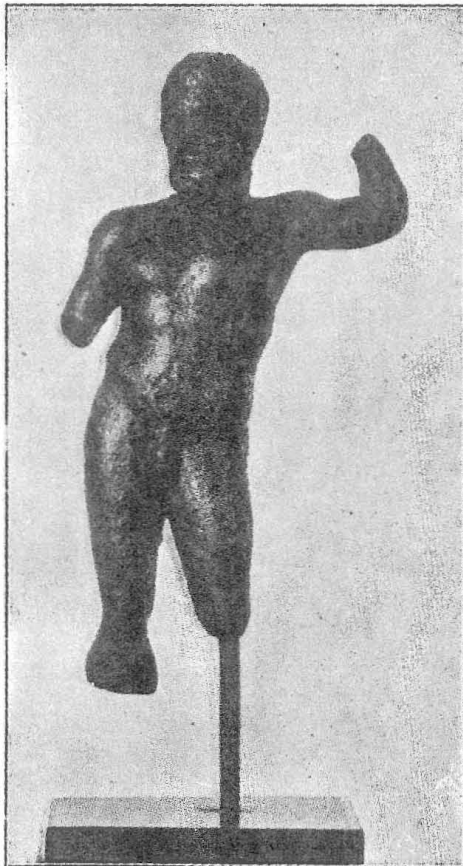
Εἰκ. 23. Λεπτομέρεια εἰκόνας 22.

*

Μεταξὺ τῶν μορφικῶν λεπτομερειῶν αἱ ὁποῖαι ἰδιαίτερος ἀξίζουσιν τὴν προσοχὴν μας εἶναι ἀσφαλῶς ἡ κόμμωσις τοῦ Ποσειδῶνος. Βλέπομεν πάλιν καθαρὰ τὸν ἴδιον τρόπον τῆς αἰσθήσεως ποὺ εὕρομεν ἀνωτέρω νὰ ἐμψυχῶνῃ τὴν μορφικὴν ἀπόδοσιν καὶ ἄλλων λεπτομερειῶν καὶ τοῦ συνόλου καὶ ὁ ὁποῖος προϋποθέτει ἓνα ἐνιαῖον ἐσώτερον κέντρον: τὰ στοιχεῖα τῆς κόμης διατάσσονται σύμφωνα με βούλησιν πηγάζουσιν ἐκ τῶν ἔσω καὶ μεταδίδει καὶ εἰς αὐτὰ ζωὴν. Φανερόν γίνεται τὸ πρῶγμα ἂν παραβάλωμεν π. χ. τὴν κόμην τῆς κεφαλῆς τοῦ κατὰ 20 περι-

που ἔτη παλαιότερου Δελφικοῦ ἠνιόχου, ὅπου αἱ τρίχες ἐπιτίθενται διακοσμητικῶς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ κρανίου, ἀλλὰ δὲν φαίνονται ἐκφυόμενα ἔσωθεν.

Ἄλλὰ καὶ ὡς μοτίβο ἢ κόμμωσις εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Εἶναι ἓνας ὠρι-
σμένος τρόπος τοῦ φέρειν τὴν μακρὰν κόμην κατὰ τὸν ὁποῖον οἰκονομεῖται αὕτη
δι' ἀπλοῦ ἢ διπλοῦ πλόκου καὶ ὁ ὁποῖος ἐπικρατεῖ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐστη-

Εἰκ. 24. Χάλκινον ἀγαλμάτιον
εἰς τὸ Antiquarium τοῦ Μονάχου.

ροῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς πρωΐμου κλασικότητος¹. Ἄλλὰ καὶ ὁ τρόπος οὗτος παρουσιάζει διαφό-
ρους παραλλαγὰς χρονικὰς καὶ τοπικὰς, αἱ ὁποῖαι
εἶναι κριμα ὅτι δὲν ἐξητάσθησαν ἀκόμη σοβαρὰ
ἕως τώρα ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἀπόψεως.
Οὔτε ἐδῶ πρόκειται γίνῃ τὸ πρᾶγμα τοῦτο. Εἶναι
ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐκ τῆς προ-
χείρου ἐπισκοπῆσεως τῶν μνημείων ὅπου ἀπαντᾷ
ἢ κομμωτικὴ παραλλαγή τοῦ Ποσειδῶνος — νὰ
σηματίζονται δηλαδὴ ἐκ τῆς ὀπίσω κόμης δύο
πλόκοι ἀρχόμενοι ἐκάτερος ὀπισθεν τῶν ὠτων
καὶ νὰ φέρωνται ἔπειτα κάθε ἓνας κατ' ἀντίτρο-
φον φορὰν ἐπὶ τοῦ κρανίου, κατ' ἀρχὰς πρὸς τὰ
ὀπίσω καὶ κατόπιν πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅπου καὶ
δένονται ὑπὲρ τὸ μέτωπον ἔξω τῶν ἐπ' αὐτοῦ
πιπτόντων βοστρύχων (βλέπε εἰκόνας 26-28 καὶ
πίν. 4-5) — ἢ παραλλαγή λοιπὸν αὕτη δὲν ἀπαν-
τᾶται ἐπὶ οὐδενὸς βεβαίου ἀττικῶν μνημείου· καὶ
τοιαῦτα εἶναι τὰ ἀγγεῖα² καὶ πιθανώτατα καὶ τὸ
κεφάλι τοῦ ξανθοῦ ἐφήβου τῆς Ἀκροπόλεως³.

Ἡ ἐπὶ τῶν ἀσφαλῶς ἀττικῶν μνημείων ἀπαν-
τῶσα παραλλαγή διαφέρει τῆς τοῦ Ποσειδῶνος προπάντων κατὰ τὸ ὅτι οἱ ὑπὲρ
τὸ μέτωπον δενόμενοι πλόκοι σκεπάζονται κατὰ κανόνα ὑπὸ τῶν ἐπὶ τοῦ μετώ-

¹ Βλ. A. M. 1893 σ. 246 κέ. Arch. Jahrbuch 1896 σ. 248 κέ. Curtius ἐν Br.-Br. π. 601-604 κείμενον
σ. 25 σημ. 3. Bremer, Haartracht des Mannes (1911) σ. 73 κέ. R. E. λ. Haartracht VII σ. 2117, A. J. A.
1929 σ. 47 κέ.

² Π. γ. Elite ceram. III π. V. Monumenti I π. 52 (Beazley 158, 2).

F. R. π. 16. (Beazley 371, 1).

F. R. π. 85. Pfuhl III 435 (Beazley 211, 3).

Pfuhl III 415-416 (Beazley 259, 4-5).

Akrop. Vas. II π. 19 ἀρ. 321,

Jahrbuch 1896 σ. 259 (Beazley 176, 7).

(Πρὸβλ. Jacobsthal, Melische Rel. π. 58).

³ Ἄλλως ὁ Langlotz, Bildhauerschulen σ. 78 (πίν. 39).

που πιπτόντων βοστρύχων οὕτως ὥστε τὸ τέλος των, ὁ κόμβος των, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει φαίνεται, ἐνῶ εἰς τὴν περὶ τὸν Ποσειδῶνα ὁμάδα εἶναι καθ' ὅλην των τὴν διαδρομὴν μέχρι καὶ τοῦ κόμβου ὁρατοί¹. Ἐν μόνον ἔργον εὑρεθὲν ἐν Ἀττικῇ συμφωνεῖ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μὲ τὴν ὁμάδα τοῦ Ποσειδῶνος, τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως εὑρεθὲν κομμάτι κεφαλῆς (Lechat, *Sculpt. att.* σελ. 363 εἰκ. 28), ἀλλὰ συμφωνεῖ τόσον πολὺ ὥστε θὰ ἐπίστευε κανεὶς εὐλόγως ὅτι πρέπει καὶ ἄλλως, στιλιστικῶς δηλαδή, νὰ μὴ χωρισθῇ ἀπὸ τὴν συντροφίαν του· ἡ κακὴ του ὁμῶς διατήρησις δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ γνώμην.

Δυστυχῶς καὶ ἡ ὁμᾶς τοῦ Ποσειδῶνος δὲν ἤμπορεῖ νὰ ἐντοπισθῇ ἀναντιρρή-

¹ Χάλκινον ἀγαλμάτιον ἐκ Τεγέας εἰς τὸ Holyoke (Ἀμερικῆς) A. J. A. 1929 π. 4.

Τεμάχιον κεφαλῆς Μουσ. Ἀκροπόλεως Lechat, *sculpt. Att.* σελ. 363 εἰκ. 28.

Κεφαλὴ ἐκ Κύπρου J. H. St. 1913 π. I.

Πηλίνη κεφαλὴ Arch. Studien Brunn σ. 15 εἰκ. 14.

Πηλίνη κεφαλὴ Arch. Jahrbuch 1891 Anzeiger σ. 120 ἀρ. 4.

Χαλκίνη κεφαλὴ Νεαπόλεως Langlotz πίν. 22 f. Br. - Br. 506. Monum. IX π. 18.

Ἀπόλλων Ὀμφαλοῦ.

«Ἡνίοχος» Καπιτωλίου. ἐδῶ εἰκ. 29-30.

E. A. 1109-1110 (Villa Albani).

Κεφαλὴ Λονδίνου Br. - Br. 517.

Κεφαλαὶ Βερολίνου κατάλογος Blümel IV K 135 καὶ K 138.

Εἰκ. 25. Λήκυθος τῆς Biblioth. Nat. (Παρίσι).

τως και πιθανώς δεν είναι και έναια, εκτός δε τούτου αποτελείται άτυχώς κατά μέγα μέρος από αντίγραφα. Έκ τών πρωτοτύπων μελών της σειράς ή κεφαλή της Κύπρου είναι κάκιστα γνωστή, διότι ή δημοσιευμένη εικών της έπιτρέπει μόνον να διακρίνη τις ότι πρόκειται περι τοιούτου είδους κομμώσεως άλλ' αποκλείει

Εικ. 26. Κεφαλή Ποσειδώνος Ἀρτεμισίου.

κάθε σύγκρισιν. Ὡς πρὸς τὸ ἐκ Πιαλί ἀγαλμάτιον Holyoke¹ δύναται νὰ λεχθῆ μετὰ μεγάλης βεβαιότητος μόνον ὅτι ἀνήκει και λόγω τοῦ τρόπου τῆς στάσεως και λόγω ἤθους εἰς ἓν ἐκ τῶν βορείων Πελοποννησιακῶν ἐργαστηρίων (ὄχι εἰς τὸ Ἀργεῖον)². Αἱ μνημονευθεῖσαι πήλινα κεφαλαὶ εἶναι και αὐταὶ πολὺ ἔλλιπῶς γνωσταί· ἡ χαλκίνη ὅμως κεφαλή τῆς Νεαπόλεως εἶναι ὀλοφάνερον ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν κατὰ Langlotz «σικυωνικήν» ὁμάδα. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων εἰς τὴν σειράν ταύτην ἀνηκόντων ἀντιγράφων εἶναι πλέον ἢ βέβαιον σήμερον ὅτι δὲν ἀνάγονται εἰς ἀττικὰ ἔργα, ἀλλὰ πιθανώτατα εἰς καλλιτέχνην ποὺ ὑπέστη δυνατὴν τὴν Πελοποννησιακὴν ἐπίδρασιν (βλ. τελευταῖον Langlotz σελ. 49-50, 174, 181 σημ. 40).

Ἰσως λοιπὸν νὰ ἀποτελῆ και ἡ ὀρισμένη αὐτὴ παραλλαγή τῆς κομμώσεως τῶν διπλῶν πλόκων μίαν ὄχι ἔντελῶς ἀσήμαντον ἔνδειξιν διὰ τὸν γενικώτερον στυλιστικὸν ἔντοπισμὸν τῶν σχετικῶν ἔργων τέχνης, ἀφοῦ φαίνεται ὅτι ἡ κόμμωσις αὐτὴ εἶναι κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ σπῆτι τῆς ἐν τῇ βορείᾳ Πελοποννήσῳ· ἀλλ' ἐπειδὴ

¹ Τὸ γνωρίζω μόνον ἀπὸ τὰς ἀνεπαρκεῖς φωτογραφίας τοῦ A. J. A., διότι τὸ βιβλίον τοῦ Cl. Kennedy, *Studies in the History and Criticism of Gr. Sculpture* δὲν ὑπάρχει ἐν Ἀθήναις.

² Πάντως δὲν εἶναι ἰωνικὸν και ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν κατορθῶνω νὰ εὑρῶ καμμίαν ὁμοίτητα μετὰ τὸν Ἀπόλλωνα Chatsworth (R. M. 1930 σ. 25 σημ. 4).

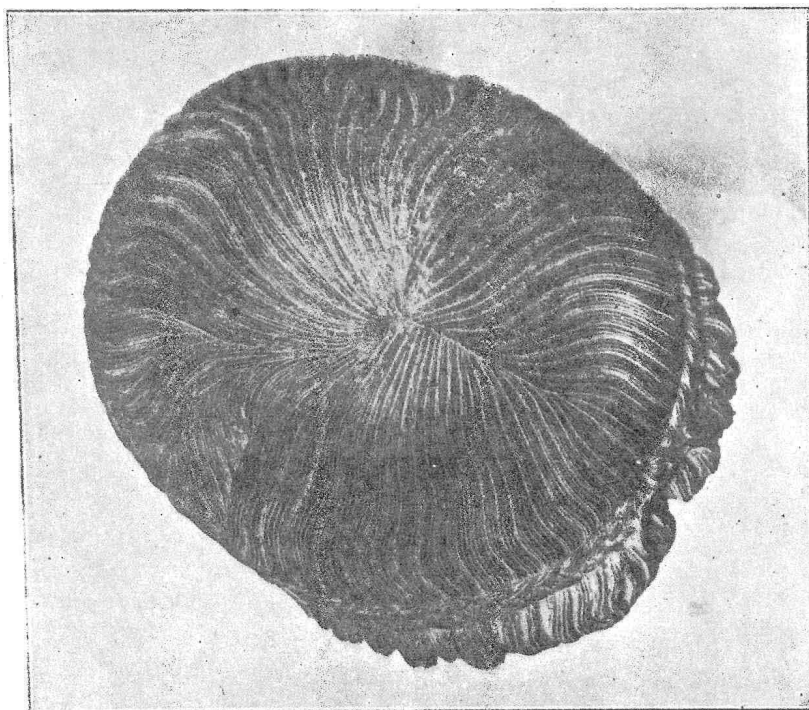
τὸ ὑλικὸν εἶναι τόσον ὀλίγον καὶ πλήρες κενῶν, ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶναι φυσικὰ πολὺ πρόωρος γενίκευσις. Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ὁμάδος του τὴν μεγαλυ-

Εἰκ. 27. Πλαγία ὄψις κεφαλῆς Ποσειδῶνος.

τέραν ὁμοιότητα παρουσιάζει ἢ κόμμωσις τοῦ Ποσειδῶνος μὲ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ «ἠνιόχου» τοῦ Καπιτωλίου. Αἱ ἀπεικονιζόμεναι λεπτο-

μέρειαι κάμνουν περιπτὰς τὰς μακρὰς περιγραφὰς καὶ συγκρίσεις (εἰκ. 26-30). Αἱ σημαντικώτεραι διαφοραὶ εἶναι ὅτι: εἰς τὸν Ποσειδῶνα οἱ πλόκοι ἀναχωροῦν καὶ οἱ δύο ἐκατέρωθεν τῶν ὄτων ἀκριβῶς ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕψους, διασταυρώνονται δὲ ὀπισθεν ὑπὲρ τὸ μέσον τοῦ αὐχένου καὶ εἶτα ἀρχίζουν ἀνερχόμενοι πρὸς τὰ ἔμπρῳς· ἐνῶ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ (ὅπως τουλάχιστον τὸν παρουσιάζουν τὰ σχετικῶς ἀξιοπιστότερα ἀντίγραφα τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ Λούβρου καὶ τοῦ

Εἰκ. 28. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ τῶν ἀνω.

Museo Nazionale τῆς Ρώμης, καὶ ὄχι ὅπως ὁ τύπος Choiseul-Gouffier, Städel-Jahrbuch I 1921, σελ. 31 εἰκ. 10) οἱ πλόκοι ἀρχίζουν φυόμενοι παρὰ τὰ ὄτα ἀλλ' εἰς διαφορετικὸν ὕψος ἀριστερὰ (ὑψηλότερα) παρὰ δεξιὰ (χαμηλότερα), ἀντιπαρέρχονται δὲ ἔτσι ὁ ἓνας τὸν ἄλλον ὀπισθεν ὑπὲρ τὸν αὐχένα χωρὶς νὰ διασταυρωθοῦν πουθενά. Ἄλλη διαφορὰ σημαντικὴ εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον κατέρχονται οἱ βόστρυχοι τῆς κόμης ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ κρανίου πρὸς τὰ ἔμπρῳς καὶ τὰ πλάγια: εἰς τὸν Ποσειδῶνα αἱ τρίχες αὐταὶ ὅπως καὶ ὄλαι αἱ ἄλλαι συνενώνονται πρῶτον εἰς μικρὰς ομάδας· ἔπειτα τὸ μὲν ἔμπρῳσθιον τμήμα, πὺ καταλήγει εἰς τοὺς ἐπὶ τοῦ μετώπου πίπτοντας βοστρύχους, κατέρχεται μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς ὁμαλῶς πρὸς τὰ ἔμπρῳς· τὸ ὀπίσθιον ὅμως τμήμα, καὶ ἰδίως εἰς τὰ σημεῖα ὅπου δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀρχίζουν νὰ γεννῶνται παρὰ τὰ ὄτα οἱ πλόκοι, παρουσιάζει ζωηροτέραν κίνησιν, αἱ ομάδες τῶν τριχῶν κάμνουν κυματι-

σμούς μεγαλυτέρου πλάτους, ἐν μικρὸν μέρος των δὲ χώνεται καὶ καλύπτεται ὑπὸ τὸ ἐμπρόσθιον τμήμα τῶν βοστρύχων. Εἰς τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὁμφαλοῦ ἡ ἰδία ἀρχὴ τῆς διαθέσεως τῶν τριχῶν ἐπῆρε μορφὴν πολυπλοκωτέραν καὶ ἐντεχνοτέραν, σχεδὸν ἐξεζητημένην. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ σημεῖα κατὰ τὰ ὅποια ὁ Ἀπόλλων τοῦ Ὁμφαλοῦ ἀποκλίνει ἀπὸ τοῦ Ποσειδῶνος, ὁ «ἠνίοχος» τοῦ Καπιτωλίου συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἀπόλλωνα.

Ἦξι ὀλιγώτερον σημαντικὸν κέρδος εἶναι ὅτι τώρα ἐπὶ τέλους διὰ πρώτην φορὰν βλέπομεν τὴν ὄψιν πρέπει νὰ εἶχεν ἕνας πρωτότυπος πώγων τῶν πρώτων

Εἰκ. 29.

Κεφαλὴ τοῦ «ἠνίοχου» τοῦ Καπιτωλίου.

Εἰκ. 30.

Κεφαλὴ τοῦ «ἠνίοχου» τοῦ Καπιτωλίου.

κλασσικῶν χρόνων (πρβλ. καὶ εἰκ. 31). Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ ἀντεγράφη εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους πάρα πολύ, ἀλλ' ἀκριβῶς οἱ πώγωνες τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων εἶναι κατὰ κανόνα ἀνεξαίρετον τὸ ὀλιγώτερον εὐχάριστον καὶ τὸ ὀλιγώτερον ἀξιόπιστον σημεῖον των: ἐδῶ οἱ ἀντιγραφεῖς ἐδείχθησαν ἢ πολὺ κατώτεροι τοῦ σκοποῦ των ἢ πολὺ αὐθαίρετοι¹. Ὁ πώγων τοῦ Ποσειδῶνος εἶναι φανερόν ὅτι ἀνάγεται κατὰ τελευταῖον λόγον διὰ μέσου τῆς πρώτου κλασσικότητος εἰς τὴν λαμπρὰν περίοδον τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὅτι συνεχίζει τὴν παράδοσιν τῶν Τυραννοκτόνων καὶ τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας (πρβλ. μάντιν Α. ἀετώματος Buschor-Hamann π. XXIV καὶ προπάντων τεμάχιον Δ. ἀετώματος Buschor-Hamann π. XLIX). Ἀλλὰ βέβαια ἡ νέα ἐσωτερικὴ ζωὴ ποὺ διαπερνᾷ ὀλόκληρον τὴν μορφὴν ἐκδη-

¹ Βλέπε π. χ. τὴν ἐρμαϊκὴν κεφαλὴν τοῦ Βρετ. Μουσείου Arch. Jahrbuch 1913 π. 1-2, ὅπου ὄχι μόνον ἡ σχηματοποιήσις τοῦ πώγωνος κατὰ τὸν ὑπερβολικὸν τοῦτον τρόπον εἶναι ἄγνωστος εἰς τὸν 5ον αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρος ὁ πώγων ἔχει προστεθῆ αὐθαίρετως καὶ ὅλως ἐξωτερικῶς εἰς κεφαλὴν ἄλλην, τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Τιθέρεως (Lippold R. M. 1917, 104): ἐπομένως τὸ σύνολον εἶναι ἀπολύτως ἄχρηστον διὰ τὸν 5ον αἰῶνα (Buschor, Olympia σ. 30).

λώνεται και εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ γενείου μὲ τὸ νὰ δίδῃ πλουσιωτέραν, ἀλλὰ πάντοτε ἕρρυθμον καὶ σύμμετρον κίνησιν εἰς τοὺς βροστράχους τοῦ πώγωνος, τὸν

Εἰκ. 31. Λεπτομέρεια τοῦ γενείου τοῦ Ποσειδῶνος.

ὁποῖον ἀρχιτεκτονικῶς κτίζει πάντοτε κατὰ τὰς ἰδίας ἀρχὰς ὅπως καὶ ὁλόκληρον τὴν μορφήν. Τὸ αὐτὸ ἐντελῶς ἰσχύει καὶ διὰ τὰς τρίχας τῆς ἡβης.

Περίεργον εἶναι ὅτι ἓνα σύγχρονον μὲ τὸν Ποσειδῶνα μας ρεῦμα τῆς τέχνης ἀρχαῖζον, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἐπιβάλλοντα κάθε ἐπιφύλαξιν, ἀποδίδει ἀρκετὰ πιστὰ τὴν «σχηματοποίησιν» τοῦ πώγωνος τοῦ Ποσειδῶνος: εἶναι ἡ ἐρμαϊκὴ κεφαλὴ τοῦ τύπου τοῦ λεγομένου «Simonetti - Torlonia - Μονάχου» (E. Schmidt, *Archaische Kunst* σελ. 44 κέ. Wrede ἐν A.M. 1928 σελ. 79 κέ. βλέπε ἰδίως τὸ ἀντίτυπον τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Σταδίου *Arch. Jahrbuch* 1917 σελ. 82 κέ. εἰκ. 50 - 52). Ἡδη ὁ Wrede ἐχρονολόγησε ὀρθῶς τὸν τύπον αὐτὸν τοῦ γενείου εἰς πρῶτους φειδιακοὺς χρόνους (ἐνῶ ὁ Schmidt εἶχεν ἀνέλθει μέχρι τοῦ 470, πολὺ ἐνωρίς). Ἀντιστέκομαι ὅμως εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ συναγάγω κάτι ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν πατρίδα τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἑρμαϊκῆς στήλης χρησιμοποιῶν τὰς σκέψεις τοῦ E. Schmidt αὐτ. σελ. 45 - 6 (καὶ Buschor, *Olymp.* σελ. 31) ¹.

*

Ἡ κατανόησις τοῦ ἀγάλματός μας δὲν θὰ εἶναι πλήρης ἂν δὲν προσπαθήσωμεν νὰ συλλάβωμεν τὴν ἀτομικότητα τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἢ τουλάχιστον τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐργαστηρίου ὅπου ἐπλάσθη. Ἄλλ' ἐδῶ προσκρούομεν εἰς δυσκολίας ἐξαιρετικὰ μεγάλας, διότι τὰ κενὰ τῆς γνώσεώς μας τῆς πρωτοτύπου τέχνης τῶν ἐτῶν 470 - 40 εἶναι σχεδὸν ἀτελειστικά. Ἐκ τῆς μνημειώδους τέχνης μᾶς διεσώθησαν ἐλάχιστα πράγματα: καὶ ἀντεγράφησαν μὲν κατὰ κόρον ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων τὰ περιφημότερα ἔργα τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἀλλ' ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶναι τόσον θολὴ ὥστε καταντᾷ διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος πρὸς τὸ παρὸν ἄχρηστος περίπου. Πρέπει δὲ νὰ τὸ πάρωμεν τελοσπάντων ἀπόφασιν ὅτι ἐφ' ὅσον τὸ πρόβλημα τῶν ὑστέρων ἀντιγράφων δὲν ἔχει ἐξετασθῆ ἐν τῷ συνόλω του καὶ κατὰ βάσιν, ἐφ' ὅσον τὰ ἀντίγραφα δὲν ἔχουν καταταχθῆ χρονολογικῶς καὶ κατανοηθῆ κατὰ πρῶτιστον λόγον ὡς δημιουργήματα τῆς ἰδικῆς τῶν ἐποχῆς, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ἀγνοοῦμεν μὲ τι ὑλικὸν ἔχομεν νὰ κάμωμεν, δὲν ἔχει καμμίαν οὐσιαστικὴν ἀξίαν τὸ νὰ ἐπικαλούμεθα ἐν δεδομένῃ περιπτώσει, κατ' αὐθαίρετον ὑποκειμενικὴν ἐπιλογὴν τῆς στιγμῆς, τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀντίγραφον καὶ νὰ στηρίζωμεν ἐπ' αὐτοῦ συμπεράσματα διὰ τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα: τὸ φρονιμώτερον πρὸς τὸ παρὸν εἶναι νὰ κρατῶμεν αὐστηρῶς κεχωρισμένα τὰ πρωτότυπα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα, νὰ μὴ ἀνακατώνωμεν τὰς δύο πηγὰς. Καὶ λέγω ταῦτα, μολονότι εἶναι πολὺ γνωστὰ καὶ μολονότι κατωτέρω δὲν κατορθώνω νὰ ἀποφύγω οὔτε ἐγὼ ὁ ἴδιος ἐντελῶς τὸν τρόπον αὐτὸν τῆς ἐργασίας, ἀκριβῶς διὰ νὰ ἐκφράσω

¹ Πρὸς περαιτέρω τοὺς ὀλιγότερον ἀξιοπίστους πώγωνας E. A. 2656 καὶ Stuart Jones, *Mus. Capitol.* π. 26, 13. καθὼς καὶ τὸν Ἑρμῆν Ny - Carlsberg, *Joubin Sculpt Gr.* εἰκ. 26-27 Arndt, *Ny - Carlsberg* πίν. 11.

ἔτσι ρητὴν καὶ ἰσχυρὰν ἐπιφύλαξιν ὡς πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τῶν κατωτέρω ἐκτεθησομένων τοιούτων ἰσχυρισμῶν μου.

Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ἰσχύει καὶ διὰ μίαν ἄλλην πηγὴν τῆς γνώσεώς μας, τὴν ἀρχαίαν καλλιτεχνικὴν φιλολογίαν. Καὶ ἐδῶ πάλιν δὲν ἐπεξητήθη ἀκόμη συστηματικῶς νὰ κατανοηθοῦν πλήρως αἱ γραφαὶ πηγαί μας καθ' ἑαυτὰς καί, κατ' ἀρχὰς τουλάχιστον, ἀσχέτως πρὸς τὰ γνωστά μας ἢ ἄγνωστα καλλιτεχνήματα εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται· ἀλλὰ χωρὶς νὰ εἴμεθα πάντοτε βέβαιοι ὅτι κατανοοῦμεν τὴν τεχνικὴν ὁρολογίαν τῶν ἀρχαίων ὀρθά, χωρὶς νὰ τακτοποιήσωμεν πλήρως χρονολογικῶς καὶ ἔπειτα καὶ ἀτομικῶς τὰς πηγὰς μας, ἐπικαλούμεθα, ὅταν μᾶς χρειάζεται, τὸ ἓν ἢ τὸ ἄλλο χωρίον δίδοντες τοῦ τὴν ἐρμηνείαν ἢ ὁποῖα ταιριάζει περισσότερον μὲ τὴν προσωπικὴν μας ἀποψιν περὶ τοῦ ζητήματος. Πῶς εἶναι δυνατόν π. χ. ἀπὸ τὰς καθαρῶς ἱμπερσιονιστικὰς ὡς πρὸς τὴν ὑφὴν των καὶ μὲ εἰδικὰς λογοτεχνικὰς ἀξιώσεις γραμμένας κρίσεις καὶ πληροφορίας τοῦ Λουκιανοῦ νὰ συμπεράνωμεν κάτι ἀκριβὲς καὶ ἀναντίρρητον εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῶν καλλιτεχνημάτων εἴτε ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς τέχνης των; βλέπε τὰς περὶ τῆς περιφήμου Σωσάνδρας τοῦ Καλάμιδος συζητήσεις. Εἶναι φανερόν ὅτι καὶ ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶναι ἀκόμη πολὺ θολὴ καὶ μόνον μὲ μεγάλας προφυλάξεις ἠμποροῦμεν νὰ τὴν χρησιμοποιοῦμεν.

Δὲν μένει ἄλλο μέσον διὰ νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἔρευνάν μας παρὰ τὰ πραγματικὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα· ἂν ἀπὸ τὴν μνημειώδη τέχνην ἔχωμεν ἐλάχιστα πράγματα, ἀπὸ τὴν μειρωτέρων ὁμως ἀξιώσεων μικροτεχνίαν ἐσώθησαν πολὺ περισσότερα· τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶναι ἀσυγκρίτως προτιμότερα καὶ πάντως ἀσφαλέστερα ἀπὸ τὰ καλύτερα ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα. Τοῦ γεγονότος δὲ τούτου ἔγινεν ἤδη ἀποτελεσματικὴ καὶ ἐπιτυχὴς χρῆσις (κυρίως Buschor καὶ Langlotz εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἔργα των).

Εὐκολώτερον εἶναι νὰ καθορισθῇ πρῶτον ἀρνητικῶς τὸ ἀγαλμὰ μας, ποῦ δηλαδὴ δὲν ἀνήκει. Ὅτι δὲν φέρει κανὲν ἴχνος ἰωνικότητος, ὄχι μόνον τῆς ἀνατολικῆς τῆς Μ. Ἀσίας ἀλλ' οὔτε καὶ τῆς πλησιεστέρας πρὸς τὴν ἑλλαδικὴν αἰσθησιν κυκλαδικῆς, θεωρῶ ἐκτὸς πάσης συζητήσεως. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἀττικὸν κύκλον φαίνεται ἀσφαλὲς ὅτι δὲν ἀνήκει. Βεβαίως ἔχομεν ἐλάχιστα πράγματα ἀπὸ τὴν ἀττικὴν πλαστικὴν τῶν χρόνων τούτων. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἔργων δὲν δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν παρὰ τὴν κατὰ εἴκοσι περίπου ἔτη παλαιότεραν ὠραίαν κεφαλὴν τοῦ Διονύσου τοῦ Βερολίνου (A. M. 1928 π. 2-3. Blümel κατάλογ. III ἀριθ. K 2) καί, δι' αὐτῆς ἐμμέσως, τὰ ἀντίγραφα τοῦ συμπλέγματος τῶν Τυραννοκτόνων· ἐπίσης τὴν σύγχρονον περίπου μὲ τὸν Ἀριστογείτονα κεφαλὴν ἐκ Ραμνοῦντος τοῦ E. M. Ἀθηνῶν (E. A. 1266/7. Buschor, Olympia σελ. 29). Θὰ ὁμολογηθῇ ὅτι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μορφικῆς καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικοῦ περι-

χομένου ὁ Ποσειδῶν δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν γραμμὴν τῆς ἐξελίξεως τὴν διερχομένην διὰ τῶν ἀττικῶν τούτων ἔργων· ἐνῶ ἀντιθέτως ἐδῶ ἀνήκει κατὰ μεγίστην πιθανότητα ἢ περιῶπου σύγχρονος μὲ τὸν Ποσειδῶνα κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνος Chatsworth (Furtwängler, *Intermezzi* π. 1 - 4. *Ant. Denkm.* 4 π. 21 κέ. Langlotz π. 12) καὶ πιστεύω ὅτι ἔχει δίκαιον ὁ Langlotz πού τὴν κατατάσει εἰς τὰ ἀττικά ἔργα¹. Συγκρινομένη μὲ αὐτὸν ἢ κεφαλὴ τοῦ Ποσειδῶνος φαίνεται ἀληθῶς κάπως ἀμβλεῖα· ὁ ἐσωτερικὸς πλοῦτος, ἡ μορφικὴ καὶ πνευματικὴ ἀβρότης καὶ διαφοροποιήσις ἐκείνου εἶναι τὰ πολύτιμα ἀττικά στοιχεῖα πού λείπουν ἀπὸ τὴν ἀπλὴν καὶ γερὴν ἀλλὰ ἐνστικτώδη ἀρχιτεκτονικὴν αὐστηρότητα τοῦ Ποσειδῶνος. Τὴν διαφορὰν αὐτὴν τὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ ὅταν τὸν συγκρίνωμεν μὲ τὸ ἀττικὸν χάλκινον ἀγαλμάτιον τοῦ Cabin. d. Médailles, Langlotz π. 99. Καὶ ὅσοι ὅμως ἀκόμη ἀρνοῦνται τὴν ἀττικὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἀπόλλωνος Chatsworth θὰ παραδεχθοῦν ὅτι τίποτε δὲν συνδέει τὸν Ποσειδῶνα μὲ τὴν κατὰ μίαν δεκαετίαν περιῶπου νεωτέραν ὠραίαν κεφαλὴν τοῦ Μ. Ἀκροπόλεως ἀριθ. 699 (Br. - Br. 461. Schrader, *Phidias* εἰκ. 113 - 115, 119. Buschor· σελ. 29) καὶ μὲ τὰς ἄλλας μεγάλας δημιουργίας τῶν Περικλείων χρόνων. Διὰ τὰ συνήθως εἰς τὴν περιστασίαν μας χρησιμοποιούμενα ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἀττικῶν ἔργων προτιμῶ νὰ μὴν ὁμιλήσω.

Εἰς τὸ αἰγινητικὸν ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον σύμφωνα καὶ μὲ τὴν παράδοσιν θὰ ἤμποροῦσε κατ' ἀρχὴν νὰ διεκδικήσῃ σοβαρῶς ἀξιώσεις καλλιτεχνικῆς πατρότητος ἐπὶ τοῦ Ποσειδῶνος, θὰ ἐπανέλθω κατωτέρω, διὰ νὰ καταλήξω ὅμως εἰς ἀρνητικὸν συμπέρασμα· ὡς πρὸς δὲ τὰ ἐργαστήρια τῆς Μ. Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας νομίζω ὅτι, καθὼς θὰ φανῆ προπάντων ἐκ τῆς ἀλληλουχίας τῶν θετικῶν ἀποδεικτικῶν λόγων εἰς τοὺς ὁποίους ἀμέσως θὰ μεταβῶμεν, δὲν πλανῶμαι ἂν τὰ παρέλθω σιωπηρὰ.

Ἀπομένουν αἱ πελοποννησιακαὶ σχολαί. Ἐξ αὐτῶν ἐκείνη τῆς ὁποίας ἤμποροῦμεν καθαρώτερα νὰ ξεχωρίσωμεν τὴν ἀτομικότητα καὶ εἶναι περισσότερον ἀπ' ὅλας ἀπηλλαγμένη ἀμφισβητήσεων εἶναι ἡ Ἀργεῖα· ὅπως μᾶς τὴν παρουσίασεν ὁ Langlotz (σελ. 55 - 67, πίν. 23 - 32) εἶναι ἡ συνεπεστέρα ὁμᾶς τοῦ βιβλίου του. Τὸ φυσικὸν βᾶρος τοῦ σώματος εἴτε ἡσύχως ἰσταμένου εἴτε ἐν κινήσει εὐρισκομένου καὶ τὰ καλλιτεχνικὰ προβλήματα πού παρουσιάζει, ἢ κατανομὴ τοῦ βάρους εἰς τὰ μέλη τοῦ σώματος (*pondération*), ἢ καθαρὰ — ὅπως εἰς τὸν δωρικὸν κίονα — ἔκφρασις τῆς σχέσεως τοῦ βαστάζοντος μέλους (ποδῶν) πρὸς τὸ βασταζόμενον (κορμόν), ἐκίνησαν πάντοτε ζωηρὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν τεχνιτῶν αὐτῶν καὶ εἶναι φυσικὸν ὅτι αἱ τάσεις τοῦ ἐργαστηρίου τούτου κορυφώνονται καὶ

¹ Ἄλλως ὁ Buschor σ. 37 καὶ ὁ L. Curtius R. M. 1930 σ. 25 (ἰωνικὸν ἔργον).

όλοκληρώνονται εἰς τὰς δημιουργίας τοῦ μεγάλου Πολυκλείτου. Τὰ σώματα εἶναι κοντόχοντρα εἰς τὰς ἀναλογίας, ἡ γενικὴ ὄψις τῶν μορφῶν «τετράγωνος».

Καὶ πρόχειρος ὁμοῦς σύγκρισις τοῦ Ποσειδῶνος μὲ τὰ παρὰ Langlotz εἰκονιζόμενα ἔργα (καὶ μὲ τὰ κατὰ τελευταῖον λόγον πλησιέστατα πρὸς τὰργεῖα γλυπτὰ τῆς Ὀλυμπίας) δείχνει ὅτι, ἂν καὶ δὲν εὐρίσκεται πολὺ μακράν των, ἀσφαλῶς ὁμοῦς δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτά. Εἰς τὸν Ποσειδῶνα βλέπομεν πολὺ περισσότερον νὰ τονίζεται καὶ νὰ ἐκφράζεται μὲ ἐξαιρετικὴν σαφήνεια ἡ οἰκοδομικὴ, ἃς εἵπωμεν, λειτουργία τῶν μερῶν τοῦ σώματος, ὁ εἰδικὸς ρόλος πού ἀναλαμβάνει ἕκαστον αὐτῶν διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ὅλης μορφῆς· οἱ διάφοροι ἄξονες ἀπαρτίζουν ἓνα ὄρατὸν σκελετὸν περὶ τὸν ὁποῖον κτίζεται ἡ μορφή καὶ ἡ σύνθεσις, ἡ κεφαλὴ του δείχνει τὸν ἴδιον χαρακτῆρα. Τὸ πρόβλημα τοῦ βάρους δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ ὑπάρχει μᾶλλον εἰς λανθάνουσαν κατάστασιν· αἱ ἀναλογίαι εἶναι μᾶλλον ἐπιμήκεις καὶ τὴν ὅλην μορφήν διαπερνᾷ μία ἐξαιρετικὴ ἐλαστικότης. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τὰ ἐπανευρίσκομεν, μὲ τὴν ἰδίαν συνέπειαν, μόνον εἰς μίαν ἄλλην ὁμάδα βορειοπελοποννησιακῶν ἔργων, τὴν κατὰ τὸν Langlotz «σικυωνικὴν» — ὅπου πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι δὲν ἔχει τόσον πολλὴν σημασίαν ὁ εἰδικὸς ἐντοπισμὸς εἰς ἓν ὠρισμένον κέντρον ὅσῃν ἡ κατάταξις τῶν συγγενῶν ἔργων εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα· καὶ ὁμολογῶ ὅτι, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, τὰ ἔργα πού συνεκέντρωσεν ὁ Langlotz ὑπὸ τὸ Σικυωνικὸν ἐργαστήριον συνδέουν μεταξύ των στενὰ κοινοὶ χαρακτῆρες¹. Ὁ ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος Ἀπόλλων τοῦ Piombino (Langlotz π. 19), ὁ ἐκ τῶν πρώτων ἐτῶν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ μικρὸς χάλκινος νεανίας τῶν Ἀθῶν (Mélanges Perrot π. III, Langlotz π. 21 α), ὁ ὀλίγον παλαιότερος τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ Καβειρίου δισκοβόλος τοῦ E. M. 7412 (Langlotz π. 20 γ), δυστυχῶς πολὺ φαγωμένος ἀλλὰ πάντως ἐπιτρέπων διὰ τῆς γενικῆς του στάσεως καὶ ὄψεως παραβολήν, καὶ — καθὼς ἐγὼ πιστεύω — τὸ ἀγαλμάτιον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου E 514 (Monuments Grecs II 1895 - 97 π. 15. Joubin, Sculpt. Gr. σελ. 121 κέ. εἰκ. 35), εἶναι κατάλληλα νὰ φωτίσουν τὰς σχέσεις τῆς καταγωγῆς τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ τοῦ ἰδίου μὲ αὐτὰ ἐργαστηρίου· φθάνει μόνον νὰ ἔχωμεν πάντοτε εἰς τὸν νοῦν μας ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἔγινεν ἀπὸ προσωπικὸν καλλιτέχνην, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀτομικότης ἐγονιμοποιήθη ἀσφαλῶς καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐπιδράσεις, ἐνῶ ἐκεῖνα εἶναι ἔργα πολὺ μετριώτερα. Καὶ ἐν ἄλλο ἔργον εἶναι κατάλληλον διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιθαδόστρας (Ἀρχ. Ἐφημ. 1899 π. 5 - 6) καὶ ἰδιαιτέρως, ἐπειδὴ τὸ σῶμα του εἶναι κακὰ διατηρημένον καὶ βαναύσως διὰ γύψου συμπληρωμένον, ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ (Buschor, Olymp. εἰκ. 35, Langlotz π. 22 h). Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ «σικυ-

¹ [Βλ. τώρα καὶ τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τοῦ Payne, Necrocorinthia].

ωνικοῦ» ἐργαστηρίου τὰ ἐμφανίζει τὸ κεφάλι τοῦτο μὲ τὴν πλέον εὐκαταίαν καθαρότητα ἢ οἰκοδομική του, ἢ λειτουργία τῆς κάθε μίας καμπύλης διὰ τὸ κτίσιμον τοῦ θόλου του, παρουσιάζεται μὲ γεωμετρικὴν σαφήνεια καὶ ἀπλότητα. Παρὰ τὰ 40 περίπου ἔτη πού χωρίζουν τὴν κεφαλὴν αὐτὴν ἀπὸ τὴν τοῦ Ποσειδῶνος μας βλέπομεν ὅτι αἱ ἴδιαι ἐντελῶς ἀρχαὶ διέπουν τὴν κατασκευὴν καὶ τῆς τελευταίας, πλουτισμένα μόνον μὲ τὴν νέαν ἐκείνην εὐκαμψίαν καὶ ρευστότητα πού ἔφεραν οἱ κλασσικοὶ χρόνοι. Ὁ ρόλος τοῦ στρογγυλοῦ περιγράμματος τοῦ κρανίου, τῆς γραμμῆς τῶν ὀφρύων (ποσοτικῶς ὀλιγώτερον καμπύλης παρὰ εἰς τὸν Ποσειδῶνα τῆς Λιβαδόστρας, ἀλλὰ κατὰ βάθος τῆς ἰδίας λειτουργίας), τοῦ πώγωνος καὶ τοῦ μύστακος, τῶν σαρκίνων ἀκόμη ἐπιφανειῶν τοῦ προσώπου εἶναι, νομίζω, ἐντελῶς ὁ ἴδιος· καὶ μία λεπτομέρεια, πού ἐπρόσεξεν ὁ Langlotz (σελ. 101) ὅτι ξεχωρίζει τὸν «σικυωνικὸν» Ποσειδῶνα ἀπὸ συγχρόνους αἰγινητικὰς π. χ. κεφαλὰς, ἐπανευρίσκεται εἰς τὸν ἰδικὸν μας Ποσειδῶνα καὶ ἴσως δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας: τὸ ἐπὶ τῶν παρειῶν ἄνω περιγράμμα τοῦ πώγωνος κατευθύνεται καὶ εἰς τοὺς δύο Ποσειδῶνας κυκλικῶς πρὸς τὰ πτερυγία τῆς ρινὸς καὶ ὄχι εὐθυγράμμως μᾶλλον πρὸς τὰς γωνίας τοῦ στόματος. Γενικῶς παραμένει ἰσχυρὰ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἐκ τῆς βασικῆς αἰσθήσεως τοῦ «σικυωνικοῦ» ἐργαστηρίου ἐπήγαγεν καὶ ὁ καλλιτέχνης τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Ἄρτεμισίου. Σημειωτέον ὅτι, καθὼς παρατηρήθη ἤδη, καὶ ὁ Ποσειδῶν τῆς Λιβαδόστρας καὶ ἄλλα ἔργα τῆς σχολῆς αὐτῆς εὐρέθησαν ἐν Βοιωτίᾳ, πρᾶγμα πού ἔχει κάποιαν σημασίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς τοπικῆς περιοχῆς ὅπου εἶχεν ἐξαπλωθῆ ἡ ὁμάς αὕτη ἢ τουλάχιστον αἱ ἐξ αὐτῆς ἀπότοκοι ἐπιδράσεις.

Διὰ νὰ προχωρήσωμεν τώρα περισσότερον εἰς τὴν ἔρευναν θὰ χρησιμοποιήσωμεν ἀναποφεύκτως, ἀλλὰ ὑπενθυμίζοντας τὰς ρητὰς ἐπιφυλάξεις πού ἐκάμαμεν ἤδη, καὶ μερικὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἔργων εὐρισκομένων χρονολογικῶς καὶ στιλιστικῶς πλησίον εἰς τὸν Ποσειδῶνα μας. Ἡ λεγομένη «Ἀσπασία» (R. M. 1900 π. 3 - 4. K.i.B.² 236, 5 - 6. Blümel κατάλογος Βερολίνου IV K 166 - 167) εἶναι ἐν τοιοῦτον ἔργον. Ἡ κεφαλὴ τῆς εἶναι συγγενοῦς τύπου· ἀλλὰ προπάντων ὁ καθαρὸς τρόπος μὲ τὸν ὅποιον συνθέτονται αἱ μεγάλαι γραμμαὶ τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου τῆς καὶ ἀποτελοῦν τὸ ἰκρίωμα διὰ νὰ κτισθῆ ἡ μορφή εἶναι ὁ ἴδιος καὶ δικαίως κατετάχθη εἰς τὸν σικυωνοβιοιωτικὸν κύκλον (Langlotz σελ. 174 VI, παράβαλέ την μὲ τὸ χάλκινον ἀγαλμάτιον τῆς Κοπεγγάγης Langlotz π. 17 b)¹. Ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴν, ἢ σύγκρισις τοῦ Ποσειδῶνος μας μὲ τὴν κεφαλὴν Townley τοῦ Βρετ.

¹ Ἀντιθέτως πρέπει ὀριστικῶς νὰ χωρισθῆ ἀπ' αὐτὴν ἡ ἀργεῖα «Ἑστία» Giustiniani K.i.B.² 236, 4 (Langlotz σ. 174 VI), μολονότι ἡ κεφαλὴ τῆς ἔχει προσλάβει κάποιαν ὁμοιότητα μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ὀμφαλοῦ - σύνολον ὑποπτον; νέον ἀντίγραφον, ἀκέφαλον δυστυχῶς, ἐξ Ἐφέσου Österr. Jahreshefte 1929 Beibl. σ. 46 εἰκ. 23.

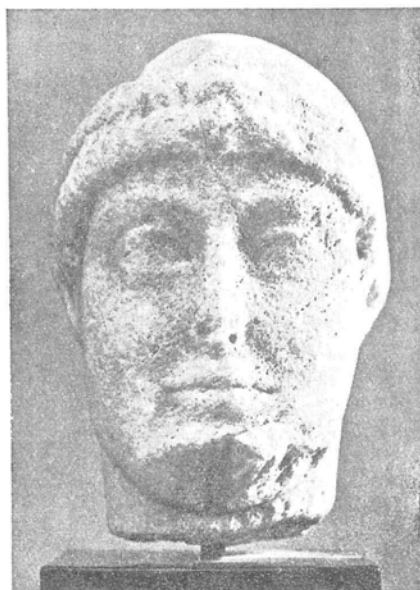
Μουσείου, τῆς ὁποίας ἡ συγγένεια μὲ τὸν Ποσειδῶνα τῆς Λιβαδόστρας καὶ ἡ ἀναγωγή εἰς τὸ «σικυωνικὸν» ἐργαστήριον ἀνεγνωρίσθη ἤδη (Langlotz σελ. 33 ἀριθ. 43 καὶ σελ. 39 κέ.), δεικνύει ἐπίσης εἰς τὴν γενικὴν κατασκευὴν καὶ εἰς ἄλλας λεπτομερείας, πού εἶναι περιττὸν νὰ ἐπαναλάβωμεν, σημαντικὰς ὁμοιότητας.

Ἐν ἄλλο ἔργον ὅμως εὐρίσκεται ἀκόμη πλησιέστερον πρὸς τὸν Ποσειδῶνα, ὁ λεγόμενος Ἀπόλλων τοῦ Ὀμφαλοῦ, τὸσον πλησίον ὥστε ὁ πρῶτος ἰδὼν τὸν Ποσειδῶνα μετὰ τὴν ἐκ τῆς θαλάσσης ἀνέλκυσίν του ἐνεθυμήθη ἀμέσως τὸν Ἀπόλλωνα, κυρίως βέβαια ἐξ αἰτίας τῆς κομμώσεώς του. Ἄλλ' ἀρχίζουν ἀμέσως αἱ συμφυεῖς μὲ τὴν φύσιν τῶν ρωμαϊκῶν ἀντιγράφων καὶ μέχρι τῆς στιγμῆς ἄλυτοι ἀκόμη δυσκολίαι. Τοῦ τύπου τούτου τοῦ Ἀπόλλωνος διεσώθησαν, ὡς γνωστόν, πολλὰ ἀντίγραφα ὁμοιάζοντα ἐξωτερικῶς ἀλλὰ καὶ παρουσιάζοντα εἰς κρίσιμα σημεῖα οὐσιώδεις ἐσωτερικὰς διαφορὰς (βλ. τελευταῖον Blümel κατάλ. Βερολίνου IV K 136-137). Ἰδίως ὡς πρὸς τὴν κεφαλὴν τὰ περισσότερον ἐνδιαφέροντα ἀντίγραφα, τῶν Ἀθηῶν (E. A. 625-626 = Antike V 1929 σελ. 215 εἰκ. 1), τοῦ Museo Nazionale τῆς Ρώμης (Bullet. Comunale 1904 π. 10) καὶ τοῦ Λούβρου (Monuments Piot I π. 8-9), ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικὴν κατασκευὴν καὶ ἔκφρασιν. Τὰ δύο πρῶτα ἐξ αἰτίας τοῦ ἐπιμήκους σχηματισμοῦ τῶν ὀφθαλμῶν, τῆς βαθείας ἐγκοιτάσεώς των καὶ τῆς συσφίξεως τῶν χειλέων παίρνουν ἓνα χαρακτηριστικὴν αἰσθηματικῆς καὶ φευγαλέας στροφῆς πρὸς τὰ ἔσω δῆθεν, ἡ ὁποία ὅμως δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον εἶναι πολὺ ὑποπτος¹ καὶ ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦ Λούβρου ἢ δὲ κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνος Choiseul-Gouffier εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς ἀναξιόπιστος (κόμμωσις: Städel-Jahrbuch I σελ. 31 εἰκ. 10). Ποῖον λοιπὸν ἀντίγραφον νὰ χρησιμοποιήσωμεν ὡς βάσιν τῆς συγκρίσεως; τὸ κεφάλι τοῦ Λούβρου, πού καὶ εἰς τὸν Furtwängler εἶχε φανῆ περισσότερον ἀξιόπιστον (Intermezzi σελ. 7 σημ. 2), τὸ πιστεύω καὶ ἐγὼ προτιμότερον, ἀλλὰ βεβαίως ἢ κατὰ διαίσθησιν προτίμησις αὕτη, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι ἕως τώρα, δὲν ἔχει καμμίαν ἀποδεικτικὴν σημασίαν²

¹ Πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τὰς πρωτοτύπους κεφαλὰς Langlotz π. 32α, 87α (= Buschor εἰκ. 34, 33), τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χαλκίνου ἀγαματίου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἢ τὰ νομίσματα τῆς Αἴνου π. χ. Regling, die Münze als Kunstwerk ἀριθ. 352-4.

² Ἡ περίπτωσις εἶναι ὁμοία ὅπως καὶ προκειμένου νὰ εὐρωμεν τὴν κεφαλὴν πού ἀρμόζει εἰς τὴν πεπλοφοροῦσαν γυναῖκα τοῦ τύπου Museo Nazionale τῆς Ρώμης (Ludowisi) Helbig³ ἀριθ. 1287. Ὁ Langlotz παρατηρεῖ σωστά (σελ. 174 VI), ὅτι ἡ κεφαλὴ τοῦ Λατερανοῦ (Helbig³ 1151. Atti d. R. Accademia d. Napoli 1905 σελ. 172 κέ. εἰκ. 6-7), μὲ τὴν ὁποίαν συνήθως συμπληρῶνουν τὸ ἄγαλμα, δὲν ταιριάζει μὲ τὸ οὐσιωδῶς διαφόρου χαρακτήρος καὶ καθαρῶς ἀργεῖον ὑπόλοιπον ἄγαλμα καὶ ὅτι εἰς τὸ μόνον μετὰ συνανηκούσης κεφαλῆς εὐρεθὲν ἀντίτυπον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Κρήτης (Bullet. Comun. 1892 π. 12-13) αὕτη εἶναι πολὺ πλατυτέρα καὶ βαρυτέρα, ἀρμόζουσα πραγματικῶς τὴν φορὰν αὐτὴν εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα. Καὶ ὅμως αἱ ἐξωτερικαὶ ὁμοιότητες τῆς κεφαλῆς τοῦ Λατερανοῦ καὶ τοῦ Ἡρακλείου εἶναι τὸσον μεγάλα ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ δεχθῶμεν δύο διαφορετικὰ πρότυπα, ἢ δὲ ἐσχάτως προστεθεῖσα παραλλαγή τῆς κεφαλῆς

Ὡς πρὸς τὸ ἐργαστήριον ἀπ' ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξῆλθε ὁ Ἀπόλλων τοῦ Ὀμφαλοῦ ὁ Furtwängler εἶχεν ἤδη παρατηρήσει (Münchner Jahrbuch 1906 σελ. 9), καὶ ἐπανελάβεν ὁ Buschor (σελ. 33) καὶ ὁ Langlotz (σελ. 102), ὅτι ἔχει στενὴν σχέσιν μὲ τὴν ὠραίαν Σφίγγα τῆς Αἰγίνης (Münchner Jahrbuch ἔ. ἀ. π. I-IV. Bulle, Sch. Mensch π. 244). Τὴν τελευταίαν ταύτην δὲν ἐννοῶ διατὶ ὁ Langlotz θεωρεῖ ἄχρηστον διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ αἰγινήτικου ἐργαστηρίου· εὗρισκω ἀντιθέτως ὅτι, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ σαρκίνου περιβλήματος τῶν ὀστέων τοῦ προσώπου καὶ τὴν σχέσιν ἐκείνου πρὸς ταῦτα, συνεχίζει γνησίως ἔργα ὅπως π. χ. ἡ κατὰ 20 ἔτη παλαιότερα χαρακτηριστικὴ κεφαλὴ ἐξ Αἰγίνης τοῦ E. M. Ἀθηνῶν 1940 (Furtwängler, Aigina π. 84. Buschor σελ. 33. Langlotz σελ. 90 ἀριθ. 11). Ἐπίσης ὁμως δὲν κατορθῶνα, ἐγὼ τουλάχιστον, νὰ ἐννοήσω τι εἶναι ἐκεῖνο πὸν συνδέει τὴν Σφίγγα μὲ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ, πλὴν τῶν γενικῶν ὁμοιοτήτων πὸν ἔχουν ἔργα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐν πρώτοις ὅτι πρὸς σύγκρισιν ἐπικαλοῦνται μόνον τὸ ἀντίτυπον τοῦ Museo Nazionale τῆς Ρώμης. Ἄλλ' ἔπειτα τοῦ Ἀπόλλωνος ἡ κεφαλὴ ἔχει ἔκδηλον τὸν αὐστηρῶς τεκτονικὸν χαρακτῆρα τῆς κατασκευῆς της καὶ εἶναι περισσότερον γεμάτη εἰς σάρκα, ἐνῶ εἰς τὴν Σφίγγα ἡ κεφαλὴ εἶναι πολὺ ὀλιγώτερον αὐστηρὰ εἰς τὸ πρῶτον σημεῖον, παρουσιάζει περισσότερον πλοῦτον καὶ διαφοροποιήσιν γραμμῶν καὶ περιγράμματος καὶ ἡ σὰρξ κεῖται περισσότερον λιτῆ ἐπάνω εἰς τὰ ὀστέα. Νομίζω ὅτι τὰ δύο ἔργα—ἐφ' ὅσον εἶναι κατ' ἀρχὴν θεμιτὴ ἡ σύγκρισις πρωτοτύπου μὲ ἀντίγραφον—πρέπει νὰ χωρισθοῦν κατὰ βάσιν, ἡ δὲ Σφίγξ νὰ μείνῃ εἰς τὸ αἰγινήτικὸν περιβάλλον της. Ὁ Langlotz εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ὑποδείξῃ καὶ μίαν ἄλλην κεφαλὴν, τοῦ Μουσείου τοῦ Cleveland (Bulletin of the Cleveland Museum of Art 1929

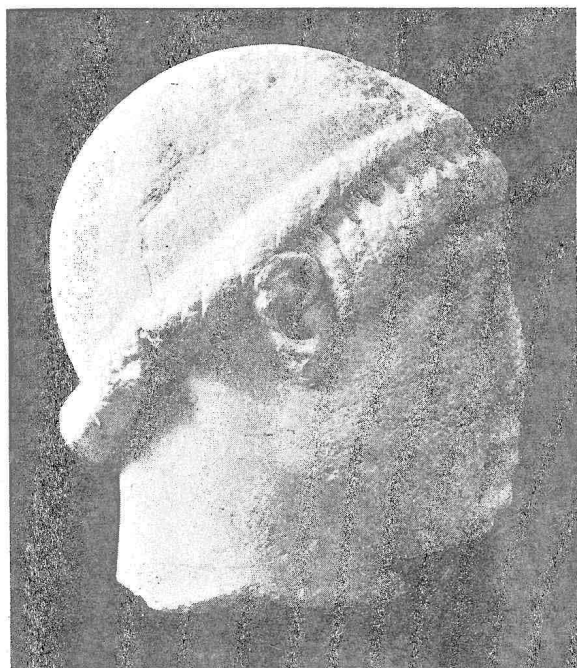
Εἰκ. 32.

Κεφαλὴ τοῦ Μουσ. τοῦ Cleveland (Ἀμερικῆ).

ἐκ Tivoli (Notizie d. Scavi 1927 π. 27, Arch. Anzeiger 1928 σελ. 184 εἰκ. 33) περιπλέκει μόνον τὸ ζήτημα, διότι ἀπομακρύνεται ἀκόμη περισσότερον. Τὸ ὑπὸ τοῦ Metropolitan Museum τελευταίως ἀποκτηθὲν ἀντίγραφον (Bulletin 1931 σελ. 95 κέ.) δείχνει εἰς τὸ προφίλ (αὐτόθι εἰκ. 2 καὶ 4) μίαν λεπτομέρειαν εἰς τὴν διάταξιν τῆς κόμης πὸν θυμίζει πολὺ τὸν Ποσειδῶνα, τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ καὶ τὸν νέον τοῦ Καπιτωλίου· λοιπὸν συμφυρμὸς πάλιν;

January, σελ. 7, ἐδῶ εἰκ. 32 - 33), μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι τὴν θεωρεῖ πρῶτον ἔργον τοῦ τεχνίτου τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ὀμφαλοῦ. Εἶναι ἔργον τῶν περὶ τὸ 470 χρόνων. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν ἤμπορῶ νὰ διακρίνω καμμίαν σημαντικὴν ὁμοιότητα καὶ εὐρίσκω ὅτι ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν συγγένειαν μὲ ἀργείας κεφαλὰς ὅπως τοῦ ἐκ Λυκαίου χαλκίνου ἀγαλματίου τοῦ E. M. 1319 (Ἐφημ. 1904 π. 10, Langlotz π. 31) ἢ μὲ τὰς ἐξ Ὀλυμπίας Langlotz π. 30 b - c.

Τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ σύρει τελικῶς μαζί του ὁ Ποσειδῶν. Τὸ σῶμα τοῦ ἐπιμελοῦς ἀντιγράφου τῶν Ἀθηνῶν (Bulle, Sch. Mench π. 105 δεξιὰ)

Εἰκ. 33. Πλαγία ὄψις τῆς κεφαλῆς εἰκ. 32.

δείχνει, παρὰ τὰς ἐλαφρὰς ἐκ τῆς ἀλλοίας στάσεως διαφορὰς, γενικὴν αἴσθησιν πολὺ συγγενικὴν ὑπάρχουν καὶ λεπτομερειακαὶ ὁμοιότητες, ἢ ἀπόδοσις καὶ διάθεσις τῶν κοιλιακῶν μυῶν καὶ τῆς ἦβης, ἢ ἐγκοίτασις τοῦ Ὀμφαλοῦ. Ὁ δὲ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον διατάσσεται ἡ κόμη εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἐσώτερόν της χαρακτῆρα πραγματικῶς τόσον ὅμοιος ὥστε πρέπει νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ καλλιτέχνου. Μὲ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ συνδέεται στενῶς ὁ «ἠνίοχος» τοῦ Καπιτωλίου (Helbig³ 973. S. Jones, Pal. Conservat. σελ. 211 ἀριθ. 4 καὶ 372 add.), τοῦ ὁποῖου ἡ κεφαλὴ ἐνώπιον καὶ προφίλ, ἡ κόμμωσις καὶ, ἐφ' ὅσον ἡμ-

ποροῦμεν νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀνεπαρκῶν ἀπεικονίσεων, τὸ σῶμα παρουσιάζουν καὶ μὲ τὸν Ποσειδῶνα μεγάλας ὁμοιότητας· βλέπει ὅμως πάλιν κανεὶς ἂν συγκρίνη τὰς ἀνωτέρω ἀπεικονίσεις πῶς εἰς τὴν κόμμωσιν π. χ. ὁ πρωθόρμητος χαρακτῆρ τῶν γραμμῶν τῶν βοστρύχων μεταφράζεται ὑπὸ τοῦ ἀντιγραφέως τοῦ νέου τοῦ Καπιτωλίου εἰς σχολικὴν καλλιγραφίαν¹

Συνοψίζοντες πιστεύομεν ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀρκετὰ ἀσφαλὲς ὅτι ὁ Ἀπόλλων τοῦ Ὀμφαλοῦ καὶ ὁ νέος Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου ὄχι μόνον ἔχουν τὴν

¹ Θὰ ἤμποροῦσε κανεὶς νὰ συγκρίνη τὸν Ποσειδῶνα καὶ μὲ ἄλλα ἔργα, εἴτε πρὸς διάκρισιν εἴτε πρὸς συσχετίσιν, π. χ. μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Br. - Br. 517 (Arch. Jahrbuch 1927 σελ. 144 εἰκ. 8. Buschor, Olympia σελ. 32) ἢ μὲ κάποιον τύπον Ἄμμωνος Arch. Jahrbuch 1926 σελ. 258 εἰκ. 12 κ.τ.τ. (πρῶτ. καὶ J. H. St. 1929, 142), ἀλλ' ἐδῶ ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐδάφους εἶναι ἐλαχίστη.

αὐτὴν γενικωτέραν καλλιτεχνικὴν πατρίδα, ἀλλ' ὅτι ἐξῆλθον καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ προσωπικοῦ ἐργαστηρίου καὶ ὅτι, ὡς πρὸς τὸ πρῶτον σημεῖον, ὑποστηρίζουν ἀμοιβαίως τὸν ἐν τῇ Σικυωνοβιοτικῇ περιοχῇ ἐντοπισμὸν των, ἀφοῦ οὗτος εἶχε γίνοι ἤδη διὰ τὸν Ἀπόλλωνα (Langlotz 174 IV). Νὰ ἀποπειραθῶμεν τώρα νὰ ὀνομάσωμεν τὸν δημιουργὸν των χρησιμοποιοῦντες τὰς ὄχι πολὺ καθαρὰς πληροφορίας τῶν ἀρχαίων περὶ τῶν καλλιτεχνῶν τῶν χρόνων ἐκείνων; τὸ πρᾶγμα εἶναι βέβαια πολὺ δελεαστικὸν καὶ διὰ τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Ὀμφαλοῦ ἐπροτάθη ἤδη ὁ Κάλα-

μις, ὁ περιφημὸς καὶ ἀσφαλῶς πολὺ προσωπικὸς ἀλλὰ μέχρι τῆς στιγμῆς μᾶλλον ἀσύλληπτος καλλιτέχνης τῶν πρώτων κλασικῶν χρόνων (βλ. τελευταῖον Amelung, Arch. Jahrbuch 1926, 247 κέ.). Ἦτο κατὰ μεγίστην πιθανότητα Βοιωτὸς (Studniczka, Kalamis σελ. 38 κέ.) καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ εὐάριστον μὲ τὸν ἐκ λόγων καθαρῶς ἐσωτερικῶν συναγόμενον σικυωνοβιοτικὸν χαρακτῆρα τῶν ἔργων ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἐν ἄλλο του ἔργον, ὁ Ἑρμῆς Κριόφορος, τὸν ὁποῖον δυστυχῶς γνωρίζομεν πολὺ ἑλλιπῶς ἀπὸ μόνον τὸ καθ' ἑαυτὸ ἀναξιόλογον ἀντίγραφον Barracco (Collection Barracco π. 31. Studniczka ἔ. ἀ. π. 6. K.I.B.² 233, 3), προστίθεται καὶ

Εἰκ. 34.

Ἡλένηον ἀνάγλυφον Γλυπτοθ. Μονάχου ἀριθ. 187.

αὐτὸ ὡς ἐπιχειρήμα, διότι ἀφ' ἐνὸς συνεχιζει γνησίως βοιωτικὴν παράδοσιν (Buschor σελ. 31, Langlotz σελ. 48-50 καὶ 181 σημ. 40), ἀφ' ἐτέρου δέ, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἔχει ἀρκετὰ κοινὰ μὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ποσειδῶνος καὶ πάντως δὲν παρουσιάζει κανὲν στοιχεῖον ποῦ νὰ ἀποκλείη τὴν συσχέτισιν. Ἄλλ' ἀρχίζομεν πλέον νὰ παρασυρόμεθα εἰς ἔδαφος κάθε ἄλλο παρὰ στερεὸν καὶ διὰ τοῦτο προτιμῶ νὰ σταματήσω, ἀποσιωπῶν καὶ ἄλλας συσχετίσεις τὰς ὁποίας αἰσθάνεται κανεὶς τὸν πειρασμὸν νὰ κάμῃ καὶ αἱ ὁποῖαι ἐν μέρει ἔγιναν ἤδη ἀπὸ ἄλλους. Ἐπίσης ἐπανελημμένα ἔγιναν ἕως τώρα ἀπόπειραι νὰ συνδυασθοῦν αἱ ὄχι ἐλεύθεραι ἀντιφάσεις κρίσεις τῶν ἀρχαίων περὶ τῆς τέχνης τοῦ Καλάμιδος μὲ ὅ,τι μᾶς διδάσκουν τὰ εἰκαζόμενα ἔργα του εἰς μίαν λογικὴν καὶ πιθανὴν συνολικὴν

εικόνα· αλλά, όπως ήτο επόμενο δια τούς λόγους που είδαμεν εν αρχῇ, καμία ἀπὸ τὰς ἀποπείρας αὐτὰς δὲν ἱκανοποιεῖ. Καὶ ὁμολογῶ ὅτι καὶ τὸ νέον πρωτότυπον ἄγαλμα δὲν φωτίζει πολὺ περισσότερον τὰς κρίσεις τῶν ἀρχαίων. Ἐὰν ὅπως δῆποτε μείνη τελικῶς συνδεδεμένος ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου μὲ τὸ ὄνομα κάποιου καλλιτέχνου, π. χ. τοῦ Καλάμιδος, ὁ μόνος γόνιμος τρόπος διὰ νὰ συλλάβωμεν τὴν ἀτομικότητα τοῦ καλλιτέχνου αὐτοῦ θὰ εἶναι νὰ ξεκινήσωμεν ἀπὸ

Εἰκ. 35.

Πήλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθ. Μονάχου ἀριθ. 186.

ρίζω κανὲν τὸ ὁποῖον νὰ ἀνάγεται ἀσφαλῶς εἰς τὸ ἄγαλμά μας. Ἡ παγωνόφορος κεφαλὴ τῆς Villa Albani (E. A. 1109 - 1110. Joubin, Sculpt Gr. σελ. 104 σημ. 1. Buschor, Olympia σελ. 30) μοῦ φαίνεται, ἐφ' ὅσον ἤμπορῶ νὰ κρίνω ἀπὸ τὰς

τὸ νέον πρωτότυπον ἄγαλμα που ἀπεκτήσαμεν καὶ ποτὲ ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα ἢ ἀπὸ τὰς πληροφορίες καὶ τὰς κρίσεις τῶν ἀρχαίων.

*

Θὰ ἐπερίμενε κανεὶς κατ' ἀρχὴν ὅτι ἓνα τόσο σπουδαῖον ἔργον ἑνὸς ἀσφαλῶς περιφήμου καλλιτέχνου τῶν πρώτων κλασσικῶν χρόνων θὰ εἶχε κινήσει τὴν προσοχὴν τῶν ὑστέρων θαυμαστῶν τῆς τέχνης ἐκείνης (δι' αὐτὸ δὰ ἀκριβῶς ἠθέλησαν νὰ τὸ μεταφέρουν, ποιὸς ξέρει ποῦ) καὶ θὰ εἶχε ἴσως καὶ ἀντιγραφῇ προτοῦ ἐξαφανισθῆ εἰς τὸν βυθὸν τῆς θαλάσσης¹. Ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ εἰς ἀντίγραφα ὑλικῶν μας ἐγὼ τουλάχιστον δὲν συμβαίνει νὰ γνω-

¹ Τὸ ζήτημα τοῦ δυνατοῦ τόπου τῆς προελεύσεως τοῦ Ποσειδῶνος (πρβλ. J. H. St. 1929, 141) καὶ τῆς πιθανῆς χρονολογίας τοῦ ναυαγίου θὰ πραγματευθῶ ἰδιαιτέρως, ὅταν καθαρισθοῦν ἐντελῶς καὶ συγκολληθοῦν τὰ ἐν τῷ πυθμένι τῆς θαλάσσης εὐρεθέντα ἀγγεῖα καὶ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις των. Πρὸς τὸ παρὸν ἢ ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἀνήκουν εἰς ἑλληνιστικούς χρόνους ἀρκετὰ πρώτους. Ἐκτὸς τῶν διαφορῶν πιθανῶν ἢ ἀπιθάνων δυνατοτήτων, αἱ ὁποῖαι ἐσημειώθησαν ἤδη ὑπὸ ἄλλων, μνημονευτέα καὶ ἡ ἐνδειξις τῆς ἐπιγραφῆς *Inscriften v. Pergamon VIII, 1* σελ. 41 κέ. ἀρ. 50 (βάθρον ἀγάλματος μὲ ἐπιγραφὴν «ἐξ Ὁρεοῦ»), κατὰ τὴν ὁποῖαν, ἐπὶ Ἀττάλου τοῦ I πιθανῶς καὶ συνεπεία ἴσως τῆς ἀλώσεως τῆς πόλεως ὑπ' αὐτοῦ τὸ 200 π. Χ., μετεφέρθη εἰς Πέργαμον ἄγαλμα «ἐξ Ὁρεοῦ» ὅπως καὶ ἐκ τῶσων ἄλλων μερῶν (πρβλ. Lippold, *Koripen* σελ. 239 II σημ. 30).

φωτογραφίας, ὅτι παρουσιάζει πάρα πολὺ στενὰς ὁμοιότητας μὲ τὴν τοῦ Ποσειδῶνος, ὥστε θὰ ἔκλινα εἰς τὸ νὰ τὰς συσχετίσω ὡς πρότυπον καὶ ἀντίγραφον· εἶναι ὅμως φοβερὰ κακὰ διατηρημένη καὶ πολὺ ἄσχημα συμπληρωμένη, ὥστε χωρὶς αὐτοψίαν δὲν ἠμπορῶ τίποτε βέβαιον νὰ εἶπω.

Πιστεύω ὅμως ὅτι μίαν ἀπήχησιν, τουλάχιστον, ἀρκετὰ πιστὴν ἔχομεν εἰς ἄλλο μνημεῖον, ἐν πῆλινον ἀνάγλυφον τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου φέρον ὡς παράστασιν κεφαλὴν Ποσειδῶνος. Ἀποτελεῖ μέλος μιᾶς σειρᾶς ἐξ ὁμοίων ἀναγλύφων κοσμοῦντων ἄλλοτε τὰ φατνώματα τῆς ὀροφῆς μιᾶς ρωμαϊκῆς βίλλας εἰς τὸ Porcigliano (σημερινοὶ ἀριθμοὶ Γλυπτοθήκης 185-189. Furtwängler, Beschreibung d. Glypt.² σελ. 74 κέ. ἀριθ. 62-66. Hundert Tafeln π. 17. ἐδῶ εἰκ. 34-38)¹. Εἶναι κλασικιστικὰ προϊόντα τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου (Furtwängler, Gemmen III σελ. 350) καὶ εἰδικώτερον, νομίζω, τοῦ κλασικισμοῦ τοῦ κύκλου τῆς Ara Pacis, ἀποδίδουν δὲ—θὰ ἴδωμεν ἂν καὶ κατὰ πόσον πιστὰ—κεφαλὰς ἀγαλμάτων τοῦ αὐστηροῦ στίλ καὶ τῶν πρώτων κλασικῶν χρόνων. Τοῦτο δὲν εἶναι μοναδικὴ περίπτωσις· ἄλλο γνωστότατον παράδειγμα εἶναι τὸ ἐπὶ μαρμαρίνου φατνώματος ἐκ τοῦ Σεραπείου τῆς Μιλήτου ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς τοῦ Φιλησίου Ἀπόλλωνος τοῦ Κανάχου (Langlotz π. 22 e σελ. 46. Arch. Anz. 1911 σελ. 425 εἰκ. 5). Ποῦ κατεσκευάσθησαν τὰ τοιαῦτα πῆλινα φατνώματα δὲν γνωρίζομεν, πιθανώτατα βέβαια εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἴσως ἀρχικῶν τύπων ἐλληνικῶν, ἀλλ' ἴσως εἰσήγοντο ἐνίοτε καὶ ἔτοιμα ἐξ Ἑλλάδος².

Εἰκ. 36.
Πῆλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθ. Μονάχου ἀριθ. 189.

¹ Τὰς νέας φωτογραφίας χρεωστῶ εἰς τὴν φροντίδα τοῦ κ. Weickert, τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ καθηγητοῦ κ. Wolters.

² Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Κικέρων π. χ. παραγγέλλει εἰς τὸν φίλον του Ἀττικὸν νὰ τοῦ φέρῃ ἐξ Ἑλλάδος διὰ τὰ στολισμὰ τὴν βίλλαν του τοιαῦτα ἔργα τέχνης: «praeterea tyros tibi mando quos in tectorio

Ὅτι αἱ κεφαλαὶ εἶναι ἐλεύθεραι μεταπλάσεις κεφαλῶν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἀνεγνωρίσθη ἤδη πρὸ πολλοῦ καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν γυναικείαν κεφαλὴν ἀριθ. 187 ὠνομάσθη καὶ τὸ πρότυπόν της, ἡ «Ἀσπασία» (Furtwängler, Beschreibung² σελ. 75). Διὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 186 κεφαλὴν τῆς Ὀμφάλης εἶναι πολὺ ἀμφίβολον ἂν ἀνάγεται πραγματικὰ εἰς πρότυπον τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, ἐπειδὴ εἶναι ἐκ πνευματικῶν λόγων ἀπιθανώτατον ὅτι ἡ κλασσικὴ τέχνη παρέστησε ποτὲ τὸν θηλυκὸν Ἡρακλῆ

Εἰκ. 37.

Πήλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθ. Μονάχου ἀριθ. 188.

(πρὸβλ. Ashmole, Anc. Marbles Ince Blundell ἀρ. 94) καὶ ἀφοῦ μάλιστα ἡ κεφαλὴ αὐτῆ τῆς Ὀμφάλης ὁμοιάζει γενικῶς μετὰ τὴν ἄλλην τῆς «Ἀσπασίας» ἀρ. 187 τόσον, ὥστε δὲν εἶναι παράξενον νὰ ἐχρησιμοποίησεν ὁ ἀντιγραφεὺς ἓνα οἰονδήποτε γυναικεῖον τύπον τῆς πρωῒμου κλασσικότητος εἰς τὸν ὁποῖον νὰ ἐπέθεσεν σύμφωνα μετὰ τὸ ρωμαϊκὸν γοῦστο μίαν λεοντήν. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 189 πλάξ εἶναι συντεθειμένη εἰς νεωτέρους χρόνους ἐκ 2 διαφόρων πλακῶν, τοῦ κάτω τμήματος μιᾶς Ἀθηνᾶς καὶ ἑνὸς μικροῦ προσθίου τμήματος προσώπου ἀνδρικήσ κεφαλῆς (ἐπὶ τῆς εἰκόνας διακρίνεται καθαρὰ ὅτι ὅλον τὸ

ὑπόλοιπον εἶναι νεωτέρα συμπλήρωσις). Ἡ ἀπόδοσις τῆς κομμώσεως δὲν εἶναι ἐντελῶς κατανοητή, ὁ συνδυασμὸς τοῦ πλόκου μετὰ τοὺς ἄλλους ἐπὶ τοῦ μετώπου βοστρύχους κάπως ὑποπτος. Εἶναι δυνατὸν ὁ ἀντιγραφεὺς, ἂν πραγματικῶς ἐσκέφθη κάποιο ὠρισμένον πρότυπον, νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψει του π.χ. τὸν τύπον τοῦ Ἀπόλλωνος Pitti (Br. Br. π. 304. E. A. 208 - 9. Studniczka, Kalamis π. 10. Buschor Olympia σελ. 31), τὸν ὁποῖον ὁμως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν ἠκολούθησε πιστά.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 188 κεφαλὴ εἶναι πολὺ περίεργος λόγῳ τῆς κομμώσεώς της, ἡ ὁποία ἔχει συσσωρεύσει τρία εἶδη ἀρχαϊκῆς ἢ αὐστηρᾶς κομμώσεως, καὶ ἤδη ὡς ἐκ τούτου τοῦ γεγονότος πολὺ ὑποπτος· δὲν ὑπάρχει τουλάχιστον κανὲν πρωτότυ-

atrioli possim includere et putealia sigillata duo» (ad Atticum I 10, 3· πρὸβλ. v. Rohden - Winnefeld, Terakotten IV σελ. 11).

πον μνημεῖον ποὺ νὰ παρουσιάξῃ τὴν συσσώρευσιν αὐτὴν τῶν ἀρχαϊκῶν μοτίβων, ἢ ὁποία ἄλλωστε εἶναι καὶ λογικῶς ἀνόητος. Καὶ ὁ μὲν πλόκος καὶ οἱ ἐπὶ τοῦ μετώπου κοχλιοειδεῖς βόστρυχοι δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἰδιαίτερον, πολὺ περιέργως ὅμως εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον οἱ κάτωθεν τοῦ πλόκου βόστρυχοι συγκεντρώνονται ὀπισθεν καὶ δένονται εἰς ἓνα εἶδος κρωβύλου (τὸ τέλος του εἶναι νεωτέρα συμπλήρωσις, ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὴν εἰκόνα, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τοῦ σχοινίου εἶναι ἀρχαία, ὥστε ἡ συμπλήρωσις εἶναι πολὺ πιθανή). Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁμοιάζει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μὲ τὴν μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς κόμμωσιν τῆς μικρᾶς ὁμάδος τῶν σικελικῶν, πιθανώτατα, κεφαλῶν ποῦ ἐπραγματεύθη ὁ Amelung, Arch. Jahrbuch 1920 σελ. 49 κέ. π. IV-VI, Langlotz π. 22 I (πρὸς Buschor σελ. 31 — Original und Kopie — καὶ σελ. 38. Langlotz σελ. 42 καὶ σημ. 19). Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῆς κομμώσεως ταύτης εἶναι ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὸν κρωβύλον βόστρυχοι ἀρχίζουσι ἀκριβῶς ὀπισθεν τῶν ὠτων, ἀποχωρίζονται καθαρὰ ἀπὸ τῶν ἄλλων τριχῶν τῆς ὀπισθίας κόμης, τῶν ὁποίων οὐδαμοῦ ἀποτελοῦν συνέχειαν καὶ μετὰ τῶν ὁποίων δὲν συνενώνονται εἰς μίαν μᾶζαν, καὶ δένονται χωρὶς νὰ πίπτουν ἐπὶ τοῦ ἀχένους ἀλλὰ στέκονται ἀλύγιστοι μακρὰν αὐτοῦ· πῶς ἀκριβῶς κατορθώνοντο ταῦτα δὲν δυνάμεθα ἐντελῶς νὰ τὸ ἐννοήσωμεν. Ἐκ τῶν ἄλλων παραδειγμάτων ποῦ ἀναφέρει ὁ Langlotz, διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ κόμμωσις αὕτη δὲν εἶναι μοναδικὴ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν σικελικῶν κεφαλῶν, τὸ ἀγαλμάτιον τῆς Κοπεγχάγης (Rayet, Monuments de l'art antique I π. 22. Langlotz π. 17 σελ. 52) ἔχει κόμμωσιν διαφορητικὴν παρὰ ἐκεῖναι, ἔχει δηλαδὴ τὸν συνήθη ἀρχαϊκὸν «θυλάκον» (Haarbeutel) ὁ ὁποῖος σχηματίζεται ἀμέσως ὑπὸ τὴν συγκρατοῦσαν τὰς τρίχας ταινίαν ἐξ ὀλοκλήρου τῆς μάζης αὐτῶν καὶ καταπίπτει ἐπὶ τοῦ ἀχένους (περίπου ὅπως π. χ. εἰς τὸν Ἀπόλλωνα Piombino K.i.B.² 221, 1)· τοιαύτην δὲ κόμμωσιν ἔχει, φαίνεται, καὶ ἡ τερακόττα τῆς Κοπεγχάγης Ny - Carlsberg J IV 11681 (φωτογραφίαν τῆς χρεωστῶ εἰς τὸν Langlotz), ἢ τοῦ Λούβρου Monum. Piot IV π. 18, ἑτέρα τοῦ Λούβρου M.N.C. 235 (τὴν γνῶσιν τῆς ὑπάρξεώς τῆς χρεωστῶ εἰς τὸν Langlotz, φωτογραφίαν εἰς τὸν κ. Jacobsthal) καὶ ἡ τῆς συλλογῆς Loeb, Sieveking, Terrakotten I π. 15, 1. Εἰς ταῦτα τὰ παραδείγματα προσθετέα καὶ ἡ ἐκ Ραμνοῦντος κεφαλὴ τοῦ E.M. Ἀθηνῶν (E. A. 1266-7. Buschor σελ. 29, ἐνταῦθα ἄνω σελ. 86), ὠραῖον πρωτότυπον τῶν χρόνων τῶν Τυραννοκτόνων, μολονότι ἐδῶ τὸ τέλος τοῦ «θυλάκου» δὲν σώζεται· ὥστε αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ ταυτισθοῦν ὡς πρὸς τὴν κόμμωσιν μὲ τὰ πραγματικῶς παράμερα ἀπομένοντα σικελικὰ κεφάλια. Περισσότερον ὁμοιάζει μὲ αὐτὰ ἡ κόμμωσις χαλκίνου ἀγαλματίου τῆς Κων/πόλεως (Br. Br. Text zu Taf. 698 εἰκ. 17-19. Langlotz σελ. 179 σημ. 19), τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ κρωβύλος στέκεται ἀλύγιστος ὑψηλὰ καὶ μακρὰν τοῦ ἀχένους, διότι ἄλλως ἡ κόμη τοῦ ἀγαλματίου ἔχει πολὺ περιληπτικὰ ἀποδοθῆ· ἀλλὰ ἡ ἐκ τῶν εἰκόνων ἐντύπωσις εἶναι ὅτι καὶ

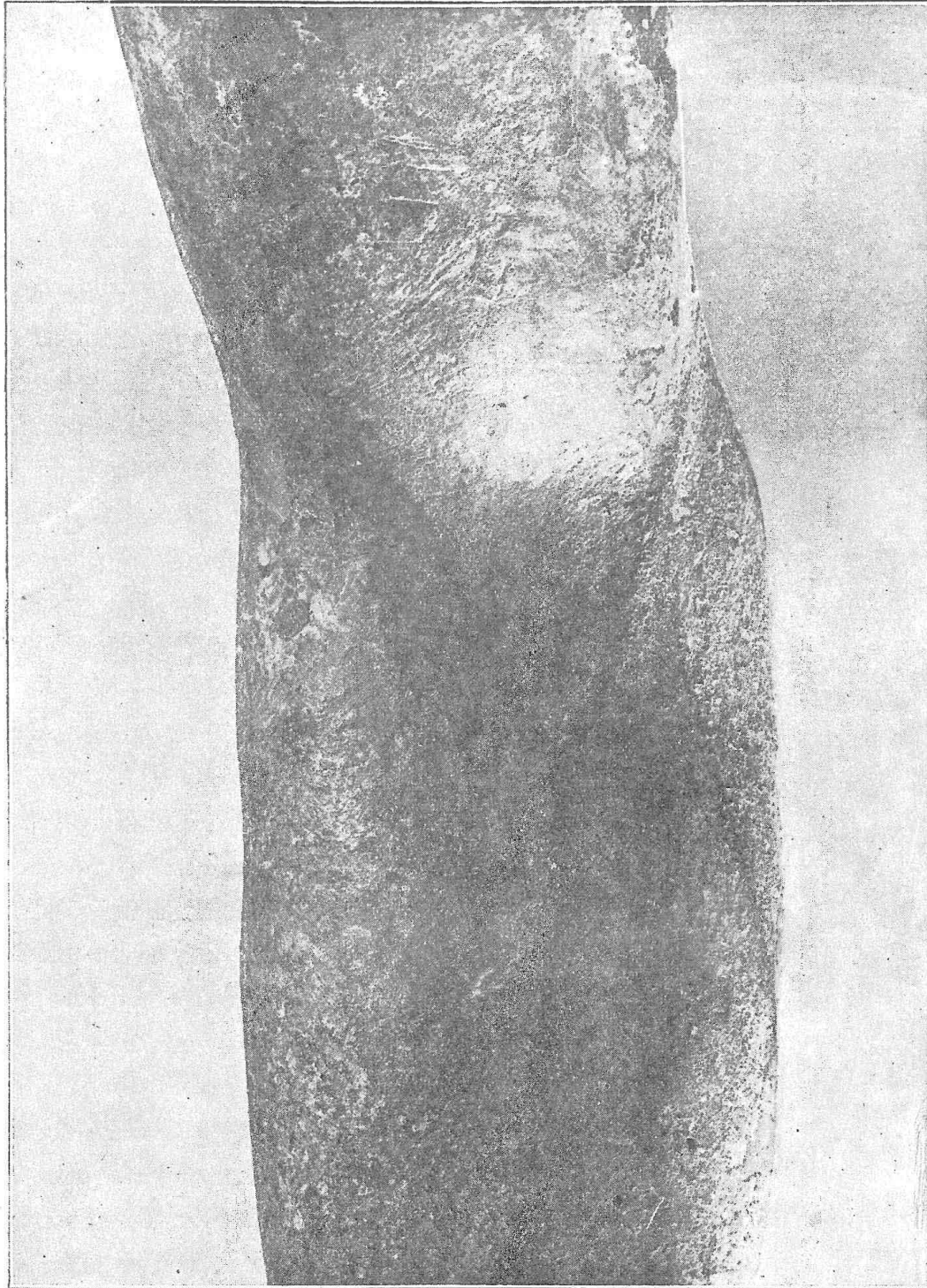
ἐδῶ ὁ κρωβύλος ἀποτελεῖται ἐκ τῆς μάζης ὅλης τῆς κόμης καὶ ὄχι μόνον ἐξ ὠρισμένων βοστρύχων παρὰ τὰ ὦτα, ὅπως εἰς τὰ σικελικὰ ἐκεῖνα. Ποίαν ἐξ ὅλων αὐτῶν τῶν ἀποχρώσεων ἐννοεῖ ὁ κατασκευαστὴς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 188 πηλίνου ἀναγλύφου τοῦ Μονάχου; εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ τὸ εἴπωμεν, διότι μὲ τὸ νὰ προσθέσῃ ἀνοήτως καὶ τὸν πλόκον ἐσκότισε τὴν γένεσιν τοῦ κρωβύλου· ἐνδέχεται ἀκρι-

Εἰκ. 38. Πήλινον ἀνάγλυφον Γλυπτοθήκης Μονάχου ἀριθ. 185.

βῶς λόγῳ τῆς σπανιότητός της νὰ ἐννοῆ τὴν εἰδικὴν ἐκείνην κόμμωσιν τῶν σικελικῶν κεφαλῶν· ἀλλ' ἤμπορεῖ καὶ νὰ μὴν ἐννοῆ τίποτε ἄλλο παρὰ τὸν συνήθη ἀρχαϊκὸν «θύλακον» τὸν ὁποῖον πρὸ ὀλίγου εἶδομεν, δηλαδὴ τὸ ἴδιον πρᾶγμα ποὺ παριστάνει καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ ἀρχαῖστικοῦ προστομαίου φρέατος τοῦ Museo Capitolino ὡς κόμην τοῦ Ποσειδῶνος του (S. Jones, Mus. Capitol. π. 29, 31 B 5) ἢ τοῦ κλασσικιστικοῦ χαλκίνου ἀγαλματίου τῆς Νεαπόλεως Arch. Anz. 1930 σελ.

398 εἰκ. 43. Ὅπωςδήποτε εἶναι φανερόν ὅτι καὶ ἂν ὑποτεθῆ ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν ἀναγλύφων τοῦ Μονάχου ἢ ἡ πηγὴ του εἶχε διὰ τὴν πλάκα 188 ὠρισμένον πρό-

Εἰκ. 39. Λεπτομέρεια τοῦ δεξιοῦ βραχίονος τοῦ Ποσειδῶνος.

τυπον τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, εἰργάσθη ὅμως ἔτσι ὥστε εἶναι πολὺ δύσκολον τώρα νὰ τὸ ταυτίσωμεν ἢ καὶ ἀπλῶς νὰ εὗρωμεν τὰ γνήσια στοιχεῖα τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Τὰ ἀνωτέρω κάμνον βέβαια καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ποσειδῶνος τῆς σειρᾶς (ἀριθ. 185, εἰκ. 38) κατ' ἀρχὴν ὑποπτον, ἀλλ' ὅμως, νομίζω, ἀδίκως. Ἡ κεφαλὴ

εἶναι κλασικιστική φυσικά· βλέπει τὴν κλασικὴν τέχνην μὲ τὰ μάτια τῶν αὐγουσטיῶν χρόνων, εἰς τὰς τριγὰς δίδει κινητικότητα καὶ καλλιγραφικὸν τέλος, τὸ στόμα τὸ ἀνοίγει ἑλαφρὰ ὅπως ὁ Ἀσπασίος τὸ στόμα τῆς Παρθένου ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ λίθου του· ἄλλως ὅμως κάμνει γενικῶς καθαρὰν ἐντύπωσιν, ὅπως καὶ ἡ «Ἀσπασία» τῆς σειρᾶς, καὶ δὲν παρουσιάζει ὑπόπτους συμφυρμούς. Τώρα δὲ

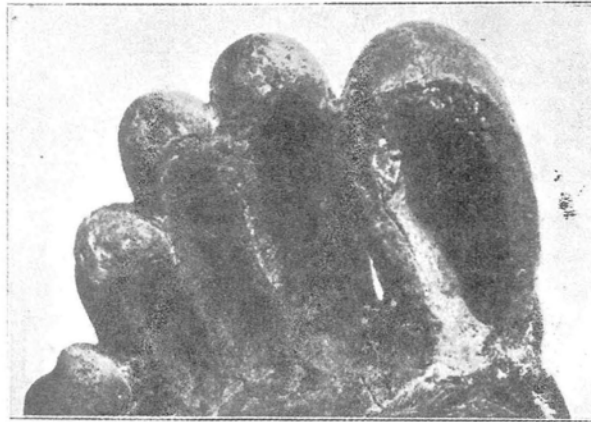
Εἰκ. 40. Δεξιὸς ποὺς Ποσειδῶνος.

μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Ἀρτεμισίου ἡ μεγάλη ὁμοιότης κτυπᾷ πλέον εἰς τοὺς ὀφθαλμούς· πράγματι, πλὴν τῶν κλασικιστικῶν στοιχείων, ἀντικειμενικὴν διαφορὰν δὲν ἔχει καμμίαν ἐκτὸς ὅτι τὸ αὐτὸ εἰς τὸ ἀνάγλυφον σκεπάζεται ἀπὸ τὴν κόμην. Ἀντιθέτως ὅμως ἔχει πολὺ χαρακτηριστικὰς ὁμοιότητας εἰς τὴν κόμμωσιν: ἡ διαδρομὴ τῶν πλόκων, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀνέρχονται ἐκ τῆς ρίζης τῆς κόμης αἱ τρίχες πρὸς τὰ ἄνω ὑπὸ τοὺς πλόκους, ὁ κυματισμὸς καὶ διχασμὸς τῶν ἐκ τοῦ κρανίου πρὸς τοὺς πλόκους καὶ τὰ ὄπα κατερχομένων τριχῶν εἶναι τόσον ὁμοιαῶστε, ἀφοῦ δὲν ἐπανευρίσκονται εἰς κανὲν ἄλλο ἄγαλμα μὲ τοιαύτην κόμμωσιν καὶ ἀφοῦ εὐρίσκομεν τώρα ἐν πρωτότυπον ἄγαλμα πού ἔχει ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, δὲν ἐννοῶ διατι πρέπει νὰ χωρίσωμεν τὰ δύο μνημεῖα.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη βέβαια ὁ κατασκευαστὴς ἀκριβῶς τῶν πηλίνων τούτων ἀναγλύφων ἢ καλύτερον τῆς μήτρας ὁπόθεν ἐχύθησαν αὐτὰ νὰ εἶδε τὸ ἴδιον τὸ ἄγαλμά μας· ὁ «τύπος» των, πού μπορεῖ καὶ νὰ εἰσῆχθῃ ἐξ Ἑλλάδος (βλ. ἄνω σελ. 94 σημ. 1), ἐνδέχεται νὰ ἔγινε ἐπὶ τῇ βάσει ἢ ἀμέσως τοῦ Ποσειδῶνος ἢ ἄλλου ὀλογλύφου ἀντιγράφου του — τὸ τελευταῖον μάλιστα τοῦτο πρέπει ὑποχρεωτικὰ νὰ παραδεχθῶμεν ἂν ἐξακριβωθῇ ὅτι τὸ ναυάγιον ἔγινεν ἀρχετὰ ἐνωρὶς κατὰ τοὺς μέσους ἐλληνιστικοὺς χρόνους (βλ. ἄνω σελ. 95 σημ. 1). Τὸ γεγονὸς ὅμως τῆς (ἐμμέσου

μᾶλλον παρὰ ἀμέσου) ἀναγωγῆς τῆς ἀναγλύφου κεφαλῆς τοῦ Μονάχου εἰς τὸν νέον Ποσειδῶνα νομίζω ὅτι δὲν ἤμπορεῖ νὰ κλονισθῇ, διότι θὰ ἦτο περιεργος καὶ **μοναδική** σύμπτωσης ἂν ὁ ρωμαῖος ἀντιγραφεὺς μεταπλάττων μίαν κεφαλὴν τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἢ, ἀκόμη χειρότερον, ἀνακατώνων διάφορα κλασσικά στοιχεῖα ἐπετύγχανε ἀποτέλεσμα σχετικῶς τόσον καθαρὸν καὶ τὸ ὅποῖον νὰ ὁμοιάζῃ ἀντικειμενικῶς τόσον καταπληκτικὰ μὲ ἓν πρωτότυπον ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος.

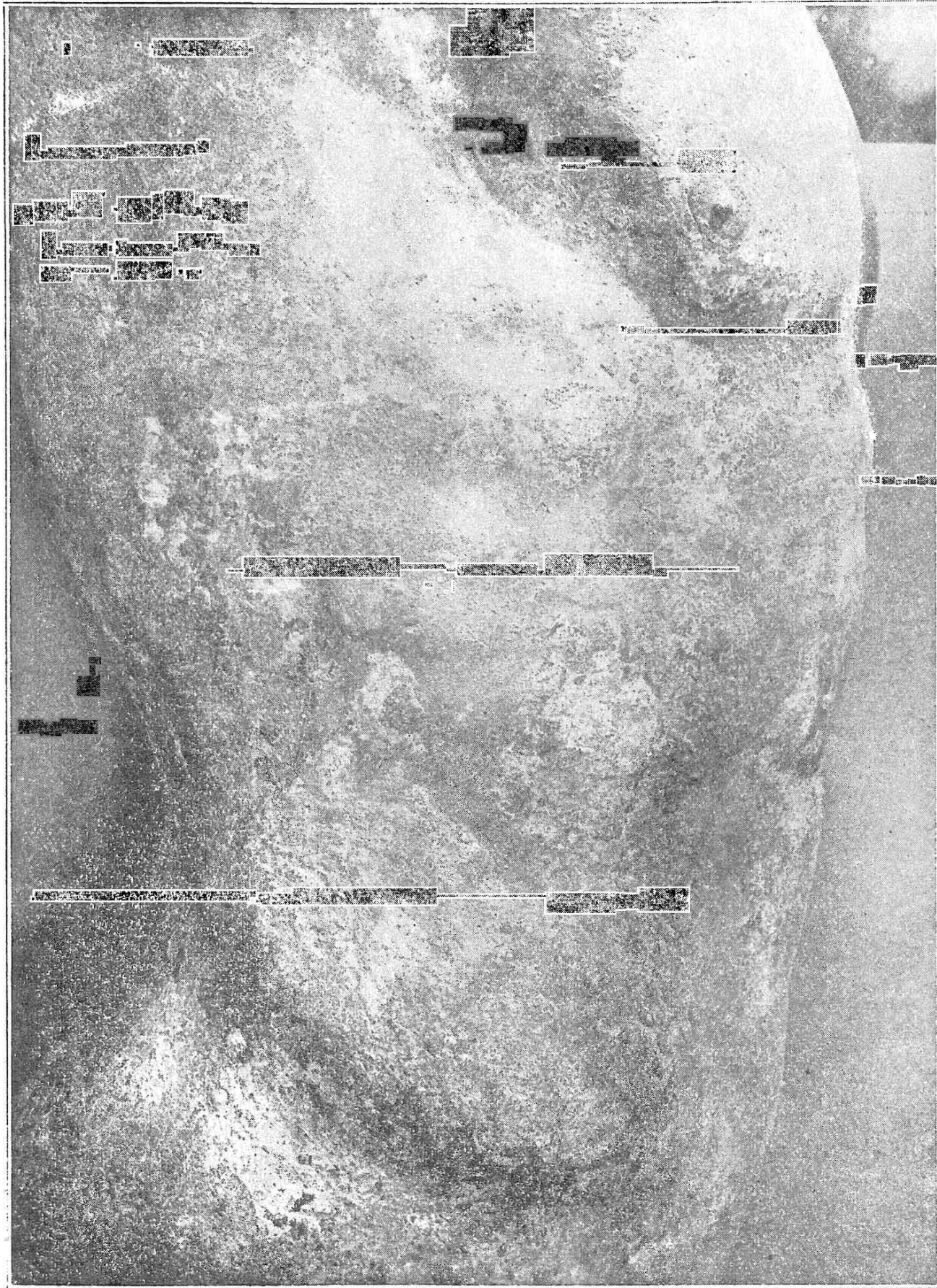
Ἄλλο ζήτημα εἶναι βέβαια ἂν τὸ πρωτότυπον ἄγαλμα ποὺ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου ἀπηχεῖ ἦτο ἀρχικῶς πράγματι Ποσειδῶν, διότι ἐκ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου συμβόλου δὲν ἤμπορεῖ **κατ' ἀρχὴν** νὰ συναχθῇ τίποτε ὡς πρὸς τὸ πρωτότυπον. Εἶναι γνωστὴ ἡ αὐθαιρεσία τῶν ρωμαίων ἀντιγραφέων εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἐντὸς τῆς σειρᾶς μας δὲ εἶδομεν ἀνωτέρω ἓν πιθανὸν τοιοῦτον παράδειγμα, τὴν Ὀμφάλην. Καὶ ἐπανερχεται μὲν ἡ ἰδία κεφαλὴ ὡς Ποσειδῶν ἐπὶ τοῦ γεγλυμμένου λίθου Furtwängler, Gemmen π. 40, 4, ἐπὶ ἑνὸς ὁμοίου τοῦ Μονάχου (Münchner Jahrbuch 1923 Neuerwerbungen σελ. 179, Taf. B ἀριθ. 9) καὶ ἴσως

Εἰκ. 41. Δεξιὸς ἄκρος ποὺς Ποσειδῶνος, ἐκ τῶν κάτω.

καὶ ἐπὶ ἄλλων τοιοῦτων μνημείων· ἀλλὰ τὴν ἐπανευρίσκομεν ὁμοίαν περιῖπου (πλὴν ὡς πρὸς τοὺς ἐπὶ τοῦ αὐχένος ἐλευθέρως πίπτοντας βοστρύχους) καὶ ἄνευ συμβόλου εἰς λίθους τοῦ Βρετ. Μουσείου (Catal. of the engr. Gems a. Cameos ἀριθ. 1553 - 4 π. XXI, ὅπου ἐρμηνεύεται ὡς Διόνυσος) καὶ ἐπὶ ἑνὸς λίθου τοῦ Βερολίνου (Furtwängler, Beschr. d. Geschnitt. Steine ἀριθ. 4820 π. 25, ὅπου μετ' ἀμφιβολίας ἐρμηνεύεται ὡς Ζεὺς). Ἐπὶ μιᾶς δὲ ἀρχιτεκτονικῆς τετρακότας τοῦ Museo Nazionale τῆς Ρώμης (ἀριθ. 62746) φερούσης τέσσαρας προτομὰς θεῶν, προστύχου ἄλλως, ἐπαναθλέπομεν ἀμελέστερον ἀποδοδομένον τὸν τύπον τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς κεφαλῆς ἐπὶ προτομῆς ἱματιοφορούσης τὴν ὁποίαν τὴν φορὰν αὐτὴν τὸ σκηπτρον χαρακτηρίζει ἀσφαλῶς ὡς Δία (v. Rohden-Winnefeld, Terrakotten IV CXIV 3. Helbig³ 1685). Συνεπῶς ἡ αὐθαιρεσία καὶ ἀναξιοπιστία τῶν δευτερευόντων τούτων ρωμαϊκῶν ἔργων εἰς τὰ σύμβολα φέρει εἰς τὸ λογικὸν συμπέρασμα ὅτι διὰ τὸ ζήτημα τῆς ὀνομασίας τοῦ ἀγάλματός μας ὀλίγα πράγματα διδάσκουν. Ἐν τούτοις νομίζω ὅτι τὸ καθ' ἑαυτὸ ὄχι πολλῆς πίστεως ἄξιον ἀνάγλυφον τοῦ

Μονάχου, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἀνάγεται εἰς τὸν τύπον τοῦ ἀγάλματός μας (θὰ ἦτο ὑπερβολικὸν νὰ δεχθῶμεν δύο ἐντελῶς ὅμοια ξεχωριστὰ ἀγάλματα Διὸς καὶ

Εἰκ. 42. Πλαγία ὄψις κορμοῦ Ποσειδῶνος.

Ποσειδῶνος τῆς αὐτῆς ἐποχῆς), προστιθέμενον εἰς τὰς ἄλλας ἐνδείξεις πού ἀνεφέρ-
ραμεν ἀνωτέρω δὲν στερεῖται κάθε σημασίας διὰ τὸ ζήτημα ἂν τὸ ἄγαλμα εἶναι
Ζεὺς ἢ Ποσειδῶν. Ἄλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν εἶναι ὅλως διόλου ἀσήμαντον

κέρδος ὅτι κατέχομεν μίαν ἀπήχησιν τοῦ ἀγάλματός μας εἰς τὴν ὑστερωτέραν κλασικιστικὴν τέχνην καὶ ὅτι μπορούμεν εἰς μίαν ἀκόμη, ἔστω καὶ δευτερεύουσαν, περίπτωσιν νὰ μετρήσωμεν πῶς οἱ ἀντιγραφεῖς ἐχρησιμοποίησαν τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα ¹.

*

Ἔτσι λοιπὸν ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου ἀποτελεῖ ἓνα πολύτιμον κομμάτι τῆς τέχνης τοῦ 5^{ου} αἰῶνος καὶ μᾶς κάμνει γνωστήν, κυρίως τώρα πρώτην φορὰν, μίαν σπουδαίαν καλλιτεχνικὴν προσωπικότητα. Ἄς κοιτάξωμεν ἄλλην μίαν φορὰν τὸ ἄγαλμα προτοῦ νὰ τὸ ἀποχαιρείσωμεν. Στέκεται εὐσταθῶς, ἀλλὰ ἡ στάσις του περιέχει ἓν δυνάμει καὶ περαιτέρω ἐνέργειαν· ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του εἶναι καθαρὰ καὶ ἀπλῆ, δὲν ἐκφράζεται ὅμως μὲ ἀλύγιστον μαθηματικὸν φανατισμὸν, ἀλλὰ ζωντανεύεται μὲ κάποιαν ρευστότητα γραμμῶν· ἡ κίνησις του ἔχει ὀρμὴν ποῦ μετριάζεται ἀπὸ κάποιο ἐσωτερικὸν βᾶρος καὶ ζύγισμα, ἔχει ἐσωτερικὴν ἐνόητα ἢ ὁποία ὑποτάσσει εἰς ἑαυτὴν ὅλα τὰ μέλη, μίαν ἀνάτασιν ποῦ μᾶς σύρει πρὸς τὰ ἐπάνω· πηγάζει ὀλόκληρος ἀπὸ ἓνα μεγαλοπρεπὲς πλάτος ὑπάρξεως πνευματικῆς καὶ μορφικῆς· ἡ πλαστικὴ σύλληψις τῆς μορφῆς δὲν εἶναι μόνον θεμελιώδης ἀρχὴ καὶ γενικὸν πλαίσιον, ἀλλὰ καὶ χαρίζει εἰς τὰς ἐπιφανείας — πάντοτε ἐκ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω, εἰς διάκρισιν ἀπὸ παλαιότερων φάσεων — μέγαν πλοῦτον πλαστικῶν λεπτομερειῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, μὲ τὴν εἰδικὴν μορφήν ποῦ ἔχουν εἰς τὸν Ποσειδῶνα, τὸν ἀπομακρύνουν χρονικῶς καὶ τοπικῶς ἀπὸ τὴν ἄλλην κολοσσιαίαν δημιουργίαν τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῆς Ὀλυμπίας (ἔστω καὶ ἂν μερικὰ εὐρίσκονται ἤδη εἰς αὐτὰ) καὶ τὸν φέρουν πλησιέστερον πρὸς ἓνα ἄλλον κόσμον, πρὸς τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα καὶ τὸν Παρθενῶνα. Δὲν ταυτίζεται ὅμως ὁ Ποσειδῶν ἀπολύτως μὲ αὐτὰ· καὶ θὰ ἀναφέρωμεν ἐδῶ, ἐκτὸς τῶν λόγων ποῦ εἶδαμεν προηγουμένως, καὶ ἓνα ἄλλον ἀκόμη· ἡ κάπως βασανιστικὴ καὶ ἀρκετὰ φανερὰ προσήλωσις τοῦ τεχνίτου τοῦ εἰς τὰ μορφικὰ προβλήματα, ὁ ἐλαφρὸς δηλαδὴ φορμαλισμὸς τοῦ, ἡ ματιὰ του ἢ ὁποία βλέπει μὲν εὐρέως ἀλλὰ προσέχει ἐξαιρετικὰ καὶ τὴν λεπτομέρειαν καὶ τὴν ἐξεργάζεται μὲ καταφανῆ ἰδιαιτέραν ἀγάπην, δείχνουν νοσηροπρίαν κάπως περισσότερον παλαικὴν καὶ ὄχι ἀττικὴν· ὁ καλλιτέχνης αὐτὸς θὰ ἦτο πολὺ ὑπερήφανος διὰ τὴν ὑπομονητικὴν καὶ ἐπιμελῆ ἐργασίαν του, διὰ τοὺς

¹ [Τοῦ βιβλίου τοῦ L. Curtius, Zeus und Hermes, 1931, λαμβάνω γνώσιν κατὰ τὰς διορθώσεις μόνον, ὥστε δὲν ἔμπορῶ πλέον νὰ συζητήσω εἰς τὸ κείμενον τὴν ἐνδιαφέρουσαν γνώμην του σελ. 7-14· κατὰ ταύτην ἡ κεφαλὴ τῆς Γλυπτοθήκης Ny - Carlsberg, Arndt πίν. 15, τῆς ὁποίας διαπιστώνει τρία ἀντίγραφα, εἶναι ἡ ἰδιόχειρον ἔργον τοῦ τεχνίτου τοῦ Ποσειδῶνος μας ἢ ἐνὸς συντρόφου τοῦ ἐργαστηρίου του. Δυστυχῶς δὲν ἔμπορῶ νὰ ποδεχθῶ τὴν γνώμην αὐτὴν· διότι καὶ ἂν ἡ κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης ἦτο ἀναμφισβητήτως πρωτότυπος ἐργασία τοῦ 5^{ου} αἰῶνος, πρᾶγμα ποῦ δὲν τὸ πιστεύω, ἀνήκει ὅμως ἀσφαλῶς εἰς τὸ ἀττικὸν ἐργαστήριον (ἐνθυμίζει ἔργα ὅπως ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀκροπόλεως 699, Schrader, Phidias εἰκ. 113 κέ.), ὅπου ὁ Ποσειδῶν, ἐπίσης ἀσφαλῶς, δὲν ἀνήκει].

σοφούς και άκλονήτους ύπολογισμούς του ή, όπως και ό πιθανώτατα συμπατριώτης του Πίνδαρος, δια τήν «μελέταν» και τήν «καρτεράν μέριμνάν» του (Νεμ. 6, 54. Ίσθμ. 8, 13).

Πρέπει νά προσπαθήσωμεν (οί περισσότεροι βέβαια με τήν διανόησίν μας μόνην και όλίγοι μόνον με όλόκληρον τό είναι των) νά βυθισθώμεν εις τόν κόσμον τών παλαιών εκείνων δημιουργών και νά έννοήσωμεν τήν θετικήν σχέσιν των με τήν ζωήν και τήν θετικήν προσφοράν των εις αύτήν, τό τί δηλαδή ήθέλησαν νά έκφράσουν και πώς τό εξέφρασαν, έχοντας πάντοτε εις τόν νούν μας τό ένιαϊον τής καλλιτεχνικής δημιουργίας (βουλήσεως και δυνάμεως) και τήν στενήν συνάρτησίν της με τήν υπόλοιπον ζωήν. Ό ασφαλέστερος τρόπος νά παραγνωρίσωμεν τό έργον έντελώς θα ήτο νά κομματιάσωμεν τήν έσωτερικήν καλλιτεχνικήν λειτουργίαν, θεωρούντες π. χ. ως θεμελιώδη τάσιν της τήν εξέλιξιν προς τήν φυσικότητα και προσθέτοντες έπειτα εις αύτήν έκ τών έξω διαφόρους άλλας τεχνικάς ικανότητας και ιδιότητας έξιδανικεύσεως κ.τ.τ., και νά έπαναλάβωμεν ό,τι έλεγαν κάποιοι άρχαιοι τεχνοκρίται του έλληνιστικού νατουραλισμού ή του ρωμαϊκού ίμπρεσιονισμού δια τά φειδιακά έργα: «έχει τι και *μεγαλειόν* και *άκριβές άμα*»¹ — άφ' ένός μεγαλοπρέπεια, άφ' έτέρου φυσικότης!

Ότι όμως, πέραν τών άρχαιολογικών τούτων συλλογισμών, ό Ποσειδών είναι ένα μεγάλο έργον τέχνης βαθύτατα ειλικρινές, ότι ό καλλιτέχνης που έπλούτισε τήν ζωήν μας με ένα κορμί όπως του πίνακος 3 είναι μεγάλος πλάστης, τουτο τό αισθάνεται κανείς και τό ζή μάλλον παρ ό τό δείχνει με λόγια.

X. I. ΚΑΡΟΥΖΟΣ

[Τάς φωτογραφίας τών πιν. 1-5, τών πλείστων έν τή κειμένφ άπεικονιζομένων λεπτομερειών του άγάλματος και όλων τών χαλκίνων άγαλματίων του Έθν. Μουσείου έκαμε ό έν Αθήναις Γερμανός φωτογράφος κ. H. Wagner].

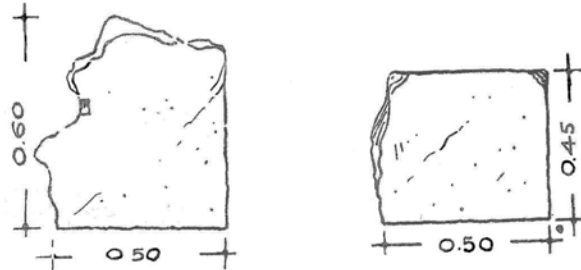
¹ [Δημητρίου] «περί έρμηνείας» 14. Overbeck Schriftquellen 79f. (Πρβλ. Schrader, Phidias σελ. 35).

ΑΝΑΘΗΜΑ [ΚΟΡΩ]ΝΕΩΝ ΕΝ ΘΗΒΑΙΣ

Ο ΛΕΥΚΙΟΣ ΜΟΜΜΙΟΣ ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑ.

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1929 ἔν τινι τῶν στενῶν ὁδῶν τοῦ νοτίου μέρους τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν παρὰ τὸ μικρὸν ἐκκλησίδιον τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, πρὸ τοῦ ὁποίου συνελέγησαν καὶ βυζαντιακοὶ λίθοι, ἐξήγαγον ἐκ τῶν χωμάτων τῆς ὁδοῦ μόλις ὄρατὸν λίθον μέλανα ἐνεπίγραφον, οὗ ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ καὶ ἡ ὀπισθεν εἶνε ἀποκεκρουμέναι καὶ ἐλλιπεῖς.

Ὁ μέλας ἢ βαθυκύανος λίθος, οὗ ἡ χρῆσις ἦτο συνήθης ἐν τοῖς παλαιοῖς χρόνοις ἐν Βοιωτίᾳ, κυρίως δὲ κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα καὶ πέραν, καταφανῶς δὲ σπανία τὸν Δ΄ καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Δ΄ αἰῶνος πρὸς τε ἐπιτάφια καὶ πρὸς ἀναθηματικά μνημεῖα, εὑρίσκεται μὲν, ὡς ἔγραψα ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1920, σελ. 1, ἐν πάσῃ τῇ Ταναγραϊκῇ, τῇ Θηβαϊκῇ καὶ τῇ Πλαταϊκῇ χώρᾳ, ἀλλ' ἐγγὺς τῶν Θηβῶν εὑρηται ἀρχαῖον λατομεῖον τοιοῦτου λίθου ἐν θέσει Κοτσιλιά, ἣτις, κειμένη πέραν τῆς θέσεως Περιστεριῶνας εἶνε προσήλιον μέρος τοῦ ΒΔ ἀπέναντι τῶν Θηβῶν μείζονος λόφου ἢ ὄρους Κότσικας ἀνήκον τῇ κοινότητι Βαγίων

Εἰκ. 1. Α. Κάτωψις καὶ πρόσοψις τοῦ λίθου τοῦ ἀναθήματος τῶν [Κορω]νέων ἐν Θήβαις.

καὶ προσιτὸν ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν κλιτὸν τοῦ Κότσικα ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

Ἐνταῦθα, ὡς μ' ἐβεβαίωσαν, ὑπάρχουσι λελατομημένοι πάλαι τοιοῦτοι λίθοι μὴ ἀποκομισθέντες, καὶ ἐγγὺς αὐτῶν αἱ θέσεις τῆς ὀρύξεως ὡς καὶ ἡ προπαρασκευὴ τῶν ὀπῶν πρὸς ἐνθεσιν σφηνῶν χάριν ἐξορύξεως ἄλλων. Συνήθως ἔχομεν πλάκας ἐκ τοιοῦτου λίθου μεταβληθείσας εἰς στήλας ἐπιταφίους, ὧν πολλαὶ ἐν τῷ μουσεῖῳ Θηβῶν καὶ τῷ τῆς Τανάγρας, ἀλλὰ καὶ βάρθρα ἀναθημάτων εἶνε πολλὰ (πρβλ. π. χ. Κεραμοπούλλου *Θηβαϊκὰ* σελ. 401 σημ., 476 σημ.).

Ὁ εὑρεθεὶς νῦν λίθος (εἰκ. 1 καὶ 2) ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας πρὸς ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ κρημοῦ τῆς αὐτόθι θραύσεως καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ μὲν τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς 0.35 μ. ἀπὸ δὲ τῆς δεξιᾶς 0.40, ἔχει ὀπὴν βάρθ. 0.09 μήκ. 0.05 καὶ πλάτ. 0.04, ἀλλὰ τὸ πλάτος ἠδύνατο νὰ εἶνε μείζον οὐχὶ ὅμως εἰς σχῆμα πέλματος ποδός. Δύο εἶνε αἱ ἐπιγραφαί, ἃς φέρει, ἀμφότεραι ἐπὶ τῆς προσόψεως ἢ ἄνω εἶνε

που. Οἱ μέλανες οὗτοι λίθοι τῆς Βοιωτίας, ἐνέχοντες πυρίτιον, πάσχουσι φθορὰς ἐκ τῆς ἐνώσεως τοῦ πυριτίου μετὰ τοῦ ὀξυγόνου τῆς ἀτμοσφαίρας. Ἐντεῦθεν παράγονται αὐλακες, ἅς ἐπιτείνει τὸ ἐπιρρέον ὕδωρ. Τοιαύτην αὐλακα εἶχεν ἤδη παλαιὰν ὁ λίθος τοῦλάχιστον μίαν, ἐκείνην δηλ., ἣτις ἠνάγκασε τὸν χαρακτήρα τῆς β' ἐπιγραφῆς νὰ χαραῖξῃ τὸ Ω τοῦ ΡΩΜ χαμηλότερον τοῦ δέοντος.

Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ δύναται, νομίζω, νὰ συμπληρωθῇ ἀσφαλῶς (πρβλ. IG VII 2478, 2478α) **Λεύκιος Μόμμιος Δε]υκίου, στρατηγὸς ὑπατος Ῥωμαίων Ἀπόλλων[ι**. Ἐὰν δὲ ἤρχετο ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου τοῦ λίθου καθὼς καταλήγει εἰς τὸ δεξιόν, τότε παρέχει τὸ πιθανὸν πλάτος τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς καὶ δίδει βᾶσιν πρὸς συμπλήρωσιν τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς. Τὰ ἐλλείποντα πρὸς ἀριστερὰ 16 γράμματα τῆς δευτέρας ἐπιγραφῆς ἀπαιτοῦσιν ἕκτασιν 0.20 - 0.22 μ. Τόσην ἕκτασιν τοῦλάχιστον πρέπει νὰ προσθέσωμεν εἰς τὸν β' καὶ γ' στίχον τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς, οἵτινες, ὅσον σφίζονται, εἶνε ἰσομήκεις πρὸς τὴν β' ἐπιγραφὴν. Ὁ πρῶτος στίχος εἶνε περισσότερον βεβλαμμένος, ἂν δέ, ὡς εἶνε εὐλογον, συμπληρώσωμεν ἐν ἀρχῇ [ΑΠΟΛΛΟΝΙ], τότε τὰ τρία πρῶτα γράμματα ΑΠΟ πίπτουσιν ἐπὶ τῆς συμπληρωτέας τῶν 0.20 μ. ἐκτάσεως· ἀλλὰ διὰ τούτων δὲν καλύπτονται τὰ 0.22 μ., ὥστε ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ δὲν ἤρχιζεν ἐγγὺς τοῦ ἀριστεροῦ χεῖλους τῆς ἐνεπιγράφου πλευρᾶς. Ἀξιοσημείωτον εἶνε, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη διαιρεῖται εἰς τρία, ὅσοι καὶ οἱ στίχοι, νοητικὰ μέρη κατὰ τὸ περιεχόμενον: ὁ πρῶτος στίχος περιέχει τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, ᾧ γίνεται ἡ ἀνάθεσις, ὁ δεύτερος τὴν χρονολογίαν τῆς ἀναθέσεως (ἐπὶ τίνος ἄρχοντος) καὶ ὁ τρίτος τὸ ὄνομα τῶν ἀναθετῶν. Ἐπειδὴ εἰς τὸ τέλος ἕκαστος στίχος καταλήγει ἐκεῖ, ὅπου ἀπαιτεῖ τὸ νόημα αὐτοῦ, ἐν ᾧ τὰ γράμματα, χωρὶς νὰ εἶνε στοιχηδόν, εὐρίσκονται δι' ἕκαστον στίχον εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ὅτι καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτῶν, θὰ ἦτο ὅπου ἀπῆτει τὸ μῆκος τῶν λέξεων τοῦ οἰκείου νοήματος. Ἄλλ' εἰς τὸν δεύτερον στίχον, ὅστις καταλείπει ἐν τέλει κενὸν χῶρον, οὐδεὶς λόγος συνέτρεχεν, ὥστε ὁ χαρακτήρας νὰ μὴ σεβασθῇ τὸ ἔμφυτον αἰσθημα τῆς τάξεως καὶ νὰ μὴ ἀρχίσῃ τὸν στίχον ἐκεῖ, ὅπου εἶχε τὴν ἀρχὴν καὶ ὁ πρῶτος. Τοιοῦτοτρόπως τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ διὰ τριῶν γραμμάτων ἐν ἀρχῇ, ὥστε νὰ εἶναι τι, οἶον Κάδ]μο, Χάρ]μο, Σάμ]μο.

Εἰς τὸν τρίτον στίχον πιθανώτατα ἔχομεν ἔθνικὸν ὄνομα καταλήγον εἰς -νεῖες. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διάλεκτος τῆς ἐπιγραφῆς εἶνε βοιωτικὴ (πρβλ. ἀνέθειαν) τὸ ἔθνικὸν τοιαύτης καταλήξεως πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἐν Βοιωτίᾳ. Τοιαῦτα δὲ ὀνόματα ἔχομεν Χα(η;)ρω]νεῖες, Λαρυμ]νεῖες, Κορω]νεῖες. Ἄν δεχθῶμεν ἐν τῶν δύο πρώτων ἔθνικῶν, θὰ συμπληρώσωμεν πέντε γράμματα· ἐπομένως ὁ τρίτος στίχος θὰ ἤρχιζεν ἀνωμάλως ἤτοι ἀριστερώτερα ὡς πρὸς τοὺς δύο πρώτους στίχους. Ἄν δεχθῶμεν τὸ τρίτον ἔθνικόν, θὰ συμπληρώσωμεν τέσσαρα μόνον γράμματα, ἅτινα

δύνανται νὰ εὗρωσι θέσιν ὑπὸ τὰ τρία τῶν προηγουμένων στίχων διὰ μικρᾶς πυκνώσεως, οἷαν ἔχει ὁ στίχος καὶ ἐν τέλει τῆς λέξεως «ἀνέθειαν», ὡς ἔχει γενικῶς ἀραϊώσιν ὁ δεύτερος. Κατ' ἀκολουθίαν δέχομαι ὡς συμπληρωτέον τὸ ὄνομα τῶν Κορωνέων. Ὡστε οἱ στίχοι ἤρχοντο οὐχὶ μὲν ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ χεῖλους, ἀλλ' ἐκ τῆς αὐτῆς κατακορύφου ἀριστερά, καὶ ἔλεγον:

Ἄπολλον] Ηισμεινίοι
π. χ. **Σάμμω ἄ[ρ]χοντος**
Κορω]νεῖς ἀνέθειαν.

Ὅτι καὶ ἀναθέσεις ἐχρονολογοῦντο, μαρτυρεῖ ὁ κολοβὸς πῶρινος ἀρχαῖκός ῥαβδωτὸς κίων IG VII 2526 (Πύρο ἀρχοντος), εὗρισκόμενος νῦν ἐν τῷ μουσεῖῳ Θεβῶν, βασιτάζων δέ ποτε ἀνάθημά τι, ἐδραζόμενον ἐπὶ τοῦ συστήματος λαξευτῶν κοιλοτήτων τῆς σωζομένης ἄνω ἐπιφανείας αὐτοῦ. Ὁ ἀρχων ἐν τῇ νέα ἐπιγραφῇ εἶνε, νομίζω, τῶν Θεβῶν καὶ οὐχὶ τῆς Κορωνείας, ἐπειδὴ ξένη χρονολογία θὰ ἔδει νὰ καθορισθῇ ἀκριβῶς, καὶ πάλιν δὲ θὰ ἦτο ἄγνωστος ἐν τῷ τεμένει τοῦ Ἴσμηνίου Ἄπολλωνος ἐν Θήβαις.

Εἶπον, ὅτι τὸ «ἀνέθειαν» μαρτυρεῖ βοιωτικὴν τὴν διάλεκτον μετέγραψα δὲ «Σάμμω» «Ηισμεινίοι» (πρβλ. Bechtel, *Die griech. Dialekte* 218 ἔξ.). Τὸ «Κορωνεῖες» (=Κορωνέες) δεικνύει ἓνα τῶν πολλῶν τρόπων (Ε, ΕΙ, Ι, Ι), καθ' οὓς γράφεται πρὸ φωνήεντος ἐν τῇ ἐπιχωρίῳ γραφῇ τὸ ὑπὸ τῆς ἐτυμολογίας ἀπαιτούμενον Ε (πρβλ. Bechtel ἔ. ἄ. 231).

Ἐπιγραφικῶς τὰ σχήματα πάντων σχεδὸν τῶν γραμμάτων τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς εὗρηνται τῷ 424 π. Χ. εἰς τοὺς λίθους τοῦ Θεσπικοῦ πολυανδρίου καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους τῆς Τανάγρας καὶ τῶν Θεβῶν (IG VII 585, 1888. Πρβλ. *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ.* 1911, 153 ἔξ. *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1921 ἀρχῆ). Τὸ σ ἐν μὲν τῷ Ταναγραϊκῷ καὶ τοῖς Θεσπικοῖς λίθοις εἶνε τρισκελές, ἐν δὲ τοῖς Θεβαϊκοῖς τετρασκελές. Ἐπίσης εἰς τοὺς συγχρόνους ἰδιωτικὸς ἐπιτύμβιους λίθους δύο τῶν νεκρῶν ταναγραίων τοῦ πολυανδρίου, τοῦ Σαυγένους καὶ τοῦ Κοιράνου εἶνε τρισκελές (Κεραμόπουλλος, *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1921 σελ. 8 εἰκ. 2 καὶ πίν. 2), ἀλλ' ἐπὶ τοῦ συγχρόνου ὡσαύτως λίθου τοῦ Θεβαίου Μνάσωνος καὶ ἐπὶ ἄλλων θεβαϊκῶν λίθων ἐξεληθόντων ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου εἶνε τετρασκελές (αὐτ. σελ. 24). Ἄν δ' ἢ ἐν τῇ Ἀρχ. Ἐφημ. ἔ. ἄ. γνώμη μου, ὅτι πάντες οὗτοι οἱ χαρακτᾶς παραστάσεις φέροντες μέλανες ἐπιτύμβιοι λίθοι ἐξῆλθον ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Θεβαίου Ἀριστείδου, εἶνε ἀληθῆς, δεικνύει, ὅτι ὄχι μόνον ἐν Θήβαις, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ ἐργαστηρίῳ ἐγράφετο τότε ἀκόμη τὸ σ ἄλλοτε τρισκελές καὶ ἄλλοτε τετρασκελές. Ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀποτελεῖ ἐν Βοιωτίᾳ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς πρώτης μορφῆς εἰς τὴν δευτέραν.

Τὸ θ ὁμως κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον γράφεται ἤδη Θ. Ἐπομένως ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Κορω]νέων εἶνε παλαιότερα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ δὲ μορφὴ Θ ἀνάγει τὴν ἐπιγραφὴν πρὸς τὸν 6^{ον} αἰῶνα π. Χ. Ὡστε ἴσως δὲν πρέπει νὰ σχετισθῆ πρὸς τὸ γνωστὸν εὐτυχὲς γεγονός τῆς βοιωτικῆς ἱστορίας, τὴν κατὰ τῶν Ἀθηναίων παρὰ τὴν Κορώνειαν βοιωτικὴν νίκην τῷ 447¹, δι' ἧς ἀπηλλάγη πᾶσα ἡ Βοιωτία τῆς Ἀθηναϊκῆς πίεσεως καὶ δυναστείας. Τότε (Θουκ. 1,113) «τὴν Βοιωτίαν ἐξέλιπον Ἀθηναῖοι πᾶσαν, σπονδὰς ποιησάμενοι . . . καὶ οἱ φεύγοντες Βοιωτῶν κατελθόντες καὶ οἱ ἄλλοι πάντες αὐτόνομοι πάλιν ἐγένοντο». Τὶ ἀνέθεσαν εἰς τὸν Ἰσμήνιον Ἀπόλλωνα οἱ Κορωνεῖς καὶ διατὶ ἀνέθεσαν καὶ πότε ἀκριβῶς, δὲν εἶνε φανερὸν οὔτε ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς οὔτε ἐκ τῆς μικρᾶς — ὡς φαίνεται — κοιλότητος τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ λίθου, οὗ τὸ ὄπισθεν μέρος λείπει.

Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ — ὀνομάζω αὐτὴν Α — δὲν λέγει, ἂν ἐπὶ τοῦ λίθου ἴστατο ἀνδριὰς τοῦ Μομμίου ἢ ἀνάθημα. Ἀλλ' ἐπειδὴ τοὺς ἀνδριάντας τοῦ Μομμίου θὰ ἀνέθετον αἱ ἑλληνίδες πόλεις πρὸς τιμὴν ἢ κολακείαν, ὡς ἡ πόλις τῶν Ἡλείων ἐν Ὀλυμπίᾳ (*Inscr. von Olympia* 319=Dittenberger *Syll.*³ 676), εἶνε πιθανόν, ὅτι ὁ λίθος ἐβάσταζεν ἀνάθημά τι ἄλλο τοῦ Μομμίου. Ἐν ἄλλοις λίθοις προσθέτει ὁ Μόμμιος εἰς τὸ κείμενον, ὃ ἔχουσιν οὗτοι ὅμοιον πρὸς τὸν νῦν δημοσιευόμενον, τὰς λέξεις «τοῖς θεοῖς» (πρβλ. IG VII 2478, 1808), ἀλλ' ἡ ἔλλειψις τῶν λέξεων τούτων δὲν σημαίνει, ὅτι ἀνδριὰς τοῦ Μομμίου ἴστατο ἐπάνω, ἐπειδὴ καὶ ὁ ἀνδριὰς θὰ ἦτο ἀνάθημα θεῷ τινι ὑπὸ τοῦ Μομμίου, ἀφ' οὗ δὲν δύναται νὰ εἶνε ἀνάθημα τῶν πόλεων.

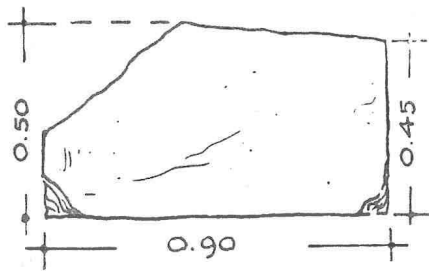
Ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ δηλοῖ ἀνάθημα εἰς τὸν Ἰσμήνιον Ἀπόλλωνα, προφανὲς εἶνε, ὅτι εἰς τὸ τέμενος τοῦ θεοῦ τούτου εὔρε τὴν βάσιν ὁ Μόμμιος καὶ ἐκεῖ ἀνέθηκε καὶ τὸ ἑαυτοῦ ἀνάθημα.

Ἀλλὸ τοῦτο δὲν εἶνε τὸ μόνον ἐν Θήβαις· ὁ Μόμμιος εἶχεν ἀναθέσει ἐνταῦθα καὶ ἄλλα δύο ἀναθήματα, ὧν τὸ μὲν — ὀνομάζω αὐτὸ Β — λέγει (IG VII 2478) «*Δ]εύκιος Μόμμιος Δευκίου/ σ]τρατηγὸς ὕπατ[ος Ρω]μαίων τοῖς θε[οῖς]*», τὸ δὲ — ἔστω τοῦτο Γ — (αὐτ. 2478α) «*Δεύκιος Μόμμιος Δευκίου σ]τρα]τηγὸς ὕπατος Ρωμαίων*».

Τὸν πρῶτον τούτων τῶν δύο λίθων, τὸν Β, δὲν εὔρον ἐν τῷ μουσεῖῳ Θηβῶν πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ἀντεγράφη κείμενος πρὸ οἰκίας τινὸς κατὰ τὰ ταπεινὰ δυτικὰ μέρη τῆς πόλεως, ἀλλ' ὀρίζεται ὡς «*ara inversa*», ἥτοι, ἂν ὀρθῶς ἐννοῶ, ὅτι ἦτό ποτε βωμὸς καὶ ἀναστραφεῖς ἐχρησιμοποιήθη χάριν τοῦ ἀναθήματος τοῦ

¹ Καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐξ Ὀλυμπίας ἀναθηματικοῦ τῶν ἐκ Βοιωτίας Ὀρχομενίων κρᾶνους (*Arch. Ep.* 1925-6, σελ. 87) μοι φαίνεται παλαιότερα τοῦ 447 π. Χ. καὶ ἐπομένως ἄσχετος πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους τούτου.

Μομμίου. Ὁ δεύτερος λίθος, ὁ Γ (εἰκ. 3 καὶ 4), εὑρηται ἐν τῷ μουσεῖῳ καὶ εἶνε μέλας ἢ βαθυκύανος, ὡς ὁ νῦν ἐκδιδόμενος, ἐπομένως δὲ παλαιότερος τοῦ Μομμίου, ἐφ' ὅσον τοιοῦτοι λίθοι δὲν ἦσαν ἐν χρήσει μετὰ τὸν 5^{ον} καὶ 4^{ον} αἰῶνα. Ἐχει δὲ ὁ λίθος οὗτος τὴν ὄψιν διαβεβρωμένην περισσότερον ἢ ὁ τῶν Κορωνέων καὶ φέρει ἐκατέρωθεν καὶ ἀναθύρωσιν, ὥστε ἀνῆκε πρότερον εἰς ἄλλο μνημεῖον,

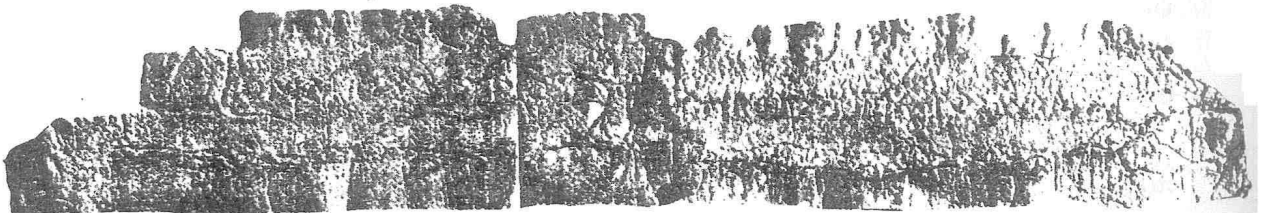
Εἰκ. 3. Γ.

Κάτοψις λίθου παλαιῦ ἀναθήματος καὶ εἶτα τοῦ Μομμίου ἐν Θήβαις.

ἢ δ' ἐπιγραφὴ τοῦ Μομμίου εἶνε γεγραμμένη διὰ μικρῶν γραμμάτων καὶ στενοχωρεῖται ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ ἑνὸς τούτου λίθου. Ὡστε καὶ ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Μομμίου ἐπὶ παλαιότερας βάσεως.

Ὑπῆρχεν ὁμως καὶ ἐν Θεσπιαῖς ἀνάθημα τοῦ Μομμίου (IG VII 1807-1808) - ἔστω τοῦτο Δ — διττὴν φέρον καὶ τοῦτο ἐπιγραφὴν (εἰκ. 5 καὶ 6), ὡς τὸ νῦν δημοσιευόμενον· λέγει δηλ.: α') «*Ἰσμεινόδω[ρος]... / ἀγωνοδτείας*

[...] / τοῖς θεοῖς». β') «*Δεύκιος Μόμμιος Δευκίου στρατηγός / ὑπάτος Ρωμαίων τοῖς θεοῖς*. Εἶνε προφανές, ὅτι καὶ ἐν τούτῳ ἔχομεν λίθον παλαιότερον, χρησιμοποιηθέντα χάριν ἀναθήματος τοῦ Μομμίου. Δὲν γνωρίζω τοὺς

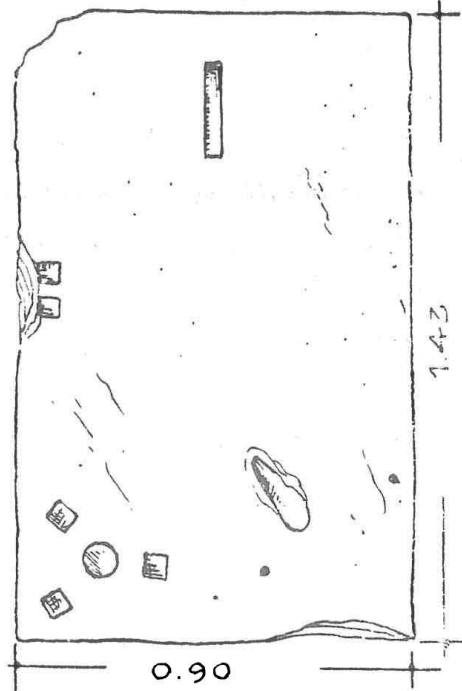
Εἰκ. 4. Γ. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μομμίου ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ λίθου εἰκ. 3.

λίθους τῶν ἀναθημάτων τοῦ Μομμίου ἐν Ὠρωπῷ (IG VII 433) καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ (*Inscr. v. Olymp.* 278-281).

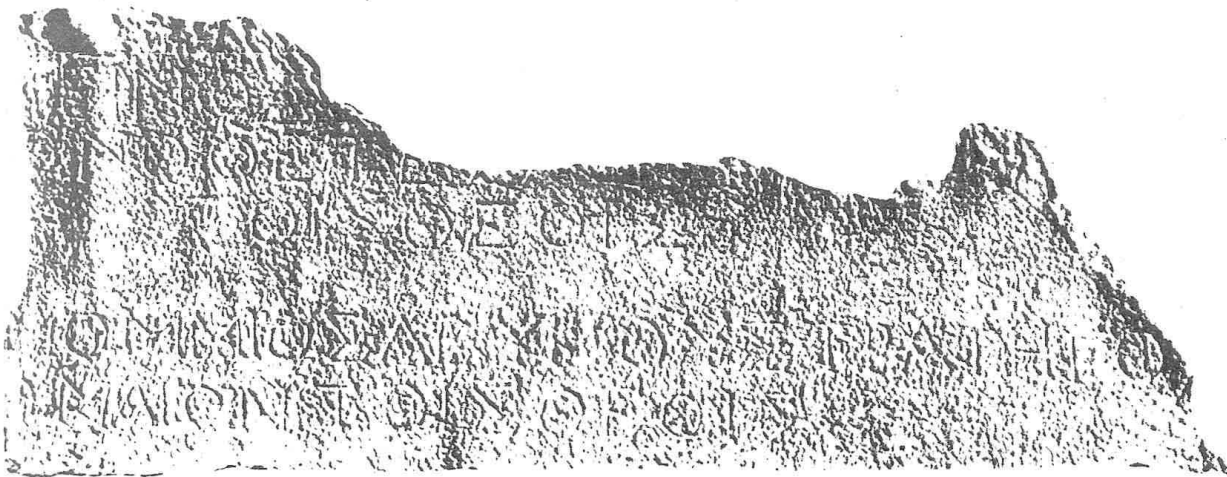
Ἄλλὰ πῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ, τὸ ὅτι ὁ πανίσχυρος ὑπάτος, ὅστις εἶχεν ὑπὸ τὰς πτέρνας αὐτοῦ σύμπασαν τὴν Ἑλλάδα, ἔστησεν ἀναθήματα, πάντως δαπανηρά, χάριν τῶν ὁποίων ὁμως ἐχρησιμοποίησε τὰς τυχούσας ξένας βάσεις γλίσχωρος, ἀτόπως, ἀσυνήθως, ἀναξίως καὶ παντὸς ιδιώτου εὐσεβοῦς Ἑλληνοῦ; Καὶ πῶς νὰ ἐξηγηθῇ, ὅτι αὐτὸς ὁ τοσοῦτον σκληρῶς καταστρέψας τὴν καταληφθεῖσαν ἄνευ ἀντιστάσεως Κόρινθον, ἐν μέρει δὲ καὶ τὰς συμμάχους αὐτῆς Θήβας καὶ Χαλκίδα (*Liv. epit.* 52 *Πρακτ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρ.* 1930, 73), ὁ τοσοῦτον ἀσεβῶς λεηλατήσας τὴν Ἑλλάδα, μάλιστα δὲ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Βοιωτίαν, ἀνέθηκεν ἀναθήματα εὐσεβῶς εἰς τὰς χώρας ταύτας ἀκριβῶς, πρὸς ἃς ὑπῆρξε τόσον

σκληρός; Ἄν δ' οἱ λίθοι οἱ μὴ φέροντες τὰς λέξεις «τοῖς θεοῖς» ἀνεῖχον ἀνδριάντας αὐτοῦ καὶ ἦσαν ἀναθήματα τῶν πόλεων, πῶς θὰ ἐξηγηθῆ, ὅτι ἐστάθησαν οὗτοι ἐκεῖ ἀκριβῶς, ἔνθα ἐξετάθη ἡ μαρτυρουμένη λεηλασία αὐτοῦ οὐχὶ δ' ἐν πόλεσιν, ἄς ἀφῆκεν αὕτη ἀθίκτους; Καὶ διατὶ τότε θὰ εἶχομεν, ὄχι ἓνα μόνον, ἀλλὰ δύο ἀνδριάντας αὐτοῦ ἐν Θήβαις (τοὺς μὴ φέροντας τὰς λέξεις «τοῖς θεοῖς»), ἐπὶ ξένων δὲ βάσεων ἀμφοτέρους καὶ μετ' ἐπιγραφῶν διὰ μικρῶν γραμμάτων, ὕψους ἐνὸς ἑκατοστοῦ τοῦ μέτρου, ὅπερ εἶνε ἀνάρμοστον καὶ ἂν αὐτὸς ὁ Μόμμιος ἀνέθετε τὰ ἀναθήματα, εἰκονίζοντα εἴτε αὐτὸν εἴτε θεόν τινα εἴτε ὅτιδῆποτε ἄλλο; Καὶ ἂν οἱ λίθοι ἐβάσταζον ἀναθήματα τοῦ Μομμίου, πότε πρέπει νὰ παρήγγειλεν οὗτος αὐτά, — θὰ ἦσαν βεβαίως πολλὰ — πότε ἐξετελέσθησαν ταῦτα, καὶ πότε ἐφρόντισεν ὁ Μόμμιος περὶ τῆς ιδρύσεως αὐτῶν; Τὰ ἀπορήματα ταῦτα, ζητοῦσι, νομίζω, διασάφισιν τινα. Πόσον σκληρὸς ὑπῆρξε πρὸς τὴν Κόρινθον καὶ τὰ καλλιτεχνήματα αὐτῆς ὁ Μόμμιος, φαίνεται ἐκ τοῦ Πολυβίου κατὰ Στράβ. 8,380 ἐξ.

Ὁ Στράβων ἐν 8,381 ἐπαναλαμβάνει πῶς ὁ Πολύβιος, «τὰ συμβάντα περὶ τὴν ἄλωσιν (τῆς Κορίνθου) ἐν οἴκτου μέρει λέγων, προστίθησι καὶ τὴν **στρατιω-**

Εἰκ. 5. Δ. Κάτοψις τοῦ Θεσπικοῦ λίθου ἀναθήματος Ἰσμηνοδώρου καὶ εἶτα τοῦ Μομμίου (νῦν ἐν τῷ μουσεῖῳ Θηβῶν).

Εἰκ. 6. Δ. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ἰσμηνοδώρου καὶ τοῦ Μομμίου.

τικὴν ὀλιγωρίαν τὴν περὶ τὰ τῶν τεχνῶν ἔργα καὶ τὰ ἀναθήματα· φησὶ γὰρ **ἰδεῖν παρῶν** ἐρριμένους πίνακας ἐπ' ἐδάφους, πεττεύοντας δὲ τοὺς στρατιώτας ἐπὶ τούτων. ὀνομάζει δ' αὐτῶν Ἀριστείδου γραφὴν τοῦ Διονύσου (ἐφ' οὗ τινες,

είρησθαι φασί τὸ «οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον») καὶ τὸν Ἡρακλέα τὸν καταπονούμενον τῷ τῆς Δηϊανείρας χιτῶνι. Τοῦτον μὲν οὖν οὐχ ἑωράκαμεν ἡμεῖς, τὸν δὲ Διόνυσον ἀνακείμενον ἐν τῷ Δημητρεῖ τῷ ἐν Ρώμῃ κάλλιστον ἔργον ἑωρῶμεν ἐμπρησθέντος δὲ τοῦ νεῶ συνηφανίσθη καὶ ἡ γραφὴ νεωστὶ. σχεδὸν δέ τι καὶ τῶν ἄλλων ἀναθημάτων τῶν ἐν Ρώμῃ τὰ πλεῖστα καὶ ἄριστα ἐντεῦθεν ἀφίχθαι· τινὰ δὲ καὶ αἱ κύκλω τῆς Ρώμης πόλεις ἔσχον. **μεγαλόφρων γὰρ ὢν μάλλον ἢ φιλότεχνος ὁ Μόμμιος, ὡς φασί,** μετεδίδου ῥαδίως τοῖς δεηθεῖσι. Λεύκολλος δὲ κατασκευάσας τὸ τῆς Εὐτυχίας ἱερὸν καὶ στοάν τινα, χρῆσιν ἤτήσατο ὃν εἶχεν ἀνδριάντων ὁ Μόμμιος, ὡς κοσμήσων τὸ ἱερὸν μέχρι ἀναδείξεως, εἴτ' ἀποδώσων οὐκ ἀπέδωκε δέ, ἀλλ' ἀνέθηκε κελεύσας αἶρειν εἰ βούλεται **πράως δ' ἤνεγκεν ἐκείνος οὐ φροντίσας οὐδέν,** ὥστ' ἠυδοκίμει τοῦ ἀναθέντος μάλλον».

Εἶνε ἀξιοσημεῖωτος ἡ προσοχὴ καὶ τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Στράβωνος ἀποδιδόντων τὴν καταστροφὴν τῶν καλλιτεχνημάτων ἀπλῶς εἰς «ὀλιγορίαν στρατιωτικὴν», ἣν ἀνάγουσιν οἶονεἰ εἰς γενικὸν κανόνα, ὥστε νὰ μὴ βαρύνῃ μόνον τὸν Μόμμιον καὶ τὸν στρατὸν αὐτοῦ. Ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς ἔγραφον ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ μετὰ δυσκολίας καὶ προσχημάτων λέγουσι τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ὅταν ὁ Στράβων κατὰ τὸν Πολύβιον λέγῃ, ὅτι ὁ Μόμμιος δὲν ἦτο φιλότεχνος — ἦτο λοιπὸν ἀπλῶς καταστροφεὺς καὶ ἄρπαξ — προσθέτει οὐ μόνον τὸ φρόνιμον ἐκεῖνο «ὡς φασί» ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ἦτο κατὰ τὰλλα «μεγαλόφρων». Διὰ τοῦτο, τῶν σκληρῶν μαλακῶς λεγομένων, «πράως ἤνεγκε» τὴν διαγωγὴν τοῦ Λουκούλλου καὶ δὲν ἐφρόντισε νὰ ἀναλάβῃ τὰ δανεισθέντα αὐτῷ ἔργα τέχνης. Ἴσως οὕτω πράως ἢ ἀναισθήτως κατεχαρίσατο τὰ ἀρπαγέντα, ὥστε καὶ ὁ Κικέρων (de off. II 76) καὶ ὁ Λίβιος (epit. 52) νὰ βεβαιῶσιν, ὅτι οὐδὲν κατεῖχεν ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ.

Ὅτι ὁμως ἀπήγαγε πολλὰ ἔργα τέχνης, βεβαιοῖ καὶ ὁ Πλίνιος (34, 12. 35, 24) καὶ ὁ Λίβιος (ξ. ἄ.) καὶ ὁ Κικέρων (ξ. ἄ.) καὶ ὁ Πολύβιος (Στρβ. 381) καὶ ὁ Πaus. 7, 16, 8: «ἀναθημάτων δὲ καὶ τοῦ ἄλλου κόσμου τὰ μὲν μάλιστα ἀνήκοντα εἰς θαῦμα ἀνήγετο, τὰ δὲ ἐκείνοις οὐχ ὁμοίου λόγου Φιλοποίμενι ὁ Μόμμιος τῷ παρ' Ἀττάλου στρατηγῷ δίδωσι. καὶ ἦν Περγαμηνοῖς καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι λάφυρα Κορίνθια». Πιστεύω, ὅτι, ὅσα ἔλαβεν ὁ Φιλοποίμη, θὰ ἦσαν καλύτερα ἐκείνων, ἅτινα ἐστέλλοντο εἰς Ρώμην, ἂν ἀπλῶς ἢ ἐκλογὴ τούτων ἐγένετο καθ' ἀπλοῦν θαυμασμὸν καὶ ὑπ' ἀνθρώπων μὴ φιλοτέχνων. Ὁ Πολύβιος (11, 17) διδάσκει προσέτι, ὅτι, ὅσα ἐθεωρήθησαν ὡς μὴ πολύτιμα κατεστράφησαν ἢ ἐδόθησαν ὡς δῶρα ἢ ἐπωλήθησαν κατὰ πλειοδοσίαν.

Περὶ ἐνὸς τῶν ἔργων τούτων παρέχει διδακτικὰς εἰδήσεις ὁ Πλίν. 35, 24· ὅτι δηλ. τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀριστείδου φιλοτεχνηθεῖσαν εἰκόνα τοῦ Διονύσου, ἠγόρασαν ὁ Ἄτταλος ἀντὶ 600 χιλ. δραχμῶν καὶ ὅτι ὁ Μόμμιος ἐκπλαγείς ἐκ τῆς τιμῆς ταύτης καὶ ὑποπτέυσας ὅτι ἡ εἰκὼν ἐνεῖχε δύναμιν τινα μυστικὴν, ἦν αὐτὸς ἠγνόει

(*suspīcatus aliquid in ea virtutis, quod ipse nesciret*), ἠκύρωσε τὴν πώλησιν καὶ ἀνέλαβε τὴν εἰκόνα, ἣτις ἔπειτα ἐκομίσθη εἰς Ρώμην καὶ ἦτο ἡ πρώτη ἐλθοῦσα ἐκεῖσε ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς γραφῆ. Οἱ λόγοι οὗτοι μαρτυροῦσι τὸν βαθμὸν τῆς ἀπειροκαλίας καὶ τῆς περὶ τὰ τοιαῦτα ἀγροικίας τοῦ Μομμίου.

Ἐν ᾧ δὲ ὁ Πολύβιος 40, 11, λέγει, ὅτι ὁ Μόμμιος ἐγένετο μετριοπαθῆς καὶ ἠνώρθωσε τὰ ἱερὰ τοῦ Ἴσθμοῦ, ἐτίμησε δὲ δώροις τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ τὸ ἐν Δελφοῖς, ὁ δὲ Πανσανίας βεβαιοῖ (5, 24, 4), ὅτι «Ρωμαίων οὔτε ἄνδρα ἰδιώτην οὔτε ὁπόσοι τῆς βουλῆς οὐδένα Μομμίου πρότερον ἀνάθημα ἴσμεν εἰς ἱερὸν ἀναθέντα ἑλληνικόν, Μόμμιος δὲ ἀπὸ λαφύρων ἀνέθηκε τῶν ἐξ Ἀχαΐας Δία ἐς Ὀλυμπίαν χαλκοῦν . . . παρὰ τὸν πρῶτον . . . τοῦ ναοῦ κίονα», μνημονεύει δὲ (5, 24, 8), ὅτι: «ἔστι καὶ πρὸς τῷ τείχει τῆς Ἄλτεως Ζεὺς ἐπὶ ἡλίου τετραμμένος δυσμᾶς, ἐπίγραμμα οὐδὲν παρεχόμενος· ἐλέγετο δὲ καὶ οὗτος Μομμίου τε καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀχαιῶν εἶναι πολέμου» — εἰς ἡμᾶς ἐγείρεται ἡ ὑπόνοια, μήπως καὶ τὰ ἀναθήματα ταῦτα ἦσαν ἐπὶ ξένων παλαιότερων βάσεων ἢ μήπως ἦσαν σύνολα, ἀγάλματα καὶ βάσεις, λάφυρα ἀπὸ τοῦ κατὰ τῶν Ἀχαιῶν πολέμου, σφετερισθέντα αὐτόθι ἢ ἀπαχθέντα ἄλλοθεν ποθεν καὶ ἀνατεθέντα ἐκεῖ, ὡς ἦσαν αἱ 21 ἐπίχρσοι ἀσπίδες, ἃς εἶδεν ὁ Πaus. 5, 10, 5 «τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ναοῦ τῆς ὑπὲρ τῶν κίωνων περιθεούσης ζώνης κατὰ τὸ ἐκτὸς . . . ἀνάθημα στρατηγοῦ ῥωμαίων Μομμίου κρατήσαντος Ἀχαιῶν πολέμου καὶ Κόρινθόν τε ἐλόντος καὶ Κορινθίους τοὺς Δωριέας ποιήσαντος ἀναστατάους».

Τὴν ὑπόνοιαν ταύτην ἐνισχύουσιν καὶ διασαφοῦσιν οἱ λίθοι τοῦ μουσείου τῶν Θηβῶν: Ὁ νῦν δημοσιευόμενος Α ἔχει σφζόμενον μὲν πλάτος 0.50, ἀρχικὸν δὲ μέχρι 0.72, ἐπειδὴ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Μομμίου, μονόστιχος οὔσα καὶ καταλήγουσα εἰς τὸ δεξιὸν χεῖλος τῆς ὄψεως τοῦ λίθου, θὰ ἤρχιζεν ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ. Τὸ σφζόμενον βάθος αὐτοῦ εἶνε 0.60 ἢ ὀλιγώτερόν τι — διὰ φθορὰν — ἐν τῇ ἄνω ἐπιφανείᾳ, δὲν εἶνε δὲ πιθανόν, ὅτι θὰ ὑπερέβαινε τὸ πλάτος αὐτοῦ, ὥστε ἔχομεν οὕτω τὸ κέντρον τῆς ἄνω ἐπιφανείας, καὶ ἔπρεπεν, ἂν ὁ λίθος εἶχε δεχθῆ δεύτερον ἀνάθημα μετὰ τὸ τῶν Κορωνέων, νὰ εἶχομεν ἴχνη καὶ λαξεύσεις πολλαπλᾶς. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ὅμως εἶνε καθαρὰ, ἔχουσα μόνον τὴν βαθεῖαν ὀπήν, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος, ὥστε νὰ φαίνεται, ὅτι ὁ λίθος δὲν ἐταλαιπωρήθη ἐπάνω ἐκ τῆς δευτέρας ἀναθέσεως, ὡς εἰ τὸ παλαιὸν ἀνάθημα νὰ μετεγράφη εἰς τὰ βιβλία τοῦ ναοῦ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μομμίου, οὔτινος ἢ ἐπιγραφή, προστεθεῖσα, δανείζεται οὕτω καὶ τὸ ἐπίθετον τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀναθέσεως ἐκ τῆς προηγουμένης ἐπιγραφῆς τῶν Κορωνέων.

Ὁ θηβαϊκὸς μέλας λίθος Γ δὲν σφζεται ὀπισθεν ὀλόκληρος. Ἐχει πᾶχ. 0.20 μ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἔχει τὴν κάτοψιν εἰκ. 3. Ἐὰν ὁ λίθος οὗτος ἀπετέλει ὀλόκληρον τὴν βάσιν τοῦ ἀναθήματος τοῦ Μομμίου, δὲν θὰ εἶχε πολὺ μέγα βάθος

καὶ ἐπομένως τὰ ἴχνη τοῦ ἀναθήματος ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσιν ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας. Ἄλλ' αὕτη εἶνε ἐντελῶς καθαρὰ. Ἐκ τούτου συνάγεται, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μομμίου ἐτέθη ἐπὶ ξένου ἀναθήματος μετὰ βάσεως συνθέτου, ἀποτελουμένης δηλ. ὑπὸ πλειόνων λίθων, ὡς δεικνύουσι καὶ αἱ σφζόμεναι ἐκατέρωθεν ἀναθυρώσεις. Ἄν δ' ἐστενοχωρήθη διὰ μικρῶν γραμμάτων (ὑψ. 0.015) ἐπὶ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου τούτου λίθου ἀμελῶς γραφεῖσα μεθ' ἐνὸς μάλιστα σφάλματος (ΡΩΜΑΙΑΩΝ) διωρθωμένου προχειρῶς, τοῦτο ἐγένετο διὰ λόγον, ὃν θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Τὸ πρῶτον ἀνάθημα τοῦ λίθου τούτου, ἐπὶ μακρᾶς βάσεως ἰδρυμένον, ἴσως ἦτο ἔπιπλός τις ἀνδριᾶς ἐπιτρέπων ἀραιὰ ἴχνη ποδῶν, θὰ εἶχε δὲ τὴν ἀρχικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸ πρόσωπον, ἐν ᾧ ἡ τοῦ Μομμίου ἐτέθη εἰς τὴν πλευρὰν.

Τὸ πρῶτον γίνεται βεβαιότερον ἐκ τοῦ Θεσπικοῦ λίθου Δ, ὅστις ἐβάσταζε τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἰσμηνοδώρου. Ὁ λίθος οὗτος ἔχων πάχος ἦτοι ὕψος 0.365 καὶ πάντοθεν ὦν καλῶς εἰργασμένος, ἔχει ἐπάνω τὴν κάτωψιν τῆς εἰκ. 5. Λεῖπει ἡ ὀπισθεν ἀριστερὰ γωνία, καὶ δύο ἀποθραύσεις ἐπιπόλαιαι εἶνε ἀριστερὰ καὶ ἐμπρός, ἔνθα λεῖπει καὶ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς διὰ τοῦτο. Ὅπισθεν εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τῆς ἄνω πλευρᾶς καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.10 μ. ἀπὸ τῆς ὀπισθίας εἶνε αὐλαξ μῆκ. 0.22, πλάτ. 0.04 καὶ βάθ. 0.06. Εἰς ἀπόστασιν 0.57 μ. ἀπὸ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς καὶ 0.04 ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς εἶνε ὀπὴ τετραγώνου, πλευρᾶς 0.04 καὶ ἐντεῦθεν αὐτῆς 0.03 ἄλλη παράλληλος ὁμοία. Κατὰ τὴν ἀριστερὰν προσθίαν γωνίαν εἶνε σύστημα ὁμοίων ὀπῶν, ὧν αἱ τρεῖς δεικνύουσι πλευρὰν οὐχὶ πρὸς τὰς πλευρὰς τοῦ λίθου (αἱ δύο ἀριστεραὶ ἀπέχουσιν ἐκάτερα τῆς ἐγγὺς πλευρᾶς 0.04, ὡς αἱ δύο πρῶται), ἀλλὰ πρὸς μείζονα στρογγύλην ὀπὴν ἐν μέσῳ αὐτῶν κειμένην εἰς ἀπόστασιν 0.05 ἀφ' ἐκάστης καὶ ἔχουσαν διάμετρον μὲν 0.10, βάθος δὲ ἴσον πρὸς τὰς ἄλλας. Πρὸς τὴν δεξιὰν γωνίαν εἶνε πέλμα χαλκοῦ ἀγάλματος κατατεῖνον πρὸς τὴν γωνίαν, ἔχον μῆκος 0.20 μ., βάθ. 0.04 καὶ ἀπέχον ἀπὸ τε τῆς προσόψεως καὶ ἀπὸ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς 0.25, ἀπὸ δὲ τῆς δεξιᾶς τῶν τριῶν μικρῶν ὀπῶν 0.28.

Τὸ ἐν τῇ ἀριστερᾷ γωνίᾳ σύστημα τῶν τριῶν τετραγώνων μικρῶν ὀπῶν περὶ τὴν μείζονα στρογγύλην προφανῶς προέρχεται ἐκ τρίποδος, ὅθεν γίνεται πιθανόν, ὅτι τὸ πέλμα ἀνῆκεν εἰς ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐπειδὴ δὲ ἄλλου ποδὸς ἴχνος δὲν ὑπάρχει, αἱ δ' ἄλλαι λαξεύσεις εὐρίσκονται μακρὰν, διατηρεῖται δ' ἡ ἐπιφάνεια τῆς πλευρᾶς ἄριστα, εἶνε βέβαιον, ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος ἰστάμενον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἐκούφιζε τὸν δεξιὸν κατ' ἄγνωστον μὲν τρόπον, ἀλλ' οὕτως ὥστε νὰ μὴ πατῆ οὗτος. Ἐπειδὴ δὲ δὲν θὰ εἶχεν οὕτω ἱκανὴν εὐστάθειαν, ὃ τεχνίτης ἐφρόντισε νὰ συνάψῃ πρὸς αὐτὸ κατὰ τινὰ τρόπον τὸν μετὰ κεντρικοῦ κίονος ὑψηλὸν τρίποδα καὶ ἄλλας τινὰς προσθήκας στηριζομένας ἐπὶ τοῦ ζεύγους τῶν ὀπῶν καὶ τῆς ὀπισθίας αὐλακος, ἧτις φαίνεται, ὅτι ἐδέχετο

πολλὴν ᾠθῆσιν ἢ πίεσιν καὶ διὰ τοῦτο ἔχει μέγα βάθος ἐν παραβολῇ πρὸς τὰς ἄλλας. Τοῦτο ἦτο τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἰσηγορόδωρου καὶ ἐπειδὴ οὐδὲν ἄλλο ἐτέθη ἐπὶ τοῦ λίθου, συνάγεται, ὅτι ὁ Μόμμιος μετέγραψεν αὐτὸ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ ὀνόματος.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Premierstein παρατήρησε τὸ αὐτὸ εἰς τὸ ἐν Τεγέᾳ ἀνάθημα (*Oesterr. Jahreshefte* 1912, 199), προκύπτει, ὅτι, ἂν μὴ πάντα, ἀλλὰ πολλὰ τῶν ἀναθημάτων τῶν φερόντων τὸ ὄνομα τοῦ Μομμίου εἶνε δι' ἡμᾶς σήμερον ἐξευτελιστικὸς διασυρμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ στρατηγοῦ τούτου, ὃν πρῶτος ὁ Σύλλας ἐμιμήθη, καὶ δὴ καὶ ἐν Θεσπιαῖς, ἔνθα (Παυσ. 9, 30, 1) «τὸ ἄγαλμα ἀνέθηκε Σύλλας τοῦ Διονύσου τὸ ὀρθόν, ἔργον τῶν Μύρωνος, θεᾶς μάλιστα ἄξιον μετὰ γε τὸν Ἀθήνησιν Ἐρεχθεᾶ ἀνέθηκε δὲ οὐκ οἴκοθεν, Ὀρχομενίους δὲ ἀφελόμενος τοὺς Μινύας· τοῦτό ἐστι τὸ ὑπὸ Ἑλλήνων λεγόμενον Ἰθυμιάμασιν ἄλλοτριόις τὸ θεῖον σέβασθαι».

Πότε ὅμως καὶ πῶς ἐγένοντο αἱ ἀναθέσεις αὗται;

Ὁ Δίβιος epit. 52 λέγει ὅτι «*Thebae quoque et Chalcis, quae auxilio fuerant, dirutae*», ὁ δὲ Πλάγιος 34, 12, ὅτι «*Mummii victoria Corinthum quidem diruit, sed e compluribus Achajae oppidis simul aera dispersit*». Ὁ δὲ Κικέρων in Verr. 4, 4 ἀναφερόμενος εἰς τὰς Θεσπιάς καὶ πολυπραγμονῶν λέγει: ... «*idem, opinor, artifex (Praxiteles) ejusdem modi Cupidinem fecit illum, qui est Thespiis, propter quem Thespieae visuntur nam alia visendi causa nulla est. Atque ille L. Mummius, cum Thespiadas, quae ad aedem Felicitatis sunt, ceteraque profana ex illo oppido signa tolleret, hunc marmoreum Cupidinem, quod erat consecratus, non attigit*». Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Κικέρωνος δηλοῦσι πρῶτον, ὅτι αὐτοπροσώπως ὁ Μόμμιος ἐξέλεγε τὰ ἀπακτέα ἔργα τέχνης, καὶ δευτέρον ὅτι ἦτο ἀπλοῦς καὶ δεισιδαίμων ἀληθῶς, ὡς δεικνύουσι καὶ τὰ περὶ τῆς εἰκόνης τοῦ Ἀριστείδου εἰρημένα, ἀντιθέτως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Colin *Rome et la Grèce* 631 ἐξ. πειρωμένου νὰ ἀναιρέσῃ κατηγορίας ἐξενεχθείσας κατὰ τοῦ Μομμίου ὑπὸ ὁμοεθνῶν αὐτῶ ἀνδρῶν στηριχθέντων εἰς γεγονότα.

Διὰ νὰ εἶνε παρὼν ὁ Μόμμιος, ἡ ἐκλογή τῶν ὑπ' αὐτοῦ προτιμηθέντων ἔργων εἴτε πρὸς δωρεὰς εἴτε πρὸς ἀπαγωγὴν πρέπει νὰ ἐγένετο κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 145 π. Χ., ὅτε, φηγόντων εἰς Ἰταλίαν τῶν ἐκεῖθεν ἐλθόντων 10 συγκλητικῶν, ὁ Μόμμιος ἡμερώτερος γενόμενος καὶ ἴσως καὶ εἰς εἰσηγήσεις τοῦ Πολυβίου ἐνδίδων, ἐδείχθη εὐσεβὴς πρὸς τὰ ἱερὰ τοῦ Ἴσθμοῦ, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν καὶ (Πολύβ. 40, 11) «ταῖς ἐξῆς ἡμέραις ἐπεπορεύετο τὰς πόλεις, τιμώμενος ἐν ἑκάστη καὶ τυγχάνων τῆς ἀρμοξοσύνης χάριτος. Εἰκότως δὲ τιμᾶσθαι συνέβαιεν αὐτὸν καὶ κοινῇ καὶ κατ' ἰδίαν καὶ γὰρ ἐγκρατῶς καὶ καθαρῶς ἀνεστράφη, καὶ πράως ἐχρήσατο τοῖς ὅλοις πράγμασι, μέγαν καιρὸν ἐν τοῖς Ἑλλήσιν ἔχων καὶ μεγάλην ἐξουσίαν. Καὶ γὰρ ἐν οἷς ἐδόκει παρεωρακέναι τι τῶν καθηκόντων,

ἐμοὶ μὲν οὐκ ἐφαίμετο δι' ἑαυτὸν τοῦτο πεποιημέναι, διὰ δὲ τοὺς παρακειμένους φίλους· τοῦτο δ' ἦν καταφανέστατον ἐν τοῖς τῶν Χαλκιδέων ἱππεῦσιν, οὓς ἀνεῖλε» (καθὼς καὶ ἕνα τοῦλάχιστον, ὃν γινώσκουμεν, Βοιωτὸν καὶ Θηβαῖον τὸν Πυθέαν Πολύβ. 40, 3 πρβλ. Πaus. 7, 14, 6. 15, 10).

Εἰς τοὺς λόγους τοῦ Πολυβίου δύναται τις νὰ θαυμάσῃ τὴν διπλωματίαν τῶν φοβερῶν ἐκείνων διὰ τὴν Ἑλλάδα καιρῶν. Οἱ ἄνθρωποι ἀπέδιδον εἰς τὸν Μόμμιον αὐτὸν σκληρὰς καὶ σκαιὰς πράξεις, ὁ Πολύβιος δὲ μνημονεύει ἐντέχνως τούτου ἐξ ἱστορικοῦ καθήκοντος, ἀλλά, σφῶζον ἑαυτῷ τὴν ῥωμαϊκὴν εὐνοίαν, περιβάλλει τὸν Μόμμιον δι' ἐγκωμιαστικῆς κενολογίας, προσθέτων καὶ τὴν πρὸς τὸν πορθητὴν «*ἀρμόζουσαν χάριν*» τῶν ἐλληνίδων πόλεων, αἵτινες ὁμως, πλὴν τῆς Ἡλιδος, οὐδένα ἀνδριάντα ἔστησαν αὐτῷ. Ἡ πραγματικότης λοιπὸν κεῖται οὐχὶ εἰς τὰς γραμμὰς τοῦ Πολυβίου ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν.

Ἄλλ' ἂν περὶ τῶν ἀπαχθέντων εἶνε ὁπωσδήποτε φανερόν, ὅτι ἡ προτίμησις τοῦ Μομμίου παρόντος ἔσχε ῥοπήν, δὲν εἶνε φανερόν τις ἐξέλεξε τὰ ἔργα τὰ πωληθέντα διὰ δημοπρασίας. Περὶ τούτων πιστεύω, ὅτι τὰ πλείστα ἦσαν Κορίνθια καὶ ἀνετράπησαν κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ ὀρμῇ τῆς εἰσβολῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων στρατιωτῶν, τὰ δ' ἄλλα, ὅσα ὑπῆρχον ἔξω τῆς Κορίνθου, θὰ προῆλθον ἐξ ὁμοίας τινὸς βιαίας διαγωγῆς τοῦ στρατοῦ, τοῦλάχιστον ἐν Θήβαις καὶ Χαλκίδι, ἃς ἔπληξε καταστροφὴ (*dirutae*) πιστωθεῖσα ἐν Θήβαις (*Πρακτ. τ. Α. Ἔ. 1930, 69*).

Ὑπῆρχεν ὁμως καὶ ἄλλη τις κατηγορία καλλιτεχνημάτων ἢ ἀπλῶς ἀντικειμένων πλειστηριασθέντων, ἀποτελουμένη ἐξ ἐκείνων, ἅτινα ἀνήκον εἰς ἐχθροὺς τῆς Ῥώμης εἴτε ζῶντας εἴτε τεθνεώτας. Ὁ Πολύβιος 40, 8 ἀφηγεῖται πῶς ἔσωσε τὰς εἰκόνας τοῦ Ἀχαιοῦ, τοῦ Ἀράτου καὶ τοῦ Φιλοποίμενος. Ἀλλὰ 40, 9 λέγει πῶς διετάχθη ὑπὸ τῶν 10 συγκλητικῶν ὁ ταμίης (*quaestor*), ἵνα «ἐπιπορευόμενος τὰς πόλεις *πάντων τῶν τῷ Διαίῳ κοινωνησάντων* πωλῆ τὰς οὐσίας τῶν καὶ κατακριθέντων, ὅσοι μὴ παῖδας ἢ γονέας εἶχον», καὶ πῶς ὑπεχρεοῦτο νὰ χαρίσῃται τῷ Πολυβίῳ ὅ,τι οὗτος ἠθέλην ἐπιθυμήσει ἐκ τῶν τοῦ Διαίου, καὶ πῶς αὐτὸς ὁ Πολύβιος οὐδὲν ἐδέχθη, ἀλλὰ «καὶ τοὺς φίλους παρεκάλεσε *καθ' ὅλου μηδενὸς ἐπιθυμῆσαι τῶν ὑπὸ τοῦ ταμίου πωλουμένων*», καὶ πῶς «οἱ κατακολουθήσαντες τῇ συμβουλίᾳ καλλίστην δόξαν ἐξηνέγκαντο παρὰ τοῖς πολίταις» (δηλ. τοῖς Ἑλλησι). Ἀλλὰ διὰ νὰ δύναται ὁ Πολύβιος νὰ παρεμβαίη κατὰ τὴν πώλησιν καὶ διὰ νὰ δύναται νὰ παρακαλῆ τοὺς φίλους νὰ μὴ ἐπιζητήσωσι τὴν ἀπόκτησιν *μηδενὸς καθ' ὅλου* τῶν ὑπὸ τοῦ ταμίου πωλουμένων, ἔπρεπε νὰ εἶνε παρὼν καὶ νὰ συνοδεύῃ τὸν ταμίαν ἐπιπορευόμενον τὰς πόλεις πάντων τῶν τῷ Διαίῳ κοινωνησάντων. Ἦσαν δ' οἱ κοινωνήσαντες καὶ πόλεις ὅλαι καὶ ἄτομα ἐξέχοντα καὶ πρωτοβουλίαν σχόντα ἕκασταχοῦ, ὡς ὁ Θηβαῖος Πυθέας καὶ οἱ ἱπποβόται τῆς Χαλκίδος.

Νομίζω λοιπόν, ὅτι ὁ Πολύβιος ἀληθῶς συνώδευε τὸν ταμίαν. Διότι, καθ' ὃν χρόνον οἱ 10 συγκλητικοὶ (ἔαρ τοῦ 145) παρήγγελλον τῷ ανωτέρω τῷ ταμίᾳ, «ἐνετείλαντο τῷ Πολυβίῳ, (40, 10) χωριζόμενοι, τὰς πόλεις ἐπιπορευθῆναι καὶ περὶ ὧν οἱ ἄνθρωποι ἀμφιβάλλουσι διευκρινῆσαι, μέχρι οὗ συνήθειαν ἔχουσι τῇ πολιτεία καὶ τοῖς νόμοις (δηλ. πρὸς τὸ νέον πολιτικὸν καθεστῶς): ὁ δὲ καὶ μετὰ τινα χρόνον ἐποίησε πρὸς τοὺς ἀνθρώπους στέρεξαι τὴν δεδομένην (πολιτείαν)». Ὁ Πολύβιος ἐπεφορτίσθη οὕτω ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων διὰ σπουδαιότητος ἀποστολῆς, χρησιμότητος ἀποφαινόμενος καὶ ἄξιος πάσης ἀμοιβῆς, ἴσως δὲ καὶ ἐξεμαίευσεν τὴν ἀποστολὴν ταύτην, τὸ μὲν ἵνα φαίνεται εὖνους τοῖς Ῥωμαίοις, τὸ δὲ ἵνα εὖρον καιρὸν πρὸς μετρίασμὸν ἢ θεραπείαν δεινῶν τιῶν καὶ παρηγορήσῃ τοὺς Ἕλληνας — ἐτίμησαν δ' αὐτὸν εὐγνωμονοῦντες οἱ Ἕλληνες «κατὰ πόλεις καὶ ζῶντα καὶ μεταλλάξαντα» — ἐκανόνισεν δὲ τὸ ταξιδίον του, ὥστε νὰ συμπέσῃ πρὸς τὸ τοῦ ταμίου «μετὰ τινα χρόνον», δηλ. ἀφ' οὗ θὰ ἐπερατοῦτο ἡ δημοπρασία τῶν ἐν Κορίνθῳ πωλητέων.

Προχωροῦντες νῦν δυνάμεθα, προδιοικοῦντες τὰ περαιτέρω, νὰ εἴπωμεν, ὅτι αἱ ἀναθέσεις τοῦ Μομμίου ἐν Θήβαις καὶ Θεσπιαῖς, δὲν ἐγένοντο ἐπιπορευομένου τὰς πόλεις αὐτοῦ τούτου, διότι ἐν τοιαύτῃ ἐκδοχῇ ἔδει τὰ γράμματα αὐτῶν νὰ εἶνε παλαμιαῖα καὶ οὐχὶ ἴσα (λίθος Δ) ἢ πολλῶν μικρότερα τῶν τῆς παλαιότερας ἀναθέσεως (λίθος Α) ἢ δυσαναλόγως μικρὰ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῆς βάσεως καὶ τοῦ ἀναθήματος καὶ ἀμελῶς κεχαραγμένα μετὰ σφαλμάτων (λίθος Γ), ἀφ' οὗ ὁ Μόμμιος «εἶχε μέγαν καιρὸν ἐν τοῖς Ἕλλησι καὶ μεγάλην ἐξουσίαν» δὲν ἦτο δὲ «ante portas» ἀλλ' «intra muros» τῶν ἐπτοημένων πόλεων.

Ἐγιναν λοιπὸν βραδύτερον αἱ ἀναθέσεις καί, καθὼς φαντάζομαι, ἔγιναν ὡς ἐξῆς: ὁ ταμίης ἐπεχειρεῖ τὴν πώλησιν τοῦ ἀναθήματος τῶν ἐχθρῶν τῆς Ῥώμης Κορωνέων, ὁ δὲ Πολύβιος ἐν τῇ ἐξουσίᾳ, ἣν εἶχε λαβὼν παρὰ τῶν 10, ἔσφριεν αὐτὸ καὶ δὴ καὶ ὑπὲρ τοῦ Μομμίου, ἀναλαμβάνουσης τῆς πόλεως τῶν Θηβαίων ἢ τῶν Κορωνέων νὰ μεταγράψῃ αὐτὸ προσφόρος. Ἡ ἐργασία αὕτη ἐγένετο βεβαίως ὄχι αὐθαρῆ ἀλλὰ μετὰ τινος ἡμέρας, ἀναχωρήσαντος τοῦ ταμίου· οἱ δὲ μεταγραφεῖς ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς τυπικῆς ταύτης ὑποχρεώσεως ἐξεδήλουν τὸ ἐκδικητικὸν αἰσθημὰ των διὰ μικροτήτων, διὰ τῶν μικρῶν καὶ δυσαναλόγων γραμμάτων σχετικῶς πρὸς τὴν παλαιότεραν ἀνάθεσιν ἢ πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ λίθου ἢ τοῦ ὄλου βάθρου, διὰ τῆς ἀποδεδειγμένης ἀπροσεξίας περὶ τὴν χάραξιν καὶ τῆς προχειρότητος περὶ τὴν διόρθωσιν τοῦ παρεισδύσαντος λάθους καὶ διὰ τῆς χαράξεως τῆς δευτέρας ἐπιγραφῆς εἰς δευτερεύουσαν πλευρὰν τοῦ ἀναθήματος.

Τὸ ἀνάθημα ὅμως τοῦ Ἰσμηνοδώρου ὑποθέτει οἶκον ἢ ἄνδρα καταδικασθέντα ὡς ἐχθρὸν τῆς Ῥώμης, ἐπικμένως δὲ ἢ ζῶντα ἢ οὐχὶ πρὸ πολλοῦ ἀποθανόντα. Ὅτι τοιοῦτόν τι συνέβαινε, ἀποδεικνύει ἡ ὁμοιότης τῆς γραφῆς ἐν ἀμφο-

τέραις ταῖς ἀναθέσεσι τοῦ λίθου. Ἡ δευτέρα γραφή, ἢ τοῦ Μομμίου, δὲν εἶνε πολὺ νεωτέρα τῆς τοῦ Ἰσμηνοδώρου παρὰ τὰ ἰσχυρῶς διάφορα σχήματα, ἅτινα δίδει εἰς αὐτὰς τὸ Corpus. Ὅτι δὲ ἐνδιαφερόμενος καὶ πεφοβισμένος ιδιώτης ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν τῆς μεταγραφῆς, δεικνύει τὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων αὐτῆς ἴσων πρὸς τὰ τῆς πρώτης ἀναθέσεως. Ὅταν δὲ βλέπομεν, ὅτι ἡ ἀνάθεσις γίνεται ἐπὶ ἀνεστραμμένου βωμοῦ (λίθος Γ), τοῦτο σημαίνει, ὅτι καὶ ὁ βωμὸς καὶ τὸ ἀνάθημα εἶχον πάθει βιαίαν ἀνατροπὴν (dirutae!), ἐσώθη δὲ κατὰ τάνωτέρω τὸ καλλιτέχνημα τῇ τελευταίᾳ στιγμῇ ὑπὸ τῶν φρονιζόντων περὶ αὐτοῦ εὐσεβῶν καὶ φιλοτέχνων ἀνθρώπων Ἑλλήνων καὶ ἐτοποθετήθη ἐπὶ τοῦ ἀτυχήσαντος βωμοῦ πρὸς δόξαν τοῦ κατακτητοῦ.

Ἀξιοσημεῖωτον δ' εἶνε καὶ τοῦτο, ὅτι ἀναθέσεις τοῦ Μομμίου δὲν γίνονται πρὸς ὠρισμένον θεόν, ὃ δηλοῖ, ὅτι δὲν ἦτο γνωστὴ ἀκριβῶς ἡ θέλησις τοῦ Μομμίου, ἐπεδιώκετο δὲ ἡ ἐπίτευξις αὐτῆς διὰ τῆς γενικῆς ῥήσεως «τοῖς θεοῖς» ἢ διὰ σιωπῆς.

Δὲν γνωρίζω εἰς τίνα πορίσματα θὰ κατέληγεν ἐπιμελὴς μελέτη τῶν λίθων τῆς Ὀλυμπίας καὶ τοῦ Ὄρωποῦ, ἀλλ' εἰς τὰς Θεσπιάς καὶ τὰς Θήβας αἱ ἀναθέσεις τοῦ Μομμίου δεικνύουσιν οὐχὶ τί ἔδωκεν ἀλλὰ τί δὲν ἔλαβεν οὗτος, ἢ τί δὲν ἐπωφελήθη εἰς ὄφελος ἑαυτοῦ ἢ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

Ο ΚΑΘΗΜΕΝΟΣ ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΣ

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1931 γινομένης ἐπεκτάσεως πρὸς τὴν ὁδὸν Σαχτούρη τῆς ἐν τῇ πλατειᾷ Ἐλευθερίας οἰκίας Κουμουνδούρου εὐρέθη εἰς τὰ ἀνοιγόμενα θεμέλια ὁ καθήμενος ἐκ μαρμάρου ἀρχαϊκὸς ἀνδριάς, ὃν κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκόμισα εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Θεσείου, εὐθὺς ἀμέσως εἰδοποιηθεὶς ὑπὸ τῶν αὐτόθι ἐργαζομένων περὶ τῆς εὐρέσεως αὐτοῦ, μετὰ τὴν πρώτην δ' αὐτοῦ μελέτην μετ' ὀλίγας ἡμέρας λόγῳ τῆς μεγάλης αὐτοῦ σπουδαιότητος εἰς τὸ κεντρικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Ὁ μαρμάρινος οὗτος ἀρχαϊκὸς καθήμενος ἀνδριάς μετὰ τὴν φωτογράφησιν καὶ λεπτομερῆ σχεδιάσιν αὐτοῦ ἐν φωτεινῇ αἰθούσῃ ὑπὸ τοῦ κ. Αἰμιλ. Ζιλλερὸν, ἰδρύθη ἀμέσως ἐν τῷ Μουσείῳ καταλαβὼν θέσιν ἐν τῇ πρώτῃ αἰθούσῃ τῶν ἀρχαϊκῶν ἔργων παρὰ τὸν ἔτερον τῶν κίωνων αὐτῆς καὶ ὑπὸ τὸν ἀριθ. 3711 τοῦ εὐρετηρίου (εἰκ. 1 - 4).

Ὁ ἀνδριάς εἶναι ἐκ Παρίου μαρμάρου καὶ τὰ μέτρα τῶν σφριζομένων μερῶν αὐτοῦ εἶναι:

Τὸ μέγιστον ὕψος αὐτοῦ μετρούμενου ὀπισθεν ἀπὸ τοῦ τραχήλου μέχρι καὶ τῆς βάσεως, ἐφ' ἧς στηρίζονται οἱ λεοντόποδες τοῦ δίφρου, μ. 1.11.

Τὸ μέγιστον πλάτος τοῦ δίφρου ὀπισθεν 0.57.

Τὸ μέγιστον πλάτος ὀπισθεν εἰς τὸ τέρμα τῆς ῥάχεως καὶ εἰς τὸ σημεῖον τῶν γλουτῶν 0.41.

Πλαγίως δὲ τὸ μέγιστον πλάτος ἀπὸ τῶν γονάτων μέχρι τῆς καμπῆς τῶν γλουτῶν 0.60.

Τοῦ δὲ δίφρου τὸ ὕψος πλαγίως ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ μέχρι τῶν λεοντοπόδων 0.47.

Τοῦ καθήμενου ἀνδριάντος ἐλλείπουσιν ἡ κεφαλὴ μετὰ τοῦ λαιμοῦ, ὁ καρπὸς τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ὀλόκληρος ἡ δεξιὰ χεὶρ μετὰ τῆς μασχάλης καὶ ὀπισθεν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἔχει ἀποτριβῆ ἢ ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς ῥάχεως μετὰ τοῦ περικλειόντος αὐτὴν ἱματίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος πρὸς τὰ κάτω ἔχει ἀποκρουσθῆ μέρος τοῦ καταπίπτοντος ἄκρου τοῦ ἱματίου. Ἐρευνα ἐπὶ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεως ὑπ' ἐμοῦ γενομένη πρὸς εὐρεσιν τῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἀποκοπείσης κεφαλῆς δυστυχῶς ἀπέβη ματαία καὶ ἄνευ ἀποτελέσματος.

Ἐπὶ δίφρου ὀκλαδίου, οὐτινος οἱ πόδες καταλήγουσιν εἰς χηλὰς λέοντος, κάθηται κατὰ μέτωπον ἀνὴρ περικεκαλυμένον ἔχων τὸ σῶμα μόνον διὰ τοῦ μεγάλ-

λου πολυπύχου Ἴωνικοῦ ἱματίου, ὅπερ ἐχέσαρκον ὄν, ἀφίνει γυμνοὺς μόνον τοὺς πόδας ἀπὸ τῶν ἀστραγάλων, μέρος τοῦ δεξιοῦ στήθους μετὰ τῆς ἑλλειπούσης δεξιᾶς χειρὸς καὶ τὸ κεντρικὸν κατώτατον μέρος τῆς ῥάχως αὐτοῦ.

Εἰκ. 1. Ὁ καθήμενος Διόνυσος ἐμπροσθεν.

ὡς συμβαίνει εἰς ἄλλους παραπλησίους καὶ τοῦ αὐτοῦ τύπου καθημένους ἀνδριάντας, περὶ ὧν κατωτέρω γίνεται λόγος, τὴν δὲ δεξιὰν χεῖρα, ἐλλείπουσαν ὅλως

Καταπίπτει δὲ τὸ ἱμάτιον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, καλύπτει τὸν ἀριστερὸν βραχίονα, ὅστις ὀλίγον ἀνυψούμενος συγκρατεῖ τὸ ὕφασμα, διέρχεται ὑπὸ τὴν δεξιὰν μασχάλην καὶ ἀφίνει ὀλόκληρον τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐλευθέραν πρὸς δρασίν.

Οἱ πόδες αὐτοῦ στηρίζονται ἐπὶ ὑψηλοτέρου σημείου ἢ οἱ πόδες τοῦ δίφρου, πρὸς δήλωσιν τοῦ ὑποποδίου, ὅπερ ὁμως οὐδὲν ἕτερον ἴδιον γνώρισμα ἔχει καὶ ὅπερ ἐδηλοῦτο ἄλλοτε διὰ χρώματος ἐρυθροῦ.

Ἄνδριάς καὶ δίφρος καὶ ὑποπόδιον εἶναι κατεργασμένα ἐπὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τμήματος μαρμάρου. Τοῦ αὐτοῦ λίθου ἐστὶν ὁ ἀνδριάς καὶ τὸ σφέλας (πίναξ 6 καὶ 7).

Καὶ τὴν μὲν ἀριστερὰν αὐτοῦ χεῖρα καμπτομένην εἰς τὸν ἀγκῶνα διευθύνει ὀριζοντίως πρὸς τὰ πρόσω, χωρὶς ὃ ἐλλείπων αὐτῆς καρπὸς νὰ ἐφάπτεται τοῦ μηροῦ,

ἀπὸ τῆς μασχάλης, θὰ ἐξέτεινεν ὡσαύτως πρὸς τὰ πρόσω ἀλλ' ὑψηλότερον τῆς ἀριστερᾶς καὶ θὰ ἐκράτει ἀντικείμενόν τι, ὅπερ θὰ ἦτο καὶ τὸ κυριώτατον γνῶρισμα, ἐξ οὗ θὰ ἀνεγνωρίζομεν ἀσφαλῶς, τίνα εἰκονίζει τὸ καθήμενον ἄγαλμα.

Οἱ πόδες φέρουσι πέδιλα, οἱ δὲ ἱμάντες αὐτῶν ἐδηλοῦντο διὰ δύο ἐπιπολαίων ἐγχαράκτων γραμμῶν μεταξὺ τῶν δύο πρώτων δακτύλων ἐκάστου ποδός. Τὸ μεταξὺ τῶν γραμμῶν στενὸν μέρος ἦτο κεχρωσμένον, ἀλλὰ τὸ χρῶμα ἐγένετο ἐξίτηλον (εἰκ. 1).

Ὁ ἀνδριὰς εἶχε πολλαχοῦ χρώματα, τὰ ὅποια ἐνιαχοῦ μόνον ἀμυδρῶς διετηρήθησαν. Ἄπασα ἡ ἐξωτάτη παρυφή τοῦ πλουσίου ἱματίου καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν γῦρον ἦτο κεχρωσμένη, τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ὁ δίφρος ἵσταται, ὡς καὶ τὰ ὑποκείμενα μέρη αὐτοῦ ἦσαν ἐρυθρὰ καὶ τὸ ὕφασμα τοῦ δίφρου, ἀμφοτέρωθεν τοῦ καθήμενου σώματος, διασφίξει πλούσια συμπλέγματα μαιάνδρων διπλῶν καὶ σταυροειδῶν κοσμημάτων, ἀναλόγων ἰδία πρὸς τὰ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 682 κόρη τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (εἰκ. 1).

Κατὰ μῆκος τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου εἶναι ἐκτεταμένον δέρμα πάνθηρος, ἐφ' οὗ κάθηται ὁ εἰκονιζόμενος ἀνὴρ. Τοῦ πάνθηρος τούτου τὰ ἄκρα, ἀφ' ἑνὸς

Εἰκ. 2. Ὁ καθήμενος Διόνυσος ὀπισθεν.

μὲν ἡ οὐρὰ μετὰ τῶν ὀπισθίων ποδῶν (εἰκ. 4), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κεφαλὴ μετὰ τῶν ἔμπροσθίων (εἰκ. 3), πίπτουσιν ἑκατέρωθεν τοῦ δίφρου πλαγίως καὶ πληροῦσι τὰ

Εἰκ. 3. Ὁ καθήμενος Διόνυσος ἐκ δεξιῶν.

ἡμέτερος καθήμενος ἀρχαῖκός ἀνδριᾶς ἀνήκει εἰς τὸν γνωστὸν ἤδη εἰς ἡμᾶς ἐκ πολλῶν περισωθέντων ἔργων γενικὸν τύπον τῶν καθημένων ἀνδριάντων

κενὰ τῶν τριγώνων τὰ ὁποῖα σχηματίζουν οἱ διαπτυθέντες τοῦ δίφρου πόδες, αἱ κλειδώσεις τῶν ὁποίων κοσμοῦνται διὰ ῥοδάκων.

Χρώματα διακρίνομεν τὸ ἐρυθρόν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ πράσινον τὸ ὁποῖον πιθανῶς νὰ εἶναι τὸ ἀρχικῶς κυανοῦν ὠξειδωμένον.

Αἱ τρίχες τοῦ δέρματος σαφῶς δηλοῦνται ἄνωθι τῆς κεφαλῆς κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς σπονδυλικῆς στήλης πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἐμφανίζονται ἑτέρωθεν μὲ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν πρὸς τὰ κάτω μέχρι τῆς οὐρᾶς, ἥτις ἀπολήγει εἰς θύσανον (εἰκ. 5-7).

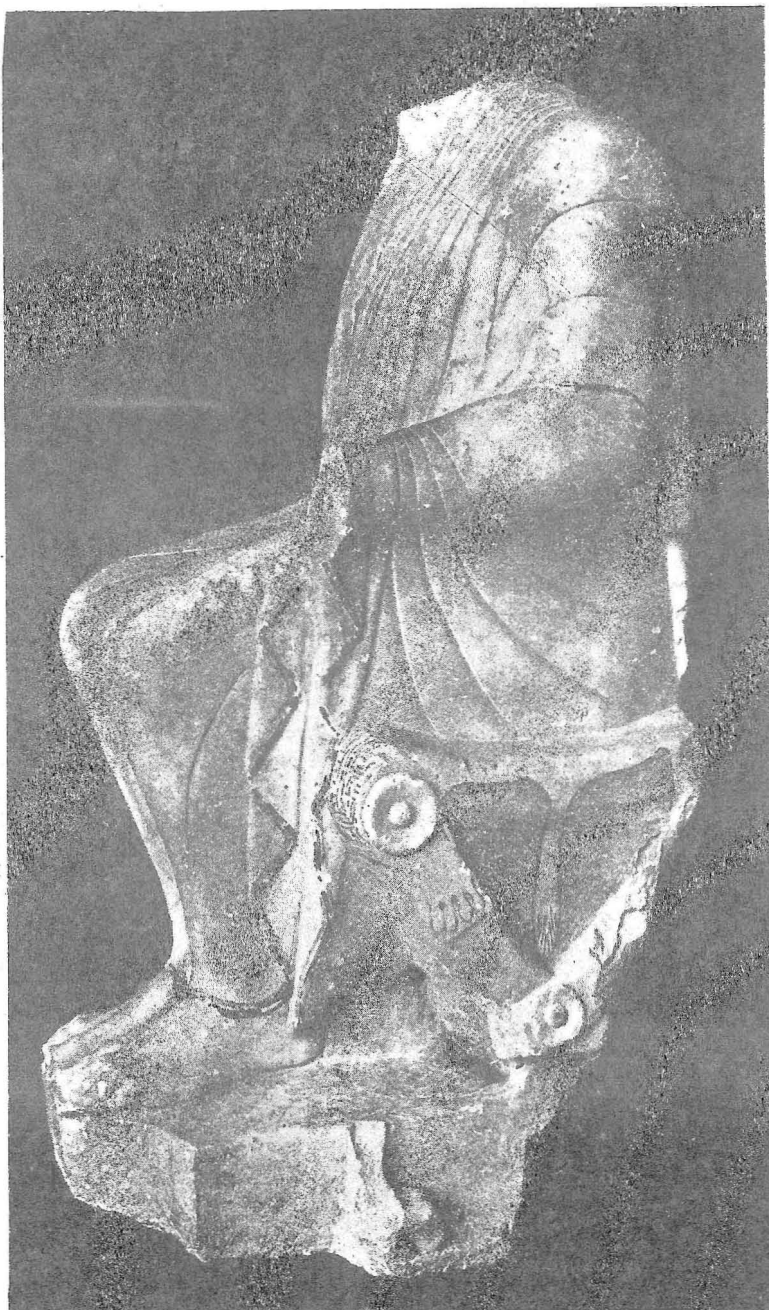
Ἐκατέρωθεν τῶν τριχῶν ἐπὶ τῆς δορᾶς κατὰ διαστήματα συστάδες μικρῶν κύκλων ἀνὰ τρεῖς δίδουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ γνῶρισμα τοῦ πάνθηρος (εἰκ. 5-6) σαφῶς.

Ὡσαύτως τὰς διακοσμήσεις τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου ἐν μεγενθύσει δύναται τις νὰ ἴδῃ ἀκριβέστερον εἰς τὰς εἰκόνας 8 καὶ 9.

ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὅστις ἔχει σαφῶς πλέον καθορισθῆ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης¹ καὶ μάλιστα μετὰ τὴν δημοσιευθεῖσαν περὶ τούτου πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Haus Möbius, διδάκτορος τῆς φιλολογίας καὶ ὑφηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Marburg «περὶ τῆς μορφῆς καὶ σημασίας τοῦ καθημένου προσώπου ἐν τῇ τέχνῃ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν Ἑλλήνων» (ἐν τῷ περιοδικῷ AM, XLI, 1916 σελ. 119 - 219, τυπωθέντι τῷ 1927).

Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἀνδριαντοποιίαν εἰσάγεται ὁ τύπος οὗτος τοῦ καθημένου ἀνθρώπου κατ' ἀρχὰς συγχρόνως μὲ τὸν τοῦ ἱσταμένου καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν σωθέντων ἔργων κρίνοντες βλέπομεν ὅτι ἦτο μᾶλλον διαδεδομένος ἐν τοῖς ἀρχαῖοις χρόνοις ἢ ἐν τοῖς νεωτέροις.

Καὶ τοῦτο διότι ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη τὰς ἀρχὰς τῆς πλαστικῆς τέχνης παρέλαβεν παρὰ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς, τῶν δεσποτικῶς διοικουμένων

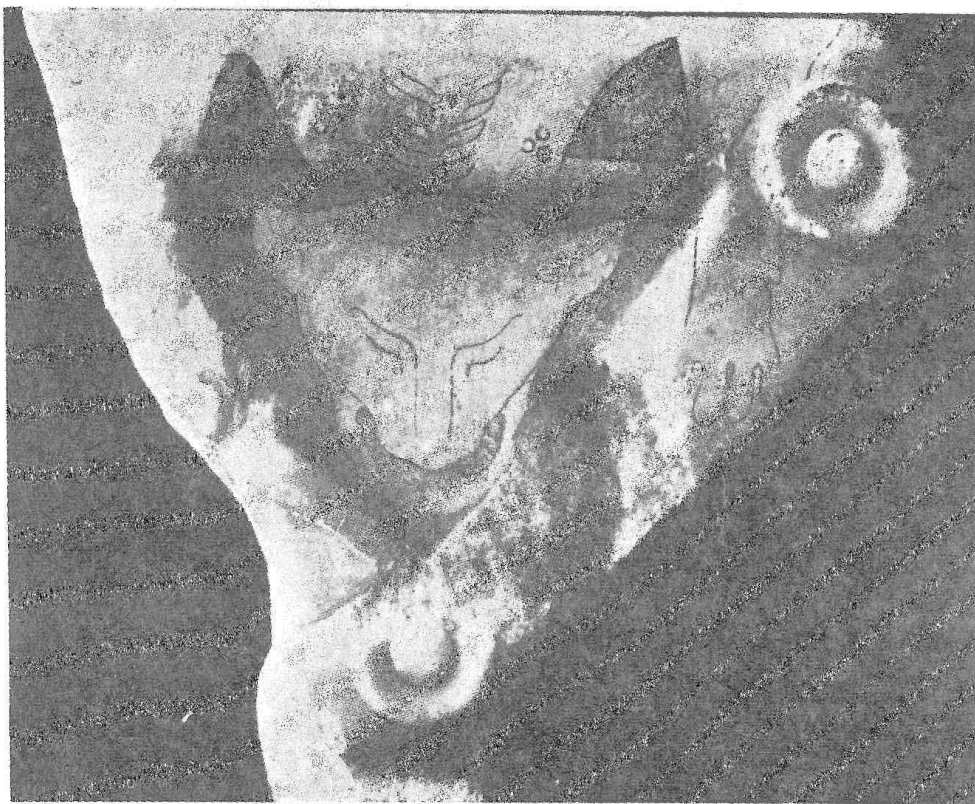

Εἰκ. 4. Ὁ καθημένος Διόνυσος ἐξ ἀριστερῶν.

¹ Ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ἄλλα συγγράμματα καὶ εἰδικαὶ μελέται περὶ τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς λεπτομερῆ γνῶσιν τῆς γενέσεως καὶ ἐξελίξεως αὐτῆς. Τοιαῦτα ἔργα, τὰ ὅποια εἶχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν,

χωρῶν, ἐν αἷς ἢ παράστασις τοῦ δεσπότης καθήμενου ἦτο τὸ σύμβολον τῆς ὑψίστης δυνάμεως. Ὅταν ὁμως βραδύτερον ἐξέπεσεν ἡ Ἑλληνικὴ τυραννίς, ἔμεινεν ὁ θρόνος σύμβολον μόνον τῶν θεῶν (H. Möbius, ἄνω σελ. 164).

Ἐνεκα τούτου ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον θεοὶ καθήμενοι, ἐν ᾧ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς τέχνης παρίστανται ὄρθιοι, ὡς ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Διόνυσος καὶ ἐν γένει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης ἢ παράστασις

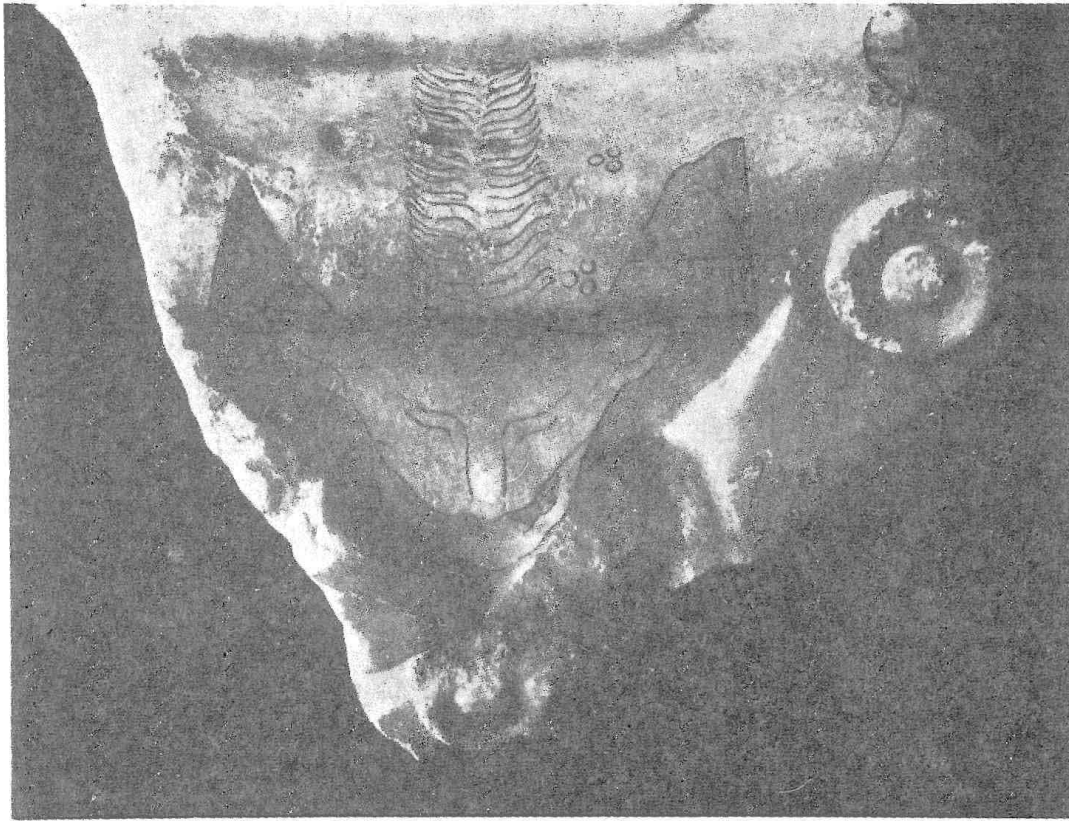
Εἰκ. 5. Ἡ δορὰ μετὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ πάνθηρος.

τοῦ καθήμενου εἶναι παράστασις τοῦ δεσπότης καὶ τοῦ θεοῦ μόνον, ἐν ᾧ ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ πέμπτου αἰῶνος π. Χ. ἐγενικεύθη αὕτη καὶ ἠδύνατο πᾶς πολίτης νὰ παραστήσῃ ἑαυτὸν καθήμενον εἴτε ἐπὶ λίθου εἴτε ἐπὶ ἀγγειογραφίας.

εἶναι τοῦ W. Deonna «Les Apollos archaïques 1908» καὶ Rev. des études Grecques 1917 σελ. 337, τοῦ Lange «Die Darstellung des Menschen in der älteren griechischen Kunst, 1899», τοῦ Lechat «La sculpture attique avant Phidias, 1904» καὶ «Au Musée de l'Acropole d'Athènes κ.λ. 1903», τοῦ Poulsen «Der Orient und die frühgriechische Kunst 1912», τοῦ Schrader «Archaische Marmorsculptur im Akropolismuseum zu Athen» 1909 κ.λ. Ἀλλὰ τὸ τελευταῖον καὶ νεώτατον σύγγραμμα τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενεύης κ. W. Deonna «Dédale ou la statue de la Grèce archaïque» 1930. ἐμβριθὲς καὶ περισπούδαστον μετὰ σαφηνείας καὶ θαυμαστῆς μεθοδικότητος ἀναπτύσσει τὰς ἀρχὰς καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀρχαϊκῶν ἀγαλμάτων καὶ λύει πλεῖστα αἰσθητικὰ καὶ τεχνικὰ προβλήματα αὐτῶν. Εἶναι κριτὴ ἀληθῶς διότι δὲν ἐπροφθασεν ὁ κ. Deonna νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν εἰς τὸ σύγγραμμά του καὶ τὸν ἡμέτερον καθήμενον ἀνδριάντα, ἀνακαλυφθέντα ἐν ἔτος μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν ἐκεῖνου.

Ἐν τῇ Πλαστικῇ ἡ μορφὴ τοῦ καθήμενου προσώπου ἔχει ἀφθονα παραδείγματα κυρίως ἐν Αἰγύπτῳ, ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ, ἐν τῇ Φοινίκῃ, ἐν τῇ μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ εἶτα ἐν τῇ Ἑλλάδι τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (W. Deonna «Dédale» σελ. 199).

Ἐκ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος πρὸς τοὺς λοιποὺς περισωθέντας ἀρχαϊκοὺς καθήμενους ἀνδριάντας καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἴωνικοῦ ἐργαστη-

Εἰκ. 6. Ἡ δορὰ μετὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς ῥάχως τοῦ πάνθηρος.

ρίου δυνάμεθα σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος νὰ καθορίσωμεν τὴν χρονολογίαν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν αὐτοῦ.

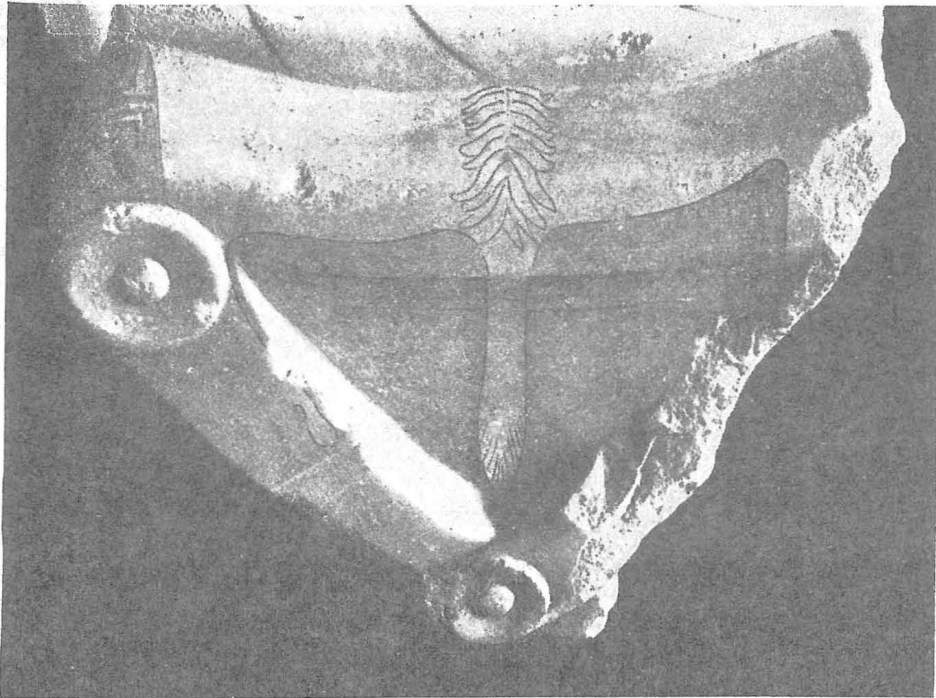
Τὰ κυριώτατα τῶν ἐν λόγῳ ἔργων εἶναι τὰ εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης τοῦ Πανόρμου εἰς Βραγχίδας ἄγουσαν ὁδὸν καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς κατὰ τὸν Αἰγυπτιακὸν τρόπον μετὰ λέοντος καὶ σφιγγὸς ἰδρυμένα πρὸς τιμὴν τοῦ ἐν Διδύμοις ἱεροῦ τοῦ Διδυμαίου Ἀπόλλωνος, ἅτινα ἐκομίσθησαν καὶ ἀποκινεῖται νῦν εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον.

Τούτων τὸ ἐν φέρει καὶ τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν «Χάρης εἰμὶ ὁ Κλείσιος (Κλέσιος) Τειχιούσης (τειχιόσης) ἀρχός, ἄγαλμα τοῦ (τῷ) Ἀπόλλωνος», ἐν ἣ ἡ λέξις ἄγαλμα ἔχει τὴν πρώτην καὶ κυριολεκτικὴν αὐτῆς σημασίαν.

Ἐν τούτῳ κάθηται ἀνὴρ ἐπὶ μεγάλου θρόνου ἐν πλήρει ἡρεμίᾳ, ἡμφιεσμένος

βαρείαν ἀμφίεσιν ἐκ ποδήρους χιτῶνος καὶ ἱματίου καὶ τοῦ μὲν χιτῶνος αἱ πτυχαὶ εἶναι κάθετοι τοῦ δὲ ἱματίου πλάγιοι, ἀλλὰ λίαν ἐπιπόλαιοι ἢ ἀκριβέστερον γραμμικαί. Τὰ μέρη τοῦ σώματος εἶναι σαρκώδη καὶ στρογγύλα καὶ περιβάλλονται ὑπὸ τῆς ἀμφιέσεως ὥς τις ὄγκος ἀκατέργαστος ἄνευ ζωῆς.

Εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους ἰδίᾳ τῶν ἀνδριάντων τούτων τοῦ Ἴωνικοῦ ἐργαστηρίου ἢ παράστασις τοῦ καθημένου εἶναι τόσον βαρεῖα, τόσον συνυφασμένη μετὰ

Εἰκ. 7. Ἡ δορὰ μετὰ τῆς οὐρᾶς τοῦ πάνθηρος.

τοῦ θρόνου, ὥστε παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι οὗτος οὐδέποτε πλέον σκοπεύει νὰ ἐγερθῇ (Möbius σελ. 166).

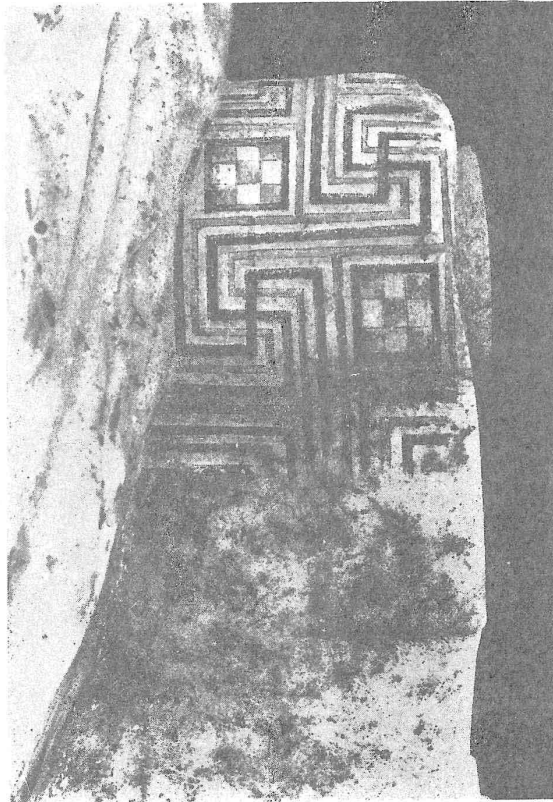
Τοῦτο δὲ ὡς καὶ ὁ βαρὺς ἱματισμὸς ἔτι δὲ καὶ ἡ ἀκρίβεια ἐπουσιωδῶν μερῶν δεικνύουσιν ἐπίδρασιν τῆς Ἀσσυριακῆς τέχνης. Πρὸς τούτοις δὲ ἡ τεχνοτροπία αὐτῶν καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δεικνύουσιν ὅτι οἱ ἀνδριάντες οὗτοι ἀνάγονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} αἰῶνος π. Χ.

Δὲν συμβαίνει δ' ὅμως τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα.

Ὁ τύπος τοῦ καθημένου ἐν αὐτῷ εἶναι λίαν ἐξειλιγμένος καὶ ἀποπνέει ζωὴν καὶ κίνησιν ἐμφυσηθεῖσαν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῆς δημιουργοῦ πνοῆς τῆς Ἀττικῆς τέχνης.

Ὁ παρακολουθῶν τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου τῶν ἱσταμένων ἀρχαϊκῶν ἀνδριάντων καὶ βλέπων πῶς ἡ Ἀττικὴ τέχνη μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀπηλλάγη τῆς κατὰ

παράδοσιν ἐπιδράσεως, πῶς ἠλευθέρωσε τὰς πρότερον καθειμένας καὶ ταῖς πλευραῖς προσκεκολλημένας χεῖρας, πῶς διεχώρισε τοὺς πόδας καὶ εἰς τὰ πρότερον σύμποδα καὶ ἀκίνητα ἔργα μετέδωκε κίνησιν, πῶς εἰς τὰ ἀπεσφιγμένα καὶ νευρώδη καὶ σκληρὰ καὶ ἀκριβῶς ἀποτεταμένα ταῖς γραμμαῖς μέχρι τότε ἔργα ἐνεφύσησε διὰ τοῦ μειδιάματος ζωῆν, πῶς διὰ τῆς μελέτης καὶ ἀποδόσεως τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος (ἐπιγονατῖς, πούς, μυῶνες) ἔφθασεν ἀπὸ τοῦ πλακοειδοῦς εἰδώλου εἰς τὸν τύπον τοῦ Τενεάτου Ἀπόλλωνος, οὗτος δύναται νὰ κατανοήσῃ καὶ τὴν παραπλησίαν καὶ ἀνάλογον διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος καὶ τῶν ἄλλων τῶν περισωθέντων ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἰωνίας. Ὁ ἡμέτερος ἀνδριάντος ἔχει ἤδη ἀπαλλαγῆ τοῦ βαρέος ποδήρου χιτῶνος τῆς Ἀσσυριακῆς ἐπιδράσεως ἐν μαρμαρίνοις ἔργοις καὶ ἐν ἀγγειογραφίαις, τοῦ ὀρθοσταδίου ἄνευ ζωστήρος χιτῶνος, δὲν στηρίζει τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν γονάτων κατὰ τρόπον ξηρὸν καὶ νεκρὸν, οὐδ' ἐξάγει ὑπὸ τὸν χιτῶνα τοὺς πόδας αὐτοῦ ὡς ἀποφύσεις ἀπλῶς πρὸς δήλωσιν τῶν ποδῶν.

Εἰκ. 8. Τὰ κοσμήματα τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου δεξιᾶ.

Ὁ ἡμέτερος ἀνδριάντος περιβάλλεται μόνον διὰ πλουσιωτάτου μὲν εἰς μέγεθος ἀλλ' ἐλαφροτάτου εἰς τὴν ἀπόδοσιν ἱματίου, κάτωθι τοῦ ὁποίου ἢ δημιουργὸς Ἀττικὴ τέχνη κατώρθωσεν ἤδη νὰ διαγράψῃ τὸ σῶμα καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν γονάτων μέχρι τῶν ποδῶν, ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ λεπτομέρεια μυϊκαὶ τῶν κνημῶν καθαρώτατα νὰ διαφαίνωνται. Οἱ πόδες τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος ἀνατομικῶς ἔχουσιν ἀποδοθῆ τελείως, ὁ δὲ μικρὸς δάκτυλος ἔχει κάμψιν τινά, ἣτις παρατηρεῖται εἰς τὸν Τενεάτην Ἀπόλλωνα καὶ τῆς ὁποίας στεροῦνται τὰ ἔργα τοῦ ὁμοίου τύπου τῆς Αἰγυπτιακῆς τέχνης καὶ τὰ ἀρχαιότερα τῆς Ἑλληνικῆς.

Διέμειναν βεβαίως πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἀνατολικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὸν ἡμέ-

τερον ἀνδριάντα, ἀλλὰ ταῦτα διὰ τῆς Ἀττικῆς τέχνης ἔλαβον μείζονα ζωὴν καὶ δικαιολογοῦνται φυσικώτερον. Διέμεινεν εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα, ὁρῶμενον πλαγίως (εἰκ. 3), τὸ σαρκῶδες καὶ λιπαρόν, δηλούμενον δι' ὑπερβολικῆς στρογγυλότητος, διατηρεῖται εἰσέτι ἐν αὐτῷ ὁ τύπος τῆς κατὰ μέτωπον παραστάσεως τοῦ καθημένου, τὸν ὁποῖον ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη μόλις κατὰ τὸ 500 π. Χ. ἀρχίζει νὰ

Εἰκ. 9. Τὰ κοσμήματα τοῦ ὑφάσματος τοῦ δίφρου ἀριστερά.

ἀπορρίπτῃ (W. Deonna «Dédale» σελ. 209), ἀμφότεροι οἱ πόδες αὐτοῦ βαίνουνσιν ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ πέλματος ἔτι καὶ αἱ πτυχὰι τοῦ ἱματίου εἶναι ἔτι ἐπιπόλαιαι καὶ σχεδὸν γραμμικαί. Ἄλλ' αἱ πτυχὰι αὗται, καίπερ γραμμικαί, δὲν ἔχουσι τὴν γεωμετρικὴν ἐμφάνισιν, ἀλλ' εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ὑφάσματος καὶ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ σώματος καὶ ποικιλώταται οὔσαι διὰ τῆς ποικιλίας αὐτῶν ἐμβάλλουσι ζωὴν καὶ κίνησιν εἰς τὸ ἄγαλμα.

Ὅμοίως ἡ καθημένη Ἀθηνᾶ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως, ἢ εἰς τὸν Ἐνδοῖον ἀποδιδόμενη, ἣς μάλιστα ὁ ἕτερος πούς πατεῖ ἐπὶ τῶν δακτύλων ἤδη, δεικνύει κίνησιν τινα καὶ ζωὴν καὶ νομίζεις ὅτι μέλλει νὰ ἀναστῇ.

Ἡ ἀπουσία ἔτι τῶν κυμάτων τῆς κόμης τῶν καταπιπτόντων ὀπισθεν ἐπὶ τοῦ τραχήλου καὶ

τῆς ῥάχεως καὶ διαιρουμένων δι' ἐγκοπῶν καθέτων ἢ ὀριζοντίων, ἐκ τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουσι καὶ εἰς τὸν κορμὸν τοῦ ἐν Ἰκαρία εὑρεθέντος Διονύσου (AM. XLI, 1916 Taf. XI, Papers of Amer. School of Class. Stud. at Athens. 5, 1886 - 90, 6. 111 καὶ 114) δηλοῖ τὴν τάσιν τῆς Ἀττικῆς τέχνης πρὸς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ τύπου τῆς παραδόσεως καὶ πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀκαμψίας τὰ κατ' ἀνάγκην ἐπὶ γενεᾶς ἀπὸ τεχνίτου εἰς τεχνίτην διὰ πολλοὺς λόγους παραδιδόμενα καὶ ἀναγκαίως ὑπ' αὐτῶν ἐπαναλαμβανόμενα.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι τοῦ αὐτοῦ λίθου ἐστὶν ὁ ἀνδριάς καὶ τὸ σφέλας, ὅτι

δηλ. ἅπας ὁ ἀνδριὰς μετὰ τοῦ δίφρου καὶ τοῦ ὑποποδίου (ἢ τῆς πλίνθου) εἶναι κατειργασμένος ἐφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄγκου μαρμάρου, παρὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, τῆς ὁποίας τὰ ἔργα συνήθως δὲν εἶναι μονόλιθα. Διότι πλεῖστα μέρη αὐτῶν ἰδιαιτέρως κατειργασμένα προσαρμόζονται κατόπιν εἰς τὸν κορμὸν (κεφαλὴ, βραχίονες, τὰ ἔσχατα κράσπεδα τῶν ἐνδυμάτων, βόστρυχοι, αἰδοῖα ἀνδρικά κλπ.) καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ ἀγάλματα τῶν γυναικῶν. Ἄλλ' εἰς τὰ ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 6^{ου} αἰῶνος π. Χ., εἰς χρόνους, καθ' οὓς ἐγκαταλείπονται πλέον οἱ τρόποι τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, δὲν παρατηρεῖται τοῦτο, ὡς εἶναι ἢ Ἀθηνᾶ τοῦ ἀετώματος τῶν χρόνων τῶν Πεισιστρατιδῶν, ἢ κόρη τοῦ Ἀντήνορος κλπ. Ἡ μέθοδος αὕτη τῆς κατ' ἰδίαν ἐπεξεργασίας τῶν μερῶν τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς κατόπιν εἰς ἕν προσαρμογῆς αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκ τῶν ἔργων τῆς ξυλογλυφίας, τὰ ὁποία εἶτα μετεφέροντο χάριν μείζονος διαρκείας εἰς τὸν πῶρον ἢ εἰς τὸ μάρμαρον. Τινὲς ἀνάγουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὴν χαλκοπλαστικὴν, τῆς ὁποίας τὰ ἔργα εὐκολότερον κατὰ μέρη ἦτο δυνατόν νὰ χύνωνται καὶ εἶτα νὰ προσαρμόζονται.

Ἡ μέθοδος αὕτη ἐκλείπουσα κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀναφαίνεται εἰς τὴν ἀνδριαντοποιίαν τῶν χρυσελεφαντίνων ἀγαλμάτων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς, λόγῳ τῆς ποιικιλίας τῆς ὕλης, ἐξ ἧς ἀπετελοῦντο τὰ ἔργα αὐτῆς.

Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη ἐξηρητάτο ἐκ τοῦ εἴδους τῆς ὕλης, ἣν θὰ κατειργάζετο ὁ τεχνίτης καὶ ὅτι ἐφηρμόζετο μᾶλλον εἰς τὰ ἐκ μαλακωτέρας ὕλης (ξύλου, ἐλέφαντος, πώρου) ἔργα ἢ εἰς τὰ ἐκ μαρμάρου.

Ἐν τούτοις καίτοι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς Τέχνης, καθ' οὓς ὑπῆρχεν εἰς τοὺς καλλιτέχνους ἀσφαλεστέρα πεποιθήσις εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων τῶν, ἐλαττοῦται ἢ χρῆσις τῆς μεθόδου αὐτῆς, δὲν ἐξέλιπεν ὁμως αὕτη ἐντελῶς, διότι ἔχομεν ἱκανὰ παραδείγματα αὐτῆς περισωθέντα ἐκ τῶν τῆς ἀκμῆς χρόνων. Ἡ μέθοδος αὕτη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς περιόδου κερδίζει ἔδαφος καὶ τὰ παραδείγματα αὐτῆς πολλαπλασιάζονται ἐκ τῆς ἐπιθυμίας τῶν τεχνιτῶν, ὅπως κερδίσωσι χρόνον, διότι ἠδύναντο οὕτω πολλοὶ βοήθοι τοῦ τεχνίτου νὰ ἐργασθῶσιν εἰς ἕν καὶ τὸ αὐτὸ ἄγαλμα.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ῥωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ δὴ ἐν τῇ προίσει τῶν ἐπιταφίων ἀνδριάντων συνηθέστερον εἰργάζοντο οἱ τεχνῖται ἐφ' ἑνὸς καὶ μόνου λίθου τὸ ὅλον τοῦ ἀγάλματος καὶ μόνον τὴν κεφαλὴν συνήθως ἐποίουν ἔνθετον, διὰ νὰ δύνανται εἰς τοὺς ἐκ τῶν προτέρων κατεσκευασμένους κορμούς νὰ προσαρμόζωσι κατόπιν τὰς εἰκονιστικὰς κεφαλὰς κατὰ βούλησιν καὶ κατ' ἐκλογὴν τῶν πελατῶν τῶν (W. Deonna «Dédale» σελ. 139 κ.ε.).

Ἡ Γλυπτικὴ, ἢ ἐλευθερία τέχνη, εἶχε μεταβληθῆ ἤδη εἰς βιομηχανίαν. Ἄλλ' εἰς τὸν ἡμέτερον καθήμενον ἀνδριάντα δὲν ἐφηρμόσθη ἡ μέθοδος αὕτη. Ἡ Γλυ-

πτική κατά τὸ τέλος τοῦ 6^{ου} αἰῶνος εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐντονωτέραν περίοδον τῆς δημιουργικῆς τῆς δυνάμεως. Ἀποβάλλει τὰς παλαιὰς παραδεδομένας συνηθείας, ἀποτινάσσει τὰς κατ' ἀνάγκην μεθόδους τῶν προτέρων χρόνων, ὡς εἶναι ἢ κατ' ἀνάγκην λόγῳ ἀδυναμίας ἐπεξεργασία κατ' ἰδίαν τῶν μερῶν τοῦ σώματος καὶ εἶτα ἢ ἐφαρμογὴ αὐτῶν εἰς ἓν, μελετᾷ ἀνατομικῶς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἰς βαθμὸν ἀνυπέρβλητον καὶ ἔχουσα πλέον πεποιθήσιν εἰς τὰς δυνάμεις τῆς προβαίνει εἰς τὴν ποίησιν τοῦ ἔργου τῆς συλλήψεώς της, ὅσονδῆποτε πολλαπλοῦν καὶ ἂν εἶναι τοῦτο, ἐφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄγκου μαρμαροῦ.

Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται μὲν ὁ ἡμέτερος ἀνδριὰς νὰ εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ 525 π. X. ἀλλ' οὐδὲ νεώτερος τοῦ 500 π. X. λόγῳ τῆς πλήρους εἰσέτι κατὰ μέτωπον συμφώνως τῇ παραδόσει παραστάσεως.

Εἶναι γενικὸν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ἀγαλμάτων ἀνατολικῶν θεῶν, ὅτι ὁ θρόνος αὐτῶν κοσμεῖται ὑπὸ ζῳῶν (Möbius ἄνω σελ. 160). Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τέχνῃ ἢ παράστασις ζῳῶν εἶναι τι σύνηθες. Ἀλλὰ τούτων τὰ μὲν (κρίος, ταῦρος, μόσχος, γλαυξ, κύων, ἵππος) εἶναι γηγενῆ καὶ ἐπιχώρια, τὰ δὲ (πάνθηρ, λέων) ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τέχνῃ διασφύζονται μόνον ὡς ἀνάμνησις τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Αἰγαίου (W. Deonna «Dédale» σελ. 63).

Ἀλλὰ τὸ ζῳῶν, δι' οὗ ἐκοσμεῖτο τὸ ὑποπόδιον τῆς θεᾶς εἰς Ἀσσυριακὰ ἀνάγλυφα, ὁ πάνθηρ ὁ ὑπάρχων ὑπὸ τὸν ὀκλαδίαν δίφρον τοῦ Ἀρκεσίλα ἐν τῇ περιφρήμῳ ὁμωνύμῳ κύλικι καὶ τὰ παρόμοια, εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα μετεβλήθη ἀπλῶς εἰς δέρμα πάνθηρος γραπτῶς δεδηλωμένον, ἵνα ἀναπαυτικώτερον κάθηται ἐπ' αὐτοῦ ὁ εἰκονιζόμενος δεσπότης εἴτε θεός. Διότι εἶναι δυσχερῆς ἢ διάκρισις αὐτοῦ.

Ἐπειδὴ ἡ ἀρχαϊκὴ τέχνη διακρίνει τὸν θεὸν δι' ἰδιαιτέρων ἀντικειμένων καὶ δὲν χωρίζει αὐτὸν ἀπὸ τοῦ θνητοῦ διὰ λεπτοτέρων γνωρισμάτων ἢ ἄλλων χαρακτηριστικῶν τῆς ὑπάρξεώς του (Möbius ἄνω σελ. 175) ἐν τῷ ἡμέτερῳ δὲ ἀνδριάντι τὰ ἰδιαίτερα ταῦτα γνωρίσματα ἀπώλοντο ἐν μέρει, ἐλλειπουσῶν τῶν χειρῶν, ἐν αἷς θὰ ὑπῆρχον, δὲν δυνάμεθα μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος νὰ καθορίσωμεν τίνα εἰκονίζει ὁ καθήμενος ἀνδριὰς, ὡς δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ καθορίσωμεν καὶ τὴν καθημένην ἀρχαϊκὴν θεὰν τοῦ Βερολίνου, ἐλλειπουσῶν τῶν χειρῶν αὐτῆς, ἴδι' ὧν θὰ ἐκράτει τὰ σύμβολα, ἰεξ ὧν θὰ ἀνεγνωρίζετο ἄνευ ἀμφισβήτησεως.

Ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχει διάκρισις μεταξὺ τῶν ἐνδυμάτων τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν, οἵτινες διακρίνονται κυρίως ἐκ τοῦ μεγέθους καὶ ἐκ τῶν συμβόλων αὐτῶν. Διότι ἄλλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λάβωμεν τοῦλάχιστον τοῦτο ὑπ' ὄψιν εἰς τὸν καθορισμὸν αὐτοῦ. Ὡσαύτως γνωρίζομεν ὅτι ἡ μεγάλη πλαστικὴ ἀποδέχεται

τὴν ιδεώδη γυμνότητα διὰ τὴν ἀπεικόνισιν θνητοῦ καὶ ὅτι τὰ ἐνδεδυμένα ἄρρενα ἀγάλματα εἶναι ἐξαιρέσεις, ὡς εἶναι λ. χ. ὁ Μοσχοφόρος τῆς Ἀκροπόλεως, οἱ καθήμενοι ἀνδριάντες τῆς Μιλήτου ἐν τῇ ὁδῷ τῶν Βραγχιδῶν καὶ οἱ τῆς Σάμου καὶ οἱ καλούμενοι γραφεῖς τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἄλλ' ἡ ἐξαιρέσις αὕτη εἶναι Ἰωνικῆς τέχνης ἴδιον καὶ ἐπίδρασις μόνον τοῦ Ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου (W. Deonna «Dédale» σελ. 425).

Γνωρίζομεν πρὸς τούτοις ὅτι τὰ ἱερὰ τεμένη καὶ οἱ ναοὶ δὲν δέχονται μόνον τὰ λατρευτικὰ τῶν θεῶν ἀγάλματα, ἀλλὰ καὶ ὅσα ἢ πόλις καὶ οἱ πιστοὶ προσφέρουσιν ὡς ἀναθήματα εἰς τοὺς θεοὺς, τοποθετούμενα γενικῶς ἐν τῷ περιβόλῳ τῶν ναῶν. Οἱ Ἕλληνες καὶ κατ' ἐξοχὴν οἱ Ἀθηναῖοι ἀνεγνώριζον ὡς τὴν μεγίστην τῶν τέρψεων τῶν θεῶν τὴν ἀνάθεσιν εἰς αὐτοὺς ἀγαλμάτων, ἐφ' οἷς οὗτοι ἠγάλλοντο. Διὰ τοῦτο ἀνέθετον οὐ μόνον ἕν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ ἐνίοτε πλεῖστα ἀγάλματα εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν θεόν. Ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς ἐν τῷ κατ' ἐξοχὴν τεμένει αὐτῆς, ἐν τῇ Ἀκροπόλει, πλεῖστα ἦσαν ἰδρυμένα ὡς ἀναθήματα εἴτε συμπάσης τῆς πόλεως εἴτε καὶ ἀπλῶν ἰδιωτῶν.

Ἄλλ' εἰς τὰ ἱερὰ τεμένη ἀνετίθεντο καὶ εἰκονιστικοὶ ἀνδριάντες αὐτῶν τούτων τῶν ἀναθετῶν, οἵτινες οὕτως ἀφιέρωνον ἑαυτοὺς τῷ θεῷ, ὡς εἶναι ὁ ἀνδριάς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Τειχιούσεως, τοῦ Χάρητος, τοῦ υἱοῦ τοῦ Κλείσιος. Οἱ τοιοῦτοι ἐνεπίγραφοι ἀνδριάντες ἀντιπροσωπεύουσι τοὺς ἀναθέτας εἰς τὸ διηνεκὲς καὶ ἀποτελοῦσι πλέον μέρος τοῦ ἱεροῦ καὶ εἶναι μὲν ὑπὸ τὴν διαρκῆ προστασίαν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπευθύνουν διηνεκῆ σεβασμὸν πρὸς τὸν θεόν.

Ἄλλ' ὑπάρχουσι καὶ πλήθη ἀνωνύμων ἀγαλμάτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, τὰ ὅποια ἀφιερώνουσιν οἱ θνητοὶ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεάς καὶ δὴ κατὰ γενικὸν κανόνα οἱ μὲν ἄρρενες εἰς τοὺς θεοὺς τὰ τῶν ἀνδρῶν ἀγάλματα, αἱ δὲ γυναῖκες εἰς τὰς θεάς τὰ τῶν γυναικῶν, μὲ ἀραιὰς μόνον ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος τούτου.

Τὸ πλῆθος τῶν κορῶν τῆς Ἀκροπόλεως πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστροφῆς προέρχεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου. Εἶναι δ' ὅμως δυνατόν νὰ ἀφιερῶσιν καὶ ἄνδρες γυναικῶν ἀγάλματα εἰς τὴν θεὰν ὡς εἶναι ἡ Κόρη, τὴν ὅποιαν ὁ Εὐθύδικος, ὁ υἱὸς τοῦ Θαλιάρχου, ἀνέθηκε τῇ Ἀθηνᾷ ἐν τῇ Ἀκροπόλει (W. Deonna «Dédale» σελ. 56 - 57).

Εἰς τὸν ἡμέτερον ἀνδριάντα τὸ μέγεθος αὐτοῦ ὑποβοηθεῖ ἡμᾶς μόνον, ἵνα θεωρήσωμεν αὐτὸν ὡς λατρευτικὸν ἄγαλμα καὶ οὐχὶ ὡς ἀναθηματικόν, δι' οὗ ἀφιέρωσεν τις ἑαυτὸν τῷ θεῷ, ὡς ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν ὁ Χάρης τῷ Διδυμαίῳ Ἀπόλλωνι.

Καὶ μὲ τοιαύτην προϋπόθεσιν ὁ καθήμενος ἀνδριάς εἶναι ὁ θεὸς Διόνυσος κρατῶν εἰς τὴν ἐκτεινομένην καὶ μικρὸν ὑψουμένην δεξιὰν τὸν κάρθαρον πιθανῶς ἐκ τοῦ ποδός, ὡς ὁ καρπὸς τῆς χειρὸς τοῦ κορμοῦ τοῦ Διονύσου ἐν Ἰκαρίᾳ τῆς Ἀττικῆς δηλοῖ εἰς ἡμᾶς ἢ ἐκ τοῦ ὠτός, ὡς διδάσκει ἡμᾶς τὸ ἀνάγλυφον τῆς

Χρυσάφας και ἄλλαι σχετικαὶ ἀγγειογραφίαι καὶ τὸ πρὸ ἡμερῶν εὑρεθὲν μέγα ἀνάγλυφον τοῦ Διονύσου ¹.

Ἄλλὰ εἰς πλείστας ἀγγειογραφίας ὁ Διόνυσος διακρίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὀκλαδίου δίφρου (ἴδε Hans Möbius σελ. 188), ὃν ἔχει πάντοτε ἐν χερσίν, ὅπερ δεικνύει τὸν μαλθακὸν καὶ τρυφηλὸν τοῦ Διονύσου βίον.

Οὕτω πάντοτε ἐν χερσίν ἔχοντες τοὺς ὀκλαδίας δίφρους οἱ παῖδες (=οἱ ὑπηρέται) ἠκολούθουν τοὺς Μαραθωνομάχους Ἀθηναίους, ἵνα μὴ καθίζωσιν, ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετὰ τινος μαλθακότητος καὶ τρυφηλότητος, διότι τὸ μεθ' ἡδονῆς καὶ τρυφῆς διάγειν εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸν ἐλευθέριον καὶ μεγαλόψυχον βίον, ὡς διδάσκει ὁ φιλόσοφος Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς (παρ' Ἀθην. XII. 512 C).

Καὶ ἐνταῦθα παρὰ τῷ Διονύσῳ τὸ καθῆσθαι εἶναι ἔκφρασις τῆς τρυφηλότητος καὶ μαλθακότητος αὐτοῦ (Hans Möbius σελ. 192).

Εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ἡμετέρου ἀνδριάντος ὡς Διονύσου ὑποβοηθεῖ ἡμᾶς πιθανῶς καὶ ὁ τόπος τῆς εὑρέσεως αὐτοῦ, εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ὁποίου κατ' ἀνάγκην θὰ εἰσέλθωμεν.

Ὡς εἶδομεν ἐν ἀρχῇ τῆς διατριβῆς ἡμῶν (σελ. 119) ὁ καθήμενος ἀνδριὰς εὑρέθη ἐν τῇ ὁδῷ Σαχτούρη καὶ δὴ ἐν τῇ οἰκίᾳ Κουμουνδούρου κειμένη ἐν τῇ γωνίᾳ τῆς ὁδοῦ Σαχτούρη καὶ τῆς πλατείας τῆς Ἐλευθερίας.

Τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀρχαίας πόλεως κεῖται ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ ἄστεως ὡς σημειοὶ ὁ Judeich εἰς τὴν τοπογραφίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει Plan 1, 2 E, πρὸς ὃν συμφωνοῦσιν αἱ παρατηρήσεις ἡμῶν παρακολουθησάντων τὸ ἀρχαῖον τεῖχος καὶ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ ἐν τῇ ὁδῷ Σοφοκλέους, ὅταν ᾤκοδομεῖτο ἢ νέα πρὸς τὴν ὁδὸν ταύτην ἐπέκτασις τοῦ μεγάρου τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἐν τῇ γωνίᾳ τῶν ὁδῶν Σοφοκλέους καὶ Ἀθηνᾶς καὶ ἐν τῇ γωνίᾳ τῶν ὁδῶν Σοφοκλέους καὶ Μενάνδρου (ἴδ. Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 11, παράρτημα σελ. 51 καὶ ἔξ.).

Ὡσαύτως τὸ τεῖχος τοῦτο κατερχόμενον πρὸς τὸν Κεραμεικὸν συνηντήσαμεν ἐν τῇ ὁδῷ Διπύλου, ὅπου ἀνασκάψαντες καὶ ἐρευνήσαντες εὑρομεν πολλὰς ἐπιγραφὰς ἐντετειχισμένας εἰς ἐπισκευὴν τινὰ τοῦ τεύχους ἢ εἰς μεταγενεστέραν προσθήκην ἢ ὀχυρωματικὴν ἐπέκτασιν αὐτοῦ, ἴσως χάριν ὑπερασπίσεως τῶν αὐτόθι ὑπὸ τοῦ Judeich πρότερον τοποθετημένων Θριασίων πυλῶν (ἴδ. Ἀρχ. Δελτ. τόμ.

¹ Μέγα ἀνάγλυφον Διονύσου φυσικοῦ μεγέθους μετὰ τὸν κάρναρον εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν Διονυσιακὸν θύρσον εἰς τὴν ἀριστερὰν εὑρεθὲν εἰς θέσιν Λοῦτσες μεταξὺ Καλανδρίου καὶ ἀγίας Παρασκευῆς τῆς Ἀττικῆς, ἐκομίσθη ὑπ' ἐμοῦ εἰς τὸ Κεντρικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο εἶναι ἀρχαῖστικῆς τεχνουργίας, ἀλλ' ἐποίηθη εἰς χρόνους ἀκμῆς τῆς Τέχνης, καθ' οὓς οἱ τεχνῖται ἤρχισαν νὰ μιμῶνται καὶ νὰ ἐκτελῶσι τὰ ἀρχαῖότερα καὶ ἀποτελεῖ κατ' ἀκολουθίαν πιστοτέραν ἀπόδοσιν τοῦ ἀρχαῖκου προτύπου, ἐν ᾧ ἄλλα ἀντίγραφα αὐτοῦ εἶναι ὀλιγότερον πιστὰ (ἴδ. Ed. Schmidt Archaische Kunst σελ. 26 καὶ Taf. XII, 1). Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο θέλομεν δημοσιεύσει λεπτομερῶς προσεχῶς.

11, Παράρτημα σελ. 57-58), ἢ δι' ἄλλον γενικώτερον λόγον ἐπισκευῆς τοῦ τείχους εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο κατὰ τὸν τρίτον μ. Χ. αἰῶνα.

Ὁ Judeich ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐν Plan 1, D 3, τοποθετεῖ τὰς Θριασίας πύλας ἐν τῇ γωνίᾳ τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ βασιλέως Ἡρακλείου (καὶ οὐχὶ Ἡρακλείδου ὡς σημειοῖ ὁ Judeich ἐν τῷ ἄνω αὐτοῦ χάρτη ἢ Ἡρακλειδῶν ὡς γράφει ὁ Κεραμόπουλλος ἐν τῷ Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 11, σελ. 118). Ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931, ὁ Judeich παρέλιπε νὰ σημειώσῃ τὰς Θριασίας πύλας ἐν τῷ χάρτι (Plan 1, D 3), νομίζων πλέον ὅτι τὸ Δίπυλον καὶ αἱ Θριάσαι πύλαι εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ συμφώνως πρὸς τὸ χωρίον τοῦ Πλουτάρχου (Πλ. Περ. 30 «παρὰ τὰς Θριασίας πύλας, αἱ νῦν Δίπυλον ὀνομάζονται» κλ.) ὡς ῥητῶς λέγει ἐν τῇ σημειώσει τῆς σελ. 138 τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς τοπογραφίας τῶν Ἀθηνῶν. Τοῦτο δὲν ἔχει ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ Κεραμοπούλλου «τὸ βουλευτήριον τῶν Τεχνιτῶν ἐν Ἀθήναις» δημοσιευθείσης εἰς τὸν 11 τόμον τοῦ Ἀρχ. Δελτ. σελ. 111-122, οὐδ' ἐπὶ τῶν ἐμῶν ἐκ τῆς μελέτης τοῦ Κεραμοπούλλου ὀρμηθειῶν κατωτέρω σκέψεων, διότι καὶ τὸ Δίπυλον καὶ ἡ πρὶν κατὰ Judeich θέσις τῶν Θριασιῶν πυλῶν εἶναι λίαν ἐγγὺς ἀλλήλων.

Ἄλλὰ καὶ αἱ Θριάσαι πύλαι ἂν δὲν τοποθετηθῶσιν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς γωνίας τῶν ὁδῶν Διπύλου καὶ βασιλέως Ἡρακλείου, πάντως αὐτόθι ὑπῆρχε πύργος τις σημειούμενος καὶ ἐν τῷ χάρτι τῆς δευτέρας ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ Judeich, παρὰ τὸν ὁποῖον τὸ ὑφ' ἡμῶν εὑρέθην ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Διπύλου καὶ ἔναντι τῆς ὁδοῦ Λεωκορίου τμῆμα τοῦ τείχους καταστραφέν ἐπεσκευάσθη πιθανώτατα κατὰ τὸν τρίτον μ. Χ. αἰῶνα, ὡς ἀπέδειξαν οἱ ἐν αὐτῷ ἐντετειχισμένοι ἐνεπίγραφοι λίθοι, χρονολογούμενοι ἀπὸ τοῦ 500 π. Χ. μέχρι τῶν Αὐτοκρατορικῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων καὶ τῶν ὁποίων τὰς μὲν ἀπλουστεράς καὶ νεωτέρας ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη, τὰς δὲ ἀρχαιότεράς καὶ σπουδαιότεράς θὰ δημοσιεύσωμεν λίαν προσεχῶς (Ἀρχ. Δελτ. τόμ. 11, Παράρτημα σελ. 58).

Τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἀνασκαφῆς ἡμῶν καὶ τῶν προτέρων Θριασιῶν πυλῶν ἀπὸ μὲν τοῦ Διπύλου ἀπέχει ὀλίγα μέτρα, περὶ τὰ διακόσια δὲ βήματα ἀπὸ τῆς γωνίας τῆς ὁδοῦ Σαχτούρη καὶ πλατείας Ἐλευθερίας, ὅπου εἰς τὰ θεμέλια τῆς οἰκίας Κουμουνδούρου εὑρέθη ὁ καθήμενος Διόνυσος.

Ἐὰν διὰ τῆς γραμμῆς αὐτῆς ἀπὸ τῆς γωνίας τῆς ὁδοῦ Σαχτούρη μέχρι τῆς ὁδοῦ Ἀσωμάτων σχηματίσωμεν σχεδὸν τετράγωνον μὲ διεύθυνσιν πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Ἀσωμάτων καὶ δὴ τὴν θέσιν, ὅπου εὑρέθη ἡ βᾶσις τοῦ μνημείου τοῦ Εὐθουλίδου καὶ μὲ ἀντίστοιχον παράλληλον πλευρὰν ἀκολουθούσαν τὴν ὁδὸν Σαοῆ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, ἔχομεν ἕνα μέγαν χῶρον ἐντὸς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ζητήσωμεν ἱερὸν τοῦ Διονύσου, ἵνα

δικαιολογήσωμεν τὴν εὐρεσιν τοῦ εὐρεθέντος λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ καθημένου Διονύσου.

Κατὰ τὸν Πausανίαν (1, 4, 5) ὑπῆρχε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς περιηγήσεώς του ἐντὸς τῆς ἄνω περιοχῆς οἶκημα ἀφιερωμένον εἰς τὸν Διόνυσον, τὸν ὁποῖον ἐκάλουν Μελπόμενον, ὡς ἐκάλουν Μουσηγέτην τὸν Ἀπόλλωνα. Καὶ τὸ τέμενος τοῦτο, ὡς τὸ ὀνομάζει εὐθὺς κατωτέρω ὁ Πausανίας, ἦτο ἢ πρὶν οἰκία τοῦ Πουλυτίωτος, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν Ἀθηναίων διεκωμώδησαν τὴν τελετὴν τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων καὶ τὴν ὁποίαν ἔνεκα τούτου οἱ Ἀθηναῖοι δημεύσαντες, ὡς ἐδήμυσαν καὶ πᾶσαν τὴν περιουσίαν τῶν Ἐρμοκοπιδῶν, παρεχώρησαν ἔκτοτε εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων ἐκεῖ που λατρευομένου Διονύσου, εἰς ὃν τὴν τοῦ Μελπομένου προσωνυμίαν ἀπένειμαν.

Οὕτω τὸ ἱερὸν τοῦ Διονύσου διὰ τῆς παραχωρηθείσης οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος, ἐμεγεθύνθη καὶ ἀπετέλεσεν οὕτω παμμέγιστον ἱερὸν χώρον, ὃν ὀνομάζει ὁ Πausανίας τέμενος.

Ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος ζητῶν διὰ τῆς ἀνωτέρω μνημονευομένης κριτικωτάτης αὐτοῦ μελέτης «τὸ βουλευτήριον τῶν τεχνιτῶν ἐν Ἀθήναις» νὰ καθορίσῃ τὴν θέσιν αὐτοῦ καταλήγει εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα.

1) Ὅτι τὸ βουλευτήριον τῶν Τεχνιτῶν ἔκειτο ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ ἄστεως καὶ πλησίον τῶν πυλῶν τοῦ Κεραμεικοῦ (Ἄρχ. Δελτ. τόμ. 11, σελ. 113).

2) Ὅτι τοῦτο ἔκειτο πρὸ ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ἀπαιτοῦσιν αἱ εἰς τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἡρακλείου καὶ Διτύλου κείμεναι Θριάσαι πύλαι (αὐτόθι σελ. 118).

3) Ὅτι οἱ τεχνῖται οἱ ἔχοντες τὸ βουλευτήριον ἐν Ἀθήναις ἦσαν οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται (αὐτόθι σελ. 111).

4) Ὅτι τὸ βουλευτήριον τῶν τεχνιτῶν καὶ ἡ οἰκία τοῦ Πουλυτίωνος ἦτοι τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ καθίδρυμα (αὐτόθι σελ. 118), πρὸς ὃ ταυτίζεται καὶ «τὸ τέμενος τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν» (αὐτόθι σελ. 120).

5) Ὅτι καὶ ὁ μελετεῶν ἢ μελετῶν (οἶκος) ταυτίζεται πρὸς τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου (αὐτόθι σελ. 122) καὶ

6) Ὅτι ἡ οἰκία τοῦ Πουλυτίωνος ἦτο παμμέγιστη (αὐτόθι σελ. 116).

Πρὸς τὰ συμπεράσματα ταῦτα ἡμεῖς τοῦλάχιστον οὐδόλως ἀμφιβάλλομεν, τοῦναντίον μάλιστα διὰ τῆς εὐρέσεως τοῦ καθημένου Διονύσου ἱκανῶς ἐνισχύομεν αὐτά.

Συμπληρωματικῶς μόνον ἡμεῖς παραδεχόμεθα ὅτι καὶ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους (λ. χ. κατὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα π. Χ. ὡς ἀπαιτεῖ τὸ εὐρεθὲν τοῦ καθημένου Διονύσου ἄγαλμα) ὑπῆρχε πλησίον τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος ἱερὸν τοῦ Διονύσου, τὸ ὁποῖον βραδύτερον κατέστη διὰ τῆς δημεύσεως τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος μέγα τέμενος, ἐν ᾧ οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται εἶχον οὐ μόνον τὴν κοινὴν ἐστίαν

αὐτῶν καὶ τὸ βουλευτήριον ἀλλὰ καὶ ἄλλας αἰθούσας συνόδων καὶ γευμάτων καὶ ὑποδοχῆς ξένων καὶ ῥητορικῶν ἢ ἄλλων ἐπιδείξεων καὶ ἀσκήσεων, περὶ ὧν ὁ Κεραμόπουλλος ὁμιλεῖ (αὐτόθι σελ. 120).

Κατὰ ταῦτα ἡμεῖς παραδεχόμεθα ὅτι τὸ εὐρεθὲν ἄγαλμα λόγῳ τοῦ μεγέθους του εἶναι λατρευτικὸν καὶ εἰκονίζει τὸν Διόνυσον, τὸν θεόν, ὅστις μὲ τὸ κυριώτατον γνώρισμά του, τὸν κἀνθαρον εἰς τὰς χεῖρας, κατ' ἐξοχὴν ἐμέλπετο (ἐξυμνεῖτο, ἐλατρεύετο) ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν αὐτοῦ.

Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου τούτου ἦτο ἀρχαιοτάτη καὶ ἐτελεῖτο αὐτόθι κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου γένους τῶν Εὐνειδῶν, εἶτα δὲ ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν, οἵτινες, ὡς καὶ οἱ Εὐνειδαί, ἐξέλεγον ἴδιον ἐξ ἑαυτῶν ἱερέα τοῦ Διονύσου (ἴδ. Judeich, Top. von Athen, 6' ἔκδοσις σελ. 364 καὶ τὴν αὐτόθι παραπομπὴν IG. 274, 278).

Ἐπειδὴ δὲ ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐν Ἀθήναις μικρὸν κατὰ μικρὸν ἔλαβε μεγίστην ἔκτασιν καὶ σημασίαν διὰ τῆς ἀπὸ ταύτης ἀναπτύξεως τοῦ θεάτρου εἰς βαθμὸν ἀνυπέροβλητον ἐξελίξεως καὶ προόδου καὶ τοῦ δράματος, τοῦ ἐξοχωτάτου τούτου προϊόντος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πνεύματος, κατ' ἀνάγκην μετὰ τὴν τιμωρίαν τῶν Ἐρμοκοπιδῶν, παρεχωρήθη εἰς τὸ ἐκεῖ που πρότερον μικρὸν ἱερὸν τοῦ Διονύσου ἢ πλησίον αὐτοῦ μεγίστη οἰκία τοῦ Πουλυτίωνος, πρὸς ἐγκατάστασιν αὐτόθι τῶν ἀναπτυχθεισῶν πολλαπλῶν τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου ἀναγκῶν, αἵτινες μόνον διὰ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος ἦτο δυνατόν νὰ ἰκανοποιηθῶσιν.

Ὅτι τὸ μέγεθος τῆς οἰκίας αὐτῆς ἦτο παροιμιωδῶς μέγα καὶ δὴ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων εἰς ἕκτασιν (ἴδ. Κεραμόπουλλον αὐτόθι σελ. 116), διδάσκει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Ἐρυξίᾳ 400 Β, παραβάλλον τὸν κτήτορα τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος, πρὸς τὸν κατὰ τύχην κτήτορα ὀλοκλήρου τοῦ Λυκαθηττοῦ (ἴδ. Judeich αὐτόθι σημ. τῆς σελ. 364).

Οὕτως ἀνεπτύχθη τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου, περὶ οὗ ὁμιλεῖ ὁ Πausανίας, εἰς ὃ εὖρον καταφύγιον οἱ περὶ τὸν Διόνυσον τεχνῖται, ὧν τὸ ἔργον, μελπόντων τὸν Διόνυσον, πιθανῶς συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ δοθῇ ἡ προσωνομία αὕτη ἔκτοτε εἰς τὸν ἀνάκαθεν ἐκεῖ πλησίον λατρευόμενον Διόνυσον.

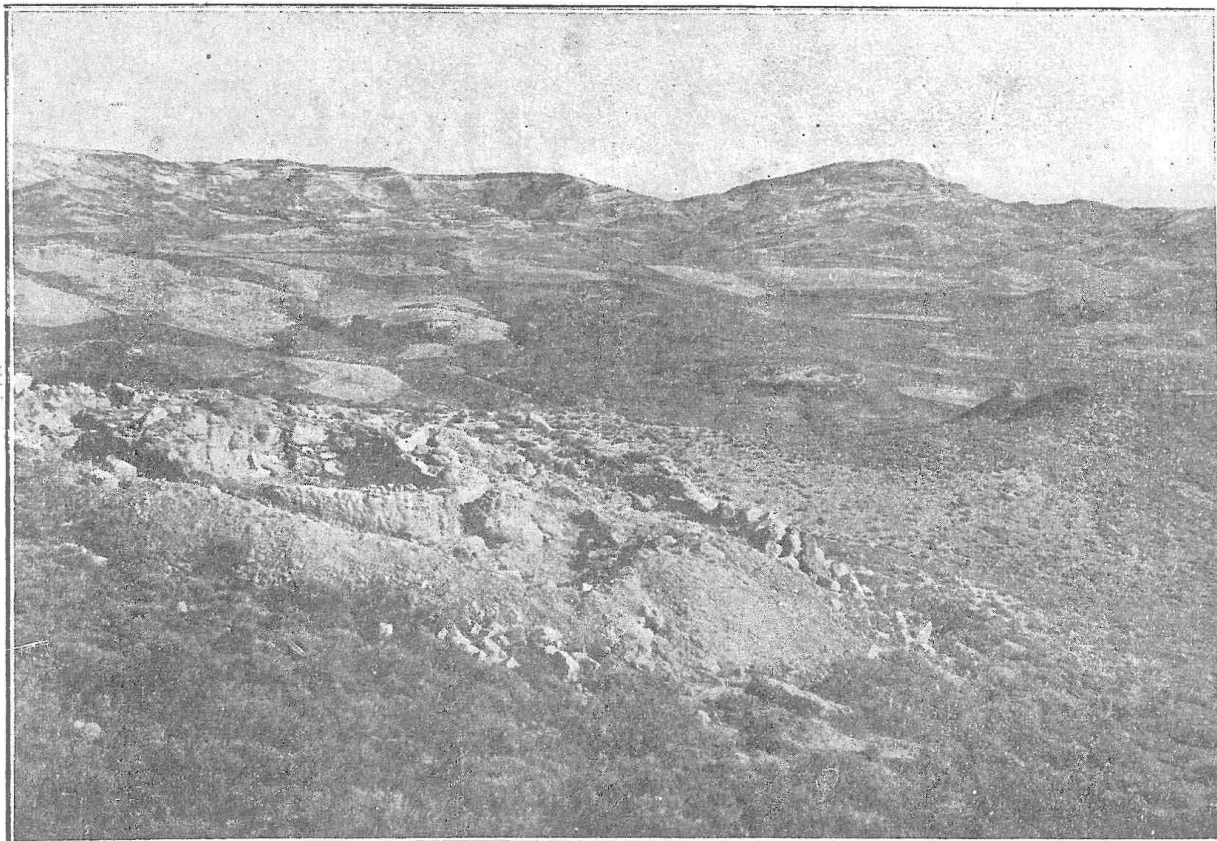
Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν Θριασίων πυλῶν ὑπὸ τοῦ Judeich, ταῦτιζομένων νῦν ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸ Δίτυλον, δὲν δύναται νὰ μεταβάλῃ τὰ πορίσματα τοῦ Κεραμοπούλλου οὐδὲ τὰ ἰδικά μου συμπεράσματα, λόγῳ τῆς μικρᾶς ἀποστάσεως ἀμφοτέρων ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς θέσεως, ὅπου ἦτο ἰδρυμένος τὸ μνημεῖον τοῦ Εὐβουλίδου, τὸ ὁποῖον τοπογραφικῶς ἔχει σπουδαιοτάτην σημασίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ βουλευτηρίου τῶν τεχνιτῶν καὶ τῆς παμμεγίστης οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος.

Ὡς χρονολογίαν τῆς κατάσκευῆς τοῦ ἀγάλματος ὀρίζομεν τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ ἕκτου π. Χ. αἰῶνος, μὴ δυνάμενοι, καθ' ἃ ἀνεπτύξαμεν, νὰ καταβιβάσωμεν αὐτὸ κάτω τοῦ 500 π. Χ. καὶ λόγῳ τῆς κατὰ μέτωπον εἰσέτι παραστάσεως τοῦ καθημένου καὶ λόγῳ τῆς ἐκ τῆς ῥάχεως ἀπουσίας τῆς καταπιπτούσης ὀπισθεν ἀρχαϊκῆς τεχνοτροπίας κόμης (ἴδ. ἄνω σελ. 128).

Ὡσαύτως καὶ τὸ μονόλιθον αὐτοῦ κωλύει ἡμᾶς πρὸς τοῦτο.

Κατ' ἀκολουθίαν πάντων τούτων ὁ καθήμενος ἀρχαϊκὸς Διόνυσος εἶναι ἔργον πρωτότυπον τῆς προηγμένης τέχνης τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, ἔργον ἔχον μὲν ἐν τῇ συνολικῇ του συλλήψει τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀκτῶν τῆς Ἰωνίας ἀλλ' ἐν τῇ λεπτομερειακῇ του ἐκτελέσει ἔργον καθαρὸν Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, ἐμψυχωθὲν ὑπὸ τῆς δημιουργικῆς πνοῆς τῆς ἀλματωδῶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἕκτου αἰῶνος ἀναπτυσσομένης Ἀττικῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον λόγῳ τοῦ καθορισμοῦ τῆς οἰκίας τοῦ Πουλυτίωνος ὡς βουλευτηρίου τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν καὶ λόγῳ τῆς ἐκεῖ πλησίον εὐρέσεως τοῦ ἀγάλματος ταυτίζομεν πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Πausanίου μνημονεύομενον ἄγαλμα τοῦ Μελομένου Διονύσου.

Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου καὶ ἐπειδὴ τὸ ἄγαλμα τοῦ Μελομένου Διονύσου εἶναι τὸ κάλλιστον τῶν σφζομένων τοῦ ὁμοίου τύπου ἀγαλμάτων, ὡς ἀνεπτύξαμεν ἤδη, τὸ ἔργον τοῦτο διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Τέχνης εἶναι σπουδαιότατον καὶ ἀποτελεῖ ἀληθῆ ἀρχαιολογικὸν θησαυρὸν διὰ τὰ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος.

Εἰκ. 1. Ἀπομυς τοῦ τάφου Α (ἀριστερὰ) μετὰ τοῦ πρὸς Βορρᾶν τοπίου.

ΔΥΟ ΠΡΩΙΜΟΙ ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΕΚ ΒΟΡΟΥ ΜΕΣΑΡΑΣ

Παρήλθον τριάκοντα καὶ πλέον ἔτη, ἀφότου ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Μεσαρᾶς ἐν Κρήτῃ παρατηρήθησαν οἱ πρῶτοι μεγάλοι κυκλικοὶ ΠΜ τάφοι, ὅκτῳ δ' ἔτη ἀφότου ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης ἐξέδωκε τὸ περὶ τούτων βιβλίον του¹. Οἱ τάφοι οὗτοι πάντοτε περιεγράφησαν ὡς θολωτοὶ καὶ οὕτως ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζωνται, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δηλοῖ ἤδη ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Ξανθουδίδου. Κατὰ τῆς θολωτῆς στεγάσεως τῶν τάφων τούτων ὑπάρχουσι σοβαραὶ ἀντιρρήσεις, ὡς ἐξήνεγκον ἤδη ἐν περιλήψει ἀλλαχοῦ², αὐτὸς δ' εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἐνταῦθα ἀποφεύγω νὰ τιτλοφορήσω τοὺς δύο κατωτέρω δημοσιευομένους τάφους «θολωτούς».

¹ Xanthudides - Droop, the Vaulted Tombs of Mesarà, 1924. Μεσαρὰ εἶναι περιληπτικὸς ὄρος, διότι τόσον τάφοι ἐρευνηθέντες ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου (λ. χ. ὁ τῶν Καλαθιανῶν) ὅσον καὶ οἱ ἡμέτεροι δὲν κεῖνται πλέον ἐντὸς τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς, ἀλλ' ὅπως δήποτε εὐρίσκονται πλησίον ταύτης.

² Deutsche Lit. Zeitung 1928, 1569. Ἀρχ. Δελτ. 1929, 140 - 141.

Οί τάφοι οὔτοι δὲν κείνται κυρίως εἰπεῖν ἐντὸς τῆς πεδιάδος Μεσαρᾶς¹, ἀλλὰ δὲν δύναται τις νὰ ἀρνηθῆ ὅτι εὕρισκόμεθα ἔτι ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς. Στοῦ Βοροῦ² καλεῖται μικρὸς ἐκ τεσσάρων-πέντε οἰκιῶν συνοικισμὸς (μετόχι κατὰ τὴν κρητικὴν διάλεκτον), ἀνήκων διοικητικῶς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μονοφατισίου. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ Ἁγίων Δέκα (Γόρτυνος) εἶναι διὰ ζώου 2 ὥραι καί τι πλεον πρὸς ΒΑ. Κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως κείται τὸ χωρίον Γκαγκάλες, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὁποίου ἐγκαταλείπομεν καὶ τὴν πεδιάδα Μεσαρᾶς, ἀνερχόμενοι διαρκῶς ἥπια ὑψώματα μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς τοῦ Βοροῦ. Οἱ τάφοι ἀνεκαλύφθησαν εἰς ὀλίγην ἀπόστασιν δυτικῶς καὶ βορειοδυτικῶς τοῦ χωρίου, ἐντὸς ἐρήμου ἐκτάσεως, ἥτις κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι βοσκοτόπος, ὀλίγοι δὲ μόνον ἀγροὶ ἀροτριοῦνται. Ἡ τοποθεσία ὅπου εὐρέθη ὁ τάφος Α, ἥπια κορυφὴ λοφίσκου πρὸς ἣν συνάπτονται βορειοανατολικῶς καὶ ἄλλαι αἰχμηρότεραι (εἰκ. 1), καλεῖται Τουρλωτὸ Παπούρι, Ὁ τάφος Β ἀνεκαλύφθη εἰς ἀπόστασιν χιλιομέτρου περίπου νοτίως τοῦ Α, εἰς τοποθεσίαν Ἁγίος Ἡλίας. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ὀνόματα γνωρίζει μόνος ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ χώρου ἀρχιποιομὴν Παντουβᾶς καὶ τὸ πολὺ δύο-τρεις ἔτι ἐκ τῶν πέραξ ποιμένων. Γενικῶς ἡ περιοχὴ εἶναι γνωστὴ ὡς «Βορινά». Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ τάφου Α ἔδωκεν ὁ ῥηθεὶς Παντουβᾶς, ὅστις θελήσας νὰ κατασκευάσῃ μάνδραν εὗρε καὶ κατέστρεψε μερικὰς σαρκοφάγους καὶ «μαρμάρινα πιάτα». Τὸν τάφον Β ἀνεκάλυψε κατόπιν μόνος μου, εἶναι δὲ σχεδὸν βέβαιον ὅτι ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι.

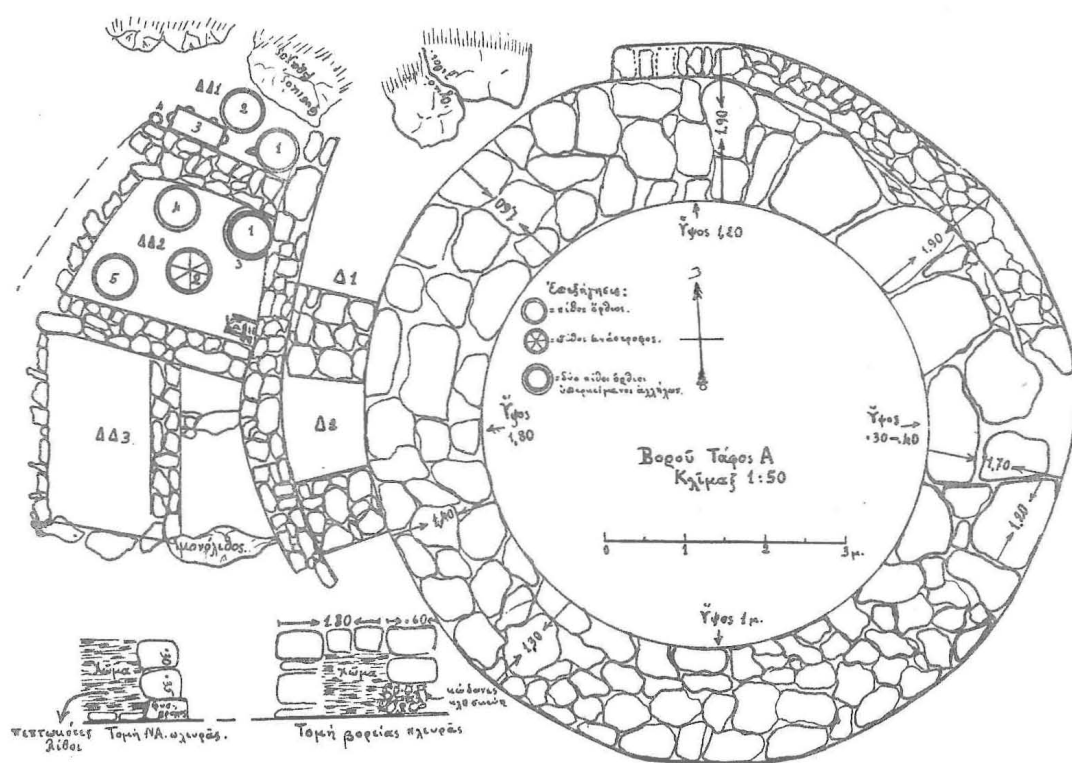
Ἡ κατασκευὴ τῶν τάφων. Ἐκ τῶν δύο τάφων ὁ Α εἶναι ὁ μεγαλύτερος καὶ ἐπιμελέστερον ἐκτισμένος. Ἡ ἐσωτερικὴ του διάμετρος εἶναι 5.50 μ., τὸ δὲ πάχος τῶν τοίχων δὲν εἶναι πανταχοῦ κανονικὸν (Σχέδιον εἰκ. 2). Κατὰ τὴν Ν. καὶ Δ. πλευρὰν ποικίλλει μεταξὺ 1.30 - 1.60, κατὰ δὲ τὴν βορείαν φθάνει εἰς 1.90, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ μέγιστον πάχος. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἡ πλευρὰ αὕτη φαίνεται ὡς νὰ ἐπερρώσθη συμπληρωματικῶς ἔξωθεν διὰ προσθέτου τοίχου (δρα τὸ σχέδιον), δι' ὃ καὶ φέρει μεγαλύτερον πάχος. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται, ὀλιγώτερον σαφῶς, καὶ ἐπὶ τοῦ τάφου Β, ἐξηκριβώθη δ' ἔτι καὶ ἐπὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Κράσι Πεδιάδος³. Ἐπειδὴ πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ τάφου Α ἐχρησιμοποιήθη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου, ἥτις καὶ ἐκοιλάνθη πρὸς τὸν σκοπὸν

¹ Ὡς γνωστόν, οἱ «θολωτοὶ» τάφοι ἀπῆνταν μόνον ἐν Μεσαρᾷ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐτονίσθη ἰδιαιτέρως ὡς ἀπόδειξις τῆς λιθυκῆς καταγωγῆς των. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀνεσκάφη ὑπ' ἐμοῦ ὁ σπουδαῖος τάφος Κράσι (Ἀρχ. Δελτ. ἔ. ἀ.), ὅστις εἶναι ὁ πρῶτος καὶ μόνος μέχρι τοῦδε κατὰ τὰ βόρεια τῆς νήσου παρατηρηθεὶς.

² Βορὸς λέγεται εἰς τινὰς ἑλληνικὰς διαλέκτους ἢ μάνδρα, ἐν Κρήτῃ ὁμοῦ ἴσως ἢ λ. εἶχε προσηγορικὴν σημασίαν, ἂν καὶ δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω τοῦτο τελείως.

³ Ἀρχ. Δελτ. 1929 σελ. 108 καὶ εἰκ. 2 ἐν σελ. 104. Ἐκεῖ παρατήρησα διὰ πρώτην φοράν τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἀνοργάνου συνδέσεως τοῦ προσθέτου ἐξωτερικοῦ τοίχου, ὅπερ ἐπαναλαμβάνεται εἰς ἀμφοτέρους τοὺς παρόντας τάφους.

τοῦτον ἀρκούντως, φυσικὸν εἶναι ὅτι τὸ μέγιστον ὕψος τῶν τοίχων διατηρήθη κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος, ὅπου φθάνει μέχρις 1.80. Εἰς τὸ βόρειον μέρος εἶναι 1.20, εἰς τὸ νότιον 1 μ., εἰς δὲ τὸ ἀνατολικὸν μόνον 30-40 ἑκατοστὰ (ἐννοεῖται, πάντοτε, ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς). Οὐδὲν λείψανον θύρας ἐξηκριβώθη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος, ὅπου κατὰ κανόνα κεῖται ἡ θύρα τῶν κυκλικῶν τάφων, ἐκτὸς ἂν ὡς κατώφλιον ταύτης θεωρηθῶσιν οἱ κατὰ τὸ μέρος τοῦτο περισωθέντες τρεῖς

Εἰκ. 2. Σχέδιον τάφου Α.

ἢ τέσσαρες εὐμεγέθεις πλακωτοὶ λίθοι (ὄρα τὸ σχέδιον). Τῶν μεγαλιθικῶν συνήθων παραστάδων δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω ἵχνος οὔτε εἰς τὰ πέριξ. Πρὸ τῆς ὑποτιθεμένης θύρας ἀρχίζει ἀποτόμως ὁ κατήφορος μιᾶς χαράδρας, ὅπου πιθανὸν ἐκυλίσθησαν αἱ παραστάδες ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν λίθων τῆς λίαν κατεστραμμένης ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Εἰς ἓν σημεῖον τῆς νοτίας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς εὐρέθησαν ἐν σωρῶ οἱ λίθοι, ὡς εἶχον καταπέσει πρὸς τὰ ἔξω, πιθανῶς ὡς ἀποτέλεσμα σεισμοῦ (εἰκ. 3). Τὸ αὐτὸ παρατηρήθη καὶ κατὰ τὴν βορείαν πλευράν, ἔνθα οἱ λίθοι ἦσαν ἔτι πλείονες.

Τὴν οἰκοδομικὴν κατασκευὴν τοῦ τάφου Α δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 1 (ἀριστερά), καὶ 3-4. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ ἰδίως τὴν ΒΑ πλευράν, ἐν μέρει δὲ καὶ τὴν ΝΑ τοιαύτην, ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸ παντὸς λίθοι μεγάλοι, καταλαμβάνοντες ἐνίοτε ὀλόκληρον τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Συνήθως ἦσαν λογάδες λίθοι ἐκ

τῆς κοίτης τῆς παρακειμένης χαράδρας, ὡς ἀποδεικνύει τὸ σχῆμα των, ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ποταμίων χαλίκων. Ἐσωτερικῶς ἐπελεκῶντο ἵνα ἀποκτήσῃ πρόσωπον ὁ τοῖχος. Ἡ φροντίς αὕτη περὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου διὰ μεγάλων λίθων ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐνταῦθα ἐχρειάζετο στερεὰ οἰκοδομή, ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι ἦσαν γυμνοὶ καὶ ἐκτεθειμένοι. Τούναντίον εἰς τὸ δυτικὸν μέρος, ὅπου ὁ τοῖχος ἦτο κηρωσμένος καὶ ἡ λάξευσις τοῦ λόφου ἐβोधῆθαι εἰς τὴν στερεότητα, ὁ τοῖχος κατεσκευάσθη ἀμελέστατα, διὰ λίθων μικρῶν καὶ

Εἰκ. 3. Λίθοι ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τάφου Α πεσόντες πρὸς τὰ ἔσω.

μεγάλων ἀναμειξ, μετὰ μεγάλων κενῶν διαστημάτων μεταξύ των, τὰ ὅποια σήμερον εἶναι πλήρη χώματος, τότε εἶχον ἴσως πληρωθῆ πηλοῦ. Ἐπὶ τῆς εἰκ. 3 καὶ 4 φαίνονται οἱ τρόποι τῆς οἰκοδομῆς.

Κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου ἐλάχιστοι λίθοι, πάντες δὲ πλακωτοὶ καὶ εὐμεγέθεις, εὐρέθησαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λόφου. Ἡ κατόπιν ἐπίχωσις συνέκειτο ἐκ χώματος καὶ ἀραιῶν λίθων, εἶτα ἐκ καθαροῦ χώματος. Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου εἶναι ἐντελῶς κάθετα, χωρὶς νὰ παρατηρῆται καμμία πρὸς τὰ ἔσω φορὰ τῶν λίθων, ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ὑψηλότατα σφζόμενον δυτικὸν μέρος. Κατὰ τὸ ἔξωτερικὸν μέρος τῆς πλευρᾶς ταύτης ἀνεκαλύφθησαν διαμερίσματα, τὰ ὅποια μεταγενεστέρως κτισθέντα ὡς ἐπιβοηθητικά, ἵνα δεχθῶσι νέας ταφάς, φέρουσι γενικῶς εὐτελέστερον οἰκοδομικὸν χαρακτῆρα, χρησιμοποιουμένων ἐν μέρει

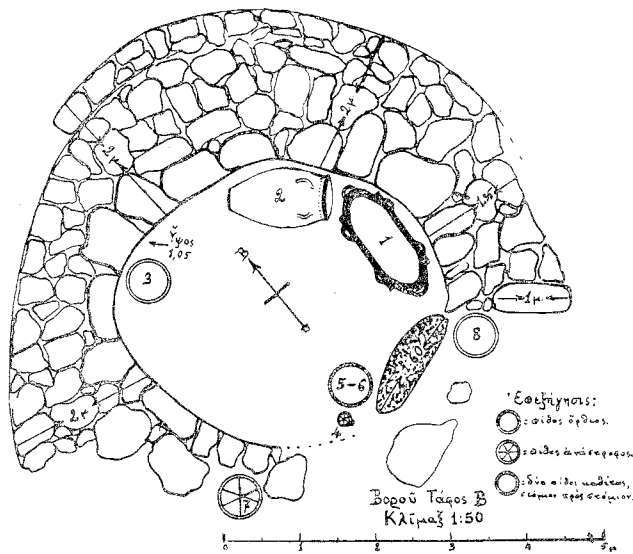
Εἰκ. 4. Οἰκοδομικὴ τοῦ τάφου Α. (Ἀπόψεις ἐξ Ἀνατολῶν, ἄνω, καὶ ἐκ Νότου, κάτω).

ἀκατεργάστων μεγάλων λίθων ὡς εὑρέθησαν εἰς τὴν θέσιν των¹. Ἐπίσης τὰ δια-

¹ Τοιαῦτα διαμερίσματα εἶναι ἤδη γνωστὰ ἐκ τῶν τάφων Μεσαρᾶς (Πορτί καὶ Κουμάσα), ἐνταῦθα ὅμως οὐχὶ κατὰ τὸ δυτικόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀνοτολικόν μέρος τῶν τάφων, πρὸ τῆς θύρας (Xanthudides, Vaulted Tombs πίν. 62), ἔτι δ' ἐκ τῆς μεγάλης «θόλου» Ἀγ. Τριάδος, ὅπου ταῦτα ἔκειντο ΝΑ, συγκοινωνοῦντα κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὸν «δρόμον» (Halbherr, Mem. Inst. Lombardo 31, 249 καὶ εἰκ. 18-19). Τούναντιον εἰς τὸν τάφον Κράσι παρατηρήθησαν πάλιν κατὰ τὴν δυτικὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν ἀθρόαι ταφαί, ἀλλὰ χωρὶς νὰ κτισθῶσιν ἐπίτηδες διαμερίσματα: Ἀρχ. Δελτ. 1929, 110, 113 ἐξ.

μερίσματα ταῦτα ἴστανται εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἢ τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως τάφου, μὴ κριθέντος ἀναγκαίου νὰ ἐκσκαφῆ τόσον βαθέως ὁ λόφος.

Κατ' ἀρχὰς ἐκτίσθη ἐν σχήματι τόξου καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου, τοῖχος πλάτους 0.50 περίπου. Δι' ἐγκαρσίων τοιχαρίων εἶτα, ἐχόντων διπλάσιον πάχος, ἐσχηματίσθησαν τὰ Δ(ιαμερίσματα) 1 καὶ 2 (Δ1 καὶ Δ2 ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 2). Ἐπι δυτικώτερον τούτων ἐπανελήφθη ἡ αὐτὴ περίπου μέθοδος καὶ οὕτως ἐσχηματίσθησαν οἱ χῶροι, οὓς ἀποκαλῶ Δ(υτικὸν) Δ(ιαμέρισμα)

Εἰκ. 5. Σχέδιον τοῦ τάφου Β.

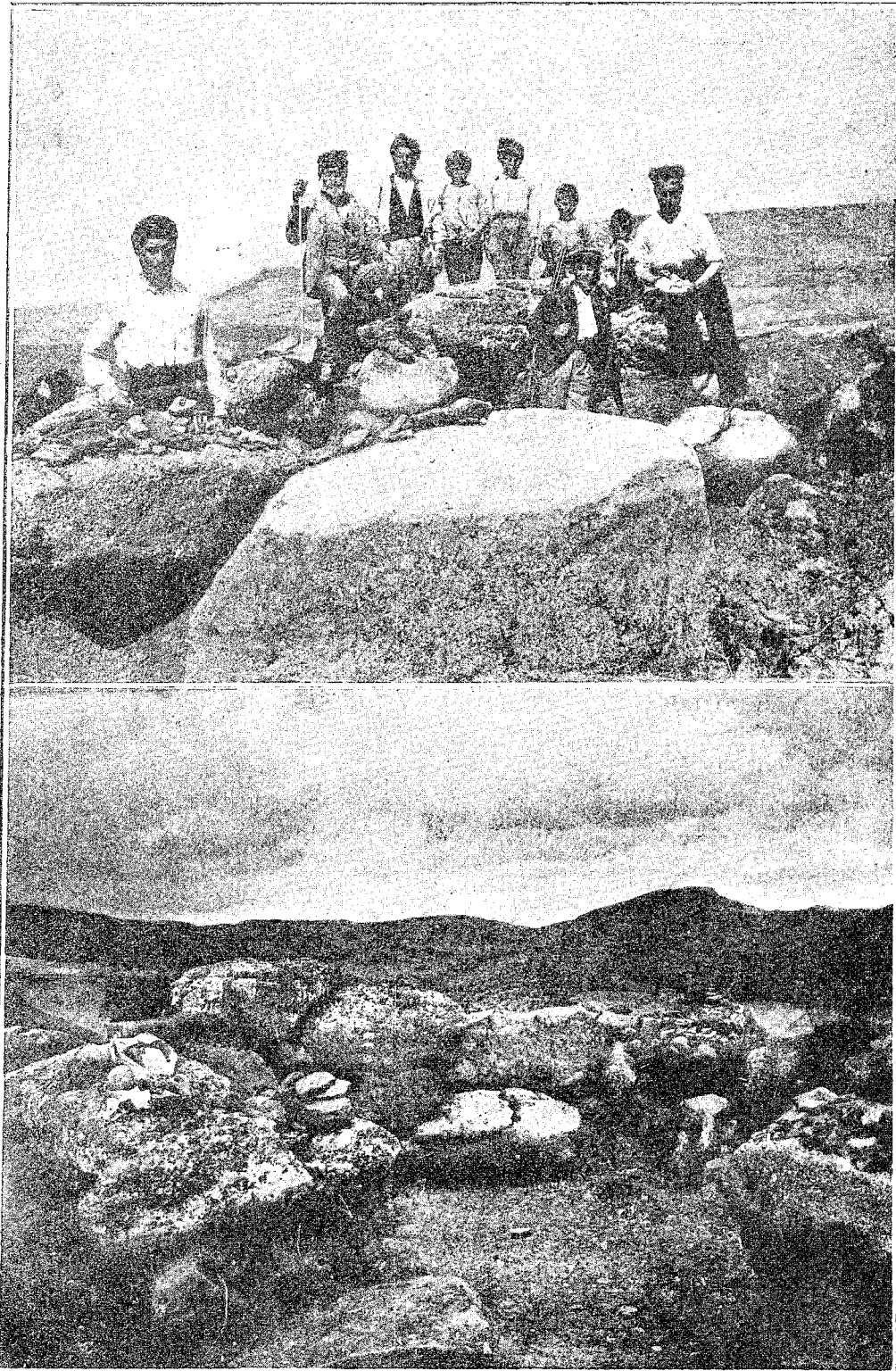
1, ΔΔ 2 καὶ ΔΔ 3, ἅτινα πάντα εὑρέθησαν πλήρη πίθων, σαρκοφάγων καὶ ἄλλων κτερισμάτων ὁμοῦ μετὰ σκελετῶν¹. Τὸ τελευταῖον διαμέρισμα, ΔΔ 3, ὑποδιαιρεῖται διὰ τοιχαρίων εἰς τρία μικρότερα. Ἀγγεῖα καὶ λείψανα ὀστέων εὑρέθησαν καὶ ἐπι νοτιώτερον τοῦ διαμερίσματος τούτου.

Ὁ τάφος Β, ἀπέχων τοῦ πρώτου περὶ τὸ χιλιόμετρον πρὸς Ν., εἶναι μικρότερος καὶ ἐν γένει πολὺ εὐτελεστέρας κατασκευῆς. Ὅμοίως καὶ τὰ εὐρήματά του ὑπῆρξαν πολὺ πτωχότερα. Οὗτος διατηρεῖται

κατὰ τὰ $\frac{3}{4}$ περίπου τῆς περιφερείας του (ᾄρα τὸ σχέδιον εἰκ. 5), καταστραφέντος ὑπὸ τοῦ ἀρότρου ἐντελῶς τοῦ πρὸς ΝΑ. μέρους. Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς του δὲν ἐφαίνετο ἡ ὁμὰς λίθων περίπου κυκλικῆς μορφῆς εἰς τὸ ἄκρον καλλιεργούμενου ἀγροῦ, κατὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ἀγ. Ἡλίας, τοῦ ὑψηλοτέρου τῶν πέριξ λόφων.

Ἡ μεγίστη ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ τάφου Β εἶναι 4.50, διότι ὁ τάφος δὲν εἶναι ἐντελῶς κυκλικός. Τὸ πάχος τῶν τοίχων ποικίλλει ἀπὸ 1.30 (βορειοδυτ. πλευρὰ) μέχρι 2 μέτρων κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν, ἣτις φέρει πρόσθετον ἐξωτερικὸν τοῖχον, ὡς ἤδη ἐλέχθη. Ἡ θύρα ἔκειτο, ὡς κατὰ κανόνα, πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος. Ἐξ αὐτῆς διατηρεῖται ἐπι τὸ μέγα ἀνώφλιον, ὃπερ ἔχει καταπέσει φυσικὰ καὶ ἔχει μῆκος 1.60, ὕψος 1 μ. καὶ μέσον πάχος 0.40. Ἐπίσης διατηρεῖται καλῶς κατὰ

¹ Τὰς ἀνωτέρω διακρίσεις, ἥτοι τῶν χώρων Δ1 καὶ Δ2, ἐπι δὲ τῶν ΔΔ 1-3, ἄς ἔδωκα διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς διάκρισιν τῶν εὐρημάτων, καθιερώνω καὶ ἐν τῇ δημοσιεύσει σκοπίμως, ἵνα ὁ τυχὸν μέλλον ἐρευνητὴς δύναται νὰ διακρίνη τὴν ἀκριβῆ προέλευσιν τῶν κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα φέρουσι συνήθως ὑπὸ τὸν πυθμένα τὰ ἀνωτέρω διακριτικά.

Εἰκ. 6. Οἰκοδομικὴ τάφου Β. (Ἀπόψεις ἄνω ἐξ Ἀνατολῶν μετὰ τοῦ πεσόντος ἀνωφλίου εἰς τὰ ἔμπροσθεν, κάτω ἐκ Νότου).

χώραν καὶ ἡ δεξιὰ μεγαλιθικὴ παραστάς. (Ὅρα τὸ σχέδιον καὶ τὴν εἰκ. 6). Ἡ ἔξωτερικὴ περιφέρεια τοῦ τάφου οὐδαμοῦ διατηρεῖται εἰς ὕψος ὑπερβαῖνον τὸν πρῶτον δόμον τῆς θεμελιώσεως. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς περιφερείας μόνον ἓν τμήμα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπερβαίνει κατὰ τι τὸ ἓν μέτρον εἰς ὕψος. Ἐνταῦθα

είναι και αισθητή ή προς τὰ ἔσω φορὰ τῶν ἀεὶ ὑπερκειμένων λίθων, ὥστε θὰ ἠδύνατό τις νὰ συναγάγη, ὅτι ὁ τάφος οὗτος ὑπῆρξε θολωτὸς ὡς ὁ τοῦ Κράσι¹. Τοῦτο δὲ πράγματι πιστεύω. Ἐν τούτοις ὀλίγον περαιτέρω συμβαίνει τὸναντίον, ἢ ἀνωτέρα δηλ. σειρὰ τῶν λίθων κείται ἐξώτερον, καὶ δὴ εἰς τὸ σεβαστὸν βάθος τῶν 20-25 ἑκατοστῶν. Τοῦτο εἶναι εἴτε ἀμέλεια κατασκευῆς, εἴτε μετακινήσεις τῶν λίθων ὑπὸ τοῦ χρόνου. Γενικῶς ὅμως ἡ βορεία πλευρὰ, ἣτις εἶναι καὶ ἡ καλύτερον σφζομένη, δεικνύει τὴν τάσιν τῆς ἐσωτερικῆς φορᾶς πρὸς θολωτὴν στέγασιν τοῦ τάφου.

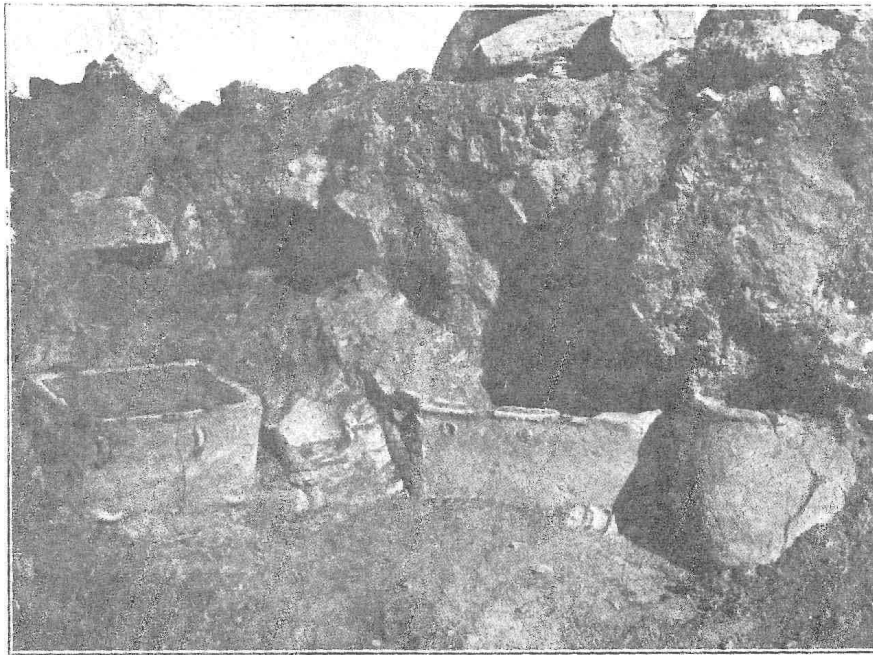
Ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων εἶναι ἀμελεστάτη. Οἱ λίθοι φαίνονται τελείως ἀπελέκητοι καὶ εἶναι κακῶς προσηρμοσμένοι, συνίστανται δέ, ὡς καὶ τὸ μνημονευθὲν κατώφλιον, ἐκ μαλακοῦ κροκαλοπαγοῦς μείγματος. Διὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου ἐλήφθη φροντὶς νὰ ἐκλέγωνται ὀγκῶδεις καὶ βαρεῖς λίθοι, ἐνῶ ἐξωτερικῶς καὶ εἰς τὸν μεσαῖον πυρῆνα τοῦ τοίχου ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως μικρότεροι. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις ἣν δίδει τὸ ἀδέξιον τοῦτο κατασκευάσμα, εἶναι ὅτι ἐκλείετο θολωτῶς δι' ἰσχυρᾶς ἐσωτερικῆς φορᾶς τῶν λίθων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἔχη ἐλάχιστον ἐσωτερικὸν ὕψος. Τὴν ἐντύπωσιν ταύτην ἐνισχύει τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἐντὸς τοῦ τάφου τοποθετηθέντες νεκρικοὶ πίθοι εἶχον τοὺς πυθμένας ἐντὸς ἐπὶ τούτῳ ἀνοιχθέντων λάκκων ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Εἰς μάλιστα μέγας πίθος, ὅστις εἶχε τοποθετηθῆ παρὰ τὴν βορείαν πλευρὰν, εὐρέθη κεκλιμένος, ὡσεὶ ὁ τάφος μὴ ἦτο ἀρκούντως ὑψηλός, ἵνα χωρήσῃ τοῦτον ὄρθιον.

Ἐν ἔτι εὖρημα δέον νὰ μνημονευθῆ, τὸ ὁποῖον πιθανῶς ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν τοῦ τάφου: Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τούτου ἐσωτερικῶς ἀφηρέθησαν κατὰ πρῶτον 6-8 λίθοι κείμενοι ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας. Εἰς βάθος 0.40 περίπου ἔκειτο ἤδη τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, ἐντὸς δὲ τῆς ἐπιχώσεως εὐρίσκοντο ἔτι λίθοι μικροὶ καὶ εὐμεγέθεις, οὐχὶ ὅμως καὶ ὀγκῶδεις. Μεταξὺ τῶν λίθων τούτων εὐρέθη, παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου, λίθος ἀκανονίστου κυκλικοῦ σχήματος (διάμ. 0.30, πάχος 0.13), φέρων ἐν τῷ μέσῳ ὀπὴν διαμέτρου 0.08. Τὸ ἡμισυ ἀναλόγου λίθου εὐρέθη καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου Α ἐντὸς τοῦ ΔΔ2, τὸ σχῆμα του ὅμως ἦτο ὀλμοειδές, ἢ ὀπὴ δηλαδὴ δὲν ἦτο διαμπερῆς. Ἀμφότεροι οὗτοι οἱ λίθοι ἀνακαλοῦσιν εἰς τὴν μνήμην τὸν περίφημον ἑλλειψοειδῆ κοῖλον λίθον τῆς «θόλου» Β τοῦ Πλατάνου, ὃν ὁ Ξανθοῦδίδης περιέγραψεν (ἄνευ ἀπεικονίσεως) ὡς τὸν κορυφαῖον πιθανῶς λίθον τοῦ τάφου, ἐπανέλαβον δὲ εἶτα πολλοὶ τὸ πρᾶγμα ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς θολωτῆς στεγάσεως τῶν τάφων².

¹ Ἀρχ. Δελτ. ἔ. ἀ.

² Xanthoudides, Vaulted Tombs 91. Πλὴν τῆς εἰς ἐπανειλημμένης ἤδη δημοσιεύσεως μνείας τοῦ λίθου, ἠρωτήθη καὶ ἐγὼ γραπτῶς ἢ προφορικῶς περὶ τούτου, ἂν ὑπάρχῃ ἢ ἂν τοῦλάχιστον εὐρίσκεται καμμία εἰκὼν. Δὲν κατανοῶ τὴν φήμην ἣν ἀπέκτησεν ὁ (ἄλλως ἐξαφανισθεὶς) ἐκεῖνος λίθος, οὔτε εἶναι φανερόν, διὰ

Πρόχειρον καὶ ἀδέξιον κατασκευάσμα ὡς ὁ τάφος Β ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀρχίσῃ νὰ καταστρέφεται λίαν ἐνωρίς. Τοῦτο ἀποδεικνύουσι δύο ταφικοὶ πίθοι κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν περιφέρειαν, εἰς παρὰ τὴν θύραν καὶ εἰς παρὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν (ὄρα τὸ σχέδιον). Ἰδίως ὁ τελευταῖος οὗτος δεικνύει, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ τοῦλάχιστον περιφέρεια τοῦ τάφου εἶχεν ἀρχίσῃ νὰ διαρρέῃ, ἂν μὴ οὗτος εἶχεν ἤδη καταπέσει ὀλόκληρος εὐθὺς ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποπεράτωσίν του. Τοῦτο μάλιστα φαίνονται νὰ

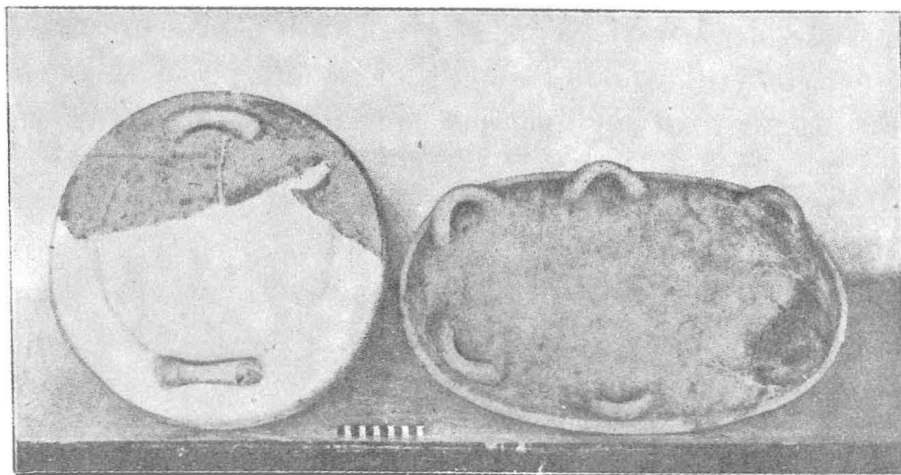
Εἰκ. 7. Σαρκοφάγοι ἐντὸς τοῦ τάφου Α (νοτιὰ πλευρά).

ἀποδεικνύουν αἱ ἐλάχισται ταφαί, ἃς εἶχε προφθάσει νὰ δεχθῇ εἰς τὸ ἐσωτερικόν του.

Ἱστορικὸν τῶν ἐνταφιασμῶν καὶ εὐρημάτων. Ὁ τάφος Α, ἀνακαλυφθεὶς, ὡς ἐλέχθη, ὑπὸ τοῦ ἀρχιποιμένος Παντουβᾶ, ὑπέστη ἀναμόχλευσιν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος καὶ καταστροφὴν τριῶν ἢ τεσσάρων σαρκοφάγων, αἵτινες ἔκειντο εὐθὺς μετὰ τὴν θύραν. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν, ὅτι ὁ τάφος περιέκλειε

ποῖον λόγον ἔπρεπεν ὁ κεντρικὸς ἀνώτατος λίθος μιᾶς «θόλου» νὰ ἔχη ἰδιαιτέρως ἐπεξεργασμένον σχῆμα. Τοιοῦτόν τι δὲν ἐξάγεται οὐδὲ ἐκ τῶν θόλων τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες ἐν τούτοις ἔχουν πολὺ τελειότεραν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν. Φαίνεται ὅτι ὁ Ξανθοῦδιδης γράφων περὶ τοῦ λίθου ἐκείνου (αὐτολεξεῖ γράφει «I am tempted to believe it to be the slab that covered the aperture») εἶχεν ἐν νῶ τοὺς λόγους τοῦ Πausanίου περὶ τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μινύου (Πaus. 9, 38, 2), ὡς ἐπίσης καὶ οἱ δόντες σημασίαν εἰς τὴν ἄπλην ὑπόνοιαν τοῦ Ξανθοῦδιδου. Εἶναι ὅμως ἀναμφίβολον, ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Πausanίου ἀνάγονται εἰς τὰ ἀνάξια προσοχῆς ὅσα ὡς «curiosités» διηγούντο εἰς αὐτὸν οἱ ὀδηγοὶ του. Τὸ κατ' ἐμὲ φρονῶ ὅτι ὁ διάτρητος λίθος τοῦ τάφου Β καὶ ὁ ὀλμοειδὴς τοῦ Α εἶχον ἄλλον τινὰ προορισμὸν (ἐναπόθεσιν αἰχμηροῦ ἀγγείου, ὑποδοχὴν σπονδῆς τινος) ἢ τὸ πολὺ ἐχρησιμοποιήθησαν ἀρχιτεκτονικῶς εἰκῆ, οὐχὶ βεβαίως ὅπως τοποθετηθῶσιν ὡς κορυφαῖοι λίθοι.

τριῶν ειδῶν ταφάς: 1) Νεκρούς κειμένους ἐκτάδην (ἐφόσον ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ) ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Οὗτοι ἔκειντο ἀναμειξ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀλλὰ γενικῶς

Εἰκ. 8. Πῶματα πίθου καὶ σαρκοφάγου ἐκ τοῦ τάφου Α.

εἶχον διεύθυνσιν ἀπὸ Δ πρὸς Α. Τὰ μακρὰ ὀστᾶ, ἅτινα καὶ μόνα διετηροῦντο, εὐρίσκοντο ἐκτεταμένα, ἐπομένως δὲν ἐπρόκειτο περὶ «ὀκλαζόντων» νεκρῶν. Τὰ

Εἰκ. 9. Ἀγγεῖον ἐγκλειῶν σκελετὸν παιδίου.

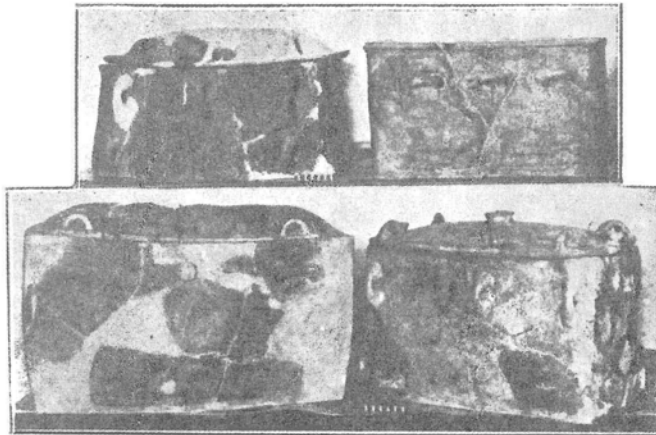
κρανία φαίνεται ὅτι εὐρίσκοντο πρὸς Δυσμᾶς. Ὑπὲρ τοὺς νεκρούς τούτους ἔκειτο στρῶμα χώματος λευκοῦ καθαροῦ 0.10 μ. περίπου, ἐφ' οὗ ὑπῆρχον αἱ ἄλλαι ταφαὶ ἤτοι: 2) Ἐντὸς σαρκοφάγων ἢ μικροτέρων χυτροειδῶν ἀγγείων. 3) Ἐντὸς πίθων, οἵτινες ἦσαν κατὰ κανόνα ὄρθιοι, οὐχὶ ἀνεστραμμένοι, ὡς ἀλλαχοῦ παρετηρήθη. Οἱ πίθοι οὗτοι ἔφερον πολλάκις πῶμα, τὸ ὁποῖον εἰς τεμάχια (ἀλλὰ πάντοτε ἑλλιπῆς) εὐρίσκετο ἐντὸς αὐτῶν (εἰκ. 8, πρβλ. καὶ εἰκ. 9). Πίθοι εὐρέ-

θησαν ὀλίγοι καὶ ἰδίως κατὰ τὸ βόρειον ἡμισυ τοῦ τάφου. Αἱ σαρκοφάγοι ἐπανειλημμένως εὐρέθησαν κείμεναι ἢ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης, ἰδίως εἰς τὸ νότιον ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου, διετηροῦντο δ' ἄθικτοι¹. Ἐπανειλημμένως παρετηρήθη, ὅτι τινὲς

¹ Εἰς ἓν τυχαῖον δυστύχημα ὀφείλεται ἡ καταστροφή ὄλων σχεδὸν τῶν φωτογραφιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς, ὡς ἐκ τούτου ἡ μόνη φωτογραφία ἣτις περισώθη εἶναι ἡ τῆς εἰκ. 7.

σαρκοφάγοι ἦσαν κεναί. Ἐπομένως δύο ἐρμηνεῖαι χωροῦσιν: Ἡ ἐφωδιάζεται ὁ τάφος διὰ κενῶν σαρκοφάγων, αἵτινες οὕτω περιέμενον τὸν νεκρὸν, κομιζόμενον ἐκεῖ ἄλλως πως, ἢ ἐκενοῦντο καὶ παρεμερίζοντο παλαιότεραι σαρκοφάγοι (χωρὶς ὅμως νὰ χρησιμοποιηθῶσιν ἐκ νέου, διότι ἦσαν ἤδη ἄλλου νεκροῦ ἰδιοκτησία), ἵνα ἐξοικονομηθῇ χώρος. Εἰς ὑστερωτέραν ἐποχὴν δὲν ἐσέβοντο ὁμοίως τὰς θήκας τῶν προγόνων διότι ἐκενοῦντο ἵνα δεχθοῦν τοὺς ἐπιγόνους, τὰ δὲ ὅστ' αὐτῶν κενουμένων σαρκοφάγων συνελέγοντο εἰς μίαν καὶ μόνην¹.

Σπανιώτατα παρατηρήθησαν εὐρήματα ἐντὸς τῶν σαρκοφάγων ἢ τῶν πίθων τοῦ τάφου. Συνήθως περιεῖχον μόνον τὸν σκελετόν. Ἀπαξ εὐρέθη τὸ μετὰ προχύσεως ἀγγεῖον εἰκ. 18, πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, ἐντὸς μιᾶς σαρκοφάγου παρὰ τὴν θύραν τοῦ τάφου. Ἡ σαρκοφάγος αὕτη ἀνήκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὀρθογωνίων (εἰκὼν 10 ἄνω δεξιὰ), τὸ δὲ ἀγγεῖον ἔκειτο ἀνεστραμμένον ὑπὸ τὸ κράνιον

Εἰκ. 10. Σαρκοφάγοι ἐκ τοῦ τάφου Α.

τοῦ νεκροῦ. Ἐπίσης ἐντὸς ἑνὸς πίθου εὐρέθη ἄωτον κύπελλον. Πάντα τὰ ἄλλα εὐρήματα ἔκειντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐκτὸς τῶν πίθων καὶ λαρνάκων. Σημειωτέον τέλος, ὅτι ἐντὸς τεμαχίου ἐκ τοῦ πυθμένος πιθοειδοῦς ἀγγείου εὐρέθη ἀρκετὴ τέφρα, οὐδὲν δ' ἕτερον. Τοῦτο εἶχε τεθῆ κολοβὸν ἐντὸς τοῦ τάφου μετ' ἀνημμένης πυρᾶς ἐντὸς αὐτοῦ πρὸς καῦσιν λιβανωτοῦ. Ἀνάλογον ἔθιμον βλέπει τις μέχρι σήμερον ἐπὶ νεοσκαφῶν τάφων, ἐφ' ὧν κεῖνται κολοβά πλήλινα ἀγγεῖα φέροντα ἄνθρακας.

Ἐκ τῶν εὐρεθεισῶν σαρκοφάγων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τάφου Α, ὡς καὶ ἐντὸς τοῦ Β, οὐδεμία ἔκειτο ἀνάστροφος, ὡς τοῦτο παρατηρήθη ἐν Παχνάμμω². Γενικῶς ἐνταῦθα παρατηρεῖται σεβασμὸς πρὸς τὴν τελευταίαν κατοικίαν τῶν ἀποθα-

¹ Παραδείγματα ἐκ τοῦ νεκροταφείου Λιλιανῶν (Φαιστοῦ) Mon. Ant. 14, 1904, 651. Ἐξ Ἀμνισοῦ (σημερινοῦ Καρτεροῦ): Ἀρχ. Δελτ. 1927 - 28, 75.

² Seager, Pachyammos 13.

νότων, αἱ δὲ διαταραχαὶ ἐκ δευτερευουσῶν ταφῶν, αἵτινες παρατηρήθησαν εἰς τὸ ΜΜ νεκροταφεῖον τοῦ Παχυάμμου δὲν παρουσιάσθησαν ἐνταῦθα¹.

Εἰκ. 11. Πίθοι ἐκ τοῦ τάφου Α. Ὁ μεσαῖος φέρει κωδωνοειδῆ πόδα καὶ πρόχυσιν.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α. Ἐξωτερικῶς παρατηρήθησαν τὰ ἀκόλουθα: Κατὰ τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς παρουσιάσθησαν ἐν σωρῶ κατακεείμενα πλῆθος τῶν περιέργων ἐκείνων σκευῶν τῶν «κωδωνοειδῶν» καλουμένων, ὧν τὰ καλύτερα παρουσιάζει ἡ εἰκ. 21. Μετὰ τούτων συνυπῆρχε καὶ μόνωτον κυλινδρικὸν κύπελλον. Μόλις ἀφηγήθησαν τὰ σκεύη ταῦτα, παρουσιάσθησαν

κάτωθεν τούτων ἄλλα εἰς μεγαλύτερον βάθος. Ἐκείντο καὶ ταῦτα ἐν σωρῶ, ἐκυριάρχουν δὲ κύπελλα, ὁμοῦ μετὰ τῶν ὁποίων ἦσαν μερικοὶ ἔτι «κώδωνες», εἰς σκύφος μετὰ προχοῆς (τοῦ τύπου τῶν δύο ἀκρᾶίων τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῆς εἰκ. 24), ἢ πρόχους μετ' εὐρέος στομίου εἰκ. 21, μέσον τῆς κάτω σειρᾶς καὶ τέλος ἢ «τεῖέρα» εἰκ. 24, μέσον τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω σειρᾶς. Τὸ περιέργον εἶναι, ὅτι πάντα ταῦτα τὰ ἀγγεῖα ἔκλειντο ὑπὸ τὴν ἐξωτῆν ζώνην τῶν λίθων τοῦ τάφου (ᾄρα τὴν τομὴν ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2). Ἡ ζώνη αὕτη, ἐξικνουμένη, ἀπὸ τῆς θύρας μέχρις ἀκριβῶς τοῦ σημείου τούτου, εἶδομεν

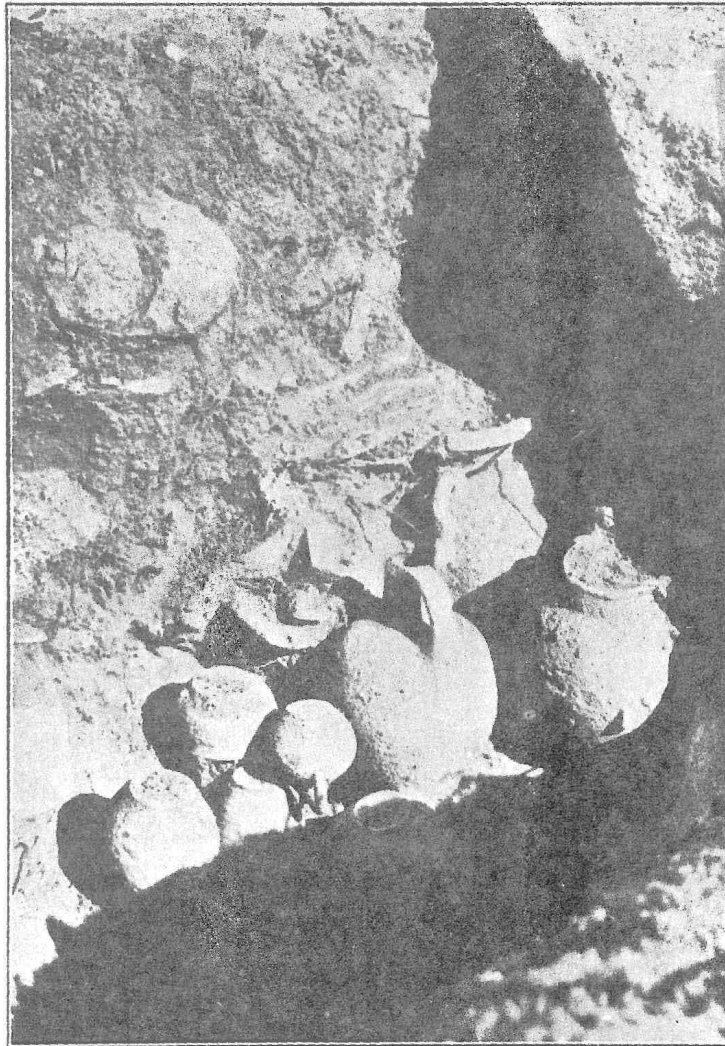
Εἰκ. 12. Κάδος καὶ πίθοι ἐκ τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων τοῦ τάφου Α.

¹ Seager, ἔ. ἀ. 11.

άνωτέρω ὅτι φαίνεται νὰ προσετέθη κατόπιν, ὡς κειμένη δ' ἐπὶ τῶν ἀγγείων δέον νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἀποθέσεως τούτων. Ἐκτίσθη ἄρα γε πρὸς προστασίαν τοῦ κλονιζομένου τάφου; Διὰ νὰ ἐξαγάγωμεν τὰ ἀγγεῖα ἠναγκάσθημεν νὰ ἀφαιρέσωμεν τοὺς τρεῖς τελευταίους λίθους, οἵτινες ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκονίσθησαν διὰ κοκκιδωτοῦ περιγράμματος.

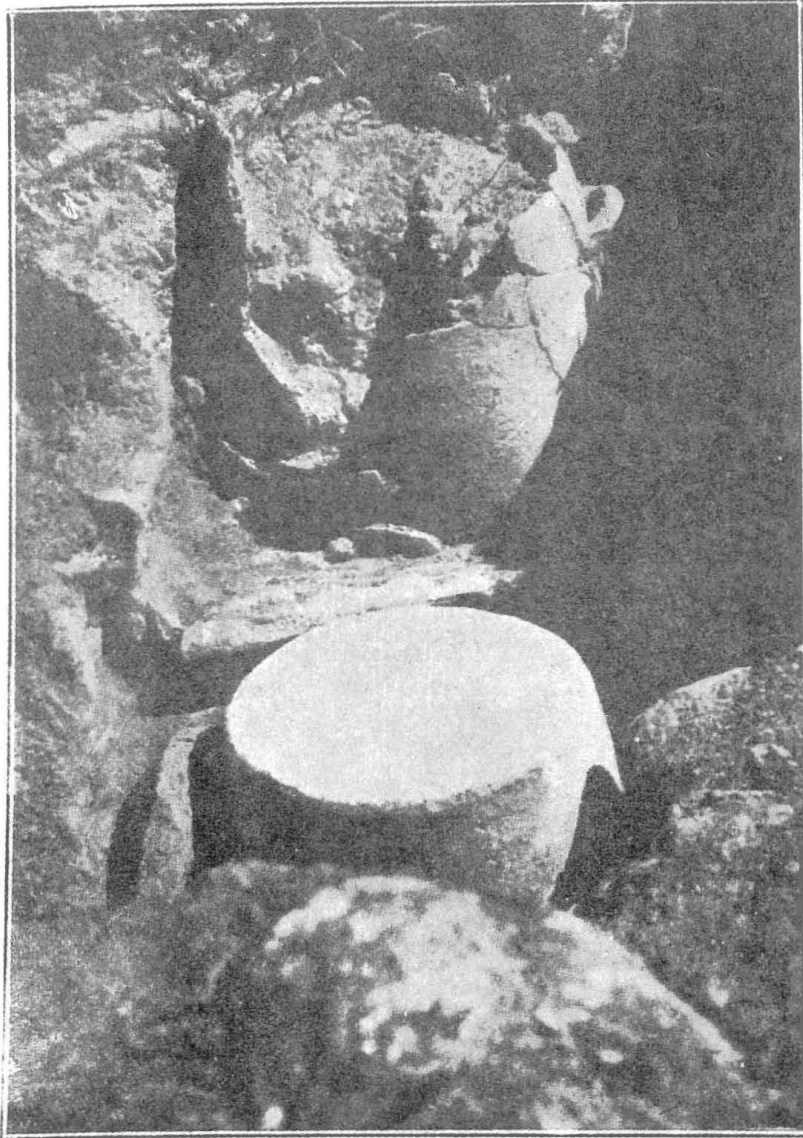
Ἡ νοτία ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου παρουσίασε μερικὰ ἀγγεῖα μόνον κατὰ τὸ δυτικώτερον ἥμισυ. Ταῦτα ἔκειντο σποραδικῶς ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀλλὰ κατὰ τὸ ΝΔ μέρος παρουσιάσθησαν καὶ μία ὁμὰς ἀγγείων πυκνῶς παρ' ἄλληλα κείμενα (εἰκ. 13). Ἐπρόκειτο κυρίως περὶ πιθαρίων καὶ πρόχων, ἅτινα ἔκειντο ὄρθια, ἔτι δὲ περὶ μονώτων καὶ ἀώτων κύαθων, οἵτινες ἔκειντο ἀνεστραμμένοι. Τὸ τελευταῖον τοῦτο παρατηρήθη σχεδὸν κατὰ κανόνα πανταχοῦ τοῦ τάφου. Οἱ κύαθοι πολλάκις ἔκειντο ἐπαλλήλως ἀνὰ δύο καὶ τρεῖς.

Τόσον εἰς τὴν βορείαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν νοτιάν πλευρὰν πρόκειται περὶ ἀφιερωμάτων ἀπλῶν, διότι οὐδὲν ἶχνος ἐνταφιασμῶν παρατηρήθη. Ἡ δυτικὴ τούναντίον πλευρὰ διερρυθμίσθη ὅπως δεχθῆ καὶ νεκροὺς οἵτινες, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τάφου εἶχον τοποθετηθῆ κατὰ γῆς, ἐντὸς πίθων καὶ ἐντὸς λαρνάκων ἢ χυτρῶν. Τοῦτο συνέβη κυρίως εἰς τὰ ΔΔ 1-3, διότι τὰ διαμερίσματα Δ 1 καὶ Δ 2 περιεῖχον μόνον κτερίσματα, οὐχὶ ὄμως καὶ σκελετούς. Ἐντὸς τοῦ Δ 1 εὐρέθησαν πρὸ παντὸς πρόχοι καὶ ἄωτα κύπελλα, ἐντὸς δὲ τοῦ Δ 2, ὅπου φαίνεται ὅτι κυρίως ἀπετίθεντο τὰ ἀγγεῖα, ἔκειντο κατὰ σωροὺς ἄωτα καὶ μόνωτα κύπελλα, πρόχοι καὶ ἄλλα σπανιότερα σχήματα, ἔτι δ' ἐν καὶ μόνον κωδωνόσχημον. Οἱ κύαθοι ἔκειντο ἀνὰ δύο καὶ τρεῖς ἐπαλλή-

Εἰκ. 13. Ἀγγεῖα παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν τοῦ τάφου Α.

λως. Ἐν παράδειγμα ἀπεικονίσθη ἐν εἰκ. 23, μέσον τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ἄνω σειρᾶς. Ἐνταῦθα εὐρέθη καὶ τὸ πιθάριον εἰκ. 24 ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἄνω σειρᾶς (ὕψος 0.29), τὸ ὁποῖον φέρει τέσσαρας σειρὰς καθέτων λαβῶν καλυπτουσῶν ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν κοιλίαν. Ἐντὸς αὐτοῦ περιεῖχεται ἐν τεμαχίοις καὶ ἑλλίπεις, ἀρχῆθεν

Εἰκ. 14. Πίθοι εἰς ἐπάλληλα στρώματα ἐντὸς τοῦ ΔΔ 2 τοῦ τάφου Α.

ἄρα θραυσθέν, τὸ ἔτι μικρότερον πιθάριον εἰκ. 23, δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν τῆς κάτω σειρᾶς. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἡμίσεος καὶ ἄνω μέρος τοῦ ἀγγείου εὐρέθη ἐν τεμαχίοις ἐντὸς τῶν ΔΔ 2-3. Τὸ πιθάριον τοῦτο φέρει μαῦρον γάνωμα καὶ εἶναι τὸ μόνον, ὅπερ διατηρεῖ ἐλάχιστα ἴχνη ὠραίας πολυχρώμου διακοσμῆσεως.

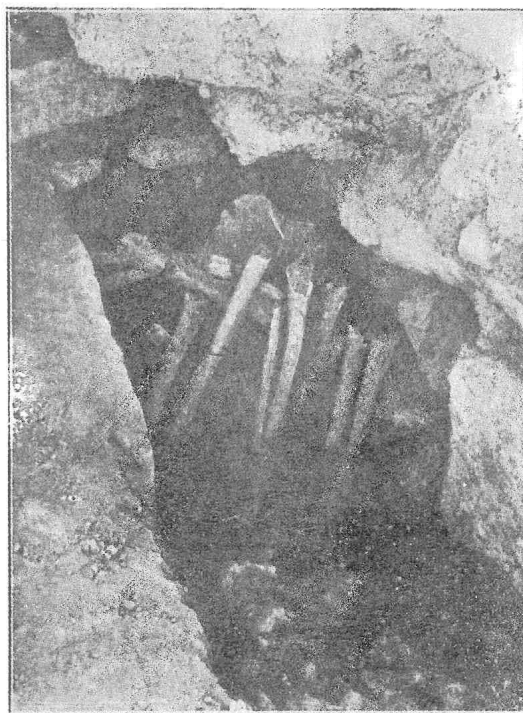
Τὰ ΔΔ 1-3 περιεῖχον πάντα νεκρούς, τοὺς πλείστους ὅμως τὸ ΔΔ 2. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι πίθοι τινὲς ἐκ τῶν διαμερισμάτων τούτων δὲν περιεῖχον ὄστᾶ, ἐνῶ ἄλλοι πάλιν περιεῖχον λείψανα δύο σκελετῶν. Ἐντὸς τοῦ ΔΔ 1 εὐρέθη εἰς πίθος μετὰ προγοῆς (ἀριθ. 1 ἐν τῷ σχεδίῳ εἰκ. 2), ἕτερον κολοβὸν πιθάριον (ἀριθ. 2), κολοβὴ σαρκοφάγος (ἀριθ. 3) καὶ μικρὸν ἀγγεῖον (ἀριθ. 4) περιέχον ὄστᾶ παιδίου ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐν εἰκ. 29 θαλασ-

σίων ὄστρέων (πλὴν τῆς κάτω σειρᾶς). Τὸ ΔΔ 2 περιεῖχε μετρίου μεγέθους πίθους (εἰκ. 11-12), ὅπως γενικῶς ἦσαν οἱ τοῦ τάφου τούτου. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι οἱ πίθοι οὗτοι, τινὲς τῶν ὁποίων ἦσαν κενοί, ἦσαν διατεταγμένοι εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς, εἰς δύο πατώματα οὕτως εἰπεῖν (εἰκ. 14). Εἰς μίαν μάλιστα περιπίπτωσιν εὐρέθη εἰς πίθος πατῶν διὰ τοῦ διαβεβρωμένου πυθμένους του ἐπὶ τῶν χειλέων ἐνὸς ὑποκειμένου πίθου (ἀριθ. 1 καὶ 3 ἐπὶ τοῦ σχεδίου εἰκ. 2). Τὸ κάτω πάτωμα

περιεῖχε δύο πίθους ὀρθίους καὶ τὸν «κάδον» εἰκ. 12, ὅστις ἔκειτο ἀνάστροφος (εἰκ. 14). Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο (ἀριθ. 2 ἐν τῷ σχεδίῳ), ὅπερ φέρει προχοήν, δύο ὀριζοντίους λαβὰς καὶ μίαν κάθετον, ἐκάλυπτε σκελετὸν καλῶς διατηρούμενον, ἀλλ' ἄνευ τῆς κεφαλῆς. Ἐκάλυψαν ἐπομένως διὰ τούτου πτώμα ἀκέφαλον, ἂν ἢ ταφή ἔμεινεν ἀδιατάρακτος — καὶ οὐδὲν σημεῖον μεταγενεστέρως διαταράξεως παρατηρήθη —. Ἐν κρανίον εὐρέθη ἐκτὸς καὶ παραπλευρῶς τοῦ ἀγγείου, ὅπερ πιθανῶς ἀνήκεν εἰς τὸν σκελετόν.

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 3 πίθος ἔφερε καλῶς διατηρούμενον σκελετόν καὶ δύο κρανία, ἐξ ὧν τὸ ἓν παιδικόν. Ὑπὸ τὸν πυθμένα τοῦ πίθου τούτου εὐρέθη μικρὸν ἄωτον κύπελλον. Ὁ πίθος 4 περιεῖχε δύο σκελετούς καὶ δύο κύπελλα, κολοβὰ ἀμφοτέρω. Ὁ πίθος 5 τέλος περιεῖχεν ἓνα σκελετόν.

Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἐναπόθεσιν ἐκάστου νεκροῦ ἐντὸς τοῦ ἀγγείου ἐτίθετο ἄνωθεν εἰς λίθος, ὅπως πιέζη τὸν νεκρόν, ὅστις δὲν ἐχώρει ἐντὸς τῶν μετρίων ἐκείνων κεραμείων. Τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀσφαλές, διότι ἐντὸς πλείστων πίθων καὶ μικροτέρων ἀγγείων εὐρέθησαν λίθοι, πρὸ παντὸς δὲ καὶ ἐντὸς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3, ἐφ' οὗ, ὡς ἐλέχθη, ἴστατο ἄλλος πίθος. Ἐντὸς μικροῦ χυτροειδοῦς ἀγγείου (εἰκ. 25 κάτω ἀριστερὰ) εὐρέθησαν

Εἰκ. 15. Ὅστᾶ ὡς εὐρέθησαν τοποθετημένα εἰς τὸ ΔΔ 2 τοῦ τάφου Α.

ὄστιάρια καὶ σιαγὼν παιδίου ὅπερ, ἂν κρίνη τις ἐκ τῶν ὀδόντων, θὰ ἦτο ἤδη 8-10 ἐτῶν. Ἐπειδὴ θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ χωρήσῃ, ἔστω καὶ τεμαχιζόμενον, ἐντὸς τοῦ ἀγγείου, πρόκειται ἄρα περὶ δευτέρας ἀνακομιδῆς τῶν ὀστέων, ἢ ταῦτα καὶ τυχαίως εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ σκεύους. Σκελετῶν λείψανα καὶ τρία κρανία πυκνῶς παρ' ἀλληλα κείμενα εὐρέθησαν καὶ ἐκτὸς τῶν πίθων ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ὁμοῦ μετὰ τινων εὐτελῶν ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓν φωλεόσχημον λίθινον.

Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος τούτου ἐχωρίσθη δι' ὀρθίας πλακὸς 0.25×0.35 ἐν μικρὸν διάστημα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου, κατὰ τὸ ἡμερολόγιόν μου ἀνεκαλύφθη «καθήμενος σκελετός», ὅστις καὶ ἐφωτογραφήθη (εἰκ. 15). Ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῆς εἰκόνος ἀποκαλύπτει μίαν σιαγόνα, τεμάχιον κρανίου καὶ μακρὰ ὀστᾶ προερχόμενα ἐκ πλειόνων τοῦ ἐνὸς σκελετῶν. Κατ' ἀκολουθίαν ὀρθοτέρα εἶναι ἢ ἐρμηνεῖα, ὅτι ἐπ' εὐκαιρίᾳ ταφῆς τινος συνέλεξαν τὰ ὀστᾶ προγενεστέρων

Εἰκ. 16. Πίθοι ἐκ τοῦ τάφου Β.

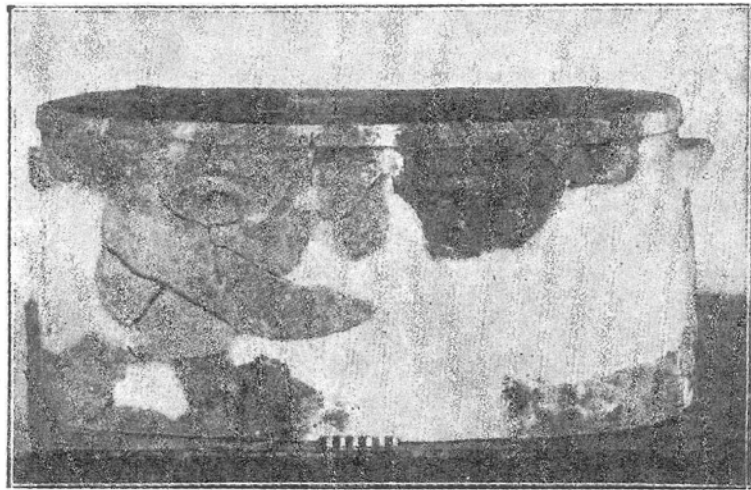
νεκρῶν καὶ ἐναποθέσαντες εὐλαβῶς εἰς τὴν γωνίαν ἐκείνην ἐχώρισαν ταῦτα διὰ τῆς πλακῶς ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου τάφου.

Τὸ ΔΔ 3 ἦτο τὸ μέγιστον τῶν διαμερισμάτων, ὑποδιαιρούμενον εἰς μικρότερα (ᾄρα τὸ σχέδιον), ἀλλὰ παρουσίασε τὸ περιεχόμενόν του ἐν μεγάλῃ ἀταξίᾳ. Οἱ νεκροὶ ἐνταῦθα ἐθάπτοντο ἀναμειξ ἐντὸς τοῦ χώματος, ὅπου εὐρέθησαν λείψανα 7-8 σκελετῶν. Ἐν ἀκαταστασίᾳ καὶ πᾶσαι τεθραυσμένοι ἔκειντο ἐπίσης 3-4 μικραὶ λάρνακες, 2-3 πιθάρια ἢ χυτροειδῆ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα τινὰ μικρότερα, ἰδίως πρόχοι.

Εἰς ὅλα μαζὺ τὰ διαμερίσματα ταῦτα

ΔΔ 1-3, ὑπελογίσθη ὅτι οἱ ταφέντες νεκροὶ ἦσαν 16-18.

Ὁ τάφος Β παρουσίασεν ἀσυγκρίτως πτωχότερον περιεχόμενον: Διαρκούσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ του εὐρίσκοντο διάφορα τεμάχια πίθων φερόντων τὸ σύνηθες σχοινοειδὲς κόσμημα. Εἰς βάθ. 0.40-0.50 ἔκειτο ἤδη ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου. Κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν ἐφάνη μία σαρκοφάγος εὐμεγέθης (εἰκ. 17), ἣτις περιεῖχεν ἓνα νεκρὸν (ἐπὶ τοῦ σχεδίου ἀριθ. 1), δύο δ' ἕτεροι ἔκειντο ἐκτὸς ταύτης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν ἐφάνη μέγας πίθος κεκλιμένος μὲ τὸ στόμιον πρὸς Ἀνατολὰς (ἀριθ. 2), ὅστις περιεῖχεν ἐλάχιστα τεμάχια ὀστέων. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν εὐρέθη ὄρθιος πίθος, κατεστραμμένος (ἀριθ. 3). Ἴσως παρ' αὐτὸν ἔκειτο ἕτερος μικρότερος, διότι τὰ ὄστρακα ἦσαν δύο εἰδῶν. Ὁ πίθος περιεῖχε σκελετὸν καὶ τρία μικρὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 26 πρῶτον καὶ τρίτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, προτελευταῖον τῆς κάτω σειρᾶς).

Εἰκ. 17. Σαρκοφάγος ἐκ τοῦ τάφου Β.

Εἰς τὴν νοτιαν πλευρὰν εὐρέθη σκύφος εὐμεγέθης (ἀριθ. 4) μετ' ἀμβλείας προχοῆς (εἰκ. 25 ἄνω ἀριστερὰ) περιέχων σκελετὸν βρέφους (λεπτότατον κρανίον). Ἐκεῖτο ἀνάστροφος. Τέλος παρ' αὐτὸν κατὰ τὴν ΝΑ πλευρὰν ἔκειντο δύο κολοβοὶ πίθοι (ἀριθ. 5 - 6) ἔχοντες ἀμφοτέρω γωνιώδη τομὴν τῶν χειλέων (εἰκ. 16), οἵτινες εὐρέθησαν ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου στόμιον πρὸς στόμιον. Ἐντὸς αὐτῶν περιείχετο εἷς σκελετός, ἐπ' αὐτῶν δὲ τὰ τεμάχια ἀγγείου, τὸ ὁποῖον πιθανῶς εἶναι ὁ σκύφος εἰκ. 25 ἄνω δεξιὰ. Παρὰ τοὺς πίθους ἔκειτο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἕτερος σκελετός, εἰς διαφόρους δὲ θέσεις ἐντὸς τοῦ τάφου εὐρέθησαν τὰ ἐν εἰκ. 26 ἀγγεῖα καὶ εἰς τρία τεμάχια ἀγγείου ἐκ φαιοῦ στεατίτου ὀλμοειδές, μετὰ δύο ὀριζοντίων ἐλαφρῶς ἐξεχουσῶν ἀτρήτων λαβῶν.

Ἐξωτερικῶς παρουσιάσθη κατὰ τὸ ΝΔ μέρος εἷς χονδροειδῆς πίθος ἀνάστροφος (ἀριθ. 7), ὅστις εὐρέθη περιέχων ἄκαυτον σκελετόν, ἀλλὰ καὶ τινα τεμάχια κεκαυμένων ὀστέων, ἔτι δ' ἐν ἄωτον κύπελλον καὶ ὑπολείμματα δύο χαλκῶν κρῖκων. Ἐπίσης παρὰ τὴν δεξιὰν παραστάδα τῆς εἰσόδου εὐρέθησαν τὰ τεμάχια ἄλλου πίθου (ἀριθ. 8). Ἐν συνόλῳ ἐξηκριβώθησαν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τάφου τούτου 9 - 10 ταφαί.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Γενικῶς οἱ τάφοι τοῦ Βοροῦ παρουσιάζουσιν ἀμφοτέρω τὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι ἐγένοντο ὅπως ἐντὸς αὐτῶν τοποθετῶνται κυρίως νεκροὶ ἐντὸς πίθων καὶ λαρνάκων. Τοῦτο καὶ μόνον τὸ γεγονός ἀρκεῖ, ὅπως πιστοποιήσῃ τὸ σχετικῶς μεταγενέστερον τῶν τάφων τούτων, διότι ἀκριβῶς ἢ ἐμφάνισις λαρνάκων καὶ ταφικῶν πίθων ὑποδεικνύει κυρίως τὴν περίοδον τῆς ΜΜ ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐγκαταλείπονται οἱ ὀμαδικοὶ ἐνταφιασμοὶ ἐντὸς τῶν «θολωτῶν» καλουμένων τάφων καὶ ἐφαρμόζεται ἢ ἀτομικὴ ταφή¹.

Σχετικῶς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ταφῆς παρατηροῦμεν, ὅτι ἐνταῦθα σχεδὸν κατὰ γενικὸν κανόνα τοποθετοῦνται ὄρθιοι οἱ πίθοι, ἐν ᾧ ἐν συγχρόνοις περίπτου νεκροταφείοις τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης οὐ μόνον οἱ ταφικοὶ πίθοι ἔχουσιν ἀνάστροφον θέσιν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ αὐταὶ αἱ σαρκοφάγοι, καίτοι ἐφωδιασμένα ἐνίοτε διὰ πωμάτων². Οἱ νεκροὶ ἐν ἀμφοτέροις τοῖς τάφοις τοποθετοῦνται καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, αἱ δὲ ταφαὶ αὗται λογικῶς δεόν νὰ θεωρηθῶσι καὶ αἱ παλαιό-

¹ Ἐννοεῖται ὅτι τοῦτο εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἀληθές, διότι μεμονωμένως συναντῶμεν λάρνακας καὶ ἐν τῇ ΠΜ ἐποχῇ, λ. χ. ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ σπηλαίου Πύργου. Ἀρχ. Δελτ. 1918, 140 ἐξ.

² E. Hall, Sphungaras 59, R. Seager Pachyammos 11 καὶ 13. (Ὁ τελευταῖος οὐδαμῶς λέγει σαφῶς περὶ τῆς θέσεως τῶν πίθων, ἀλλὰ συνάγεται τοῦτο ἐκ τῶν γραφομένων του). Τέλος ἐκ Παλαικάστρου ὑπάρχει ἐν μοναδικῶν παράδειγμα ἀνάστροφου μικρᾶς σαρκοφάγου: BSA Suppl. 1, The Unpublished Objects from Palaecastro 156, εἰκ. 138.

τεραι, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐπικυροῦσι αἱ ἐντὸς τοῦ τάφου Α γενόμεναι παρατηρήσεις.

Ὡς πρὸς τοὺς πίθους καὶ τὰς σαρκοφάγους παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ σχήματά των γενικῶς εἶναι γνωστὰ ἐκ τῶν νεκροταφείων τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ὡς καὶ ἢ διὰ τῶν «καταλειβάδων» διακόσμησις ἐνίων πίθων. Ἐν τούτοις τοπικαὶ διαφοραὶ, ὡς ἦτο ἐπόμενονον, εἶναι ἀμέσως αἰσθηταί: Οἱ πίθοι γενικῶς ἐνταῦθα ἔχουσιν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένον τὸν λαιμὸν καὶ τὸ χεῖλος ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης¹, διὰ τοῦτο παρέχουσιν ἀρχαϊκώτερον ὄψιν. Μοναδικὸς εἰς τὸ εἶδος του, ὡς φέρων κωδωνόσχημον κοῖλον πόδα, εἶναι ὁ πίθος ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκ. 11. Εἰς μικρὰ ἀγγεῖα ὁ κοῖλος πούς εἶναι βεβαίως γνωστός, ἀπὸ τῆς προϊμου ΠΜ μάλιστα ἐποχῆς εἰς τὰ «ἀμφικύπελλα» τῆς συλλογῆς Πύργου². Διὰ νὰ εὐρωμεν ὅμως τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο εἰς μεγάλα ἀγγεῖα πρέπει νὰ κατέλθωμεν πολλὰς ἑκατοντάδας ἐτῶν, μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν ὑστερομυκηναϊκῶν καὶ πρωτογεωμετρικῶν κρατηρίσκων. Ὁ προκείμενος πίθος ἀσφαλῶς δὲν ἦτο ἀπλῶς ταφικός, ἀλλ' οἰκιακὸν σκεῦος, ἕνεκα τῆς προχύσεως δι' ἧς εἶναι ἐφωδιασμένος παρὰ τὸν πυθμένα. Τοιαῦται προχύσεις εἶναι γνωσταὶ καὶ ἐκ πίθων τοῦ Παχυάμμου³.

Οἱ δύο πίθοι τῆς εἰκ. 16 εἶναι ἰδιαίτερος κατάλληλοι πρὸς ταφὴν νεκρῶν ἕνεκα τοῦ εὐρέος στομίου των. Ἀνάλογοι εὐρέθησαν ἐν Παχυάμμῳ καὶ ἀλλαχοῦ⁴. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, κατὰ μοναδικὴν περίπτωσιν οἱ δύο οὗτοι πίθοι ἐκάλυψαν νεκρὸν τοποθετηθέντες στόμιον πρὸς στόμιον ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Ἡ μεμονωμένη αὕτη ταφή θὰ ἦτο ἐπικίνδυνον νὰ χρησιμοποιηθῆ πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων. Ὅπως δὴποτε, τὸ ἔθιμον τῆς τοιαύτης τοποθέτησεως δύο ταφικῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων μάλιστα τὰ χεῖλη συνεκολλῶντο δι' ἀσφάλτου, εἶναι ἀνατολικόν⁵.

Τὰ χυτροειδῆ ἀγγεῖα ἐχρησιμοποιοῦντο ἀναμφιβόλως μόνον προκειμένου περὶ ταφῆς νηπίων. Ἐνταῦθα ἀπεικονίσθησαν δύο τοιαῦτα, ἐν εἰκ. 9, ὅπερ εἶναι σχετικῶς μέγα (ὑψος 0.33 ὁμοῦ μετὰ τοῦ σώματος) καὶ ἐν εἰκ. 25 κάτω ἀριστερά, ὅπερ εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ μικρότερον. Ἀνάλογα σκευὴ ὑπάρχουσι καὶ ἐκ τοῦ νεκροταφείου Παχυάμμου⁶.

¹ Πρὸβλ. λ. χ. τὰς εἰκόνας 11 καὶ 12 πρὸς τὰς παρὰ Seager, Pachyammos πίν. 5. Ἡ ἐπεξήγησις ἐν τῷ ἀνωτέρῳ πίνακι χρονολογεῖ τοὺς πίθους ὡς MM 3, ἀλλ' ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ὅλοι σύγχρονοι.

² Ἀρχ. Δελτ. 1918 151, 155 καὶ πίν. Β.

³ Seager, Pachyammos πίν. 5 καὶ 16. Ἐπίσης ἐκ Μαλίων καὶ ἀλλαχόθεν ὑπάρχουσι παραδείγματα.

⁴ Pachyammos πίν. 2.

⁵ Ὅρα R. Koldewey, Das wiedererstehende Babylon 265. Πρὸβλ. καὶ B. Meissner, Babylonien u. Assyrien I 426 («Topf- und Doppeltopfgräber») καὶ εἰκόνα πινάκων 219. Ἐκ Κρήτης ὑπάρχει ἐν ἔτι παραδειγμα δύο ἐπαλλήλων σαρκοφάγων στόμιον πρὸς στόμιον, ἀλλ' ἐνταῦθα πρόκειται περὶ μετακομιδῆς ὀστών: BSA Suppl. I (Unpubl. Objects from Palaecastro) 155, εἰκ. 137.

⁶ Seager ἑ. ἀ. πίν. 2. Προκειμένου περὶ τῆς χύτρας εἰκ. 9 κατὰ λάθος ἐγγράφη ἐν AJA 1927, Archaeol. News, 127 ὅτι ἐγὼ ἐμνημόνευσα τέφρας ἐντὸς τοῦ ἀγγείου. Μόνον ἀκαυτα ὀστά περιεῖχε.

Ὡς πρὸς τὰς σαρκοφάγους τέλους, ὧν δείγματα παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 10 καὶ 17, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι παρατηρεῖται ἐντὸς τῆς ὁμάδος ποιά τις ἐξέλιξις. Τὰ παλαιότατα παραδείγματα σαρκοφάγων εἶναι ὄρειδοῦς σχήματος, οὕτως αἱ ΠΜ τοῦ Πύργου καὶ Παχυάμιου¹. Αἱ πρῶται μάλιστα, αἵτινες εἶναι αἱ ἀρχαιόταται πασῶν τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν, δὲν φέρουσιν ἀκόμη λαβάς, ἀλλὰ καθέτως τετριμέναις ἀποφύσεις. Αἱ ἐκ Παχυάμιου, αἵτινες εἶναι ὀφθαλμοφανῶς πλέον προκεχωρημένου τύπου, εἶναι ΠΜ 3. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ὁ ἀρχαιώτατος τύπος εἶναι ὁ τῆς εἰκ. 10 ἄνω ἀριστερά, ὅστις ἐν τούτοις παρουσιάζει πρῶτον σχετικῶς πρὸς τὰς ἐκ Παχυάμιου ἀνωτέρω σαρκοφάγους, οὐ μόνον ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν λαβῶν, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ὄρειδὸς περίγραμμα τείνει νὰ προσεγγίσῃ πρὸς τὸν ὀρθογώνιον τύπον. Ὡς ἐκ τούτου δέον νὰ θεῖται ἡ σαρκοφάγος αὕτη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς. Αἱ ὑπόλοιποι παρουσιάζουσιν ἔτι ἐμφανεστέραν τὴν ἐξέλιξιν. Αἱ τῆς κάτω σειρᾶς, αἵτινες φέρουσι πρωτοφανῆ μέχρι σήμερον κομβία πρὸς ταῖς λαβαῖς, ἔχουσι πλέον λάβει τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα, ἀλλὰ μετ' ἀκανονίστων γωνιῶν καὶ πλευρῶν, διότι ποιοῦνται ἔτι διὰ τῆς ἐλευθέρας χειρὸς κατὰ τὴν τεχνικὴν τοῦ προηγουμένου τύπου. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ σαρκοφάγῳ ἄνω δεξιὰ τῆς εἰκ. 10, ἣτις τυπολογικῶς εἶναι ἡ τελευταία τῆς ὅλης σειρᾶς². Μοναδικὸν περιγράμμα χειλέων μετὰ ὀδοντωτῆς καταλήξεως τῶν μακρῶν πλευρῶν παρουσιάζει ἡ ἐν εἰκ. 17 σαρκοφάγος ἐκ τοῦ τάφου Β.

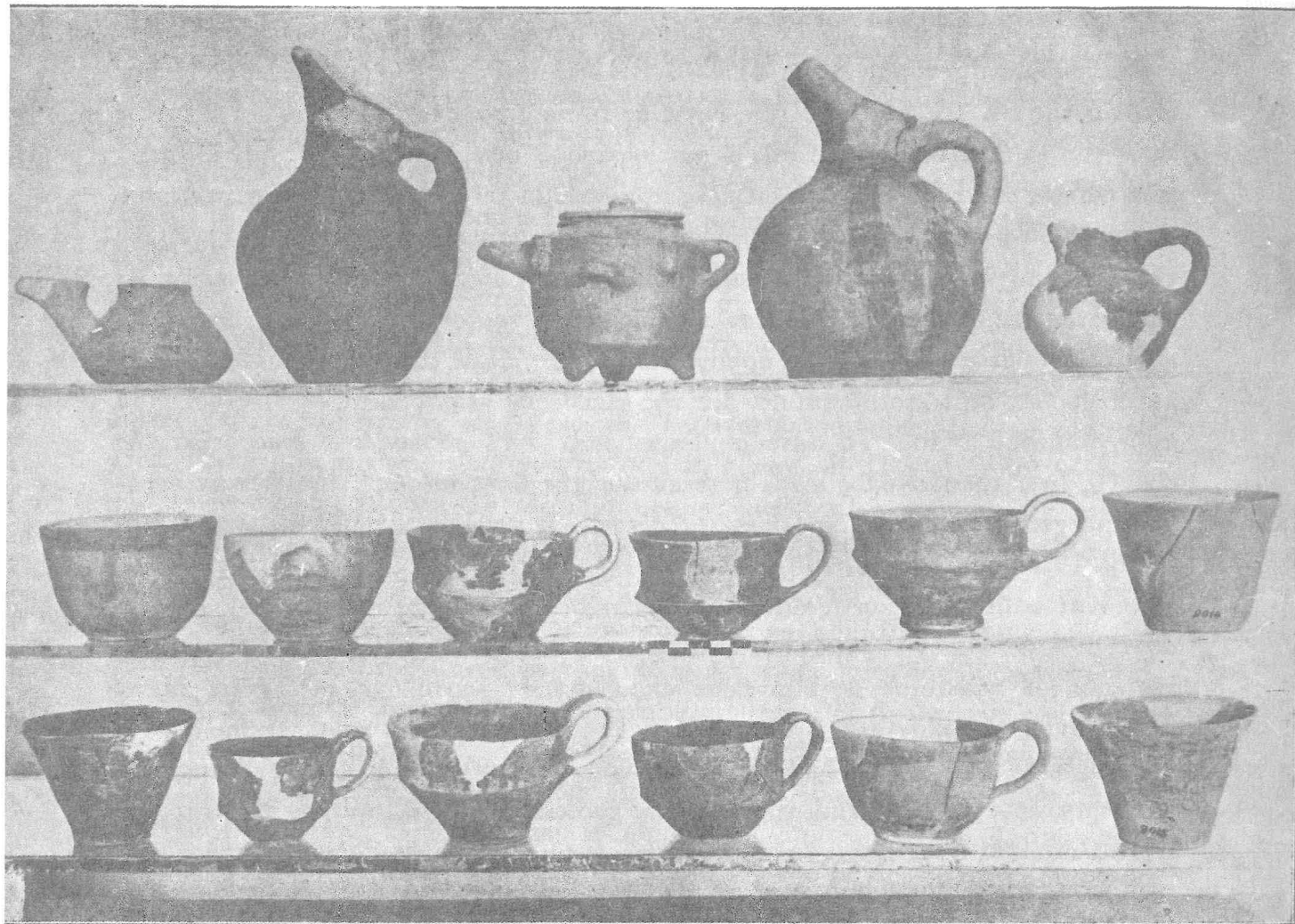
Καὶ ταῦτα μὲν κοινὰ ὡς πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς τάφους. Ἐκ τῶν μικρῶν ἀγγείων καὶ λοιπῶν εὐρημάτων ἰδιαίτερος πρέπει νὰ ἐξετασθῶσι τὰ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α ἀγγεῖα, πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Ταῦτα, ὀλίγα ἄλλως ὄντα, εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν εἰκόνων 18 - 20. Δὲν ἔχουσι παραλειφθῆ ἢ 4 - 5 ἐντελῶς ἑλλιπῆ ἢ ἄλλως ἐφθαρμένα τεμάχια. Εἶναι διὰ τοῦ πρώτου βλέμματος ἀντιληπτόν, ὅτι ἡ κεραμικὴ αὕτη ἀνήκει κυρίως εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ΜΜ ἐποχῆς. Ἀσφαλῶς ΠΜ ἀγγεῖα, καὶ ταῦτα ἐκ τῆς τελευταίας ΠΜ περιόδου, δὲν ὑπάρχουσι περισσότερα τῶν τεσσάρων ἢ πέντε. Τὸ κυριώτατον τούτων ἦτο σκεῦος τριποδικὸν λεβητοειδές, τοῦ ὁποίου μόνον τὸ κατώτατον μέρος ἐν τεμαχίῳ διεσώθη (μὴ ἀπεικονιζόμενον). Ὁ πηλὸς εἶναι ὑπόξανθος ἀκάθαρος, ἀτελῶς ὠπτημένος διακρίνονται δ' ἴχνη ἐρυθροπῆς ἀλοιφῆς. Ἀνάλογον σκεῦος ὑπάρχει ἐκ Πύργου³.

¹ Ξανθοῦδης ἐν 'Αρχ. Δελτ. 1918 142 εἰκ. 4. Seager, Pachyammos πίν. 12, = Evans Palace κλπ. 1 126 εἰκ. 94.

² Εἰς τὸν κατόπιν ὀριστικῶς σχεδὸν ἐπικρατήσαντα ὀρθογώνιον τύπον τῆς ΥΜ ἐποχῆς φαίνεται ὅτι εἰς τὰ καλύτερα τεμάχια αἱ πλευραὶ κατεσκευάζοντο ἐπὶ τύπου καὶ εἶτα προσεκολλῶντο πρὸς ἀλλήλας. Μία μελέτη συστηματικῆ τῆς ἐξελίξεως τῶν σαρκοφάγων, ἣτις νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν παλαιὰν τοιαύτην τοῦ Orsi, ὡς ἤθελε καταλήξει εἰς ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια καὶ τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν τῶν πολυπληθῶν τούτων κεραμικῶν προϊόντων τῆς μινωικῆς ἐποχῆς.

³ 'Αρχ. Δελτ. 1918 147 εἰκ. 7 ἀριθ. 40.

Εἰς τὸ τέλος τῆς ΠΜ ἐποχῆς δύνανται νὰ ἀναχθῶσι καὶ ὀλίγα προχοῖδια ἐξ ὠχροκιτρίνου ἢ ἐρυθρωποῦ ἀκαθάρτου πηλοῦ, κακῶς ὠπτημένου (εἰκ. 18 πρῶτον ἐκ δεξιῶν τῆς ἄνω σειρᾶς, εἰκ. 20 δεύτερον ἐκ δεξιῶν τῆς κάτω σειρᾶς), ὡς ἐπίσης τινὲς τῶν κυάθων, οἵτινες εἶναι χειροποίητοι καὶ φέρουσιν ἴχνη καθέτου ἐπεξερ-

Εἰκ. 18. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Α.

γασίας διὰ μαχαιρίου¹. Ἴσως ἐνταῦθα δεόν νὰ ἀναχθῆ καὶ ἡ ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ μετὰ πάχων τοιχωμάτων πρόχους εἰκ. 18, δευτέρα ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἄνω σειρᾶς. Προκειμένου περὶ χονδροειδῶν οἰκιακῶν σκευῶν, ὡς τὰ παρόντα, ἀκριβῆς χρονολόγησις δὲν εἶναι εὐκόλος. Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα εἶναι μεσομινωικά, ἐπὶ δὲ τῶν περισσοτέρων κυάθων εἶναι ἔκδηλα τὰ ἴχνη τοῦ τροχοῦ καὶ τοῦ θώμιγγος, δι' οὗ τὰ πλαττόμενα ἀγγεῖα ἀπεκόπτοντο ἀπὸ τοῦ πυρῆνος τοῦ πηλοῦ. Τὸ ἐν εἰκ. 18

¹ Πρὸβλ. Evans, Palace κλπ. 1, 73 εἰκ. 40.

ἄνω ἀριστερὰ ἀγγεῖον μετὰ προχύσεως ἐξ ὠχροῦ καθαροῦ πηλοῦ εἶναι ἀσφαλῶς MM 1, οὐ μόνον διότι εὐρέθη ἐντὸς ὀρθογωνίας σαρκοφάγου, ἀλλὰ καὶ διότι ἐντελῶς ὁμοία ἐν MM 1 πολυχρῶμῳ ῥυθμῷ ὑπάρχουσιν ἐκ Μεσαράς (Πορτί, Ἁγία Τριάς κλπ.)¹.

Περίεργον εἶναι τὸ πυξιδοειδὲς μετὰ προχοῆς ἀγγεῖον εἰκ. 18, μέσον τῆς ἄνω σειρᾶς. Ἴσως ἀνήκει ἔτι εἰς ΠΜ περίοδον. (Τὸ πῶμα δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ ἀγγεῖον). Φέρει τριῶν διαφορῶν εἰδῶν λαβάς, ἥτοι τοξοειδεῖς τοιαύτας δύο ὀριζοντίους καὶ μίαν κάθετον, ἔτι δὲ τέσσαρας καθέτως τετραγώνων ἀποφύσεις. Τὸ πῶμα πυξίδος εἰκ. 20, μέσον τῆς μεσαίας σειρᾶς εἶναι MM 1 (κιρρὸς πηλός, καστανόμελαν βερνίκιον). Σχεδὸν τὴν αὐτὴν διακόσμησιν φέρει τὸ πῶμα κάλπης ἐκ Ψείρας².

Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν «τροπιδωτῶν» μονώτων κυάθων ἀξιολογώτατος εἶναι ὁ ἐν εἰκ. 18 τρίτος ἐκ δεξιῶν τῆς μεσαίας σειρᾶς, ὅστις εἶναι καὶ τὸ ὠραιότατον ἀγγεῖον τῆς ἀνασκαφῆς Βοροῦ. Τὰ τοιχώματά του εἶναι λεπτά, ἡ δὲ διακόσμησις, συνισταμένη ἐκ στυλποῦ μέλανος βερνικίου μετὰ λευκοῦ περιγράμματος, μιμεῖται τὴν σύνθεσιν ἀμυγδαλίτου λίθου (breccia). Ἡ φωτογραφία εἰκ. 19 παριστᾷ

Εἰκ. 19. Τὸ ἐσωτερικὸν κυάθου ἐκ τοῦ τάφου Α.

τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυάθου. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου παρέσχε καὶ τὰ ἐν εἰκ. 20 ἄνω λίθινα ἀγγεῖα, δύο χάλικας τριπτήρας (κατὰ τὰ ἄκρα τῆς σειρᾶς), ἔτι δὲ τὸ εἰς τὴν κάτω σειρὰν τῆς εἰκόνης ὄστρακον, εὖρημα σχεδὸν ἀναπόσπαστον τῶν τάφων πάσης μινωικῆς περιόδου.

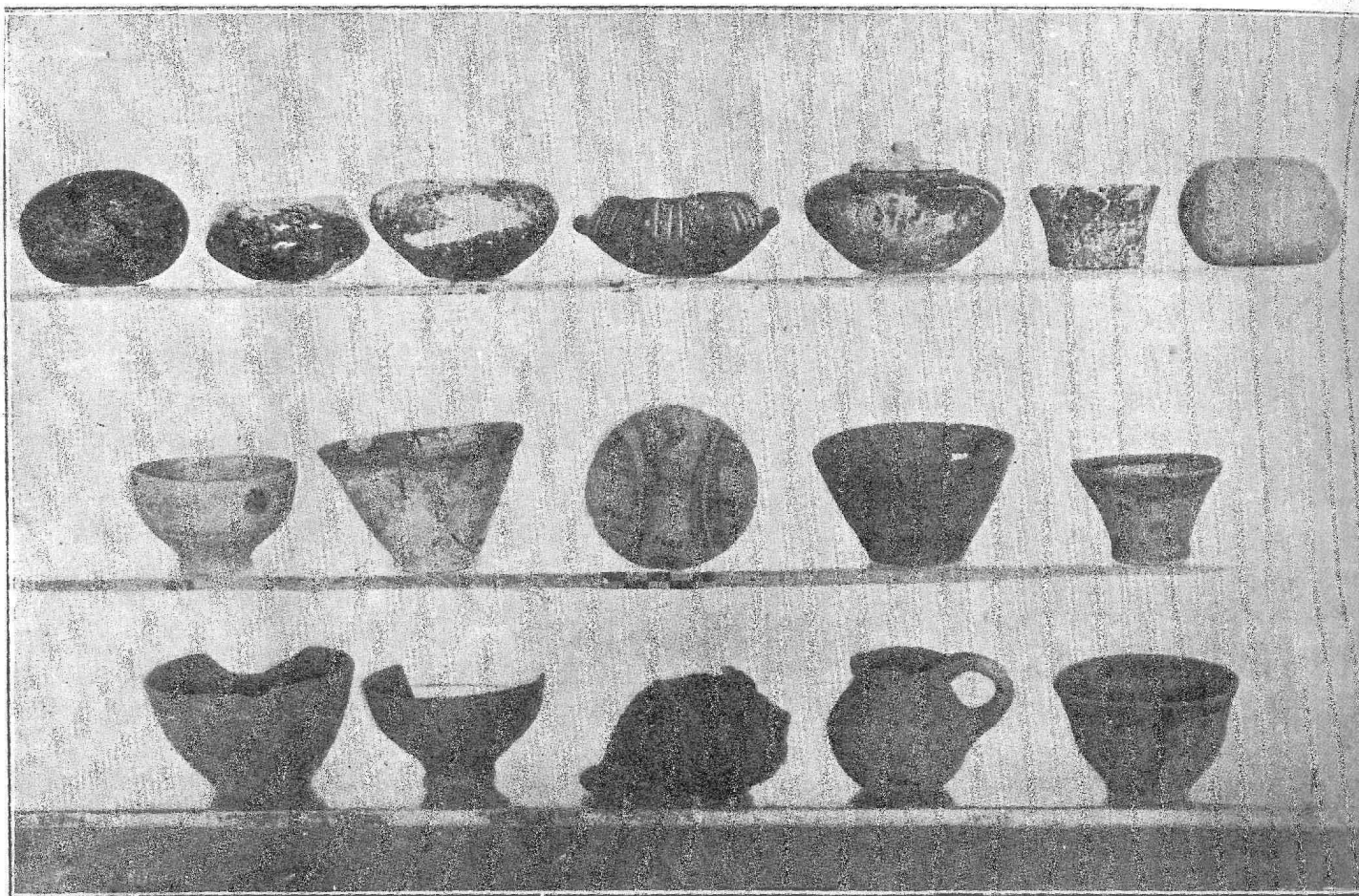
Τὰ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α ἀγγεῖα εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν εἰκόνων 21-24. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἀώτων ὑψηλῶν κυπέλλων μετὰ ποδὸς ἐν εἰκ. 22 καὶ τῶν λοπαδοσχημῶν εὐρέων ἀγγείων τῆς εἰκ. 23. Ἀμφότεροι οἱ τύποι εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς ἀρχῆς τῆς MM περιόδου³, τὰ δὲ κύπελλα φέρουσι πάντα σχεδὸν μέλαν γάνωμα καὶ μερικὰ διατηροῦσι λευκὰς ὀριζοντίους ζώνας. Λεπτομερέστερος χαρακτηρισμὸς τῶν διαφορῶν ἄλλων ἀγγείων δὲν εἶναι

¹ Ὅρα ἐπὶ παραδείγματι Xanthudides, Vaulted Tombs ἔγχρ. πίν. 6, ἀριθ. 5056, 5059.

² Seager, Excavations on the Island of Pseira 19, εἰκ. 4 ἀριστερά.

³ Evans, Palace κλπ. 1 173 εἰκ. 122, πρὸβλ. ἔτι εἰκ. 118α ἀριθ. 18.

ἀναγκαῖος ἐνταῦθα, ὀλίγαι ὁμως λέξεις ἐπιβάλλονται προκειμένου περὶ τῶν ἐν σωρῶ εὐρεθέντων «κωδῶνων» (εἰκ. 21). Ὅτι πρόκειται περὶ σκευῶν τελετουργικῶν ἦτο καὶ πρότερον γνωστόν, διότι τὸ σχῆμα των εἶναι ἀρκούντως εὐγλωττον. Εἶναι ὁμως ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν εὐρίσκονται ἐν τάφῳ, ὡς ἐκ τούτου εἰδικεύε-

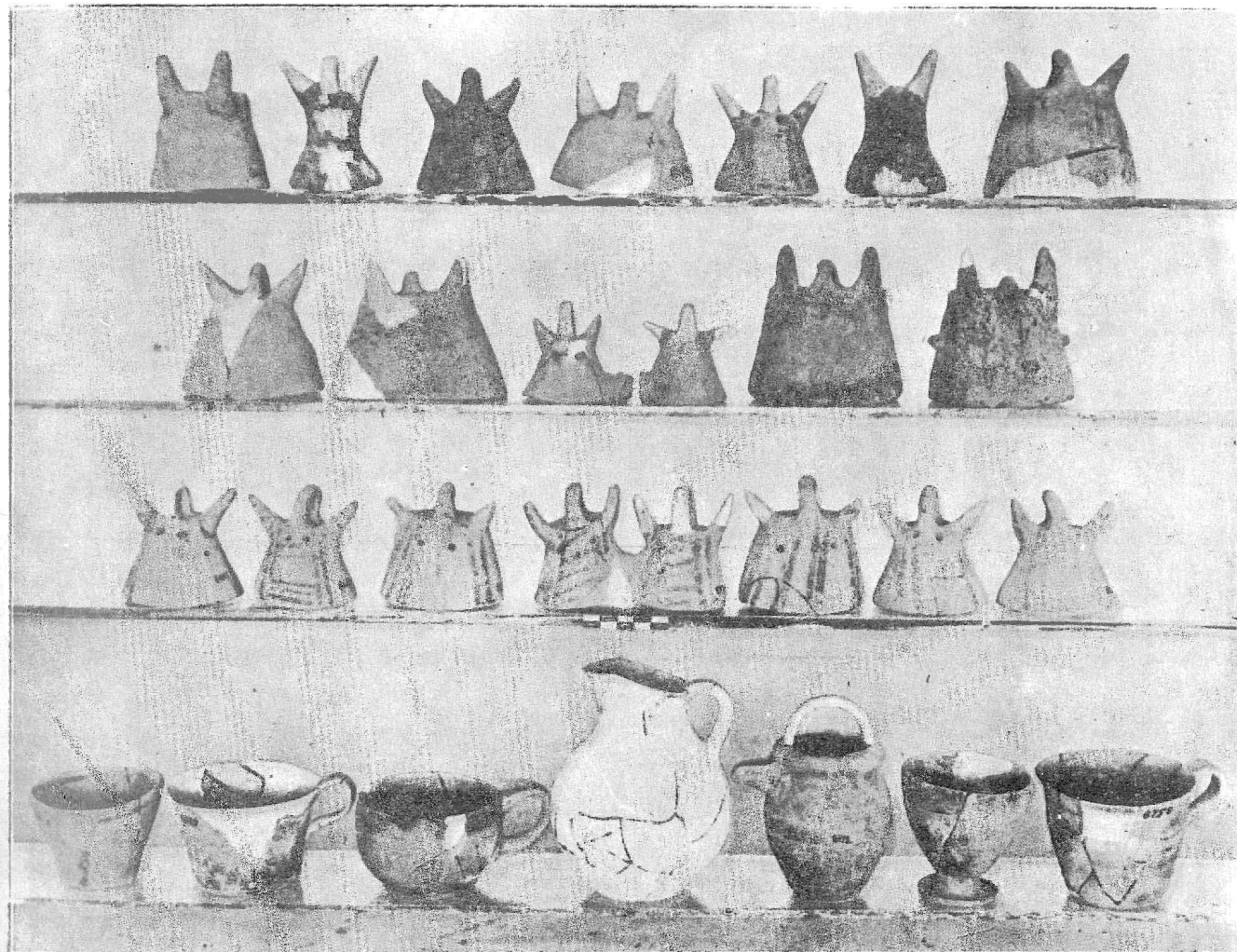
Εἰκ. 20. Εὐρήματα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

ται ἡ σημασία των πιθανώτατα ὡς νεκρική. Τοιαῦτα σκεύη, ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ ΜΜ 1 στρωμάτων¹, εἶναι κυρίως γνωστὰ ἐκ Τυλίσου καὶ ἐκ τοῦ «δαπέδου τῶν μονολιθικῶν πεσσῶν» ἐν Κνωσῶ. Οὐδεμία πειστικὴ ἐρμηνεία μέχρι σήμερον εὐρέθη. Ὁ Χατζιδάκης ἠρμήνευσε ταῦτα ὡς ἀναθηματικὰς ἱερὰς ἐσθῆτας, ὃ δὲ Sir A. Evans τὰ νομίζει μᾶλλον ὡς ἀπομιμήσεις πραγματικῶν κωδῶνων, ἔνεκα τῶν ὀπῶν². Ἐκ τῶν ἡμετέρων παραδειγμάτων ἐν (εἰκ. 22 μέσον τῆς

¹ Palace é. á. 175.

² Palace 1, 175 καὶ εἰκ. 124. Ἐν τούτοις τὰ πλεῖστα φέρουσι τὰς ὀπὰς κατὰ τὰ πλάγια τοιχώματα,

ἄνω σειρᾶς), εἶναι ἐντελῶς πεπλατυσμένου σχήματος." Ἄλλα εἶναι ὅλως πρωτόγονα, ἐξ ἀκαθάρτου πηλοῦ καὶ κακῶς ὠπτημένα. Φαίνονται ὡς ἔργα παιδῶν. Ταῦτα δὲν ἔχουσι καὶ γραπτὴν διακόσμησιν. Τρία ἦσαν διπλᾶ (τὸ ἐν μόνον περιεσώθη ἀκέρατον). "Ἄλλα φέρουσιν ἄνω τοξοειδῆ λαβὴν, ἄλλα ἀπλῶς διάτρητον ἢ μὴ ἀπόφυ-

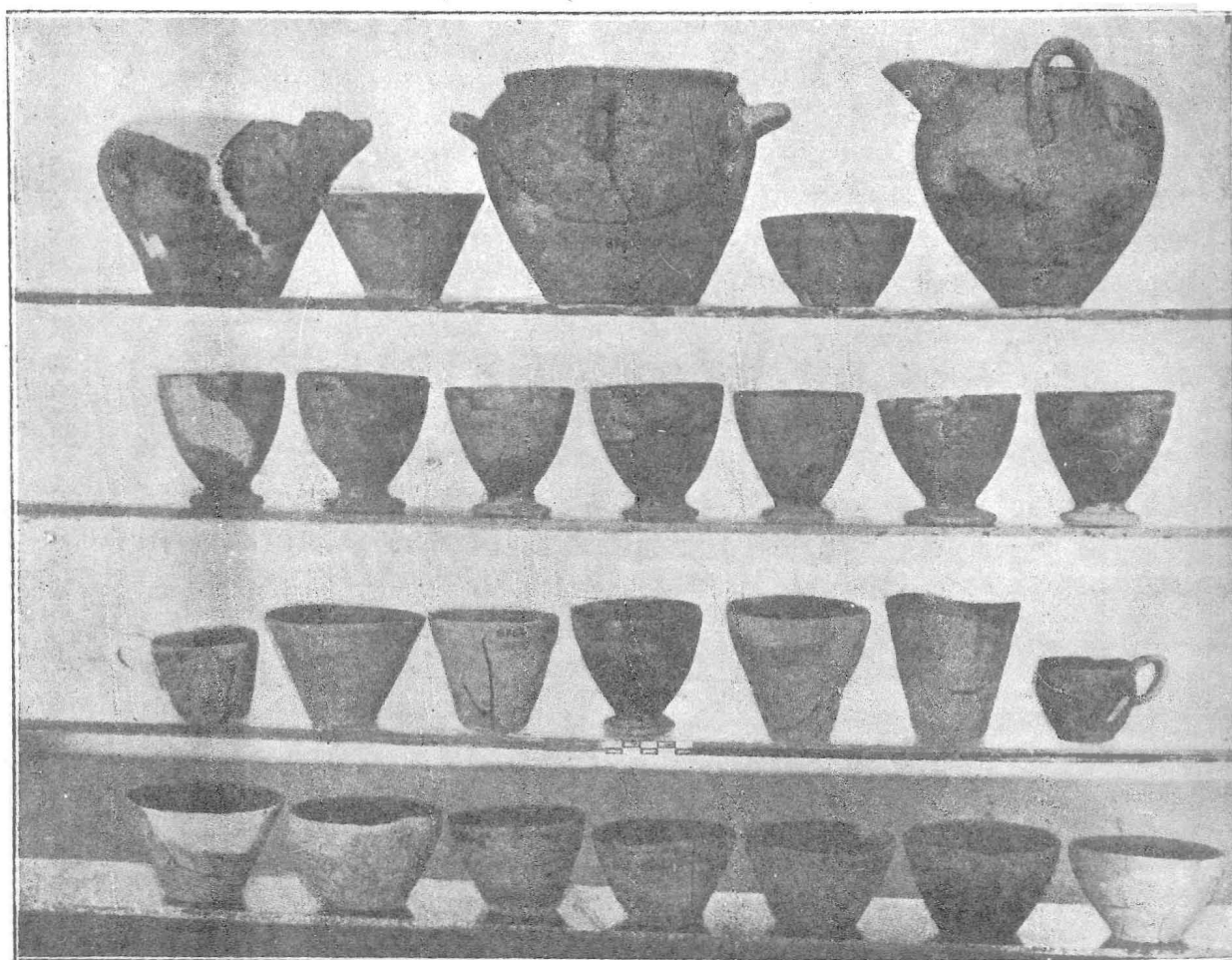

Εἰκ. 21. Ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

σιν, ἄλλα στεροῦνται παντάπασι λαβῆς, διαφέρουσι δ' ἀπ' ἀλλήλων ἐν ταῖς λεπτομερείαις. Ἐξάρτησις τῶν ἀπὸ ἱερῶν δένδρων, ὡς ὑπετέθη, ἀποκλείεται, ἐφόσον τινὰ στεροῦνται λαβῆς, τὸ δὲ μόνον νεώτερον τὸ ὁποῖον κερδίζομεν εἶναι ὅτι ἐχρησίμευον πρὸς νεκρικὰς τελετάς, μεθ' ὃ ἀπετίθεντο εἰς μίαν κρύπτην τοῦ τάφου.

ἐπομένως ἀποκλείεται νὰ ἦσαν αὗτοι πρὸς ἐξάρτησιν γλωσσιδίων κατὰ μίμησιν τῶν κωδῶνων. Ἐπειτα μένουσι πρὸς ἐρμηγεῖαν κυρίως αἱ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπομακρύνουσι τὰ σκεύη ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν προταθειῶν ἐρμηγεῖων.

Τὰ ἐλάχιστα ἀγγεῖα, ἅτινα εὐρέθησαν ἐν τῷ τάφῳ Β (εἰκ. 25 - 26) φαίνονται πάντα, ἐφόσον δύνανται νὰ χρονολογηθῶσι, ΜΜ ἐποχῆς. Τὸ περιεργον τεμάχιον εἰκ. 26 ὅπερ φέρει τρεῖς ἀβαθεῖς ἐπιμήκεις ὅπας καὶ σύγκειται ἐξ ἀκαθάρτου, καλῶς ὠπτημένου πηλοῦ, εἶναι ἀγνώστου χρήσεως. Φαίνεται ὅτι κατέληγεν αἰχμηρῶς κατ' ἀμφοτέρω τὰ ἄκρα.

Εἰκ. 22. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

Ἐκ τῶν μικροτέρων ἀναμείκτων εὐρημάτων ἡ εἰκ. 29 παρουσιάζει διάφορα κογγύλια. Τὸ ἀνώτατον ὄστρακον *Cytherea* ὡς καὶ τὰ ἐν ὄρμαθῶ ὄστρακα, ἀνήκοντα εἰς τὸ εἶδος *Tritonium podiferum* εὐρέθησαν ἐντὸς ἀγγείου τοῦ ΔΔ 1, οἱ δὲ ἐν τῇ κατωτάτῃ γραμμῇ μικροὶ κτένες (*pectunculi*) εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν ΔΔ 2 - 3. Ἐπειδὴ οἱ κῶνοι τοῦ Τριτωνίου εἶναι πάντες διάτρητοι κατὰ τὸ ἄνω μέρος ἐχρησιμοποιοῦντο ἀναμφιβόλως ὡς περιδέραιον. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ πλὴν τῆς

χρήσεως ταύτης ἦσαν παίγνια παιδῶν. (Τὸ ἀγγεῖον ἐν ᾧ εὐρέθησαν περιεῖχε σκελετὸν παιδίου)¹.

Αἱ δύο μοναδικαὶ σφραγίδες ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 28 καὶ 29) προέρχονται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη εἶναι ἐξ ἐλεφαντόδοτος,

Εἰκ. 23. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

τομῆς ἐλλειποειδοῦς καὶ διάτρητος κατὰ τὸν μικρὸν ἄξονα. Φέρει λίαν ἀβαθῶς

¹ Τὸ αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἐκ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ μουσεῖον Ἡρακλείου κατέχει ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Παλαικάστρου ἀπομίμησιν ὀστράκου κώνου ἐξ ὀρειᾶς κρυστάλλου (ἀριθ. καταλ. 154), ἀναμφιβόλως παίγνιον τῶν τέκνων εὐπορωτέρου τινὸς ἀστοῦ. Ἐν ἔτι παράδειγμα εὐμέγεθες λίθινον εὐρίσκεται (ἀκατάγραφον) ἐντὸς τῆς προθήκης 69 Τυλίσου (πιθανῶς πρόκειται περὶ ἀπολιθώματος), ἐπίσης δὲ μία πηλίνη μήτρα ἐκ Γουρνιῶν, πρὸς κατασκευὴν Τριτωνίων. Ἐν τῇ πατριδί μου Κεφαλληνία τὰ ὀστρακα ταῦτα ὀνομάζονται στριφταρόλια καὶ εἶναι προσφιλὲς παίγνιον τῶν παιδῶν, μεταχειριζομένων ταῦτα ἀντὶ στροβίλου (σθούρας), ὅστις ἐν τῇ τοπικῇ διαλέκτῳ λέγεται στρίφτουλας. Διακόσμησιν ἐξ ἀναγλύφων Τριτωνίων φέρει ἐν χαλκοῦν τηγανοειδὲς σκεῦος ἐκ Μιδέας: Persson, Royal Tombs at Dendra 96, πίν. 32, 1.

Εἰκ. 24. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

κεχαραγμένην τὴν ἐπὶ τῆς εἰκ. 28 ὄρωμένην γραμμικὴν διακόσμησιν. Ἡ δευτέρα σφραγίς, ἐκ μέλανος στεατίτου, εἶναι κολοβὴ τὸ ἄνω μέρος. Προφανῶς εἶχε σχῆμα ῥαβδωτοῦ κώνου, ὡς καὶ ἄλλα περίπου ἀνάλογα σχήματα ὑπάρχουσι¹. Ἐφερεν

¹ F. Matz, Die Frühkretischen Siegel πίν. 6, 5, 9, 21, 11, 17.

ὡς εἶναι σύνηθες, δύο εἰδῶν διατηρήσεις, ἤτοι μίαν ὀριζοντίαν καὶ ἀνὰ μίαν ἄλλην ἑκατέρωθεν λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναρτᾶται ἢ σφραγίς. Καὶ ταύτης ἡ διακόσμησις εἶναι γραμμικὴ καὶ ἐρείδεται ἐπὶ γνωστῶν ἤδη θεμάτων¹.

Ἐκ μεταλλικῶν εὗρημάτων μόνον ἓνα κολοβὸν χαλκοῦν δακτύλιον καὶ ζευ- γος χαλκῶν ἐπαργύρων ἐνω- τίων παρούσιασεν ὁ τάφος A ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ του (εἰκ. 27). Ὁ δακτύλιος, τοῦ ὁποίου ἐλλείπει τεμάχιον τοῦ κρίκου, φέρει κυκλικὴν σφενδόνην. Πρόκειται περὶ γνωστοῦ τύ- που μινωικῶν δακτυλίων κοι- νῶν εἰς τὴν μεσομινωικὴν καὶ τὴν κατόπιν ἐποχὴν μέχρι τῆς τελευταίας περιόδου. Τὸ περιφημότερον παράδειγμα τοῦ τύπου τούτου εἶναι ὁ χρυσοῦς δακτύλιος ἐκ Μαύ- ρου Σπήλιου (παρὰ τὴν Κνω- σὸν) μετὰ σπειροειδοῦς ἐπι- γραφῆς ἐπὶ τῆς σφενδόνης².

Σπουδαιότερα εἶναι τὰ εὗρεθέντα ἐνώτια τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι τὸ παλαιότατον χρονολογήσιμον δεῖγμα τοῦ διακόσμου τούτου. Εἶ- ναι κοῖλα καὶ συνίστανται ἐκ φύλλου χαλκοῦ, περιενδεδυμένου ἔξωθεν δι' ἑτέρου φύλλου ἀργύρου. Καθ' ἣν ἐποχὴν ἀνευρέθησαν ἦσαν σχεδὸν πρωτοφανῆ, ἀλλὰ πληρεστέρα μελέτη τοῦ ὑπάρ- χοντος ὕλικου καὶ νεώτεραι ἀνακαλύψεις προσέθηκαν καὶ ἄλλα δείγματα. Ὑπάρ- χουσι καὶ χρυσᾶ τοιαῦτα, ἐν ἐντελῶς ὁμοίον πρὸς τὰ παρόντα, εὗρεθὲν ἐσχάτως εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Μαλίων (ἀδημοσίευτον), καθὼς καὶ τρία ἄλλα ἐκ τῶν ἐν

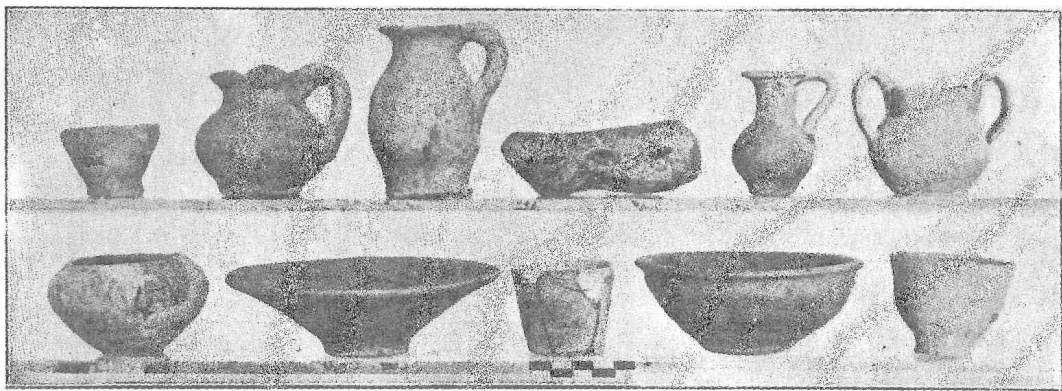

Εἰκ. 25. Ἀργεῖα ἐκ τῶν τάφων A (κάτω ἀριστερὰ) καὶ B.

¹ Πρὸβλ. λ. χ. Matz ἐ. ἀ. πίν. 11 ἀριθ. 9.

² BSA 28, 284 εἰκ. 37 καὶ πίν. 19. Ἡ σφενδόνη τοῦ δακτυλίου τούτου ἔχει ἤδη τάσιν πρὸς τὸ ἐλλει- ψοειδὲς σχῆμα. Ἐκ τῆς ΥΜ ἐποχῆς εἶναι κοινότατοι τοιοῦτου τύπου δακτύλιοι, λ. χ. Hall, Sphungaras 69 εἰκ. 43.

Λευκάδι ἀνασκαφῶν τοῦ Dörpfeld¹. Διαφορετικῶν σχημάτων ἐνώτια ὑπάρχουσιν, ὡς γνωστόν, οὐ μόνον ἐκ τῶν παλαιωτάτων στρωμάτων τῆς Τροίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν βασιλικῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν². Τὸ σπουδαιότατον ὅμως εἶναι, ὅτι ἐπισταμένη ἔρευνα ἐντὸς τοῦ μουσείου Ἡρακλείου ἔδειξεν ἀρκετὰ ἔτι ἐνώτια ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ Βοροῦ οὐ μόνον ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ μέταλλον. Τοιαῦτα εἶναι: 1) Ἡμισυ ἀργυροῦ ἐνωτίου προερχόμενον ἐκ Πλατάνου, ὑπ' ἀριθ. κατ. 499³. 2) Ζεῦχος ἀκαταγράφων ἀργυρῶν ἐνωτίων ἐντὸς κυτίου, προερχομέ-

Εἰκ. 26. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τάφου Β.

νων ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Μαλίων⁴. 3) Ἐν ἀργυροῦν ἐνώτιον εὑρεθὲν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς Μαύρου Σπήλιου⁵.

Ἡ ὁμοιότης τῶν σχημάτων καὶ πρὸ παντὸς τοῦ ὕλικου πάντων τούτων τῶν ἐνωτίων ὑποδεικνύει μίαν κοινὴν πηγὴν προελεύσεως. Ἐξ αὐτῶν ἐξειλίχθησαν εἶτα τὰ μεταγενέστερα ΥΜ ὥραϊα ἐνώτια μετὰ κοκκιωτῆς διακοσμῆσεως, ὧν τὰ ὥραιότερα παραδείγματα εὑρέθησαν ἐσχάτως ἐν τοῖς νεκροταφείοις τῆς Κνωσοῦ⁶.

¹ P. Goessler παρὰ W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka* 288-9, Beil. 60, 4. Ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς κλίνουσι νὰ ὀνομάσωσι ταῦτα μάλλον σφηκωτῆρας ἢ κάλυκας (Lockenringe), ὅλλ' εἶναι δύσκολον νὰ ἀπομακρυνθῶμεν τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐνωτίων, ἀφοῦ μάλιστα ταῦτα εὑρέθησαν ἐντὸς γυναικείου τάφου, ἂν καὶ δὲν θὰ ἦτο διόλου παράδοξον νὰ εὑρεθῶσι καὶ ἐντὸς ἀνδρικοῦ τοιοῦτου. Ἐφερον καὶ οἱ ἄνδρες ἐνώτια, ὡς τοῦτο εἶναι ἄλλοθεν γνωστόν.

² Hub. Schmidt, *Schliemann's Sammlung Trojan. Altertümer* ἀριθ. 5929-32, 5986-7, 6126, ἵνα ἀναφέρωμεν μόνον τὰ «ἀσκόμορφα», ἅτινα εἶναι τὰ συγγενέστερα πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα. Μυκῆναι: G. Karo, *Schachtgräber v. Mykenae* πίν. 20.

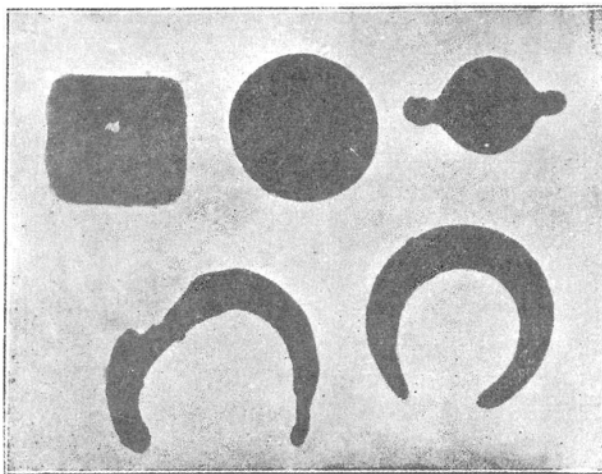
³ Προθήκη 57. Ἐν τῷ καταλόγῳ περιγράφεται ἐσφαλμένως ὡς τεμάχιον κέρατος.

⁴ Προθήκη 70 Α. Ταῦτα προέρχονται ἐκ μιᾶς ἐξ ἐκείνων τῶν ἀνασκαφῶν — sport, αἵτινες δὲν πρέπει ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἐπιτραπῶσιν. Αἱ σκαφαὶ ἐνηργήθησαν ὑπὸ τεσσάρων ἄλλοδαπῶν δεσποινίδων, αἵτινες ἦλθον τῷ 1926 εἰς Κρήτην. Ἄγνωστον ἂν ἐδημοσιεύθη τι περὶ τῶν εὑρημάτων, ἀποτελουμένων κυρίως ἐξ ἀξιολόγων ΜΜ ἀγγείων.

⁵ Forsdyke, *BSA* 28 252 ἀριθ. 3, πίν. 18 III 3.

⁶ Πρβλ. Forsdyke ἑ. ἀ. πίν. 18 VII A 1 καὶ B 1.

Τὰ ἐκ Βοροῦ ἐπάργυρα ἐνώτια εὐρέθησαν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τάφου Α, ἐπομένως ἢ ΜΜ 1 ἐποχῇ εἶναι ὁ terminus ante quem, διότι οὐδὲν μεταγενέστερον τῆς χρονολογίας ταύτης περιέκλειεν ὁ τάφος. Ἡ ἐποχὴ αὕτη λήγει περὶ τὸ 1900 π. Χ., ὡς εἶναι καλῶς βεβαιωμένον¹. Τοιαύτης παλαιότητος ἐνώτια εἶναι γνωστὰ κυρίως μόνον ἐκ Τροίας, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἢ ἀνατολικῇ περιοχῇ, οὐχὶ ἢ Αἴγυπτος, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς πηγὴ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ συρμοῦ τῶν ἐνωτίων ἐν Κρήτῃ². Εἶναι ὅπως δῆποτε περιεργον, ὅτι παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν συχρότητα ΜΜ καὶ ΥΜ ἐνωτίων ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ τῶν ἀπεικονίσεων δὲν ἔχουσι διασωθῆ τοιαῦτα, πλὴν εἰς μίαν ἢ δύο περιπτώσεις, αἵτινες ἀκριβῶς θεωροῦνται ξενότροποι τύποι. (Δίσκος Φαιστοῦ, τεμάχιον τοιχογραφίας ΜΜ ἐποχῆς εἰκονίζον περιδέριον μετὰ «νεγροειδῶν» κεφαλῶν). Ἡ λεπτομερεστέρα ἐξέταση

Εἰκ. 27. Ἐνώτια, δακτύλιος καὶ σφραγίδες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου Α.

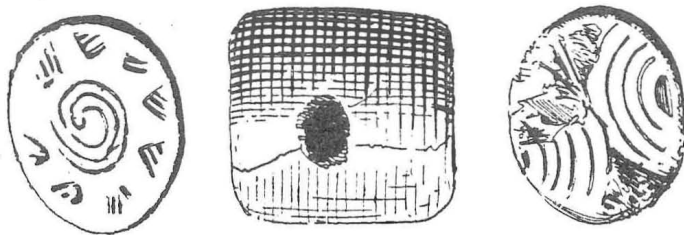
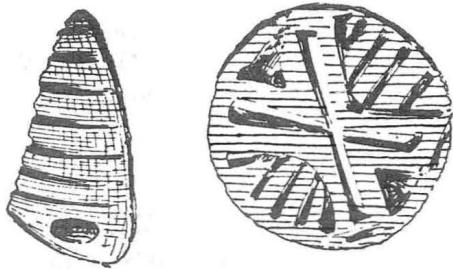
τοῦ ζητήματος τούτου θὰ μᾶς ἦγε πολὺ μακρὰν καὶ ἐπιφυλάσσεται δι' ἄλλην θέσιν.

Κρασιολογικαὶ παρατηρήσεις. Ἐξ ἡμισείας περίπου δωδεκάδος κρανίων ἄτινα ὡς τὰ κάλλιστα πάντων διατηρούμενα μετεφέρθησαν εἰς τὸ μουσεῖον Ἡρα-

¹ Πρὸβλ. Palace κλπ. 1 202.

² Ἐκ τῆς δευτέρας τρωικῆς πόλεως ὑπάρχει δρᾶξ συνωξειδωμένων ἀντικειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο ἀργυρὰ ἐνώτια ἀσχοειδῆ κατὰ τὸν H. Smibt (Schliem. Samml. ἀριθ. 6140). Ἡ σχετικὴ εἰκὼν παρὰ Schliemann Troja 115 εἰκ. 39 (σελίς 107 ἐν τῇ ἀγγλικῇ ἐκδόσει ἦν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου) δὲν δεικνύει σαφῶς τὰ ἐνώτια. Εἶναι ὁμως σπουδαῖον ὅτι σύγκεινται καὶ ταῦτα ἐξ ἀργύρου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ μετάλλου εὐρέθησαν τελευταίως δύο σπειροειδῆ τοιαῦτα ἐντὸς μεσοελλαδικοῦ τάφου ἐν Κορίνθῳ (Karo Arch. Anz. 1931, 243). Ἀσφαλῶς δὲν δύναται ἐν πάσαις ταύταις ταῖς περιπτώσεσι νὰ εἶναι τυχαία ἢ χρήσις τοῦ ἀργύρου, ὅστις κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι σπανιώτατος πρὸς κατασκευὴν κοσμημάτων. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου χρειάζεται μία περαιτέρω ἐρευνα. Ἐνώτια κατὰ τὸ σχῆμα πανόμοια πρὸς τὰ ἐκ Βοροῦ ὑπάρχουν καὶ ἐκ Μεσοποταμίας, ἀλλ' ἄνευ ἀκριβεστεράς χρονολογίας (R. Koldewey, das wiedererstehende Babylon⁴ εἰκ. 186 καὶ 201). Πρὸβλ. ἄλλα παραδείγματα ἐξ Ἐγκώμης, Exc. in Cyprus πίν. 8. Ἡ Αἴγυπτος, ἐκτὸς ἐνός μεμονωμένου παραδείγματος ἐπὶ ἀγάλματος τῆς ε' δυναστείας, ἐγνώρισε τὰ ἐνώτια τὸ πρῶτον διὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν Ὑκσῶς, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἔμειναν σπάνια, μέχρις ὅτου Τούθμωσις ὁ Δ' ἐνυμφεῦθη πριγκίπισσαν ἐκ τοῦ μικρασιατικοῦ κράτους τῶν Μιτάνι (περὶ τὸ 1415 π. Χ.). Ἐκτοτε τὰ ἐνώτια φέρονται συγχνάκις ὑπὸ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἐν σχήματι κρίκων, δίσκων καὶ ῥοδάκων. Ἰδίου τύπου δὲν ἐδημιούργησαν οἱ Αἰγύπτιοι: (G. Möller, Die Metallkunst der alten Aegypter 39 ἐξ.).

κλείου, μόνον ἔν εἶναι ἄθικτον, δύο δ' ἄλλων κατωρθώθη ἀρκοῦσα ἀνασυγκρότησις (εἰκ. 30). Ἐν τέταρτον ἀνασυνεκροτήθη κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος, ἀλλὰ δὲν ἀπεικονίσθη. Ἡ μέτρησις τῶν κρανίων τούτων, γενομένη ὅσον τὸ δυνατόν ἐπιμελῶς ἐφόσον δὲν ὑπῆρχον εἰδικὰ ἐργαλεῖα, δεικνύει κεφαλικὸν δείκτην διὰ τὸ πρῶτον κρανίον 72,9, διὰ τὸ δεύτερον 70,2 καὶ διὰ τὸ τρίτον 80. Κατὰ ταῦτα τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον κρανίον παρουσιάζουσι δολιχοκεφαλίαν, τὸ δεύτερον μάλιστα μέγαν

Εἰκ. 28. Αἱ δύο σφραγίδες τῆς εἰκόνας 28.

βαθμὸν πλησιάζοντα πρὸς τὴν ὑπερδολιχοκεφαλίαν. Τὸ τελευταῖον παρουσιάζει τὸν πρῶτον καὶ κατώτατον βαθμὸν τῆς βραχυκεφαλίας (ἢ μεσοκεφαλία ἐξικνεῖται μέχρις 79,9). Τὸ τέταρτον κρανίον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μετρηθῆ μετ' ἀκριβείας, διότι ἐλλείπει τεμάχιον ἐκ τοῦ πλαγίου, ἐν πάσῃ περιπτώσει προσεκτικῆς μέτρησις ἀπέδωκε δείκτην 75,6, ἧτοι μεσοκεφαλίαν.

Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα εἶναι σύμφωνα πρὸς ἀλλαγῶν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Μεσαρᾷ γενομένης παρατηρήσεις, καθ' ἃς πλεονάζει πάντοτε ἡ δολιχοκε-

φαλία, σπανιωτέρα εἶναι ἡ μεσοκεφαλία, τὰ δὲ βραχυκέφαλα κρανία εἶναι λίαν σπάνια. Ἐκ μετρήσεων τοῦ ἀνθρωπολόγου Duckworth ἐπὶ πλουσίου ὑλικοῦ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης εὐρέθησαν δολιχοκέφαλα κρανία 65-70% ἔναντι 5-8% βραχυκεφάλων¹.

ἌΟ συνοικισμὸς τῶν τάφων Βοροῦ. Ὡς εἰς πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις προΐμων ὁμαδικῶν τάφων οὕτω καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρξεν εὐκόλον νὰ ἀνευρεθοῦν τὰ ἴγνη τοῦ συνοικισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκεν ὁ τάφος Α τοῦλάχιστον. Ὁ Ξανθουδίδης εἶχεν ἀνεύρει ὁμοίους συνοικισμούς, παρατηρήσας ὅτι τὰ «κοινοτάφια» τούτων ἔκειντο πρὸς Δυσμᾶς συνήθως, ἐξ οὗ πιθανὸν νὰ ἐβασίζετο τὸ πρᾶγμα ἐπὶ ὠρισμένης δοξασίας². Ἐνταῦθα τὰ ἴγνη τοῦ συνοικισμοῦ εὐρέθησαν ἐπὶ τῶν πρὸς

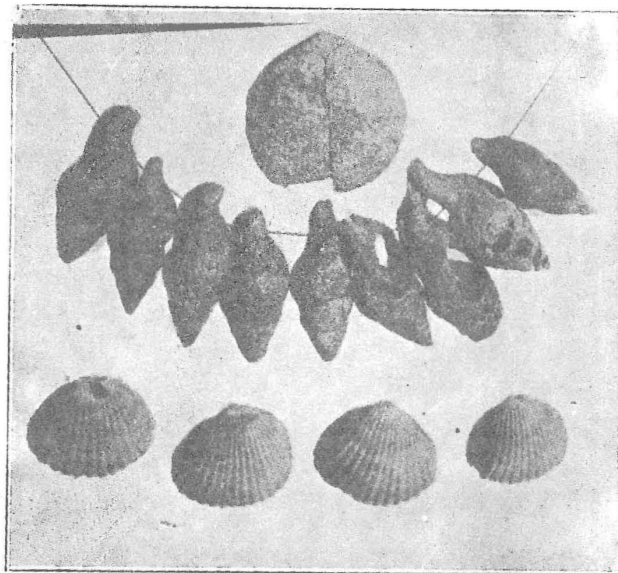
¹ Ὅρα συνοπτικῶς τὰ σχετικὰ ἀποτελέσματα ὁμοῦ μετὰ παρατηρήσεων ἐξ ἄλλων κρανίων τῶν τάφων Μεσαρᾶς παρὰ Ξανθουδίδη, Vaulted Tombs 126-7.

² Vaulted Tombs 3 καὶ 49, 81 καὶ 84, ἰδίως δ' Ἀρχ. Δελτ. 1918 168-9.

Βοροῶν τοῦ τάφου κορυφογραμμῶν (εἰκ. 1). Οὐδεμία σκαφικὴ τούτων ἐξερεύνησις ἐγένετο, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας φαίνονται τὰ λείψανα τετραπλεύρων οἰκιῶν καὶ διατηροῦνται ἔτι ὄρθια τὰ κατώτερα μέρη πηλίνων εὐμεγέθων ἀγγείων. Ἄν ποτε ἡ πρόοδος τῆς ἐπιστήμης ἀπαιτήσῃ ἐπισταμένην ἔρευναν τοιούτων οἰκημάτων, πρὸ παντὸς δ' ἐπιτρέψωσι τοῦτο αἱ οἰκονομικαὶ αὐτῆς δυνάμεις, ἡ περιοχὴ τοῦ Βοροῦ θὰ εἶναι πολῦτιμος πρὸς τοῦτο. Ἐρημος οὔσα καὶ μένουσα ἀκαλλιέργητος διατηρεῖ πολλαχού λείψανα μινωικῶν ἰδιωτικῶν οἰκοδομῶν. Τινὲς τούτων εἶναι μεμονωμένα ὀρθογώνια κτήρια, διὰ δὲ τὸ ὕψος τῆς ἐπιχώσεως ὑπόσχονται καλὴν διατήρησιν καὶ ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις.

Ἡ φύσις τῶν τάφων.

Ἐξηκριβώθη ἀνωτέρω, ὅτι ὁ μὲν τάφος Β δὲν εἶχε χρησιμοποιηθῆ πρὸς πλείονας τῶν 10 ταφῶν, τὰ δ' ἔξωτερικὰ διαμερίσματα τοῦ Α

Εἰκ. 29. Κογχύλια ἐκ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ τάφου Α.

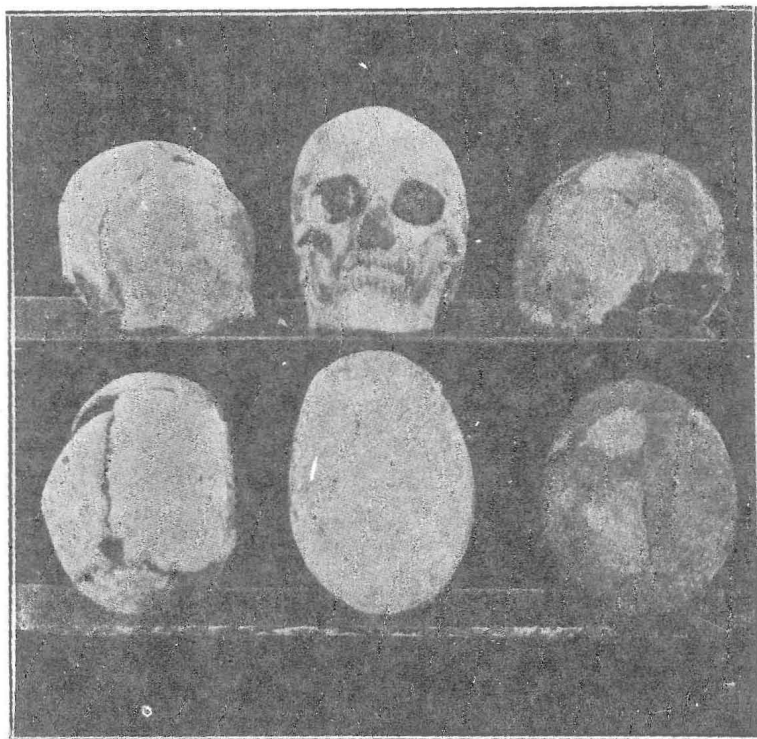
δὲν ἐδέχθησαν περισσοτέρους τῶν 16-18 νεκρῶν. Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Α δὲν ἐτηρήθη δυστυχῶς ἀρίθμισις¹. Ἡ προσωπικὴ μου ἀνάμνησις, λίαν ζωηρά, περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου σκελετῶν ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὰς 15 τοῦλάχιστον ταφὰς ἐντὸς τῶν πίθων καὶ λαρνάκων, ἐπιτρέπει νὰ καθορίσω ἄνευ μεγάλου σφάλματος τὸν ἀριθμὸν τῶν νεκρῶν εἰς 35-40. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα συμφωνοῦσι κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν νεκρῶν πρὸς τὰς ἐκ Κράσι παρατηρήσεις², ἥτοι ὁ ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν εἶναι λίαν περιορισμένος ἐν σχέσει πρὸς τὸν μακρότατον χρόνον χρησιμοποίησεως τῶν τάφων. Ἡ φύσις τῶν τάφων τούτων δὲν δύναται ἐπομένως νὰ εἶναι ἡ οἰκογενειακὴ, διότι φυλὴ ἢ καὶ ὀλόκληρος συνοικισμὸς θὰ

¹ Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου Α ὑπῆρξε μία τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν μου ἐν Κρήτῃ (κατὰ τὸ 1926), ὅποτε δὲν εἶχον ἐν νῶ τὰ σχετικὰ προβλήματα, ἵνα ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν μου καὶ ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταφέντων νεκρῶν.

² Ἀρχ. Δελτ. 1929 110, 113-14.

εἶχεν ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας πολλὰς καθ' ἃς οἱ τάφοι ἐδέχοντο ἑνταφιασμούς, ὑπέρογκον ἀριθμὸν νεκρῶν. Ἡ θεωρία ἄρα ὅτι οἱ κυκλικοὶ τάφοι ἦσαν τάφοι φυλῆς ἢ συνοικισμοῦ δέον νὰ ἐγκαταλειφθῇ.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὸν προορισμὸν τῶν τάφων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ φλέγον καταστὰν ζήτημα τῆς στεγάσεως τούτων¹, οἱ προκείμενοι τάφοι παρέχουσι

Εἰκ. 30. Κρανία ἐκ τοῦ τάφου Α.

νέας πολυτίμους συμβολάς. Ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐκθέσω ἀλλαγῶν τὰ κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν ἐκτάσει, περιορίζομαι νὰ τονίσω μόνον, ὅτι ἐπικυροῦνται καὶ ἐντεῦθεν ὅσα κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ τάφου Κράσι ἐν συνόψει ἐξέθηκα²: Ὅτι φαίνεται νὰ ὑπάρχουν δύο εἰδῶν τάφοι: Α') Μικροὶ καὶ ἐξ ὀγκωδεστέρων λίθων, οἵτινες **ἠδύναντο** νὰ εἶναι θολωτοί, καὶ Β') μεγάλοι ἐκ μικρῶν λίθων κατεσκευασμένοι τάφοι, οἵτινες εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπῆρξαν θολωτοί. Τοιοῦτοι φαίνεται νὰ ἦσαν οἱ πλεῖστοι, ἂν

¹ Πρὸβλ. τελευταῖον Wace παρὰ A. Persson, *The Royal Tombs at Dendra* 145.

² Ἀρχ. Δελτ. 1929 141 καὶ σημ. 1.

τοσούτων πίθων καὶ σαρκοφάγων ἀκεραίων, πολλάκις μάλιστα τῆς μιᾶς σαρκοφάγου ἐπὶ τῆς ἄλλης. Θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ διατηρηθῶσιν οὕτως, ἂν ὁ τάφος ὑπῆρξέ ποτε πράγματι θολωτός, διότι κατὰ τὴν σύμπτωσίν των οἱ τοῖχοι ἤθελον κατατεμαχίσει τὰ πάντα. Πλὴν τούτου ἀμφοτέροι οἱ τάφοι κεῖνται εἰς ἕρημον μέρος. Ἐντὸς αὐτῶν δὲν εὐρέθησαν σχεδὸν λίθοι, ἀλλ' ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εφαρμοσθῇ ἡ στερεότυπος ἐξήγησις τῆς διαρπαγῆς τοῦ οἰκοδομησίμου ὑλικοῦ. Καὶ ἂν δ' ἀκόμη συνέβαινε τοῦτο, οἱ λιθοσυλλέκται δὲν ἤθελον συλλέξει τοὺς λίθους ἀπὸ τὰ μεταξὺ τῶν ἀγγείων κενά, εὐλαβούμενοι τοὺς πίθους καὶ τὰς σαρκοφάγους. Ἐπομένως ὁ τάφος Α εἴθερον ἐλαφρὰν στέγην ἐκ ξύλων, τὰ ὅποια ἠδύνατο νὰ κεῖνται εἴτε ὀριζοντίως ἐπὶ τῶν τοίχων, εἴτε νὰ συνέρχωνται εἰς κωνικὴν στέγασιν. Ἀμφοτέροι οἱ τρόποι εἶναι εὐχερεῖς, χρησιμοποιοῦνται δὲ καὶ σήμερον καὶ εἰς τὴν λαϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν γεωργῶν καὶ τῶν ποιμένων. Ἐπὶ τῶν ξύλων τούτων ἐτίθεντο κλάδοι καὶ εἶτα στρῶμα χόματος, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς θὰ ἦτο ἡ καὶ σήμερον ὑπὸ τῶν Κρητῶν χωρικῶν χρησιμοποιουμένη ἀδιάβροχος ἀργιλλώδης γῆ (λεπίδα).

Χρονολογία. Ἐρχόμεθα τέλος εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῶν τάφων Βοροῦ. Διὰ τὸν Α δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἐκτίσθη κατὰ τὸ τέλος τῆς ΠΜ ἐποχῆς, ἧς ἵχνη παρουσίασε τὸ ἐσωτερικὸν του. Ἐν τούτοις τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν εὐρημάτων συμπίπτει πρὸς τὴν πρώτην περίοδον τῆς ΜΜ ἐποχῆς, ΜΜ 1. Ἐν μόνον ἀγγεῖον, τὸ μικρὸν κομψὸν πιθάριον εἰκ. 23 κάτω, δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν ἐπομένην λαμπρὰν περίοδον τῆς καμαραϊκῆς πολυχρωμίας. Εἶναι δυστυχῶς ἐξίτηλον, ἀλλ' ἐκ τῶν διατηρηθέντων ἱχνῶν φαίνεται ὅτι ἔφερε κλάδον φυτοῦ διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας, ἐπὶ δὲ τῶν ὤμων σπειροειδῆ ἢ γενικῶς καμπυλόγραμμον ἐρυθρὰν διακόσμησιν¹. Ἐπίσης ὁ ἐπὶ τοῦ προχοῖδιου εἰκ. 24 ἄνω δεξιὰ ἀστῆρ (καστανόμελαν βερνίκιον ἐπὶ τοῦ ὠχροῦ πηλοῦ) εἶναι πρόδρομος τοῦ αὐτοῦ διακόσμου ἐπὶ πρόχου ἐκ Φαιστοῦ, ἀνηκούσης εἰς τὸ τέλος τῆς ΜΜ 2 περιόδου². Κατὰ ταῦτα, συμφώνως πρὸς τὰς ἰσχυρούσας χρονολογίας, ὁ τάφος Α ἐκτίσθη περὶ τὸ 2100 π. Χ. καὶ οἱ τελευταῖοι νεκροὶ τοὺς ὁποίους ἐδέχθη δὲν θὰ κατέρχωνται πολὺ μετὰ τὸ 1900, ὅποτε λήγει ἡ ΜΜ 1 ἐποχή. Ὁ τάφος Β ἐκτίσθη εἰς ἔτι νεωτέραν περίοδον, ἀφοῦ οὐδὲν ΠΜ εὔρημα ἐσημειώθη ἐντὸς αὐτοῦ, εἶναι δὲ ὁ μοναδικὸς μέχρι σήμερον ὑπάρχων, ὅστις ἐκτίσθη κατὰ τὴν ΜΜ ἐποχὴν, διότι τότε ἐχρησιμοποιοῦντο μόνον οἱ ἤδη ὑπάρχοντες καὶ τοῦτο μὲ τάσεις πρὸς ἐγκατάλειψίν των ὑπὲρ τῆς ἀτομικῆς ταφῆς. Διδακτικὸν εἶναι ὅτι οἱ δύο τάφοι τοῦ Βοροῦ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπόλοιπον

¹ Ὁ κλάδος φαίνεται νὰ εἶχε τὸ σχῆμα τοῦ ἐπὶ τῶν ἀγγείων Evans, Palace 1 264 εἰκ. 196 καὶ 197.

² Palace ἑ. ἀ. 267 εἰκ. 189.

μεγάλην ἀρχιτεκτονικὴν πρόοδον τῆς ἐποχῆς των (ΠΜ 3 - MM 1, ὅποτε θεμελιοῦνται καὶ τὰ μεγάλα κρητικὰ ἀνάκτορα) παρουσιάζουσι τελείαν οἰκοδομικὴν παρακμὴν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς προκατόχους των. Ἰδίως ὁ τάφος Β εἶναι ἐλεεινὸν κατασκεύασμα, τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι ἡ οἰκοδομὴ τοιούτων τάφων εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ λησμονηθῆ, ἐπιβιώσασα μόνον εἰς τὴν ἀλόκεντρον ἐκείνην καὶ πτωχὴν περιφέρειαν, ὡς συμβαίνει πάντοτε εἰς τοιαύτας περιπτώσεις. Τὸ γεγονός τῆς οἰκοδομικῆς παρακμῆς ἀμφοτέρων τῶν τάφων ἀποβαίνει καὶ περαιτέρω διδακτικὸν ὡς πρὸς τὰς θεωρίας περὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἐξελίξεως τῶν θολωτῶν τάφων τῆς Ἑλλάδος¹.

Ἡράκλειον, Μάρτιος 1931.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

¹ Εἶναι γνωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Wace περὶ ταξινομήσεως χρονολογικῆς τῶν τάφων τούτων ἀναλόγως τῆς κατασκευῆς των ἐν BSA τόμ. 25 καὶ μετὰ τινων τροποποιήσεων ἐν τῷ μνημονευθέντι βιβλίῳ τοῦ Persson σελ. 140 ἐξ.) καὶ αἱ κατ' αὐτῆς παρατηρήσεις τοῦ Sir A. Evans, ὅστις ἀντιτάσσει μετὰ τῶν ἄλλων ὅτι πολλάκις τὰ ἀτελέστερα καὶ ἀμελέστερα ἀρχιτεκτονήματα μιᾶς σειρᾶς δὲν εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιότερα, ἀλλὰ τὸναντίον νεώτερα καὶ σημαίνοντα παρακμῆν. (The Shaft - Graves and Beehive - Tombs of Mycenae 67 ἐξ.)

Η ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΠΝΥΚΟΣ

Τὴν πρώτην Ὀκτωβρίου τοῦ 1931 παρελήφθη ὑπ' ἐμοῦ καὶ παρεδόθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ἡ εἰκονιζομένη ἐνταῦθα (Παρένθ. πίν. 1 καὶ 2) κεφαλὴ Ἀθηναῖς, καταχωρισθεῖσα εἰς τὸ Εὐρετήριον τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου ὑπ' ἀριθ. 3718. Ἡ κεφαλὴ αὕτη εὐρέθη τὴν προτεραίαν ἐν Ἀθήναις, ἐν τῇ ὁδῷ Ἰουλίου Σμίθ καὶ ἐντὸς καθαρῶν χωμάτων, εἰς βάθος δὲ τριῶν μέτρων παρὰ τὰ θεμέλια τῆς κατεδαφισθείσης πρὸς ἀνοικοδόμησιν ὑπ' ἀριθ. 19 οἰκίας τοῦ ιδιοκτῆτου Σπυριδῶνος Κ. Μπουρνέζου. Ἡ ὁδὸς Ἰουλίου Σμίθ καταλήγει εἰς τὴν μεταξὺ τῆς Πνυκὸς καὶ τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν ἀνωφέρειαν, ἡ δ' ὑπ' ἀριθ. 19 οἰκία, παρὰ τὴν ὁποῖαν εὐρέθη ἡ κεφαλὴ, ἀπέχει περὶ τὰ 100 μόνον μέτρα ἀπὸ τοῦ πρὸς βορρᾶν ἀναλημματικοῦ τείχους τῆς Πνυκός. Ἐνεκα τῆς γειτνιασεως ταύτης καὶ πρὸς διάκρισιν ἀπὸ παρομοίων ἄλλων κεφαλῶν, ὀνομάζομεν τὴν εὐρεθεῖσαν ἐνταῦθα κεφαλὴν ἡ «Ἀθηναῖς τῆς Πνυκός»¹. Ἡ κεφαλὴ εἶναι κατεσκευασμένη ἐξ ἑνὸς τεμαχίου λευκοῦ πεντελησίου μαρμάρου καὶ παριστᾷ κρανοφόρον γυναικείαν κεφαλὴν μετὰ τοῦ λαιμοῦ καὶ μικροῦ περὶ αὐτὸν μέρος τοῦ στήθους καὶ τῶν νώτων. Τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κράνους μετὰ τῆς κόμης εἶναι ἡμιτελῶς εἰργασμένα, τὸ πρόσωπον εἶναι στιλπνῶς λελεασμένον, τὸ δὲ κάτω μέρος τέμνεται ἔλλιψοειδῶς καὶ ἀπολήγει εἰς ἀμβλὺ καὶ κωνικὸν μετὰ τραχείας ἐπιφανείας ἔμβολον πρὸς ἔνθεσιν τῆς κεφαλῆς εἰς κορμόν. Τὸ ἔργον σφύζεται ἀλώβητον, πλὴν μικρᾶς ἀποκρούσεως ἐπὶ τοῦ κάτω βλεφάρου τοῦ δεξιοῦ ὀφθαλμοῦ, καὶ ἔχει ὕψος, ἀπὸ μὲν τῆς κορυφῆς τοῦ λοφίου τοῦ κράνους μέχρι καὶ τῆς βάσεως τοῦ ἐμβόλου, 0.75, ἰσὺ δὲ τῆς ῥίζης τοῦ λόφου μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ ὄμου 0.50. Αἱ διαστάσεις αὗται φανερόνουνσιν ὅτι πρόκειται περὶ κολοσσικοῦ ἔργου, τὸ ἔνθετον δὲ τῆς κεφαλῆς, καὶ μάλιστα τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἀνεπεξέργαστα ἴχνη τῆς βελόνης καὶ ἡ ὑπερβολικὴ λειανσις τῶν γυμνῶν μερῶν δηλοῦσιν ἐργασίαν ἀντιγραφῆς τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων². (Πρὸβλ. Carl Blümmel: Griechische Bildhauerarbeit σελ. 22 καὶ 39).

¹ Τὸ παρὰ τὴν Πνύκα ὡσαύτως εὐρεθὲν τῷ 1859 περίφημον ἀγαλμάτιον τῆς Ἀθηναῖς ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται ἡ «Ἀθηναῖς τοῦ Λένορμαν».

² Κατὰ ποίαν ἀκριβῶς περίοδον τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων ἐξετελέσθη τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐξακριβωθῇ, διότι οὐδὲν ἔτερον διαφωτιστικὸν σημεῖον — ἡ κτίσμα ἢ ἐπιγραφή — εὐρέθη μετ' αὐτοῦ. Τὰ ἐκ τῶν διενεργηθεισῶν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Φ. Σταυροπούλου δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν ἐλθόντα εἰς φῶς ἀρχαία — μία ἐνεπιγραφοῦς στήλη προευκλειδείου ἐποχῆς καὶ τινὰ λείψανα θεμελίων ῥωμαϊκοῦ κτίσματος, ἅτινα εὐρέθησαν περαιτέρω καὶ ἐν τῇ ὁδῷ — οὐδόλως συντελοῦσιν εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ χρόνου.

Δὲν ὑπάρχει, λοιπόν, ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιγράφου κολοσσικοῦ ἀγάλματος. Ἄλλὰ περὶ ἀντιγράφου τίνος, ἀρὰ γε, ἔργου πρόκειται;

Πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου ἐνδείκνυται βεβαίως ἡ σύγκρισις καὶ παραβολὴ τῆς κεφαλῆς ταύτης πρὸς ἄλλας γνωστὰς παρομοίας κεφαλᾶς· ἀλλὰ πρὸ πάσης τοιαύτης συσχέτισεως, ἃς ἐξετάσωμεν πρωτίστως λεπτομερῶς τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικὰ καὶ τὰς διαστάσεις τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ ἡμετέρου εὐρήματος.

Τὸ κράνος παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ ἀττικοῦ κράνου μὲ τὸ ἡμισφαιρικὸν σχῆμα. Ἡ περὶ τὸ μέτωπον στεφάνη αὐτοῦ, ἐξέχουσα ὀλίγον τῆς ἐπιφανείας τοῦ κυρίως καλύμματος, ἦτοι τοῦ καλουμένου ἐπικράνου, διαγράφει κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ μετώπου κάτω πλευρὰν αὐτῆς δύο ἐκατέρωθεν ἡμικυκλικὰς σχεδὸν γραμμὰς ἀποληγούσας, εἰς τὸ μέσον καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν γραμμὴν τῆς ῥινός, εἰς ἀμβλεῖαν αἰχμὴν, ἐξαφανίζεται δ' ἐκατέρωθεν, ὡς μὴ ἐκτελεσθεῖσα, εἰς πυκνοὺς, ἀλλ' ἀνεπεξέργαστους ἐπίσης βραχεῖς βοστρύχους. Ἀπόδειξις τοῦ ἡμιτελοῦς τοῦ τμήματος τούτου πρόκεινται καὶ τὰ δύο ἐπὶ τῆς στεφάνης προεξέχοντα σημεῖα καταμετρήσεως τῶν διαστάσεων (points de repère). Ὁ ἐπὶ τοῦ ἡμισφαιρικοῦ ἐπικράνου λόφος, ἀρχόμενος εἰς ἀπόστασιν 0.08 ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς γραμμῆς τῆς στεφάνης, καὶ ἔχων ὕψος μὲν 0.03, πλάτος δὲ 0.04, παρακολουθεῖ τὴν κλίσιν τοῦ ἡμισφαιρικοῦ ἐπικράνου, ἐλαττούμενος δὲ βαθμιαίως, κατέρχεται ὀπίσω μέχρι τοῦ σημείου τοῦ ἐπαυχενίου. Τὸ ἐπαυχένιον ἔχει ὕψος 0.09, φέρει ἐξέχον πλαίσιον καὶ ἐξέρχεται ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ εἰς καμπύλην γραμμὴν. Ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ κράνου εἶναι ἡμιτελῶς εἰργασμένη. Ἄλλ' ἡ μὲν στεφάνη, τὸ περισσότερον καὶ δὴ τὸ ἐμπρόσθιον τμήμα τοῦ ἐπικράνου μετὰ τοῦ λόφου καὶ ἡ ἀριστερὰ προεξοχή τοῦ ἐπὶ τοῦ τραχήλου ἐπαυχενίου ἔχουσιν ὁμαλὴν τὴν ἐπιφάνειαν· τὸ ὀπίσθιον ὅμως τμήμα τοῦ ἐπικράνου καὶ τὸ ἐπαυχένιον μετὰ τῆς δεξιᾶς προεξοχῆς αὐτοῦ ἔχουσιν ταύτην λείαν τραχεῖαν, σχεδὸν ἀνεπεξέργαστον. Τὴν αὐτὴν ἀτελῆ ἐπεξεργασίαν παρουσιάζουσι καὶ οἱ ἐκατέρωθεν καὶ ἄνωθεν τῶν ὠτων καὶ ἐπὶ τῶν κροτάφων πίπτοντες δύο πυκνοὶ καὶ βραχεῖς βόστρυχοι, ὡς καὶ τὸ ἐπὶ τῶν νώτων καὶ κάτωθι τοῦ ἐπαυχενίου μέρος τῆς ἀδηλώτου εἰσέτι κόμης, ἣτις, ὅμως, ὡς ἐκ τῶν καθέτων γραμμῶν τῆς σμίλης εἰκάζεται, θὰ ἐδηλοῦτο ἐξερχομένη τοῦ ἐπαυχενίου καὶ πίπτουσα ἐπὶ τῶν νώτων εἰς ἠνωμένους κυματίζοντας βοστρύχους (Παρ. πίν. 3).

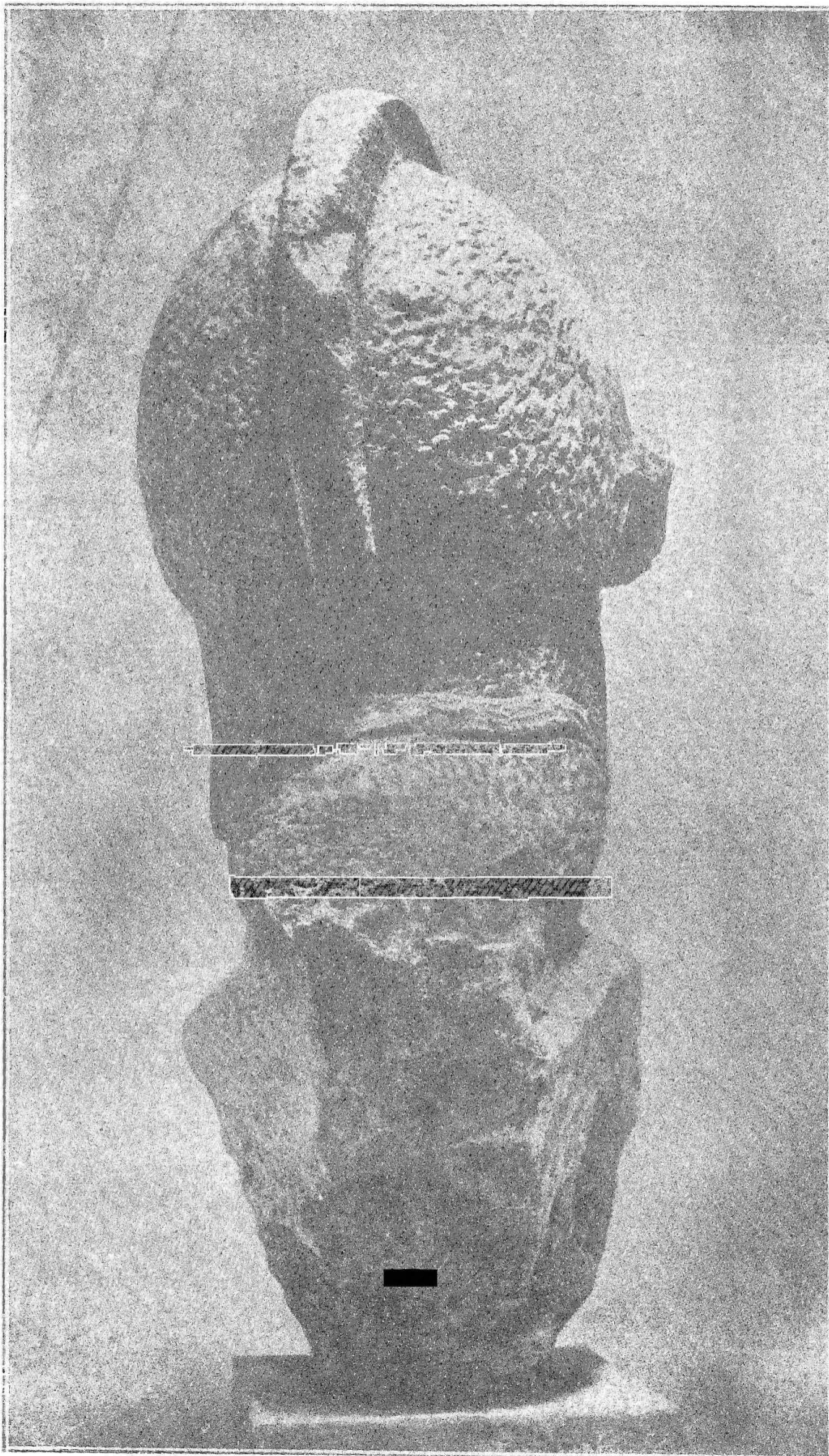
Τὸ πρόσωπον ἔχει λείαν λελεασμένην τὴν ἐπιφάνειαν καὶ βλέπει κατ' ἐνώπιον μετ' ἐλαφρᾶς ὅμως στροφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ αὐτοῦ. Αἱ ὀφρύες εἶναι δεδηλωμένοι διὰ σχεδὸν ὀριζοντίας γραμμῆς μετ' ὀξείας ἀκμῆς. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι μεγάλοι καὶ ἀμυγδαλωτοί, ἔχουσιν ἀπόστασιν ἐσωτερικῶν κανθῶν 0.045 καὶ ἐξωτερικῶν 0.152, ἀφίστανται δὲ πολὺ τῆς ῥίξης τῆς ῥινός. Ἡ ῥίς, εὐμήκης καὶ εὐθεῖα, σχηματίζει σχεδὸν εὐθεῖαν γραμμὴν μετὰ τοῦ μετώπου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου μόλις χωρίζεται δι' ἀνεπαισθήτου κλίσεως. Ἡ ἀπὸ τῆς αἰχμῆς τῆς στεφάνης μέχρι τοῦ ἄκρου τῆς

Κεφαλή Ἀθηνᾶς τῆς Πινυκός.

Κεφαλή Ἀθηνᾶς τῆς Πυκός.

Κεφαλή Ἀθηνᾶς τῆς Πευκός. Ὀπισθία ὄψις.

ρίνους ἀπόστασις εἶναι 0.142. Τὸ στόμα μετὰ τῶν εὐσάρκων χειλέων μένει ἡμιάνοικτον, ἔχον πλάτος 0.065. Ἡ σιαγών, ἀπέχουσα 0.25 ἀπὸ τῆς αἰχμῆς τῆς στεφάνης, εἶναι ἰσχυρά, ὁ δὲ πλατύς καὶ ὑψηλὸς λαιμός, ἔχων διάμετρον 0,19, φέρει ἔμπροσθεν καὶ κάτωθεν τῆς σιαγόνος τρεῖς ἐπιπολαίας καὶ ὀριζοντίας γραμμὰς πρὸς δῆλωσιν τῶν ἐκ τῆς εὐσαρκίας πτυχῶν αὐτοῦ.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικὰ τῆς προτομῆς ταύτης· τὰ γενικὰ δὲ χαρακτηριστικὰ τοῦ συνολικοῦ περιγράμματος τῆς μορφῆς εἶναι ἡ ὀγκηρὰ καὶ σχεδὸν τετραγωνικὴ διάπλασις τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ προσώπου καὶ τὸ μᾶλλον βραχὺ ὄφειδές τοῦ ἄνω καὶ κάτω εὐρέος προσώπου μετὰ τῆς ἰσχυρᾶς σιαγόνος καὶ τῶν πεπλατυσμένων παρειῶν. Ἡ ὀγκώδης αὕτη καὶ τετραγωνικὴ σχεδὸν διάπλασις τοῦ προσώπου ἔχει μῆκος μὲν ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρι σιαγόνος 0.165, ἀπόστασιν δὲ ἢ πλάτος ἀπὸ τῶν λοβῶν τῶν ὠτων 0.225. Ἀλλὰ τὰ τε μερικὰ καὶ τὰ γενικὰ ταῦτα γνωρίσματα τῆς κεφαλῆς τῆς Πηνυκός εἶναι καὶ τὰ κύρια κοινὰ γνωρίσματα τῆς φειδιακῆς τέχνης, ὡς διέγνωσαν ταύτην καὶ καθώρισαν τὰ κύρια αὐτῆς γνωρίσματα οἱ εἰδικώτερον ἀσχοληθέντες περὶ ταύτην Jamot (*Revue Archéol.* 1895², σελ. 24) καὶ H. Schrader (*Pheidias*, σελ. 24).

Κατὰ ταῦτα, ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Πηνυκός εἶναι ἀσφαλῶς ἀντίγραφον τύπου Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου. Ποίου ὁμοῦς τύπου;

Ἐὰν παραβάλωμεν τὸ ἡμέτερον εὔρημα πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε σφζόμενα ἀντίγραφα ἔργων, τὰ ὁποῖα παριστῶσι τὴν Ἀθηνᾶν, καὶ τὰ ὁποῖα, ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριβῶς τῆς ἀνωτέρω τεχνοτροπίας, ἀποδίδονται εἰς τὸν Φειδίαν, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ κολοσσικὴ αὕτη κεφαλὴ ἔχει τὰς αὐτὰς διαστάσεις, τὰς ὁποίας ἔχουσι καὶ πᾶσαι αἱ μέχρι τοῦδε εὐρεθεῖσαι κολοσσικαὶ κεφαλαί, αἵτινες καὶ κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ κράνουσ καὶ κατὰ τὴν μορφὴν ἀνήκουσιν εἰς τὸν φειδιακὸν τύπον τῆς Ἀθηνᾶς τῆς ἐπιλεγομένης Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων (*Athena Medici*), ὡς συνεπλήρωσεν αὐτὴν ὁ Amelung. Τὰ ἐν λόγῳ ἀντίγραφα εἶναι:

1) Ἡ κολοσσικὴ κεφαλὴ τῆς Βιέννης (R. v. Schneider, *Album auserlesener Gegenstände der antik. Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* (1895) Πίν. III).

2) Ἡ κολοσσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ τοῦ Βατικανοῦ (Helbig, *Führer*, N° 70).

3) Ἡ κολοσσικὴ κεφαλὴ τοῦ Λονδίνου (A. H. Smith, *Catalogue of anc. sculpt. in Br. Museum III*, N° 1572).

4) Ἡ κολοσσικοῦ μεγέθους κεφαλὴ ἡ ἐπιλεγομένη τῆς Villa Carpegna καὶ εὐρισκομένη νῦν ἐν τῷ μουσεῖῳ τῶν Θεσμῶν τῆς Ῥώμης (Helbig, *Führer* N° 1867).

5) Ἡ κολοσσικὴ κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης (Εὐστρ. Πελεκίδη, ὁ τύπος τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων. Ἄρχ. Δελτίον 1924 - 25, σελ. 121).

Κατὰ τὸν συγκριτικὸν πίνακα τὸν ὁποῖον δίδουσιν ὁ W. Amelung (ἐν Ja-

hresh - Band XI, τοῦ 1908, σελ. 178) καὶ ὁ Εὐστρ. Πελεκίδης (ἐν Ἐργ. Δελτίῳ 1924-25, σελ. 136), τὰ εἰρημένα ἀντίγραφα, ἀντιπαραβαλλόμενα πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν τῆς Πηνυκός, παρέχουσι τὰς ἐξῆς ἀναλογικὰς σχέσεις:

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΚΕΦΑΛΩΝ ΤΥΠΟΥ ΑΘΗΝΑΣ ΤΩΝ ΜΕΔΙΚΩΝ

Ἀπόστασιν	Πηνυκός	Θεσσαλο- νίκης	Βιέννης	Βατικα- νοῦ	Λονδίνου	Καρπένια
Ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρις ἄκρου ῥινός . .	0,142	0,14	0,145	0,149	0,14	0,146
Ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρις ἀνοίγμ. στόματος	0,165	0,17	0,17	0,17	0,17	0,17
Ἀπὸ αἰχμῆς στεφάνης μέχρι σιαγόνος	0,25	0,235	0,25	0,25	0,235	0,25
Ἀπόστασιν ἐσωτερικῶν κανθῶν ὀφθαλμῶν . .	0,045	0,045	0,05	0,049	0,05	0,047
Ἀπόστασιν ἐξωτερικῶν κανθῶν ὀφθαλμῶν .	0,152	0,151	0,15	0,152	0,15	0,149
Ἀπόστασιν ὠτων	0,225	0,23	0,225	0,23	0,237	0,23
Πλάτος στόματος	0,065	0,065	0,062	0,067	0,067	0,061
Διάμετρος λαιμοῦ	0,19	0,196	0,195	0,198	0,197	0,19

Αἱ ἐν τῷ συγκριτικῷ τούτῳ πίνακι παρατηρούμεναι ἑλαφραὶ διαφοραὶ τῶν ἐπὶ μέρους διαστάσεων, ὀφειλόμεναι ἢ εἰς διάφορον βαθμὸν ἀκριβείας τῶν ἀντιγράφων ἢ εἰς τὸν ἀτελεῖ τὸν τρόπον τῆς καταμετρήσεως ἀνωμάτων ἐπιφανειῶν, οὐδόλως, βεβαίως, διασειούσι τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω ἀντιγράφων πλήρη κατὰ τὰς διαστάσεις συμφωνίαν. (Πρὸβλ. Jamot, Rev. Archéol. 1895², σελ. 21). Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Πηνυκός ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῆς Ἀθηνᾶς τῶν Μεδίκων, τοῦτο οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς σημαντικῆς καὶ κεφαλαιώδους ἀποδείξεως τῶν διαστάσεων ἐλέγχεται, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς στάσεως τῆς κεφαλῆς καὶ ἐκ τοῦ σχήματος τοῦ κράνου.

Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν, τῷ ὄντι, ἅπασαι αἱ ὡς ἄνω κεφαλαί, καίπερ βλέπουσαι κατ' ἐνώπιον, εἶναι ἑλαφρῶς ἐστραμμέναι πρὸς τὰ ἑαυτῶν δεξιὰ, χωρὶς ἐν τούτοις τοῦτο νὰ ἐπηρεάζῃ τὴν σταθερότητα τοῦ βλέμματος. Ἡ στροφὴ τῆς ἡμετέρας Ἀθηνᾶς, μετρουμένη διὰ καθέτου γραμμῆς ἀπὸ τῆς ῥινός, παρουσιάζει ἀπόκλισιν μεταξὺ τῆς γραμμῆς ταύτης καὶ τοῦ λαγκίσκου τοῦ λαιμοῦ,

0,030. Συγκριτικὸς πίναξ καὶ περὶ τῆς στροφῆς θὰ προσέθετε μίαν ἐπὶ πλεόν ἀπόδειξιν τῆς καθ' ὅλα ὁμοιότητος πρὸς ἀλλήλας τῶν εἰρημένων κεφαλῶν, ἀλλ' οἱ περιγράψαντες τὰς κεφαλὰς ἐκεῖνας ἠρκέσθησαν νὰ παρατηρήσωσι τὴν στροφήν, χωρὶς νὰ ὀρίσωσιν αὐτὴν καὶ διὰ καταμετρήσεως. Εἰς ἐπίρρωσιν οὐχ ἦττον τῆς κατὰ τοιοῦτον τρόπον στάσεως τῆς κεφαλῆς τοῦ τύπου τούτου πρόκειται ἡ ἐπὶ Ἀθηναϊκῶν νομισμάτων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων παράστασις τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ τύπου τῆς Medici, ἐμφανιζομένη ἐν κατατομῇ διὰ πλήρους πρὸς τὰ δεξιὰ στροφῆς τοῦ ὄμου. (Πρὸβλ. Köpp, Neue Jahrb. XXIII, 474 - 475).

Σημαντικὴν ἐπίσης ἀπόδειξιν τοῦ τύπου ἀποτελεῖ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ κράνουσ καὶ ἡ διάταξις τῆς κόμης. Δυστυχῶς τὸ ἡμιτελὲς τῶν μερῶν τούτων τῆς ἡμετέρας Ἀθηνᾶς, ὡς ἀποδεικνύουσι τοῦτο καὶ δύο ἕτερα σημεῖα καταμετρήσεως ὀπίσω ἐπὶ τοῦ κρανίου καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ λοφίου (εἰκ. 2), καθιστᾷ δύσκολον τὴν παραβολὴν ἐν ταῖς λεπτομερείαις, ἀλλὰ καὶ ταῦτα γενικῶς δὲν διαφέρουσι πρὸς ἄλληλα. Χαρακτηριστικὴ ἐν τούτοις εἶναι ἡ ὁμοιότης τοῦ κράνουσ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Πινυκός πρὸς τὸ κράνος τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου κατὰ τὴν θλάσιν τῆς αἰχμῆς τῆς στεφάνης καὶ κατὰ τὸ σχῆμα τῆς προεξοχῆς τοῦ ἐπανυχενίου ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ. (Πρὸβλ. εἰκόνες 66 καὶ 67 Amelung: Athena des Phidias, Jahresh, Band XI, 1908). ἰδίως δὲ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ πάντα μὲν τάνωτέρω μάλιστα δὲ κατὰ τὸ λοφίον. (Πρὸβλ. Ἀρχ. Δελτίον 1924 - 25, εἰκ. 1 καὶ 2 ἐν σελ. 122 καὶ 123, ὡς καὶ πίνακα 1). Περὶ τοῦ ἐπιθέτου ἐπὶ τοῦ κράνουσ κόσμου οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εικάσωμεν, διότι τὸ ἀνεπεξέργαστον αὐτοῦ οὐδεμίαν ὀπὴν ἢ σημεῖον φέρει ὡς φερόουσιν ἄλλαι κεφαλαὶ καὶ δὴ ἡ κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Περὶ τῆς διατάξεως τῆς κόμης οὐδεμία ἐπίσης δύναται νὰ γίνῃ ἐνδελεχῆς παραβολὴ διὰ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς αἰτίαν· ἐκ τοῦ ἀκατεργάστου ὅμως ὄγκου τοῦ μαρμάρου ἐπὶ τῶν κροτάφων καὶ ἄνω τῶν ὠτων καὶ ἐκ τῆς ἐπιπολαίας εἰσέτι δηλώσεως τῆς κόμης ἐπὶ τοῦ αὐχένου εἰκάζεται ὅτι, ἐὰν εἶχεν ἐκτελεσθῆ ἡ κόμη, θὰ παρουσίαζεν ἐπὶ μὲν τοῦ μετώπου τοὺς βραχεῖς, πυκνοὺς βοστρύχους, τοὺς ὁποίους παρουσιάζει ἐπὶ τῶν κροτάφων ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Μαδρίτης (Amelung ὡς ἄνω εἰκ. 73 καὶ 74) καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ Λονδίνου (εἰκ. 65) καὶ ἡ τῆς Συλλ. Carregna (εἰκ. 62), ὡς ἀφίνουσι νὰ συμπεράνῃ τις ἀσφαλῶς τοῦτο αἰ πολλὰ ἐπὶ τῶν κροτάφων τῶν κεφαλῶν τούτων μικραὶ ὀπαὶ πρὸς ἔνθεσιν τῶν βοστρύχων, ἐπὶ δὲ τοῦ αὐχένου θὰ εἶχομεν κόμην ἐξερχομένην ἐπὶ τοῦ ἐπανυχενίου καὶ καταλίπτουσαν καθ' ἡνωμένους, κυματίζοντας βοστρύχους ἐπὶ τῶν νώτων, ὡς ἔχει ταύτην ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ τῆς Συλλ. Carregna καὶ ἡ τοῦ Λονδίνου.

Σημαντικὴν, ἐπίσης, παραλλαγὴν τῆς ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων διατάξεως τῆς κόμης παρουσιάζουσιν ἡ κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς ὁποίας ἡ κόμη κατήρχετο, φαίνεται, καὶ ἐπὶ τῶν παρεῖων καὶ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ. (Πρὸβλ. Πελε-

κίδου Ἄρχ. Δελτίον 1924-25, σελ. 141) καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς Μαδρίτης, ἡ ὁποία φέρει ἑκατέρωθεν ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ἀνὰ δύο διπλοῦς βοστρύχους. (Πρβλ. εἰκ. 73 καὶ 74 Amelung: Athena des Pheidias ἐν Jahresh. Band XI, 1908, σελ. 194 καὶ 195). Πρὸς τὴν Ἄθηναν τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Συλλ. Carpegna ἡ ἡμετέρα Ἄθηνά ὁμοιάζει ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ πτυχάς. Ἀλλὰ, παρὰ τὰς ἀναποφεύκτους ταύτας παραλλαγὰς τοῦ συρμοῦ τῆς ἐποχῆς ἢ τῆς τέχνης, ἐκ τῆς παραβολῆς τῆς Ἄθηνᾶς τῆς Πηνυκὸς πρὸς τὰ ἀντίγραφα τὰ ἀνεγνωρισμένα ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν τύπον τῆς Ἄθηνᾶς τῶν Μεδίκων καὶ κατὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς καὶ κατὰ τὴν στάσιν τῆς κεφαλῆς καὶ κατὰ τὴν διάταξιν τῆς κόμης καὶ κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ κράνου, πρὸ πάντων δὲ κατὰ τὰς τελείως ὁμοίας διαστάσεις αὐτῶν, ἀσφαλὲς συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὸ νέον τοῦτο εὔρημα παρέχει μετὰ τῶν ἄλλων κεφαλῶν τρανὴν τὴν ἀπόδειξιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιγράφων, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουσι πιστῶς τὰς ἀναλογίας καὶ τὴν πλαστικότητα ὀνομαστοῦ πρωτοτύπου ἔργου τοῦ Φειδίου, ἔργου, τὸ ὁποῖον, διακρινόμενον «κατὰ τὸ σεμνὸν καὶ μεγαλότεχνον καὶ ἀξιωματικὸν τῆς τέχνης» τοῦ περιφήμου ἐκείνου πλάστου, ἰσχυρῶς φαίνεται, ἐπεβλήθη εἰς τὴν μετέπειτα τέχνην¹.

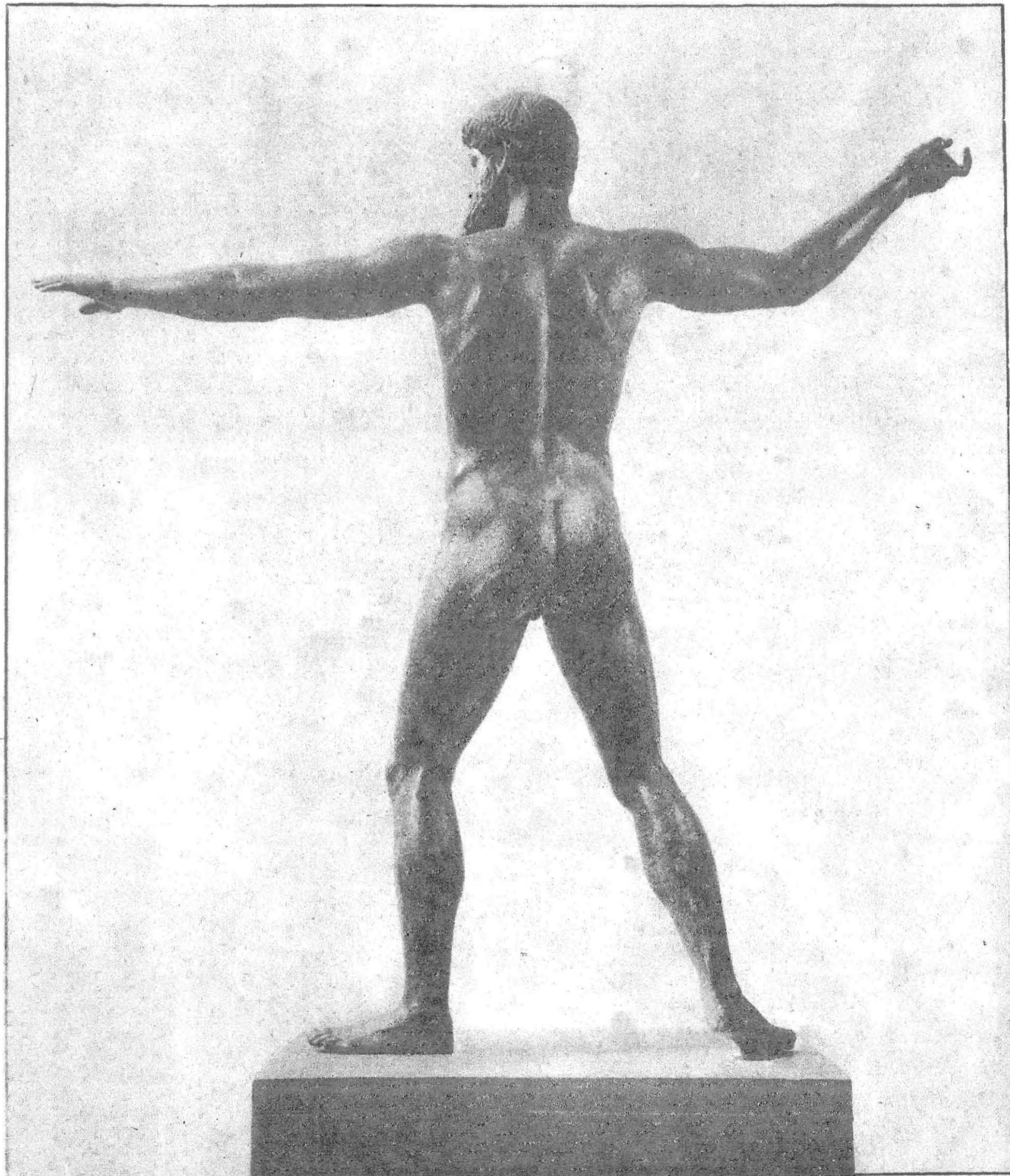
ΒΑΣ. Δ. ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΗΣ

¹ Αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀπονείμω καὶ ἐντεῦθεν τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας πρὸς τὸν κ. Γ. Π. Οἰκονόμον, διευθυντὴν τοῦ Ἑθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου, καὶ διὰ τὴν ἣν μοὶ παρεχώρησεν ἄδειαν δημοσιεύσεως τοῦ νέου τούτου προσκτήματος τοῦ Ἑθν. Μουσείου, καὶ διὰ τὰς πολυτίμους ἐπιστημονικὰς ὑποδείξεις, τὰς ὁποίας λίαν προφρόνως μοὶ παρέσχε πρὸς σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης.

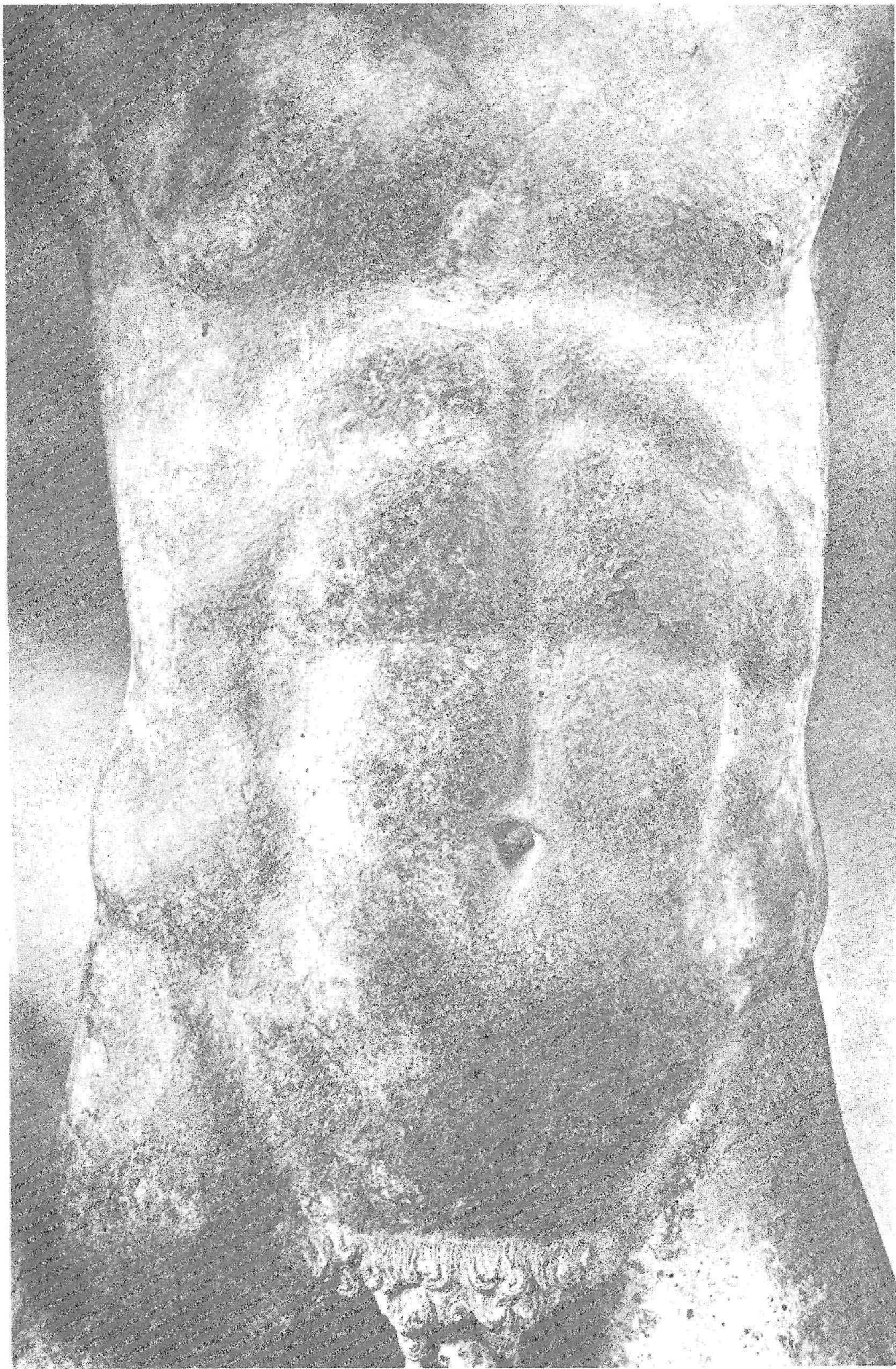
Β. Δ. Θ.

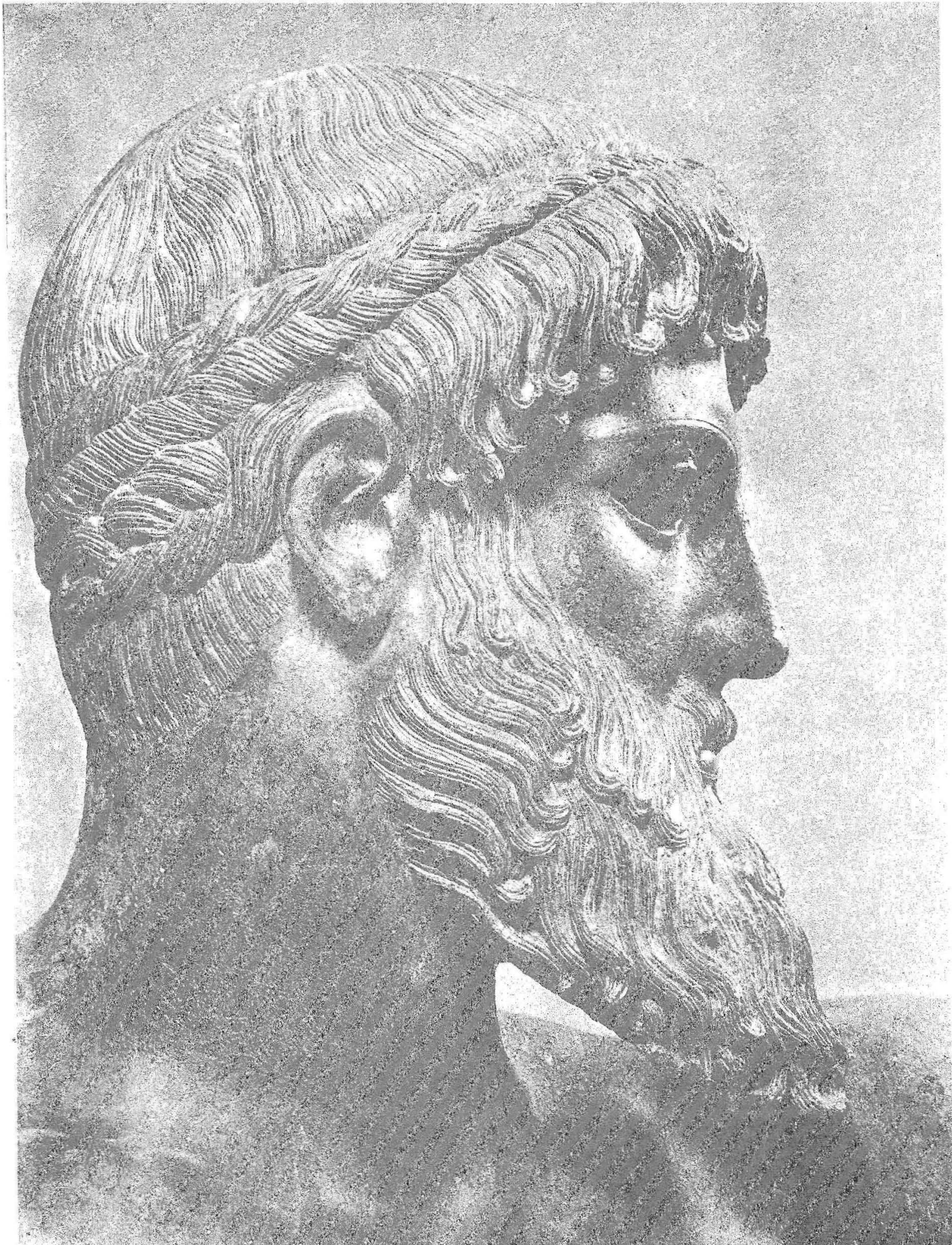
Ο ΠΟΣΕΙΔΩΝ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

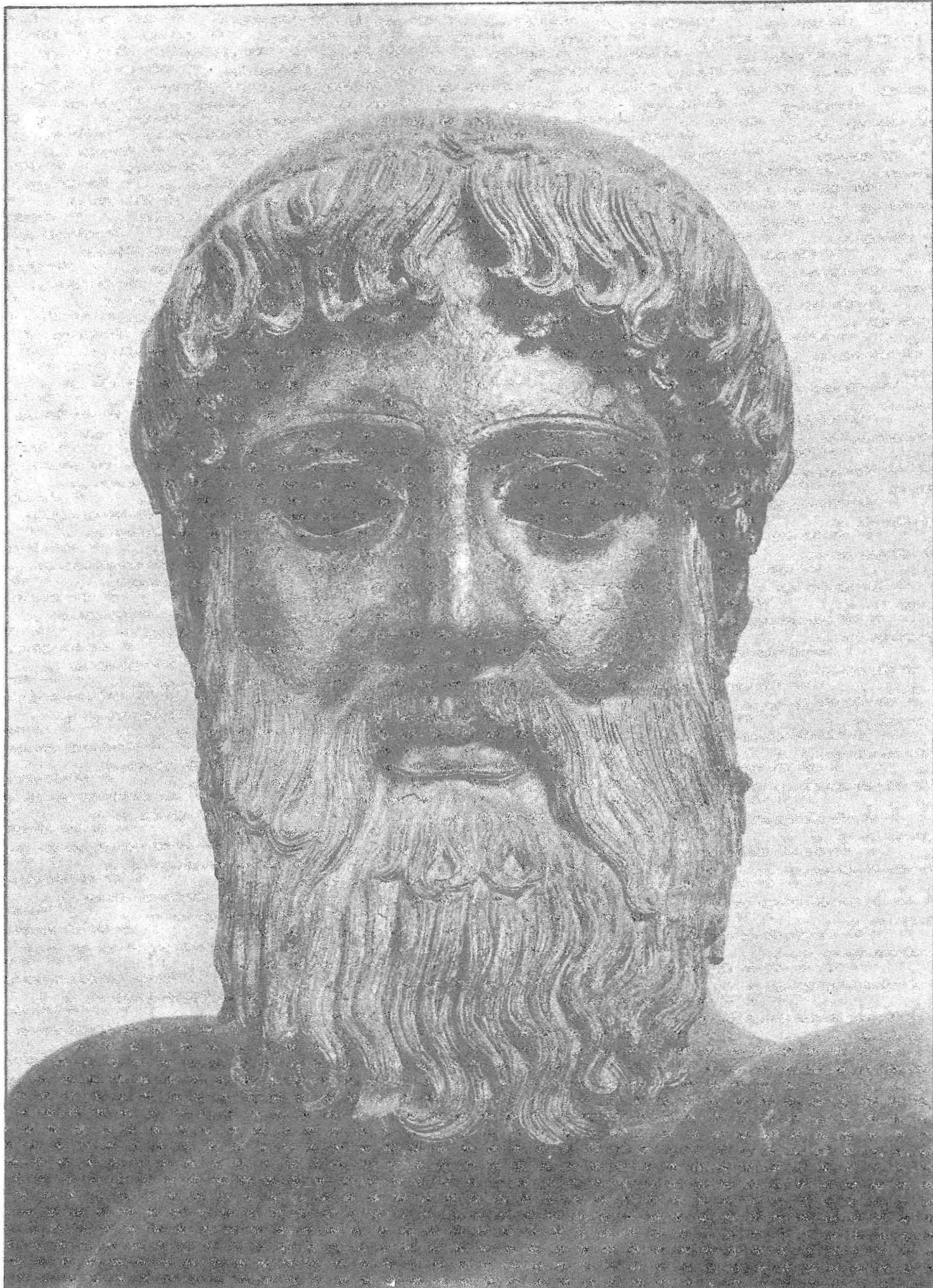
Ο ΠΟΣΕΙΔΩΝ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

Ο ΚΟΡΜΟΣ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

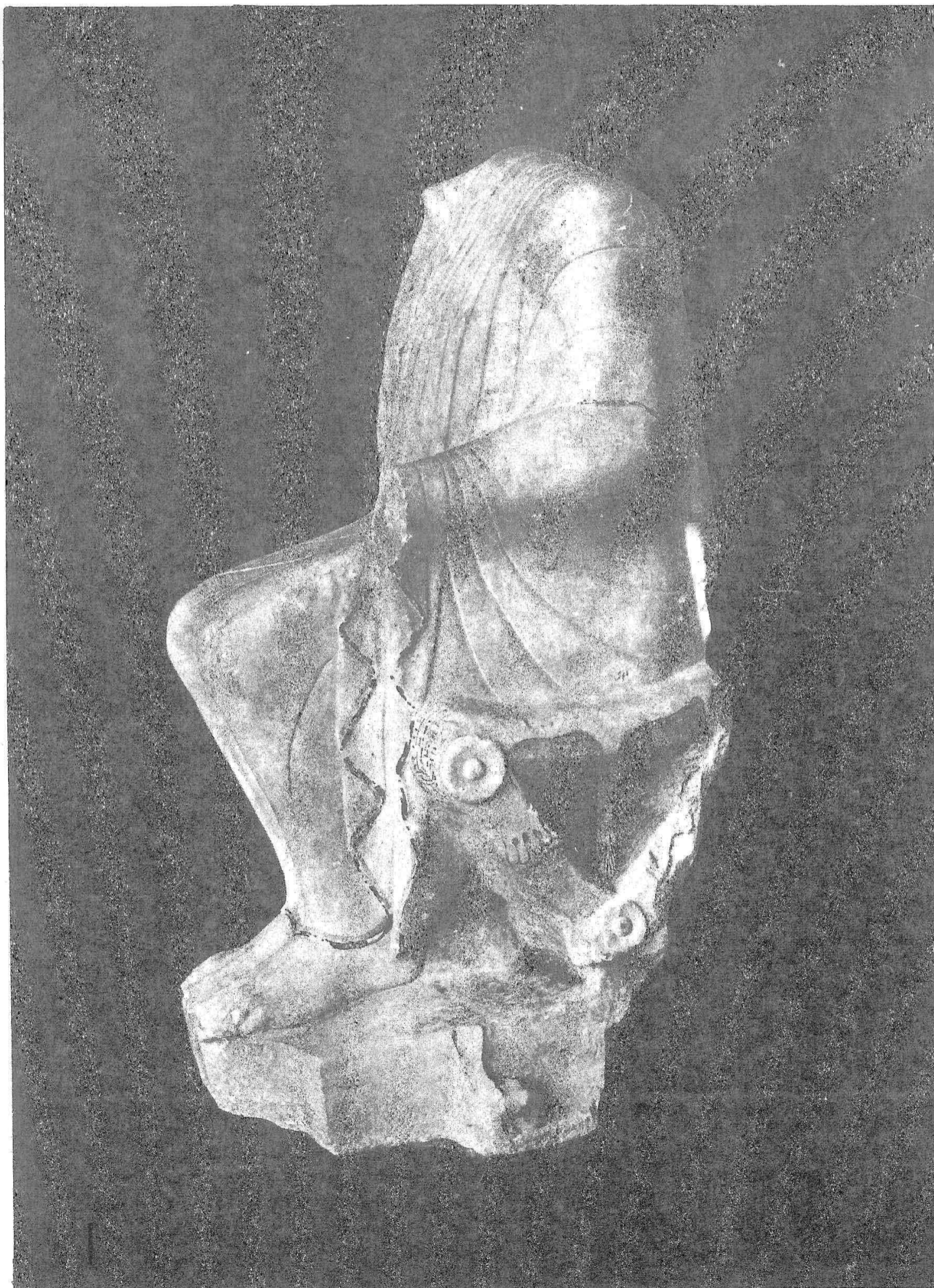
ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΗ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙΟΥ

ΑΡΧΑΙΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΣ
ΚΑΤΑ ΜΕΤΩΠΟΝ

ΑΡΧΑΪΚΟΣ ΚΑΘΗΜΕΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΟΣ

ΠΛΑΓΙΑ ΟΨΙΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΟΥ 1930-31

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Μετά πάροδον μηνός ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν ἐν τῇ ὀνομασθείσῃ ἀμερικανικῇ ζώνῃ, δι' ὧν ἐπιδιώκεται ἡ σὺν τῷ χρόνῳ ἀποκάλυψις τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἦτοι τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Ἰουνίου, ἤρξαντο ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς κ. Κ. Κουρουνιώτου αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ διεξαγωγή τῆς ἀνασκαφῆς ἀνετέθη εἰς ἐμέ.

Ἡ δαπάνη κατεβλήθη ἐκ γενναιοφρονος χορηγήματος τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν.

Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο ἡ πλήρης ἀποκάλυψις τοῦ κτηρίου τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, περὶ οὗ οὐδεμίαν σαφῆ μαρτυρίαν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἔχομεν.

Περὶ τῶν μέχρι σήμερον ἀποτελεσμάτων τῶν ἡμετέρων ἐργασιῶν, δι' ὧν ἐπανελήφθη τρόπον τινὰ ἡ ἀπὸ τοῦ 1910 ὑπὸ τῶν Π. Καστριώτου καὶ Ἀλ. Φιλαδέλφεως διακοπέου ἀνασκαφῆ, ἧς πάλιν εἶχεν προηγηθῆ ἡ τοῦ 1890 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τοῦ Στ. Κουμανοῦδη, καὶ περὶ τῶν εὐρημάτων αὐτῶν, σύντομον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑπ' ἐμοῦ τηρουμένου ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς, ὑποβάλλω περιλήψιν, ἐπιφυλασσομένης τῆς καθαρῶς ἐπιστημονικῆς δημοσιεύσεως μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου τούτου τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων κτηρίου, ἧτις οὔτε κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος θὰ συντελεσθῆ, διότι ἐκτὸς τῶν ὀλίγων προσφυγικῶν παρατηρημάτων, ὧν πιστεύομεν νὰ ἔχωμεν ἀπαλλαγῆ ἅμα τῇ ἐπαναλήψει τῶν ἐργασιῶν, ἀνάγκη εἶναι καὶ τὴν τοῦ Στρατιωτικοῦ Ἀρτοποιείου ἀπομάκρυνσιν νὰ ἐπιτύχωμεν, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν ἀπαλλοτριώσιν τῶν πρὸς Δ. τούτου παρακειμένων ἐλαχίστων καὶ εὐτελῶν, εὐτυχῶς, ἰδιωτικῶν οἰκιῶν.

Ἡ ἐφετεῖν ἄνασκαφῆ, εἰς ἣν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργασθέντων κατὰ μέσον ὄρον ἐργατῶν ἀνήλθεν εἰς τριάκοντα ἡμερησίως ἐξηκολούθησε συνεχῶς

μέχρι τῆς 24^{ης} Σεπτεμβρίου, ἐγένετο δὲ εἰς τρία μέρη τῆς Ἀγορᾶς, ἅτινα διὰ τῶν γραμμάτων Α, Β καὶ Γ, σημειοῦνται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδιαγράμματι, ὅπερ ἐξεπονήθη ὑπὸ τοῦ συνεργασθέντος ἀρχιτέκτονος κ. Ι. Τραυλοῦ καὶ ἐνῶ ἐμφαίνεται καὶ τὸ διὰ τῶν προμνημονευθεισῶν ἀνασκαφῶν ἀποκαλυφθὲν τμήμα ταύτης.

A

Ὁ κυρίως ἀνασκαφῆς ἐφέτος χώρος, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἀπεκαλύφθη τὸ ὑπόλοιπον περίπου τμήμα τῆς Ν. κιονοστοιχίας καὶ ἀρκετὸν τοῦ Δυτικοῦ μέρους τῆς Ἀγορᾶς, κατελαμβάνετο ὑπὸ τῶν δύο κτηρίων τοῦ 16^{ου} Δημοτικοῦ Σχολείου (πρῶτον Χίλλ) καὶ τῆς αὐλῆς τούτου, ὡς καὶ ὑπὸ τμήματος τῆς ὁδοῦ Πανός (εἰκ. 1).

Ἐναρξίς τῶν ἐργασιῶν ἐγένετο ἀπὸ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν Ἐλαμεινώνδου καὶ Πανός, ἐνθεν καὶ μόνον ἦτο εὐκόλος ἡ τῶν χωμάτων ἀποκόμισις, μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἐσκάφη δηλ. κατὰ τὴν πρώτην ἑβδομάδα τὸ παραχωρηθὲν ἡμῖν ἀμέσως τμήμα τῆς αὐλῆς τοῦ Σχολείου καὶ ἀρκετὸν μέρος τῆς ὁδοῦ Πανός, εἰς βάθος μέχρις ἐνὸς μέτρον καὶ ἦλθον εἰς φῶς διάφορα ἀσήμαντα ἀρχαῖα, ὡς ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι Ῥωμαϊκῶν χρόνων, παλαιοχριστιανικὰ ἐπίκρανα, τμήματα βυζαντινῶν θωρακίων μὲ πλούσιον ἀνάγλυφον διάκοσμον, ἐλάχιστα θραύσματα βυζαντινῶν ἀγγείων καὶ σωρεῖα τεθραυσμένων *τσιμπονικῶν*.

Ἡ ἐξερεύνησις τοῦ μέρους τούτου δὲν ἐγένετο κανονικῶς, δηλ. δὲν ἀνεσκάφη ἐν συνεχείᾳ ὀλόκληρο· ἡ ἔκτασις εἰς ὄρισμένον βάθος, καθ' ὅσον ἡμπόδιζον τὰ ὑπάρχοντα σχολικὰ κτήρια, ὧν ἡ καταδάφισις ἀρξαμένη συγχρόνως περίπου μὲ τὰς ἐργασίας συνετελέσθη μόλις περὶ τὰ μέσα Αὐγούστου. Πάντως καὶ ὁ ὑπ' αὐτῶν κατεχόμενος χώρος ἀνασκαφῆς κατόπιν τμηματικῶς εἰς τὸ βάθος τοῦτο, καὶ εἶτα βαθύτερον (μέχρι 1,80), μετὰ τοῦ προμνημονευθέντος τμήματος οὐδὲν τὸ σπουδαιότερον παρουσίασεν εἰμὴ τὸ κάτω μέρος τοιχαρίων κακοκτίστου μεταγενεστέρως οἰκίας, χρησιμοποιοῦσης οὐκ ὀλίγον ἀρχαῖον ὕλικόν καὶ συγκειμένης ἐκ πολλῶν μικρῶν δω-

ματίων, μὲ πῆλινον ὀχετόν καὶ κλίμακα, ἧς ἐσώζοντο ἔτι δύο βαθμίδες. Ταῦτα σχεδιάσαντες κατεστρέψαμεν καὶ οὕτως ἔμεινεν ὁ χώρος μόνον μὲ τὸ ἄνω μέρος πέντε ὀρθίων μαρμαρίνων μονολίθων κίονων εὐρισκομένων εἰς εὐθείαν γραμμὴν καὶ ἴσον περίπου ἀπεχόντων ἀλλήλων,

σαν πολλαὶ παρὰ τὴν γνωστὴν κατατομὴν τῆς Πυλῆς πρὸβλ. Pauly - Wissowa R. E. λ. Ἰψίστος I. G. III 132 I. Ἴσως δὲ καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή¹ ἐκ τῆς ἰδίας θέσεως μετεφέρθη εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἀγορᾶν). Ὡσαύτως εὐρέθησαν εἰρησμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, διαφόρων ἐπο-

Εἰκ. 1. Ὁ παρὰ τὴν Πύλην τῆς Ἀγορᾶς χώρος (A) ὀλίγον μετὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς.

οῦς κατ' ἀρχὰς ὑπελάβομεν ὡς ἀποτελοῦντας μέρος τῆς ἐσωτερικῆς νοτίου κιονοστοιχίας τῆς Ἀγορᾶς, καὶ μὲ ἀρκετοὺς πῆθους διαφόρων μεγεθῶν, ὡς καὶ καλῶς διατηρούμενον λιθόκτιστον ὀχετόν.

Ἡ εὐρεσις παντοίων κολοβῶν γλυπτῶν ἐξακολουθεῖ· μεταξὺ τούτων εἶναι μικρὸν ἀνάγλυφον Κυβέλης, τμήματα ἀγαλμάτων καὶ ἐπιγραφῶν, ὡς καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 17 (αὐξων ἀριθμὸς εὐρημάτων ἡμερολογίου ἀνασκαφῆς) μικρὰ ἐκ μαρμάρου, ἀκραία, Ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀναθηματικὴ πλάξ (εἰκ. 2), ἔχουσα καλῶς γεγλυμμένα τὰ πέλαματα δύο ποδῶν καὶ ἄνωθεν τούτων τὴν ἐπιγραφὴν εἰς δύο στίχους

ΕΥΤΥΧΙΑ ΕΥΧΗΝ ΘΕΩ
ΥΨΙΣΤΩ ΑΝΕΘΗΚΑ

ὕψ. 0,29, πλάτ. 0,23 καὶ πάχος 0,06. (Ὅμοια ἐπιγραφαὶ ἀφιερωμέναι Θεῷ Ὑψίστῳ εὐρέθη-

χῶν, προπαντὸς δὲ γεῖσα ἰωνικὰ ἀνήκοντα εἰς τὸ κτήριον τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἔχοντα ἀπαξάπαντα ἀποκεκρουμένας τὰς λεοντοκεφαλὰς (ὕδρορροάς).

Κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐργασίας, εἰς τὸ βάθος τῶν δύο μέτρων, κάτωθεν τῆς αὐλῆς τοῦ Σχολείου τὸ πρῶτον, παρατηρήσαμεν στρῶμα ἀρκετὰ πεπατημένον, κατάμεστον θραυσμάτων βυζαντινῶν, καὶ διαφόρων θεμελίων συγχρόνων οἰκιῶν, ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρων (εἰκ. 3). Εἰδικῶς τοῦτο μετὰ προσοχῆς καὶ ἐνδιαφέροντος παρακολούθησαντες, εἶδομεν ὅτι ἐξετείνετο, καλῶς διατηρούμενον, καθ' ὅλον τὸν χώρον τοῦ μέρους τούτου (A) εἰς βάθος ἀλλαχοῦ μὲν μέχρι 2, ἀλλαχοῦ δὲ μέχρι 3 μέτρων, ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας, λόγῳ τοῦ ἐπικλινούσης τοῦ ἐδάφους, πιστεύομεν δ' ὅτι θὰ ἐσυνεχίζετο καὶ εἰς τὴν ἀνασκαφείσαν

¹ Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ μεταξὺ εἰκῶν ἐν Hesperia I σ. 198 (Kourouniotes - Thompson the Pnyx in Athens).

κατὰ τὸ 1910 ἔκτασιν. Καὶ τὰ μὲν λείψανα τῶν θεμελίων συντελεσθείσης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου τούτου, μόλις ἄλλωστε σφζόμενα, ἀμέσως κατεστρέψαμεν, ἀντελήφθημεν ὅμως, ὅτι τῶν προαναφερθέντων κίωνων, οἵτινες καὶ περισσό-τερον ἀπεκαλύφθησαν, οἱ μὲν τρεῖς (2^{ος} 3^{ος} καὶ

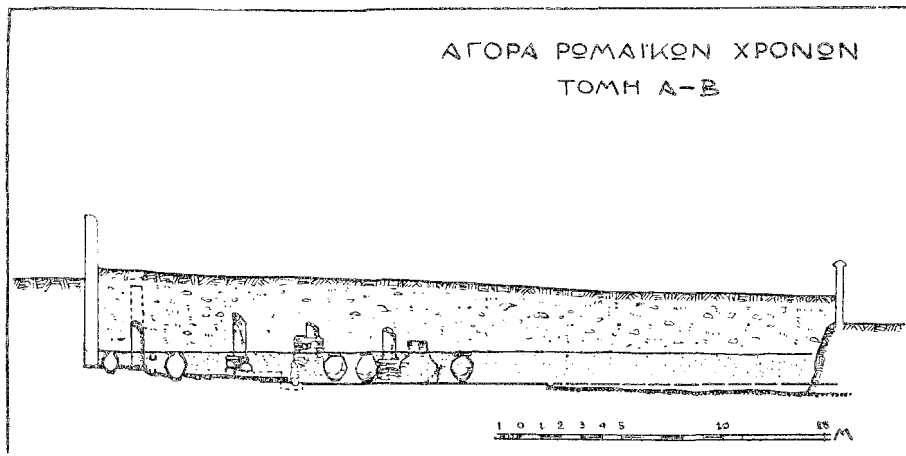
θούσης ἀφ' ἑνὸς καταστροφῆς ἐκ τῶν μεταγενε-στέρων οἰκοδομῶν, ὧν τὰ θεμέλια φθάνουν καὶ μέχρι τοῦ ῥωμαϊκοῦ δαπέδου καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ μικροῦ διατηρουμένου τμήματος, δὲν δυνά-μεθα νὰ εἰπωμεν τι τὸ σαφὲς οὔτε περὶ τοῦ σχήματος οὔτε καὶ τοῦ εἴδους τοῦ κτηρίου τού-

Εἰκ. 2. Μαρμαρινὴ ἀναθηματικὴ πλάξ.

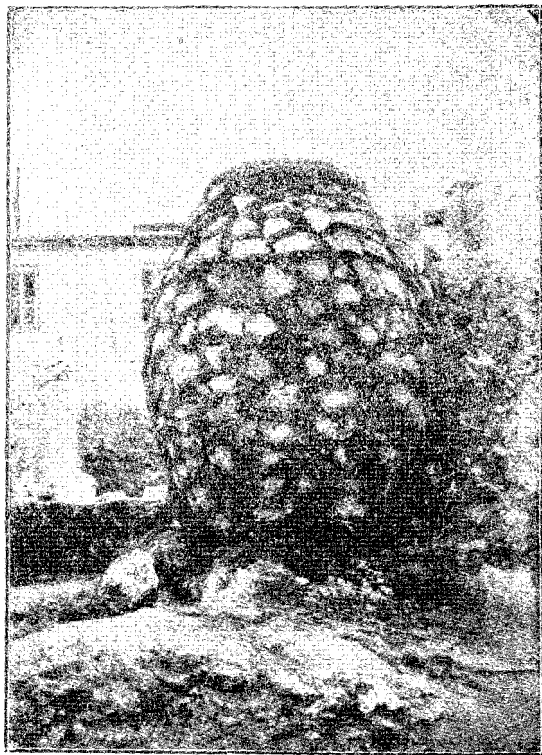
4^{ος} τοῦ σχεδίου) προέρχονται μὲν ἐκ τῶν τῆς Ἀγορᾶς, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως μέρος τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας, ἀλλὰ στηρίζονται προχείρως ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ στρώματος (καὶ ἤδη παραμέ-νουσιν ὡς εὐρέθησαν, εἶναι ἀνάγκη ὅμως νὰ ἀφαιρεθῶσι, διότι ἀπομονωθέντες τῶν πέριξ χωμάτων ὑπάρχει φόβος νὰ καταπέσωσι) χρη-σιμοποιηθέντες, ὡς φαίνεται, εἰς βυζαντινὸν κτίσμα, ὅπερ διὰ τῆς τοποθετήσεως ταύτης ἐξε-μεταλλεύθη καὶ τὸν τελευταῖον τῶν νεοανακα-λυφθέντων κίωνων τῆς ἐξωτερικῆς νοτίου κιονο-στοιχίας. Ἐπὶ τοῦ δευτέρου τούτων (2^{ου} σχεδίου) εἶναι προχείρως κάτω κεχαραγμένον καὶ τὸ ση-μεῖον τοῦ σιαυροῦ. Δυστυχῶς, λόγῳ τῆς ἐπελ-

του, ὅπερ θὰ ἦτο οἶκημα ἢ στοὰ πρόχειρον πάν-τως, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείηται νὰ διαφωτισθῶμεν βραδύτερον διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ὑπὸ τῶν προσφυγικῶν παραπηγμάτων κατεχομένου ἐκεῖ πλησίον χώρου. Δὲν εἶναι δὲ νομίζω ἀπίθανον καὶ ὁ πλησίον τούτων ὑπ' ἀριθ. 5 κίων, ὁ κατ' ὅμοιον πρόχειρον τρόπον στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ δαπέδου ὅμως τῆς Ἀγορᾶς, νὰ ἀνήκη εἰς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ κτίσματος τούτου. Κατάπληξιν ἐπρο-ξένησεν εἰς πάντας ἢ πληθώρα τῶν ἀποκαλυ-φθέντων πύλων, εἰς τὸ μέρος τοῦτο κυρίως τῆς σκαφῆς, οἵτινες δύνανται νὰ διαιρεθῶσι εἰς δύο κατηγορίας: εἰς τοὺς ἐπὶ τοῦ στρώματος ἀπο-κειμένους καὶ εἰς τοὺς ἐντὸς αὐτοῦ κεχωσμένους.

Εἰκ. 3. Τομή βυζαντινοῦ στρώματος.

Καὶ οἱ μὲν πρῶτοι ὄντες ἀπλοῖ πήλινοι φέρουσι συνήθως μολύβδινα τρίγωνα ἐπὶ τῶν πλευρῶν διὰ λόγους μᾶλλον συντηρήσεως, οἱ δὲ ἄλλοι

Εἰκ. 4. Πίθος φέρων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἔγχρωμα βυζαντιανὰ θραύσματα.

πάλιν ἢ λιθόκτιστοι -σιροῖ- (ἐκ λίθων καὶ ἀσβέστου) ἢ πήλινοι, φέροντες ὅμως ἐξωτερικῶς στρώμα ἀσβέστου, ἐφ' οὗ εἶναι ἐπικεκολλημένα.

ἐν εἶδει φολίδων, θραύσματα διαφόρων ἀγγείων. Πολλοὶ τῶν πίθων τούτων διεσώθησαν, εἰς δὲ μάλιστα θαυμασίως σφζόμενος (εἰκ. 4) φέρει ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἔγχρωμα βυζαντιανὰ θραύσματα.

Ὡσαύτως ἀπορίας ἄξιον εἶναι, ὅτι πολλοὶ πίθοι, ἂν καὶ ἀκέραιοι καὶ κεκαλυμμένοι διὰ πωμάτων καλῶς ἐφαρμοζομένων, ἦσαν ὅλως κενοί.

Πρὸ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 κίονος (εἰκ. 5) ἀπεκαλύφθη πίθος τῶν φερόντων ἐπίχρσιμα ἀσβέστου (οἱ περισσότεροι τῶν κεχωσμένων πίθων στηρίζονται ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς Ἀγορᾶς) ὕψος 1,30 καὶ διαμ. 1,15, ὅστις ἦτο σχεδὸν πλήρης θραυσμάτων βυζαντινῶν, ἔχων πρὸς τὰ δεξιὰ μὲν ἕτερον ἀλλὰ λιθόκτιστον μὲ κατεστραμμένα τὰ τοιχώματα, ὡσαύτως περιέχοντα ὁμοίων ἀγγείων θραύσματα, πρὸς τὰ ἀριστερὰ δὲ ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ ὅμως στρώματος κατασκευάσμα ἡμικυλινδρικοῦ σχήματος, διὰ μικρῶν λίθων ἐκτισμένον (σφζόμ. ὕψος 0,70, διαμ. δὲ 1,27) ὅπερ ἐχρησιμοποιοῖ ὡς βᾶσιν τὸ πεπατημένον βυζαντινὸν στρώμα. Περιεῖχεν οὐκ ὀλίγην τέφραν καὶ ἀνθρακας καὶ ἦτο πλήρης οὐχὶ θραυσμάτων, ἀλλ' ἀγγείων, ἅτινα προφανῶς ἐτεμαχίσθησαν ἐκ τοῦ ἀνωθεν αὐτῶν βάρους. Ἡ περισυλλογὴ τῶν ἐκ τοῦ κτίσματος τούτου ἐξαχθέντων τεμαχίων ἐγένετο μετὰ περισσῆς φροντίδος καὶ πιστεύω, ὅτι θὰ ἀποκτήσωμεν σεβαστὸν ἀριθμὸν πλήρων ἀγγείων, ἀφοῦ διὰ τοῦ ἀρχιτεχνίτου Γ. Κοντογεώργη, ἅμα τῇ εὐρέσει των, συνεκολλήθησαν ἀρκετὰ (εἰκ. 6), παρουσιάζοντα ἀνεπαισθήτους τινὰς ἐλλείψεις ὀφειλομένας μᾶλλον εἰς τὸ ὅτι καθίστατο δυσκολωτίτη ἢ διάλογη καὶ ἀνεύρεσις πάντων τῶν σχετικῶν τεμαχίων, λόγῳ τῆς πληθώρας τῶν εὐρημάτων καὶ τοῦ περιορισμένου χώρου εἰς ὃν εὐρίσκοντο ταῦτα. (Τὰ διάφορα εὐρήματα κατετίθεντο εἰς τὸ Ὁρολόγιον τοῦ Ἀνδρονίκου,

τὸ χρησιμεῖον ὡς γραφεῖον τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγένετο ὁ καθαρισμός, ἢ συγκόλλησις κ.λ.π. Ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς ἀνασκαφῆς κατεγράφησαν καὶ περιεγράφησαν—ὑπ' ἀριθ. 1 - 117—μόνον τὰ ὁπωσδήποτε ἄξια λόγου γλυπτὰ).

Ἦδη προκειμένου νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ κατασκευάσμα τοῦτο εἴμεθα τῆς γνώμης, ὅτι

φόρου σχήματος καὶ μεγέθους καὶ φέρουσι πλουσιώτατον καὶ ὠραῖον διάκοσμον ἐκ φυτικῶν καὶ γεωμετρικῶν θεμάτων, ἀλλὰ καὶ ζώων, πτηνῶν, πλοίων κ.λ.π., εἰς ὃν κυριαρχεῖ τὸ κυανοῦν καὶ πράσινον χρῶμα, ἀποδεικνύει, ὅτι ταῦτα δὲν ἔχουσι ἀκόμη χρησιμοποίηθῃ. (Τὰ ἐν τῇ ἀνασκαφῇ εὑρεθέντα ἀγγεῖα κατετέθησαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον, κατὰ τὴν γνώμην δὲ τοῦ

Εἰκ. 5. Ὁ κεραμικὸς κριβανὸς (ἀριστερὰ) καὶ οἱ πλήρεις θραυσμάτων βυζαντινῶν ἀγγείων πίθοι.

περὶ ἀποθήκης, ὡς κατ' ἀρχὴν ὑπεθέσαμεν, προφανῶς δὲν πρόκειται, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ κεραμικοῦ κριβάνου (φούρνου), εἰς τὸν ὁποῖον ἐψήνοντο τὰ ἐκεῖ που πλησίον κατασκευαζόμενα ἀγγεῖα, ἐρχομένων εἰς ἐπίρρωσιν τύσον τῶν παρατηρηθέντων ἀνθράκων καὶ τέφρας, ὅσον καὶ τῆς ὑπάρξεως μεταξὺ τῶν ἐξαχθέντων ἀγγείων τεμαχίων προερχομένων ἐξ ἀποτυχούσης ὀπτήσεως, ὡς καὶ τῆς ἀνευρέσεως εὐαρίθμων ἐκ τῶν πρὸς ὑποβάσταξιν τούτων τρισκελῶν τριγωνικῶν πηλίνων βάσεων. Πλὴν δὲ πάντων τούτων καὶ ὁ καθαρισμός τῶν ἐκ τῆς καμίνου ταύτης προερχομένων ἀγγείων, ἅτινα εἶναι δια-

κ. Ξυγγοπούλλου, ὅστις μελετᾷ καὶ ἐντὸς ὀλίγου θὰ δημοσιεύσῃ ταῦτα, χρονολογικῶς δύνανται νὰ τοποθετηθῶσι μεταξὺ τοῦ 10^{ου} καὶ 14^{ου} αἰῶνος).

Ἐκ τῆς ἀνωθεν τοῦ βυζαντινοῦ στρώματος ἐξερευνηθείσης ἐπιχώσεως συνελέξαμεν πλεῖστα νεώτερα χαλκᾶ νομίσματα, ἡμέτερα καὶ ξένα, ὡς καὶ τὰ ἐξῆς βυζαντιακά :

1 Τιβέριος Κωνσταντῖνος 578 - 582.

4 ἐφθαρμένα ς' - ζ' αἰῶνος.

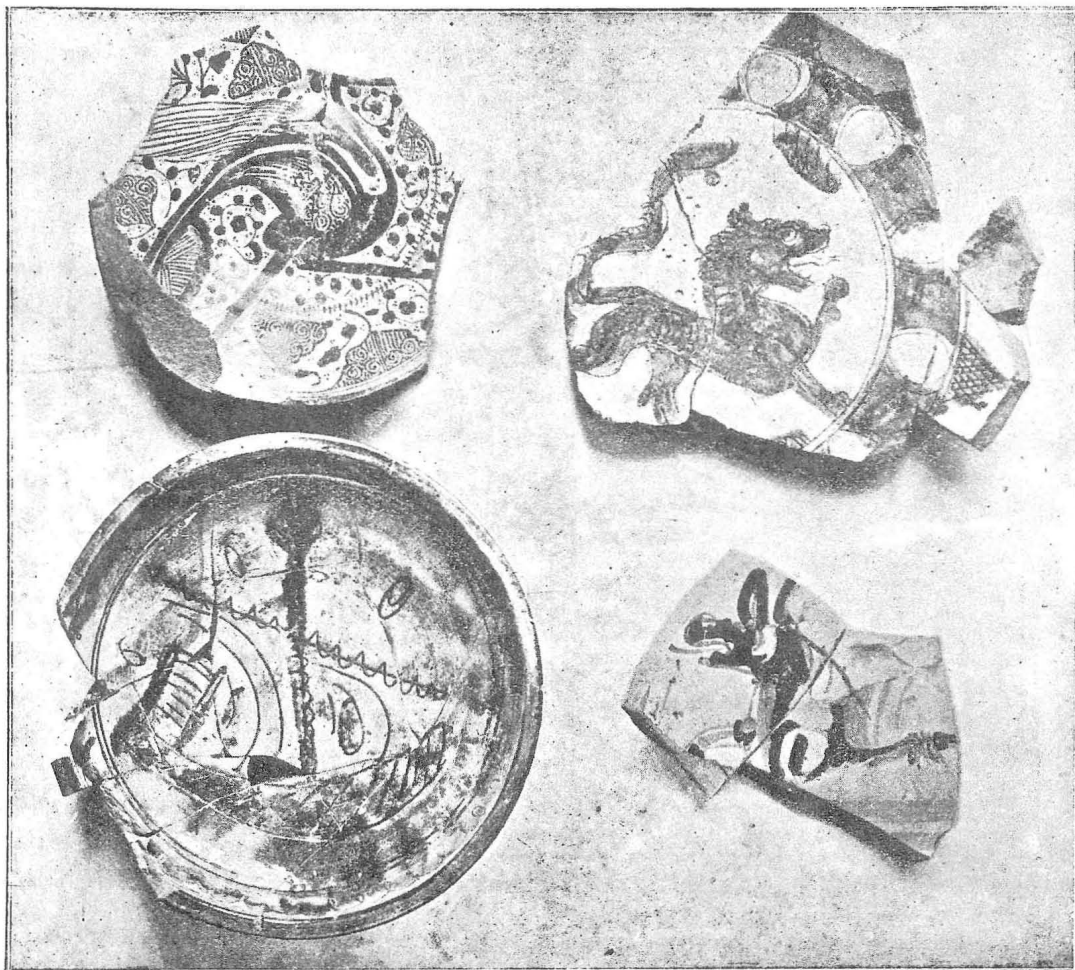
1 Ἡράκλειος 610 - 641.

2 Βασίλειος Α' καὶ Κωνσταντῖνος 869 - 874.

1 Βασίλειος Α' Κωνσταντῖνος καὶ Λέων 789 - 886.

- 2 Λέων ς' ὁ Σοφὸς 886 - 912.
 1 Ῥωμανὸς Δ' 1067 - 1071.
 2 Κομνηνῶν ΙΒ' αἰῶνος.
 Ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ δὲ στρώματος τὰ κάτωθι:
 3 ἐφθαρμένα ς' - ζ' αἰῶνος.
 2 Λέων ς' ὁ Σοφὸς 886 - 912.

συνεχίζοντες τρόπον τινὰ ἀμέσως τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1910. Ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἤρχισε νὰ ἀποκαλύπτηται στρώσις ἐκ μεγάλων μαρμαρίνων καὶ διαφόρων διαστάσεων πλακῶν, δι' ὧν, ὡς γνωστὸν ἦτο ἐστρωμένος ἅπας ὁ τῆς Ἀγορᾶς ὑπαίθριος χώρος. Καίτοι εὐρισκόμεθα εἰς τοι-

Εἰκ. 6. Πινάκια μετὰ διαφόρους παραστάσεις. (Μόνον τὸ φέρον πλοῖον προέρχεται ἐκ τοῦ κεραμικοῦ κριβάνου).

- 2 Ῥωμανὸς Α' Λεκαπηνὸς 919 - 944.
 1 Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος 913 - 959.
 5 ἀνώνυμα χρόνων Ἰωάννου Τσιμισκῆ καὶ διαδόχων αὐτοῦ 969 - 1057.
 1 Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος 10 2-1055.
 6 Νικηφόρος Γ' ὁ Βοτανειάτης 1078 - 1081.
 5 ἀνώνυμα χρόνων Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ 1081 - 1118.
 Τὰς ἐργασίας εἶτα ἐξετείναμεν καὶ πρὸς Ἄν.

οὔτο βάθος ἐξακολουθεῖ μετὰ τῶν θραυσμάτων τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἡ ἀνεύρεσις πλείστον βυζαντινῶν.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἀνασκάπτεται καὶ ἀφαιρεῖται ἅπασα ἡ ἐπίχωσις αὐτῆ πάχους 1.15 - 1.40, ἀνευρισκομένων μετὰ τῶν ἄλλων καὶ διαφόρων τεμαχίων ἐπιγραφῶν, ὧν δύο (ἀριθ. 8 καὶ 84) ἀνήκοντα εἰς τὴν αὐτὴν μετὰ ὀλίγας σειρὰς γραμμάτων, ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι πιθανώτατα ἐκ τῶν τοῦ Παρθενῶνος. Ἐντεῦθεν προέρχεται καὶ

τὸ ἐν τῇ Ἀγορᾷ νῦν ἰδρυμένον, κάτωθεν τοῦ χώρου τῆς εὐρέσεώς του, μέγα μαρμαρίνον βάθρον, ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἀκέρατον, τετράπλευρον, φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς αὐτοῦ πλευρᾶς (πλάτ. 0.55) εἰς ἑπτὰ στίχους τὴν κάτωθι ἐπιγραφὴν

ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
ΚΑΣΙΑΝΟΝ ΑΝΤΙΟΥ
ΤΟΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΣΙΟΝ
ΤΟΝ ΕΠΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΙΟΥ
ΠΑΝΕΛΛΗΝΩΝ ΑΡΧΟΝΤΑ
Ο ΑΡΕΙΟΣ ΠΑΓΟΣ Η ΒΟΥΛΗ
ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΣ

ὕψος 1.15 (I. G. III 1063 ἄρχων Κασσιανὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρακάλλα 211 - 218 μ. Χ. καὶ 1194 ἄρχων Κασσιανὸς Ἰεροκῆρυξ Στεριεὺς ἢ 230 - 31 ἢ 234 - 35 ἢ 238 - 9), ὡς καὶ τὸ ἐκ τῶν καταστροφῆς τῶν θεμελίων τοῦ σχολείου ἤμισυ μαρμαρίνου κυλινδρικοῦ βάθρου (ἀριθ. 75) ἐφ' οὗ ἴστατο ἄγαλμα, ὅπερ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς πληροφοροῦμεθα ὅτι

(Ν)ΑΥΣΙΚΛΗΣ ΝΑΥΚΛΕΟΥΣ
(Ε)ΡΜΕΙ ΦΑΛΑΝΘΕΙΩ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Διαμ. 0.38 (τοῦτο εὐρίσκεται ἤδη διὰ δευτέραν φοράν. Ὁ Πιττάκης τῷ 1836 τὸ εὑρεν ἐκεῖ πλησίον, ἀλλὰ τὸ ἀνέγνωσε, κακῶς, ὡς ἐξῆς:

ΛΥΣΙΚΛΗΣ ΝΑΥΚΛΕΟΥΣ
ΕΡΜΕΙ ΦΑΛΑΝΘΕΙ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

I. G. II 3 1606).

Ἐπίσης εὐρέθησαν ὀλίγοι χαλκοὶ δακτύλιοι, ψῆφοι ὄρμου, ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὡς ἐπιστύλια, γείσα, κιονόκρανα μικρὰ ἰωνικὰ καὶ διάφορα γλυπτὰ, ὧν ἄξια λόγου θεωροῦμεν τὰ ἐξῆς:

1) Ἀρκετὸν μέρος τριγωνικοῦ ἐκ μαρμάρου χορηγικοῦ μνημείου (ἀριθ. 27) γεγλυμμένον ἀπὸ τῆς μίαν μόνον πλευρᾶν, ἐφ' ἧς νῦν σφάζεται τὸ κάτω μέρος μορφῆς κινουμένης ἐπὶ βράχου, ὡς καὶ τμήμα ἐνδύματος ἐτέρας, κάτωθεν δὲ ἡ ἐπιγραφὴ

ΧΟΡΕΓΟΙ ΟΙΝΕΙΔΟΣ
ΥΙΟΣ ΕΡΜΗΣ ΗΙΠΠΟΤΟΜΑ

Εἰς τὰ γράμματα προσπαθεῖ ὁ χαρακτὴς νὰ μιμηθῇ τὴν ἀρχαϊκὴν γραφὴν, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐπιτυγχάνει μέχρι τέλους. Εἶναι ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σφζ. ὕψος 0.95 εὐρέθη παρὰ τὸ δάπεδον τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 7).

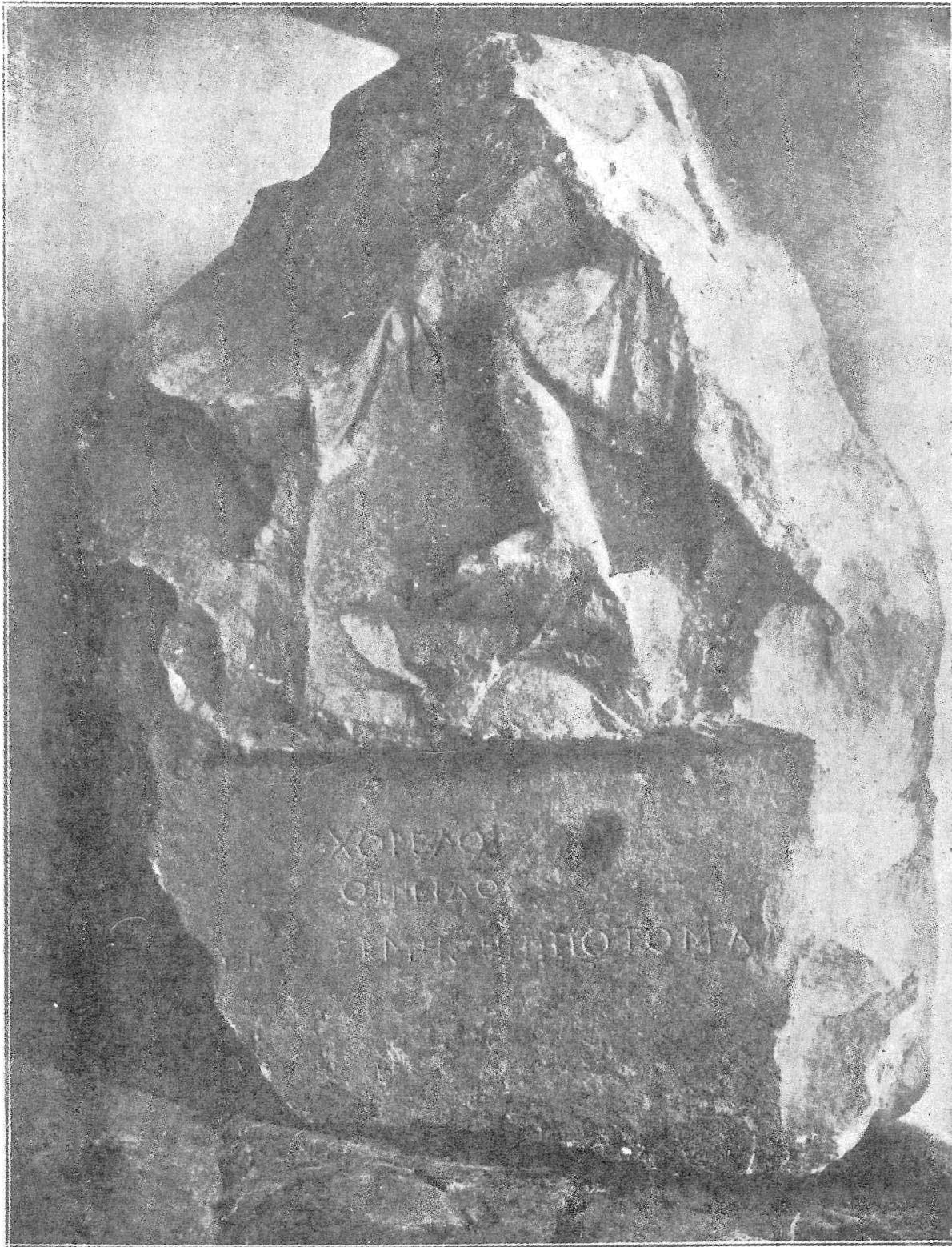
2) Μαρμαρίνη κεφαλὴ (ἀριθ. 28) φυσικοῦ μεγέθους, σφωσμένη μέχρι τοῦ λαιμοῦ, μὲ ἀποκεκρουμένην τὴν ῥίνα. Ῥωμαϊκῶν χρόνων. Σφζ. ὕψος 0.27 (εἰκ. 8).

3) Ἐπιτυμβίου μαρμαρίνης πλακὸς τμήμα (ἀριθ. 80) φέρον ἀνάγλυπτον στήλην ῥαδινὴν, χρησιμεύουσαν ὡς βάσιν ὠραιότητας ὑδρίας. Ἐπιμελῆς καὶ λεπτὴ ἐργασία καλῶν χρόνων. Σφζ. ὕψος 0.35.

4) Μικρὰ μαρμαρίνη κεφαλὴ (ἀριθ. 32) μετὰ τμήματος τοῦ λαιμοῦ ἀρίστης τέχνης καὶ καλῆς σχετικῶς διατηρήσεως, συμφωνοῦσα ὡς πρὸς τὴν τέχνην καὶ τὰς διαστάσεις πρὸς τὰς Νίκας τοῦ θωρακείου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Φέρει καλύπτραν καὶ μόνον ἡ ῥίς εἶναι ἀποκεκρουμένη. Σφζ. ὕψος 0.18 (εἰκ. 9).

Πλησίον τοῦ διὰ γράμματος Β (δευτέρος κατὰ σειρὰν τῶν νεοανακαλυφθέντων) σημειουμένου κίονος τῆς ἐξωτερικῆς Ν. κιονοστοιχίας συννητήσαμεν εἰς βάθος μὲν 2.55 ἀπὸ τοῦ σφωσμοῦ ὕψους αὐτοῦ τὴν συνέχειαν τοῦ βυζαντινοῦ στρώματος, ἔχοντος μέγαν ὄχετον οὐχὶ κτιστόν, ἀλλ' ἐκ τριπλεύρων πηλίνων σωλήνων (πλάτ. πυθμ. 0.34) καλυπτομένων διὰ τετραγώνων πλίνθων καὶ διὰ μίγματος ἀσβέστου καὶ μικρῶν λίθων πλαγίως συγκρατούμενον, κάτωθεν δὲ τούτου, μετὰ ἀπλῆν ἐπίχωσιν, πάχους 0.68 ἕτερον στρώμα, διατηροῦν καὶ τοῦτο πῆλινον μικρὸν ὄχετον καὶ τὰς βάσεις μετ' ἀρκετοῦ τμήματος τῆς κοιλίας πέντε πύθων, περιεχόντων θραύσματα βυζαντινά. Τὸ τελευταῖον τοῦτο στρώμα εὐρισκόμενον κατὰ 0.55 ὑψηλότερον τοῦ ῥωμαϊκοῦ δαπέδου δὲν παρατηρήθη εἰς ἄλλο μέρος τῆς ἀνασκαφῆς· φαίνεται ὅτι θὰ εἶχε συνέχειαν εἰς τὸν ἀνεσκαμμένον χώρον τοῦ 1910. Ἀτυχῶς ἡ ἔλλειψις ἡμερολογίου ἀνασκαφῆς ὡς καὶ ἡ λίαν περιληπτικὴ δημοσίευσις αὐτῆς (βλ. Πρακτικὰ Ἄρ. Ἐτ. 1910 σελ. 112) δὲν ἐπιτρέπουσι πρὸς τὸ παρὸν νὰ εἴπωμεν ἄλλο τι περὶ τοῦ στρώματος τούτου. Ὅπισθεν τῶν χωνευτηρίων καὶ πλησίον τοῦ ἐν λόγῳ κίονος, ἀπεκαλύφθησαν δύο μικραὶ παρακείμεναι δεξαμεναὶ ἐπιχειρισμέναι ἔσωθεν διὰ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ὧν τὸ πρὸς Δ. (τὸ ἤμισυ περίπου) μέρος κατεστράφη ἐκ τοῦ Α. τοίχου τοῦ μεγάλου σχολικοῦ κτηρίου.

Μετὰ τὴν κατάρριψιν καὶ τοῦ μέχρι τέλους περίπου παραμείναντος ἀθίκτου διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ χώρου τοίχου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ μικροῦ σχολικοῦ κτηρίου, ἡ καθαρισθεῖσα ἔκτασις αὕτη ἠνώθη μετὰ τῆς Δυτικῆς Πύλης καὶ οὕτω παρουσιάζεται σήμερον ὅλον τὸ μέρος τοῦτο ὡς εἶχε κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους.

Εἰκ. 7. Μαρμαρινὸν χορηγικὸν μνημεῖον.

Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς Ἀγορᾶς εὑρομέν τὰ κάτωθι δέκα χαλκᾶ νομίσματα.

2. Ἀθῆναι. Ἐποχὴ τῶν ἀρχόντων 220 - 30 π. Χ.

5. Ἀθῆναι. Ῥωμαϊκοὶ αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι.

1. Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Γορδιανὸς Γ' 238-244 μ. Χ.

1. Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρ. Αὐρηλιανὸς 270-276 μ. Χ.

1. Ἐφθαρμένον, τελευταίων Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων 4^{ος} αἰὼν μ. Χ.

(Τὰ νομίσματα παρεδόθησαν εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον. Ἡ κατάταξις τῶν ὀφείλεται εἰς τὸν Διευθυντὴν κ. Κ. Κωνσταντόπουλλον, πρὸς ὃν ἐκφράζομεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν).

Εἰκ. 8. Μαρμαρίνη κεφαλή ῥωμαϊκῶν χρόνων.

Ἐὰν κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐφεινῶν ἐργασιῶν ἐπετυγχάνετο τὸ μὲν ἢ διάλυσις τῶν παρὰ τὴν Πύλην τῆς Ἀγορᾶς προσφυγικῶν παραπηγμάτων, τὸ δὲ ἢ παραχώρησις τμήματος τῆς ὁδοῦ Πολυγνώτου ἀνασκαπτομένου τοῦ ὑπ' αὐτῶν καταλαμβανομένου χώρου θὰ εἶχομεν ὄντως ἀποκαλύψει τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς ὅλης Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 10). Ἦδη ἠναγκάσθημεν νὰ διακόψωμεν τὸ ἔργον

τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δηλ. εἰς τὸν ἐσωτερικὸν στυλοβάτην τῆς Δ. πλευρᾶς, ἀποκαλύψαντες πλήρως μὲν τὸν χώρον τοῦ ἐσωτερικοῦ Ν. καὶ Δ. στυλοβάτου, οὗτινος σφίζονται μόνον αἱ τῆς πρώτης βαθμίδος, τῆς χρησιμεύουσης καὶ ὡς εὐθυνηρίας. πλάκες, κατὰ τὴν Ν. μόνον πλευρᾶν καὶ ἐν μέρει (ἔδῳ εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένος ὁ μαρμαρινὸς ὀχετός), ἴσον δὲ

Εἰκ. 9. Μαρμαρίνη κεφαλή προερχομένη πιθανότατα ἐκ τοῦ θωρακίου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ Ν. διατηρουμένου ἐν ἀρίστη καταστάσει καὶ ἐφ' οὗ εὐρίσκονται κατὰ χώραν πέντε κίονες, μικρὸν ἔλλειπεις ἄνω. (Μεταξὺ τοῦ Β — ἀπὸ Α. πρὸς Δ. — καὶ Γ κίονος ἔλλείπουσι δύο καὶ εἰς μεταξὺ τοῦ Ε καὶ Σ. Μεταξὺ δὲ τοῦ

Γ καὶ Δ εἶναι τοποθετημένον καλῶς κατώφλιον μαρμαρίνον. Φαίνεται ὅτι ἀνήκεν εἰς θύραν, ἣς οἱ δύο οὗτοι κίονες ὑπεῖχον θέσιν παραστάδων). Τὸν ἐξωτερικὸν τοῦτον στυλοβάτην παρακολουθεῖ πρὸς τὰ ἔσω μικρὸς πῆλινος ὀχετός, σφζόμε-

νος καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν καλῶς, ὅστις προχωρεῖ καὶ κάτωθεν τοῦ ἀσκάπτου μέρους καὶ ἐνθα ἡ συνέχεια τοῦ στυλοβάτου φαίνεται νὰ ἔλλείπη.

Τὸ καθαρισθὲν τοῦτο τμήμα τῆς Ἀγορᾶς εἶχε πολλὰ μικρὰ πῆλινα ὑδραγωγεία, ἐντὸς τῶν στοῶν, ὧν τινὰ σώζονται ἐτι καὶ νῦν ἀλλὰ κατεστραμμένα, καὶ φρέαρ ἐν τῷ πλακοστρώτῳ δα-

τοῦ παρ' αὐτὸν χώρου τῶν δωματίων, αἵτινες διήρκεσαν ἐπὶ πολὺ, ἔνεκα τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως.

Διὰ τῆς ἡμετέρας σκαφῆς συνετελέσθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ τείχους καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἄκρου τῆς ΝΑ. ἐξωτερικῆς Ν. Στοᾶς καὶ μετὰ τῶν διακοπτόντων αὐτὴν περὶ τὸ μέσον δωματίων (μαγαζιῶν) κρη-

Εἰκ. 10. Γενικὴ ὄψις τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγορᾶς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου Α.

πέδῳ καὶ πρὸ τῆς βυζαντινῆς καμίνου, τὸ ὁποῖον καθαρισθὲν ἐν μέρει ἀπέδωκε σωρεῖαν ὀστράκων Ῥωμαϊκῶν χρόνων, κυρίως ὑδριῶν, καὶ βυζαντινῶν, ἐξ ὧν συναπηρτίσθησαν ἀρκετὰ ἀνευ διακοσμῆσεως, ἀλλ' ἱκανῶς τέλεια ἀγγεῖα.

Β

Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἀνασκαφῆς ἐγένοντο ἐκ παραλλήλου ἐργασίαι εἰς τὸ Ν. μέρος τῆς Ἀγορᾶς διὰ τὴν παρακολούθησιν τοῦ ἐν μέρει μόνον ἀποκαλυφθέντος κατὰ τὸ 1910 ἀναλημματικοῦ ἰσοδομικοῦ τείχους ταύτης καὶ

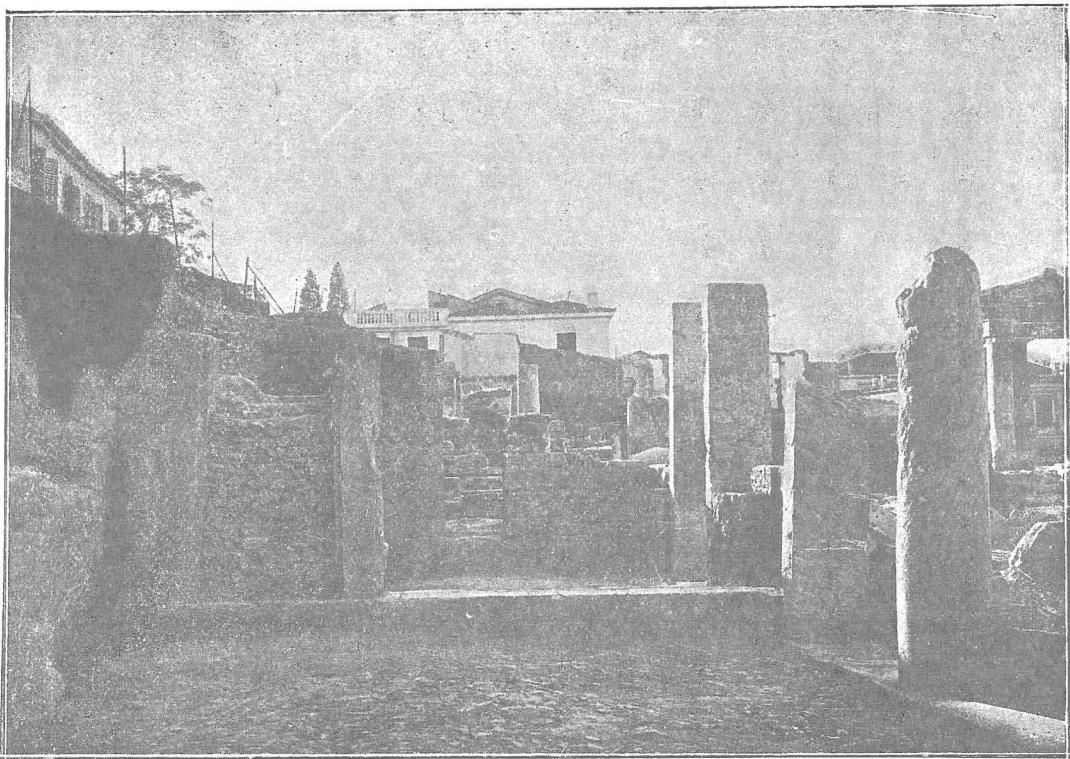
νῶν κ.λ.π. ὧν ἡ πρόσοψις μόνον διὰ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς εἶχεν ἀναφανῆ.

Ἡ Στοὰ αὕτη μήκους 43.20 ἄρχεται ἀπὸ τοῦ τελευταίου δεξιά τοῦ μικροῦ προπύλου καὶ παρὰ τὸ τείχος δωματίου, συγκοινωνεῖ δὲ μετὰ τοῦ πρώτου τῶν καταστημάτων α' (εἰκ. 11), οὔτινος τὸ βάθος εἶναι κατὰ 0.45 ὀλιγώτερον αὐτῆς διὰ τῆς νῦν ἐλθούσης εἰς φῶς ὥραίας καὶ εὐρυχώρου θύρας (ἄνοιγμα, 1.225 κάτω καὶ 1.10 ἄνω) ἧς σώζονται κατὰ χώραν αἱ δύο μαρμάριναι παραστάδες (ὑψ. 2.40 καὶ πάχ. 0.65) καὶ τὸ κατώφλιον (ὑψ. 0.28).

Οἱ σταθμοὶ στέφονται ὑφ' ἐνὸς περιθωρίου

ἔσωτερικῶς δὲ πρὸς τὸ μέρος τῆς Στοᾶς φέρουσι θέσιν διὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς θύρας. (Ἡ θύρα αὕτη ἐφράχθη ἀργότερον διὰ μικρῶν λίθων, οὗς λόγῳ ἀσφαλείας τῶν παραστάδων διετηρήσαμεν μέχρις ὠρισμένου ὕψους. Τὸ δωμάτιον τοῦτο (διαστ. 5.40×4.00), ὅπερ φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιοῖ ὡς Ν. πλευρὰν αὐτὸ τοῦτο τὸ προστατευτικὸν τεῖχος, ἔχει δευτέραν εἴσοδον

χρῆσιν, πιθανῶς δὲ νὰ ἦτο κρήνη, ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψει καὶ τὴν ὑπάρχουσαν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ὀρθοστάτου τῆς προσόψεως ὀπήν. Ἀκολούθως ἐκαθαρίσθη τὸ ἄνω μέρος τῆς κλίμακος γ', ἐχούσης πέντε βαθμίδας καὶ ἀπεκαλύφθη ὁ παράλληλος τοῦ ἀναλημματικοῦ τεῖχους ἐκ μεγάλων λίθων ἀποτελούμενος τοῖχος δ', εἰς ὃν φαίνεται ὅτι ἀνήκουν καὶ οἱ λίθοι ε', ὅστις κατε-

Εἰκ. 11. Τὸ δωμάτιον α' καὶ ἡ ἀποκαλυφθεῖσα (ἀριστερὰ) θύρα αὐτοῦ.

πρὸς Β. καὶ τρίτην μικροτέραν πρὸς Ν. δι' ἧς συγκοινωνεῖ μετὰ τὸ παρακείμενον δωμάτιον β', οὗτινος αἱ πλευραὶ εἶναι ἄνισοι (2.00, 5.00, 3.35 καὶ 4.65) καὶ τὸ ὁποῖον χρησιμοποιοῖ πάλιν ὡς Ν. αὐτοῦ πλευρὰν τὸ ἀναλημματικὸν τεῖχος, ὅπερ εἰς τὸ σημεῖον μόνον τοῦτο δὲν βαίνει παράλληλως πρὸς τὸν στυλοβάτην, ἀλλὰ σχηματίζει μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ δωματίου τούτου ἀμβλείαν γωνίαν. Τὸ δωμάτιον β', οὗτινος ἡ στάθμη εὐρίσκειται κατὰ 0.40 ὑψηλότερον τοῦ στυλοβάτου, ὡς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχόντων λειψάνων ἐντὸς αὐτοῦ — βάσις παραστάδος καὶ ἡ ἐπιμελεημένη κατὰ τὸ ἡμισυ στρώσις αὐτοῦ — φαίνεται, ὅτι εἶχε καὶ ἄλλην

στράφη ἐν μέρει διὰ τοῦ μεταγενεστέρως τοποθετηθέντος καὶ νῦν σφισμένου καλῶς πίθου ζ'. Πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς κλίμακος ὑπάρχει ἡ καλλίτερον πάντων τῶν κτισμάτων τούτων διατηρουμένη γνωστὴ κρήνη η', ἧς ἐσκάφη ἐφέτος τὸ Ν. μέρος πρὸς εὔρεσιν τῆς δεξαμενῆς. Πλὴν ὅμως διακοπεῖσις τῆς ἀνασκαφῆς λόγῳ τῆς ἐποχῆς, δὲν ἠρηνήθη ὁ χῶρος οὗτος θ', παρὰ εἰς ὠρισμένον μόνον βάθος. Πάντως ἡ Ν. πλευρὰ τούτου ι', εἶναι συνέχεια τοῦ τοῖχου δ', ε'.

Εἶτα εἰργάσθημεν διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν καταχωσθέντων καὶ αὐθις ἑτέρου χωνευτηρίου βυζαντινοῦ καὶ μαρμαρίνης κρήνης ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἅτινα ἦλθον εἰς φῶς διὰ τῆς ἀνασκα-

φής τοῦ 1910. Ἡμεῖς ἤδη παρατηροῦμεν ὅτι ὁ μεσότοιχος τῶν δύο τούτων χωνευτηρίων εἶναι ἐκτισμένος ἐπὶ τῆς συνεχείας τῆς προσόψεως τῆς κρήνης ταύτης.

Πλησίον τῆς καταδαφισθείσης οἰκίας Φατσέαια, ἐζητήσαμεν διὰ μικρᾶς σκαφῆς νὰ ἐξακριβώσωμεν πῶς ἔχει τὸ τεῖχος ἐξωτερικῶς. Ἠνοίξαμεν τάφρον βάθους 1.80 καὶ πάχους 2.00 καὶ εἶδομεν ὅτι τοῦτο στερεῖται ἐξωτερικῆς ὕψεως

θεσιν ἡμῶν, τὸ πρὸ τοῦ Στρατ. Ἀρτοποιείου τμήμα τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου, μεταφερθείσης τῆς θύρας αὐτοῦ χάριν τοῦ ἔργου τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Β. καὶ ἡ πρὸς Α. τούτου ἀνώνυμος ὁδός, ἔνθα καὶ εἰργάσθημεν ἐπὶ ἓνα μῆνα, ἀλλὰ δι' ὀλίγων ἐργατῶν, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου (εἰκ. 13).

Κατ' ἀρχὰς ἐσκάφη εἰς βάθος 1 μ. ἡ ἀνώνυμος ὁδός, ἀνεφάνησαν δὲ οἱ τοῖχοι συνεχομένων

Εἰκ. 12. Ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τεῖχους τῆς Ἀγορᾶς.

(εἰκ. 12), γενόμενον ἀρχικῶς, ἵνα στηριχθῆ ἀμέσως ἐπὶ τοῦ στερεοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ὅπερ ἐπίτηδες ἀπεκόπη.

Τὸ παρθένον ἔδαφος ἐνταῦθα εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ τεῖχους, οὗτινος δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὸ ἀρχικὸν ὕψος, διότι εἶναι πανταχοῦ κατεστραμμένον. (Ὅγκολιθοὶ ἀνήκοντες εἰς τοῦτο εὐρέθησαν πάρα πολλοὶ χρησιμοποιοιθέντες εἰς μεταγενέστερα κτήρια). Βέβαιον δὲ τέλος εἶναι ὅτι ὁλόκληρος ὁ χώρος οὗτος (Β) ὡς καὶ τὸ τεῖχος ἔχουσιν ὑποστῆ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς πολλὰς ἐπισκευὰς, προσθήκας καὶ μεταρρυθμίσεις.

Γ

Περὶ τὰ μέσα Αὐγούστου, παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ἐτέθησαν εἰς τὴν διά-

δωματίων, βυζαντινῶν χρόνων, σφύζοντες ἀρκετὸν ὕψος καὶ χρησιμοποιοῦντες τὸ πλεῖστον ἀρχαῖον ὑλικόν, ὧν ἡ συνέχεια εἶναι κάτωθεν τοῦ Ἀρτοποιείου καὶ πρὸ αὐτῶν κατὰ σειρὰν πέντε πύθοι, ὧν οἱ τρεῖς ἀκέραιοι καὶ μετὰ πωμάτων, καὶ πλησίον χωνευτήριον σύγχρονον καλῶς διατηρούμενον, ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ὁποίου συνελέξαμεν ἀρκετὰ ὀστᾶ ἀνθρώπων καὶ ζώων ὡς καὶ ἐλάχιστα βυζαντινὰ ὄστρακα.

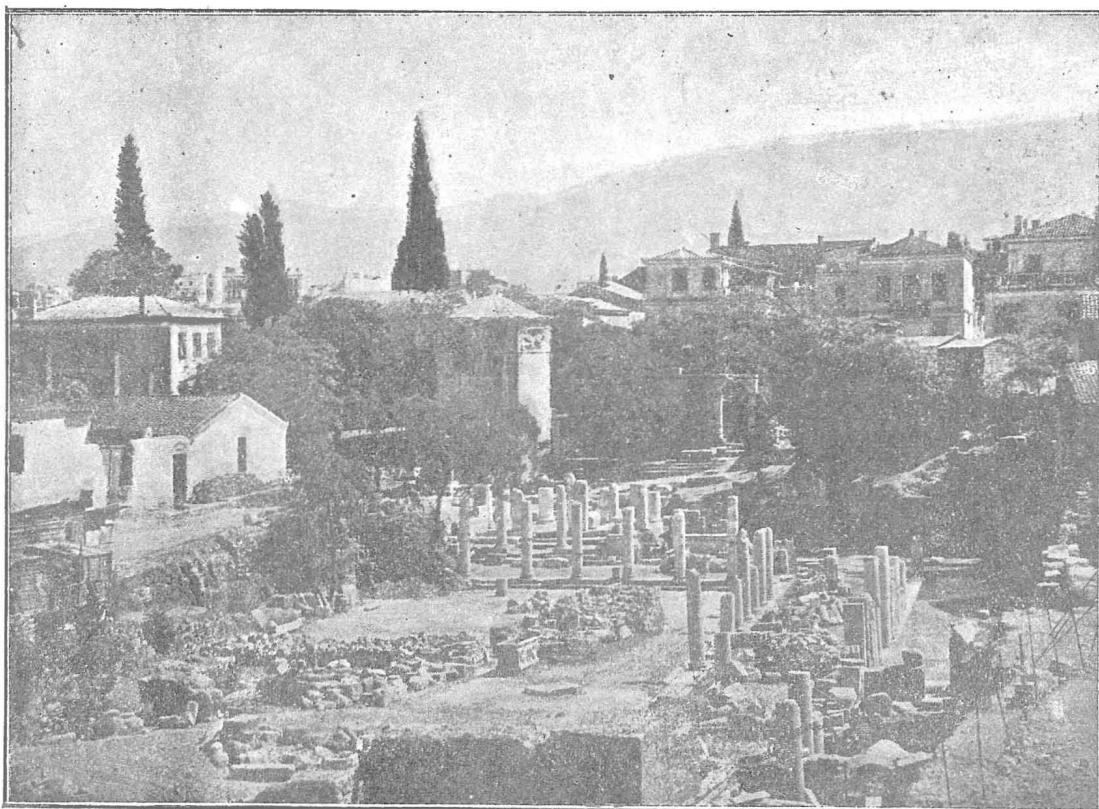
Τὸ χωνευτήριον τοῦτο δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς ἐπιμεμημένης ἐργασίας τῶν δύο ἄλλων τοῦ 1910· εἶναι ὀρθογωνίου περιῖπου σχήματος, ἐκτισμένον διὰ μικρῶν λίθων καὶ κατεστραμμένον νῦν μόνον εἰς τὸ πρόσθιον μέρος, ἔνθα ἐντὸς φέρει μικρὸν προεξέχοντα λίθον, βοηθητικὸν εἰς τὴν κατάβασιν. Ἄνω καὶ εἰς τὸ κέντρον ἔφερον ὀπῆν, ἥτις βραδύτερον ἐφράχθη, σχηματισθεί-

σης σαμαρωτῆς ἐκ πλίνθων στέγης. Ὑψ. 1.75, πλάτ. 1.70 καὶ μῆκ. 2.95.

Ἐν συνεχείᾳ ἐσκάψαμεν πρὸ τοῦ Ἀρτοποιείου, εἰς βάθος περίπου 2 μέτρων, ἀποκαλύπτοντες διαρκῶς πύθους καὶ διάφορα συνήθη γλυπτά, πρὸ παντὸς βυζαντινὰ καὶ χριστιανικά. Ἐπειδὴ δὲ μετ' ὀλίγον θὰ διεκόπτοντο αἱ ἐργασίαι, περιορίσθημεν εἰς τὸ νὰ ἀνασκάψωμεν μέχρι τοῦ δαπέδου τῆς Ἀγορᾶς τὸ μέρος μόνον ἐκεῖνο, ἔνθα ἐξ ἀρχῆς ἀπεκαλύφθησαν κίονες τῆς Α.

ρίως ἐνεκτισμένα εἰς νεώτερα κτήρια, ἀναφέρονται ἐνταῦθα τὸ ἀνευρεθὲν εἰς τρία τμήματα (ἀριθ. 98 καὶ 110) ἀγαλμάτων τοῦ Ἄττιος, ὅστις φέρει γλαμύδα μέχρι τῶν μηρῶν καὶ φρυγικὸν πῖλον καὶ ψέλλια εἰς τὰς πρὸ τῆς κοιλίας ἐσταυρωμένας χεῖρας. Ἐλλιπὲς τὸν δεξιὸν πόδα ἀπὸ τοῦ γόνατος καὶ τὸν ἄκρον ἀριστερόν. Σφζ. ὕψος 0.65.

(Κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐργασιῶν ἡμῶν προέ-

Εἰκ. 13. Ὁ χώρος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς μετὰ τὸν καθαρισμόν.

κιονοστοιχίας καὶ οὕτω κατωρθώσαμεν, τὸ ἀποκεκαλυμμένον τμήμα ταύτης, διὰ τοῦ ἐλθόντος εἰς φῶς μέρος τοῦ στυλοβάτου μετὰ τοὺς ἐπ' αὐτοῦ τρεῖς κίονας — τοῦ πρώτου τούτων διατηρεῖται εἰς τὴν θέσιν τῆς μόνον ἢ βάσις — νὰ ἐνωθῆ μετὰ τοὺς ἐντὸς τοῦ Στρατ. Ἀρτοποιείου σφζομένους δύο κίονας τοὺς διατηροῦντας καὶ τὸ ἐπιστύλιον.

Ἐκ τῶν διαφόρων γλυπτῶν, ἅτινα ἦσαν κυ-

βημεν καὶ εἰς τὸν καθαρισμὸν τοῦ χώρου τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ὅστις ἀπησχόλησεν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας πολλοὺς ἐργάτας, διότι ἡ σχηματισθεῖσα σὺν τῷ χρόνῳ ἐπίχωσις, κατὰ μέσον ὄρον, ἦτο πάχος 0.35, μετὰ τὸ πέρας δὲ τούτων καὶ εἰς τὴν ὁπωσδήποτε εὐπρεπῆ τακτοποίησιν τῶν συσσωρευθεισῶν ἐντὸς τῆς Ἀγορᾶς διαφόρων μεγάλων ἀρχαιοτήτων, γλυπτῶν, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ὀγκολίθων).

ΦΟΙΒΟΣ Δ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΑΡΧΑΪΣΤΙΚΟΝ ΑΝΑΓΛΥΦΟΝ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Μόλις παρήλθεν ἔτος ἀπὸ τῆς εὐρέσεως τοῦ πολυτίμου λειψάνου τῆς ἀρχαίας Τέχνης καὶ θρησκείας, τοῦ ἀρχαίου καθημένου Διονύσου, τὸν ὁποῖον δημοσιεύομεν εἰς τὸν παρόντα τόμον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου (ἄνω σελ. 119-136) καὶ ἰδοὺ πάλιν ἡ Ἀττικὴ γῆ προσφέρουσα εἰς ἡμᾶς

Οἱ εὐρέται ἀδελφοί, ὡς φιλόνομοι πολῖται, εἰδοποίησαν ἀμέσως τὰς ἀρχὰς περὶ τῆς εὐρέσεως τοῦ ἀρχαίου ἀναγλύφου, τὸ ὁποῖον μετέφεραν εἰς τὴν ἐν Ἀμαρουσίῳ οἰκίαν των, ὅπουθεν ἐγὼ μετὰ δύο ἡμέρας συναινούντων τῶν ἀδελφῶν τὸ ἐκόμισα δι' αὐτῶν εἰς τὸ Κεντρικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον.

Μετὰ τοῦ ἀναγλύφου εὐρέθησαν καὶ ὄγκοι ἀρχιτεκτονικῶν μαρμάρων ἀνήκοντες προφανῶς εἰς τὴν βᾶσιν καὶ εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ἐκεῖνο

Εἰκ. 1. Ἀρχαῖστικὸν ἀνάγλυφον Διονύσου.

Εἰκ. 2. Ἀρχαῖστικὸν ἀνάγλυφον Διονύσου.

ὄλως τυχαίως μέγα ἀνάγλυφον Διονύσου, ἀρίστης διατηρήσεως, τὸ ὁποῖον ἐπὶ χιλιετηρίδας μετὰ στοργῆς διεφύλαξεν εἰς τοὺς κόλπους της.

Μεταξὺ Χαλανδρίου καὶ ἁγίας Παρασκευῆς, εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς μεταξύ των ἀποστάσεως, ἐν μέσῳ ἀμπέλων ἀνηκουσῶν εἰς τοὺς ἐξ Ἀμαρουσίου ἀδελφοὺς Ἀνδρέαν, Κωνσταντῖνον καὶ Βασίλειον Κόσκορον, ἐν ᾧ οὗτοι ἤρχισαν αὐτόθι ἐργαζόμενοι πρὸς ἀνόρουξιν φρέατος, εὐρέθη τὸ ἐν λόγῳ ἀνάγλυφον, μόλις εἰς βάθος 0.60 τοῦ μέτρου κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου τοῦ τρέχοντος ἔτους 1932.

κατασκεύασμα, τὸ ὁποῖον περιεῖχε τὸ σπουδαῖον ἀρχαιολογικὸν εὑρημα.

Λεπτομερῆς ἔρευνα τοῦ μέρους ἐκείνου γενομένη ὑπ' ἐμοῦ κατ' αὐτάς, ἴσως θέλει λύσει τὰ περὶ τὸ εὐρεθὲν ἀνάγλυφον τοῦ Διονύσου ἀναφύομενα ζητήματα καὶ διαφωτίσει ἡμᾶς, ἂν τὸ εὐρεθὲν ἀνάγλυφον ἦτο μονῆρες ἢ ἂν ἀνῆκεν εἰς σύμπλεγμα ἀναγλύπτων πλακῶν, ὧν μία εἶναι ὁ εὐρεθεὶς Διόνυσος, καὶ ἂν ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὴν θέσιν αὐτήν, ὅπου εὐρέθη, καὶ ἐν ταύτῃ περιπτώσει τί ὑπῆρχεν ἐκεῖ.

᾿Ωσαύτως καὶ ἡ ἀκριβὴς τοπογραφικὴ μελέτη

τοῦ μέρους ἐκείνου θέλει σπουδαίως βοηθήσει ἡμᾶς εἰς τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων αὐτῶν, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν βραδύτερον, ὅταν θὰ δημοσιεύσωμεν τὴν περὶ αὐτοῦ μελέτην (ἴδε ἄνω σημ. σελ. 132) καὶ θὰ ἀναλύσωμεν τὴν καλλιτεχνικὴν τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Διονύσου ὑπόστασιν.

Ἐνταῦθα ἀρκούμεθα ἀπλῶς νὰ δώσωμεν τὴν εἰκόνα τοῦ εὐρεθέντος ἀναγλύφου (εἰκ. 1 καὶ 2) τὰ μέτρα τῶν διαστάσεων αὐτοῦ καὶ τὸ ἱστορικὸν τῆς εὐρέσεώς του, ἵνα κατὰ τὴν ἀρχὴν ἡμῶν παραδώσωμεν αὐτὸ εἰς τὴν γενικὴν παρατήρησιν καὶ μελέτην τῶν ἐνδιαφερομένων ἀρχαιολόγων.

Τὸ ἀνάγλυφον ὕψους 1,61, πλάτους 0,90, πάχους 0,11 εἶναι ἐκ πεντελησίου μαρμάρου καὶ εἶναι ἀρχαϊστικῆς τεχνοτροπίας καί, ὡς ἐξάγεται ἐκ τινῶν ἐνδείξεων, ἐποιήθη εἰς χρόνους, καθ' οὓς ἔνεκα καλλιτεχνικῆς ἰδιοτροπίας ἐμμοῦντο τὰ ἀρχαιότροπα, καίτοι ἡ τέχνη εὐρίσκετο εἰσέτι ἐν ἀκμῇ.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὸ πρότυπον — εἰὰν αὐτὸ τοῦτο δὲν εἶναι τὸ πρότυπον — ἢ ἕτερον ἀντίγραφον τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ Διονύσου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐλλείπουσι λεπτομέρειαι οὐσιώδεις, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουσιν μὲν εἰς τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον ἐλλείπουσι δὲ ἀπὸ τὰς ἐπαναλήψεις αὐτοῦ διότι δὲν ἦσαν ἀναγκαῖαι εἰς τοὺς κατόπιν χρησιμοποιοῦσαντας τὸν τύπον αὐτὸν τοῦ Διονύσου διὰ τὴν παρά-

στασιν πομπῶν ἐκ περισσοτέρων προσώπων. (Πρβλ. πίν. XII ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Eduard Schmidt: *Archaistische Kunst in Griechenland und Rom.*)

Ὁ Διόνυσος ἐνταῦθα πολλῶ μᾶλλον ἢ ἐν τοῖς νεωτέροις ἀντιτύποις αὐτοῦ μὲ τὸν ποδήρη χιτῶνα καὶ τὸν Κάνθαρον εἰς τὴν χεῖρα καὶ τὸν θύρσον εἰς τὴν ἑτέραν δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελῇ μέρος συμπλέγματος πομπῆς ἐκ περισσοτέρων προσώπων, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον αὐτοτελής, καίτοι βαδίζει.

Διὰ τοῦτο ἐλάχιστα ἐλπίζομεν εἰς τὴν γενησομένην ἔρευναν τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεως ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, τοῦναντίον δὲ ἐλπίζομεν εἰς τὴν εὔρεσιν ἐπιγραφῆς τινος, ἣτις θὰ διαφωτίσῃ ἡμᾶς περισσότερον.

Τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Διονύσου, καίτοι δὲν εἶναι ἀρχαϊκὸν ὅτε ἡ ἀξία αὐτοῦ θὰ ἦτο πολὺ μεγαλυτέρα, ἐν τούτοις καὶ ὡς ἀρχαϊτικὸν ἔργον διὰ τὰ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος ἔχει σημασίαν πολλήν, διότι δὲν περιεσώθησαν ἐν Ἑλλάδι πολλὰ ἀρχαϊτικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο ὑπὸ τῶν ἐν Ἀθήναις ἐργαστηρίων καὶ ἰδίᾳ τῶν Νεοαττικῶν πρὸς ἐμπορίαν καὶ ἐξαγωγήν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, οὗ ἔνεκα τὰ μουσεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ δι' τῆς Ἰταλίας ἔχουσι μέγαν ἀριθμὸν ἐξ αὐτῶν.

Ἐν τούτοις τὸ ἡμέτερον ἀνάγλυφον πιθανῶς δὲν ἀνήκει εἰς τὴν τάξιν τῶν δι' ἐξαγωγήν ἐκτελεσθέντων ἔργων. Ἀλλὰ περὶ τούτου προσεχῶς.

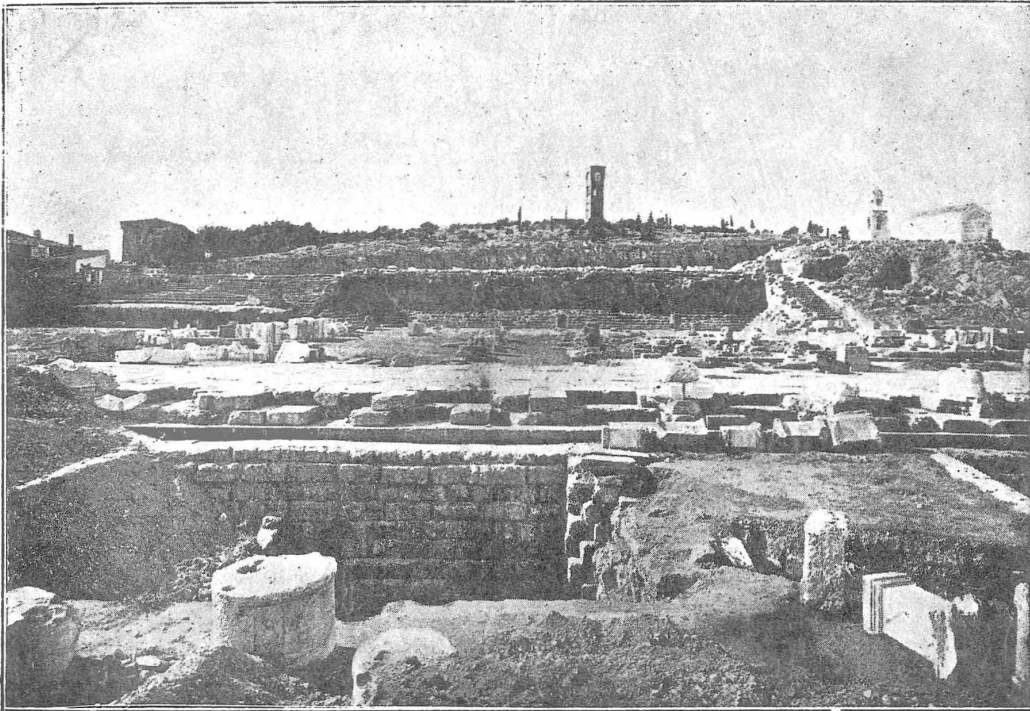
N. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ

ΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΝ Τῷ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙῳ

Κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη ἀνεσκάφη ἐν Ἐλευσίνῃ ὁ χώρος τοῦ Τελεστηρίου, κατ' εὐτυχίαν δὲ ἦτο δυνατόν εἰς τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα σημεῖα νὰ διευθύνῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀνασκα-

φῆς ὡς εἶναι γνωστὸν ἡ θέσις τοῦ Τελεστηρίου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ Ἐλευσινιακοῦ λόφου δὲν μετετοπίσθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὁ χώρος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγείρεται τὸ Τελεστηρίον τῶν Κλασσικῶν καὶ τῶν Ῥωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 1), εἶναι ἡ ἰδία θέσις ὅπου ἰδρύθη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον τὸ πρῶτον μυστηριακὸν ἱερόν, ἀπετελέσθη δὲ ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς λατομῆσεως καὶ ἰσοπεδώσεως (μεγίστου μέρους τοῦ λόφου καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς προσθήκης

Εἰκ. 1. Τὸ Τελεστήριον πρὸ τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς.

φῆς ὁ καθηγητὴς κ. Μυλωνᾶς. Ἀρχιτέκτων ἦτο ὁ Ἰωάν. Τσαυλός, ἐξετελεῖτο δὲ ἡ ἀνασκαφή κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τὴν ἄμεσον καὶ διαρκῆ ἐπίβλεψιν τοῦ ἐπιμελητοῦ Ι. Θρεψιάδη.

Τὰ σπουδαιότατα ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης ἐλπίζομεν, ὅτι θὰ καταστῇ δυνατόν νὰ δημοσιευθῶσιν λεπτομερῶς ὑπὸ τῶν μετασχόντων εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ὡς δεύτερον τεῦχος τῶν Ἐλευσινιακῶν ἐντὸς τοῦ προσεχοῦς ἔτους· ἐπὶ τοῦ παρόντος μόνον βραχεῖαν ἔκθεσιν περὶ τούτων δημοσιεύομεν ἐνταῦθα.

τεχνητοῦ ἐπιπέδου κατασκευασθέντος διὰ μεγίστων ἐπιχώσεων ἐπὶ τῆς κατωφερικῆς πλευρᾶς τοῦ λόφου.

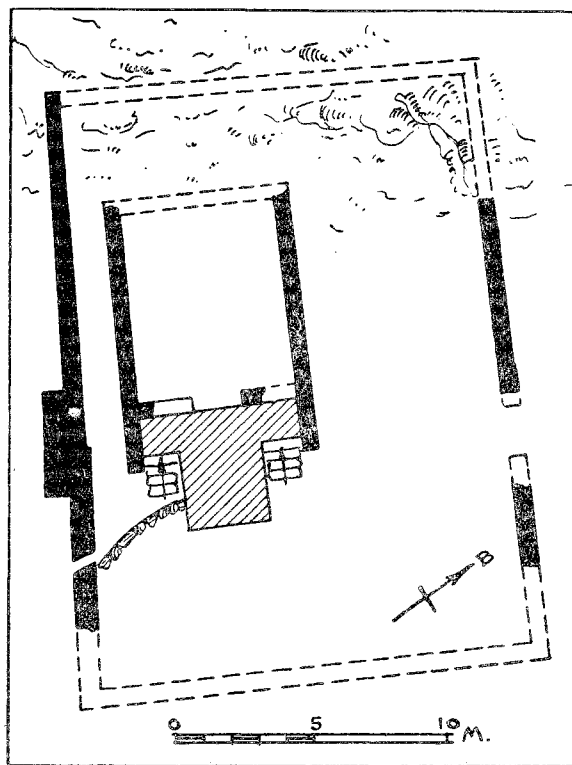
Ἡ τελευταία ἀνασκαφή ἐγένετο ἐπὶ τοῦ κατασκευασθέντος δι' ἐπιχώσεως χώρου. Παραπλησία ἐργασία εἶχε γίνῃ ὑπὸ τοῦ Φιλίου καὶ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς, μικραὶ δ' ἀνασκαλεύσεις τῆς ἐπιχώσεως ἔγιναν καὶ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Νοσάκ, ἀλλὰ τότε ἡ ἀνασκαφή δὲν ἐγένετο τόσο ῥιζικὴ, ὅπως ἡ τελευταία ὑφ' ἡμῶν γενομένη, καὶ διὰ τοῦτο τὰ

Εἰν. 3. Ἡ ἀνασκαφή ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. Ἡ νότιος τοῖχος Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. Ἐ τοῖχος Προπεισιστρατείου Τελεστηρίου. α β γ οἱ κίονες τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. ΔΔ' τὰ ἄκρα τῶν παραστάδων τοῦ μεγάρου. Ὁ φύλαξ κάθηται ἐπὶ τῆς γωνίας τοῦ ἐπὶ τοῦ προδόμου τοῦ μεγάρου ἐξώστου.

ρίον ἀποκαλυφθὲν κτίσμα. Ἐχει τοῦτο ἐν μέρει τὴν τυπικὴν μορφήν παναρχαίου μεγάρου μετὰ μεγάλην (ἢ θέσις τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς δὲν ὠρίσθη μετ' ἀπολύτου ἀσφαλείας) αἴθουσας, ἐμπροσθεν τῆς ὁποίας σχηματίζεται ὁ πρόδομος διὰ τῶν προεχουσῶν παραστάδων, εἰς τὰς ὁποίας καταλήγουσιν οἱ πλάγιοι τοῖχοι τῆς αἰθούσης (σχέδ. I Β, αἱ παραστάδες ΔΔ', εἰκ. 4).

πλαγίων τοίχων τοῦ ἐξώστου, ἀνήρχοντο εἰς τοῦτον μόνον ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, τῆς νοτίας, εὐρέθη ἡ κλίμαξ. Ταύτης ἡ ἀνωτάτη βαθμὶ ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλης πλακῆς ἀμυγδαλίτου λίθου καὶ εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος μετὰ τὸ δάσπεδον τοῦ ἐξώστου. Ἡ ἀναλογία τῆς κατασκευῆς καθιστᾷ ἀναμφίβολον, ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς ὑπῆρχεν ὁμοίᾳ κλίμαξ καταστραφεῖσα,

Εἰκ. 4. Μυκηναϊκὸν μέγαρον μετὰ περιβόλου ὑπὸ τὰ εἱρεπία τοῦ πρώτου ἀρχαίου Τελεστηρίου.

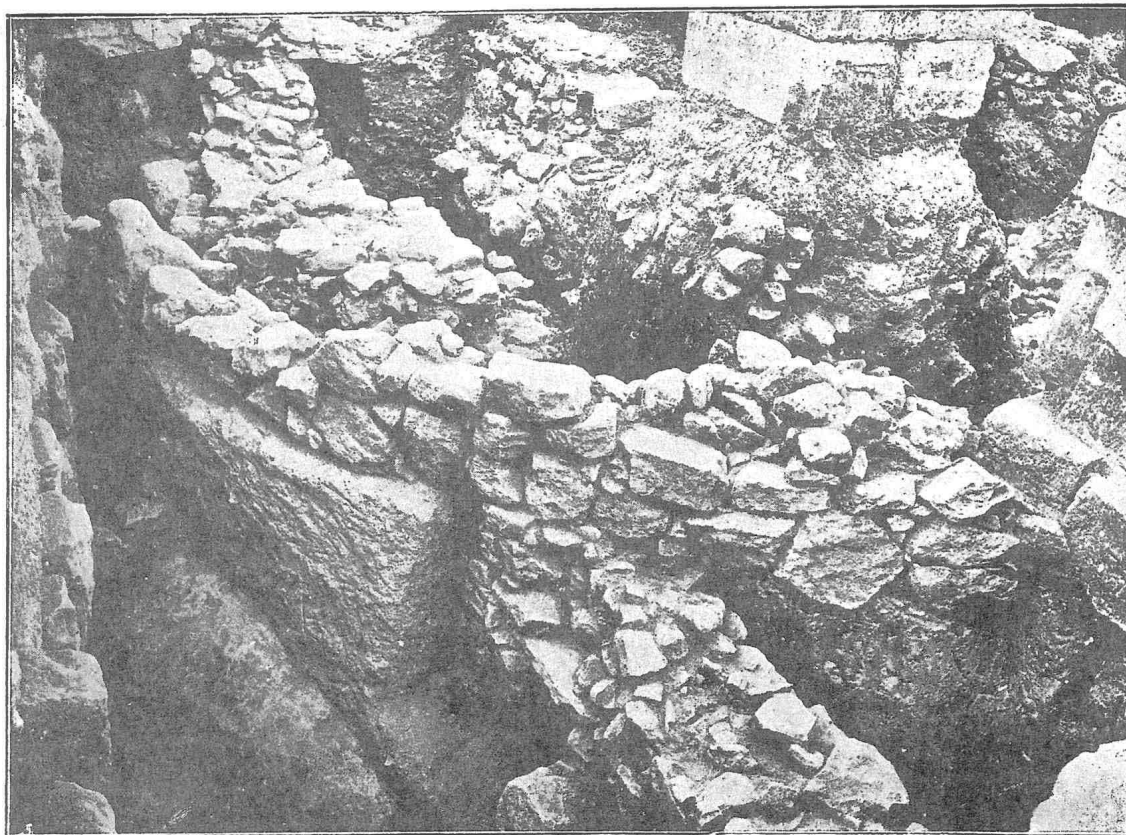
Καινοφανῆς εἶναι ὁ σχηματισμὸς τοῦ πρόδομου· τὸ μεσαῖον τμήμα αὐτοῦ μετὰ ἀπόστασιν 1 μ. ἐκατέρωθεν ἀπὸ τῶν παραστάδων κατέχεται ὑπὸ εἶδους τετραγωνικοῦ ἐξώστου (Γ), ὅστις ἐξέχει ἰκανῶς πρὸ τοῦ ἄκρου τῶν παραστάδων. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἐξ ἐπικεκρουμένης γῆς μετὰ πιθανοῦ χρίσματος ἀσβέστου, ἐφανισθὲν ἐν μικρῷ μέρει κάτωθεν τῆς θεμελιώσεως ἐνὸς κίονος τοῦ Κιμωνίου Τελεστηρίου εὐρίσκεται 0.30 περίπου χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τῆς αἰθούσης τοῦ μεγάρου, τοῦ ὁποίου ἐπίσης μικρὸν μέρος εὐρέθη κάτωθεν τῆς θεμελιώσεως τοῦ αὐτοῦ κίονος. Διὰ μικρᾶς κλίμακος κατασκευασμένης μεταξὺ τῆς παραστάδος τοῦ μεγάρου καὶ τῶν

ὄπως δὰ καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ οἰκοδομήματος ἔχει ἐξαφανισθῆ. Ἐκ τοῦ ἐξώστου διὰ βαθμίδος εἰσῆρχοντο εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς ὁποίας ἡ θύρα ἠνοίγετο εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐξώστου. Τὸ μέγαρον διευθύνεται ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, τὸ δὲ ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη τοῦτο εἶναι ἰσχυρῶς καταφερικόν, καὶ ἡ πρόσοψις αὐτοῦ εἶναι θεμελιωμένη ἐπὶ πολὺ χαμηλότερον σημείου, οἷτως ὥστε καὶ ὁ ἐγκάρσιος τοίχος τῆς αἰθούσης ὡς καὶ ὁ πρόσθιος τοίχος τοῦ ἐξώστου ἐρημίσμευον καὶ ὡς ἀναλημματικοὶ τοῖχοι τῆς ἐπιχώσεως, ἢ ὁποία θὰ ἐρησιμοποιήθη πρὸς ἰσοπέδωσιν καὶ σχηματισμὸν τοῦ δαπέδου.

Παράλλῳως πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ οἰ-

κοδομήματος πολὺ πλησίον τούτου ἐκτείνεται ἰσχυρὸς τοῖχος περιβόλου (E) τοῦ ὁποίου δυστυχῶς οὔτε ἡ ἀρχή, οὔτε τὸ τέρμα εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ ὀρισθῇ, ἀλλ' ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ περιγραφέν οἰκοδόμημα εἶναι βεβαία, διότι καὶ ἀναμφισβητήτως σύγχρονα ἀποδεικνύονται διὰ τὸν τρόπον τῆς οἰκοδομῆς καὶ διὰ τῶν εὑρεθέντων ἀγγείων, καὶ πρὸς τούτοις διότι τὰ ὕδατα

ῥαῖ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος αὐτοῦ (σχέδ. 1 παρὰ τὸν κίονα β 4), ὅστις εἶναι ἐν μέρει προσκεκολλημένος ἐπὶ τοῦ προσθίου τοῖχου τῆς αἰθούσης τοῦ προηγουμένως περιγραφέντος μεγάρου, δὲν διατηρεῖται ὀλόκληρος¹. Παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τούτου, εἰς ἀπόστασιν μικροτέραν τῶν 2 μ. ἀπ' αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθη μέρος παχέος τοῖχου (Z), ὅστις πιθανώτατα εἶναι τὸ βόρειον

Εἰκ. 5. Τμήμα στρογγύλου ἢ ἐλλειψοειδοῦς κτηρίου.

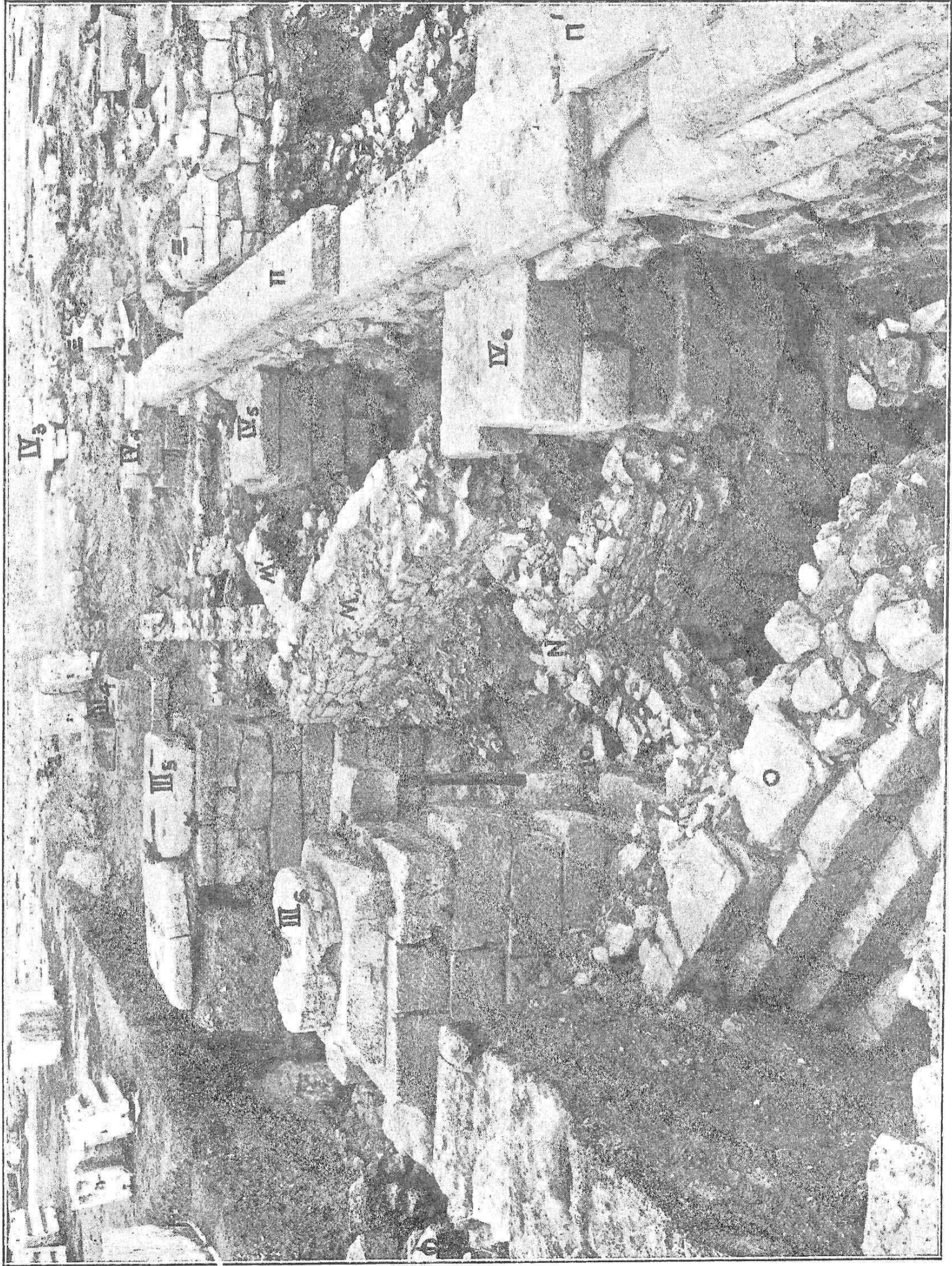
τοῦ μεγάρου φέρονται δι' ὄχουτοῦ, ὅστις εὐτυχῶς διακρίνεται ἀκόμη, ἐπιτηδείως κατασκευασθέντος κάτωθεν τῆς προμνησθείσης μικρᾶς κλίμακος τῆς προσόψεως, πρὸς μεγάλην ὀπὴν ἐκροῆς εὐρισκομένην ἐπὶ τοῦ τοῖχου τοῦ περιβόλου (E').

Κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τῆς αἰθούσης τοῦ περιγραφέντος κτηρίου ἀπεκαλύφθη ἄλλο μέγα σχετικῶς δωμάτιον ὀρθογωνικὸν (ἰδὲ εἰκ. 3 καὶ σχέδιον 1 H), τὸ ὁποῖον ὅμως ἔχει διευθύνειν ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον μὲ τὸ κυρίως ἀνοίγμα πρὸς νότον ἐπὶ τοῦ ἐξώστου, καὶ μίαν πλαγίαν θύραν ἐπὶ τοῦ μέσου τῆς ἀνατολικῆς πλευ-

σκέλος τοῦ περιβόλου τοῦ πρώτου² μεγάρου,

¹ Τὸ δωμάτιον H συνεχίχτο ἴσως πρὸς ἀνατολὰς μὲ ἄλλο δωμάτιον.

² Ἡ ἀνασκαφή εἰς πολλὰ σημεῖα, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἦτο δυσκολωτάτη, καὶ μόνον χάρις εἰς τὰς ἐπιμόνους καὶ ἐπιπόνους προσπάθειας τοῦ κυρίου Μυλωνᾶ καὶ τῶν συνεργατῶν μας ἀρχιτέκτονος Τραυλοῦ καὶ Θρεψιάδη, καὶ εἰς τὴν φιλότιμον ἐργασίαν τοῦ ἐπιστάτου Στράτη Κεχαγιά καὶ τοῦ ἐργάτου Γεωργίου Κεχαγιά ἠδυνήθημεν νὰ ἐπιτύχωμεν τόσον πολλὰ καὶ θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ σκαφή ἐγένετο πολλάκις ὑπὸ τὸ σφζόμενον δάπεδον δι' ὁπῶν ἀνοίγμενων εἰς τὸ ἔδαφος, ὅπου μόλις ἠδύνατο νὰ κινηθῆται μετὰ δυσκολίας ὁ ἐργαζόμενος.

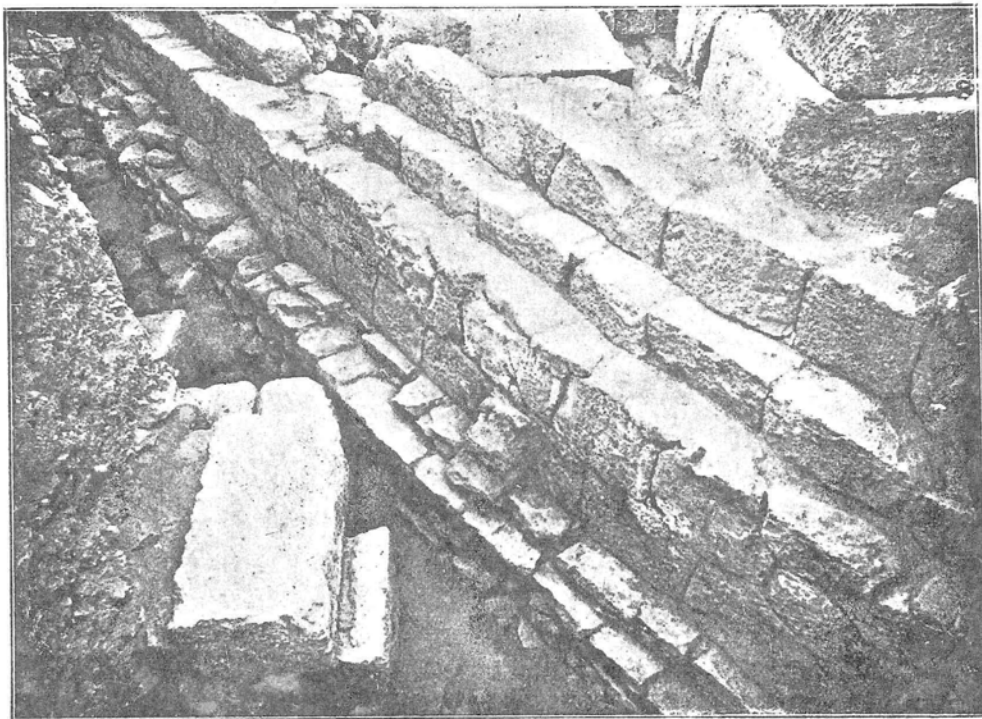

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνασκαφή νοτίως τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. ΜΜ περίβολος γραμμικοῦ ἱεροῦ. Μ εἴσοδος εἰς αὐτό.

περὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ ὁποίου ὠμιλήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω· ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου ὑπάρχει ἀνοιγμα εἰσόδου, εἰς ἣν κατέληγε πιθανῶς ὁδὸς ἐρχομένη ἀπὸ Βορρᾶ. Μεταξὺ τοῦ τοίχου τούτου καὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δωματίου ῥεεὶ καλῶς σφζόμενος εὐρύχωρος ὀχετός. Τὸ δάπεδον τοῦ δευτέρου δωματίου Η ὁμοίως ἐξ ἐπικεκρουμένης γῆς (εὐρέθη εὐτυχῶς καὶ τού-

φῆν ἢ παραμέλῃσιν τοῦ πρώτου μεγάρου δὲν δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος¹.

Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου ἀπεκαλύφθη καὶ τὸ μικρὸν τμήμα καμπύλου τοίχου (εἰκ. 5, σχέδ. 1 K) ἐκ στρογγύλου ἢ ἑλλειψοειδοῦς κτίσματος, ἤδη σημειωθὲν ὑπὸ Φιλίου καὶ περιγραφέν ὑπὸ Noack (Eleusis σελ. 10). Εἶναι θεμελιωμένον ἐπὶ μυκηναϊκῆς ἐπιχώ-

Εἰκ. 7. Πρώϊμος ἀρχαῖος περίβολος.

του μικρὸν τμήμα) εἶναι περίπου εἰς τὸ ὕψος τῆς αἰθούσης τοῦ πρώτου μεγάρου. Τὸ δωμάτιον Η εἶναι ἴσως μεταγενέστερον τοῦ πρώτου μεγάρου, ὡς γίνεται πιθανόν καὶ ἐκ τῶν εὕρισκομένων ὀστράκων ἐν τῇ ἀμέσως ἀνωθεν τοῦ δαπέδου αὐτοῦ ἐπιχώσει, καὶ ἐκ τοῦ τρόπου καθ' ὃν εἶναι ὁ δυτικὸς τοίχος αὐτοῦ ἐν μέρει ἐπεκτισμένος ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως τοῦ πρώτου μεγάρου. Ποία ἡ σχέση τοῦ δευτέρου δωματίου Η πρὸς τὸ πρῶτον μέγαρον, ἂν ἦσάν ποτε ἀμφότερα ταυτοχρόνως ἐν ἐνεργείᾳ, ἢ ἂν τὸ δωμάτιον Η ἐχρησιμοποιήθη μετὰ καταστρο-

σεως καὶ ἐπικάθηται ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ προμνησθέντος νοτίου τοίχου τοῦ παρὰ τὸ πρῶτον μέγαρον περιβόλου.

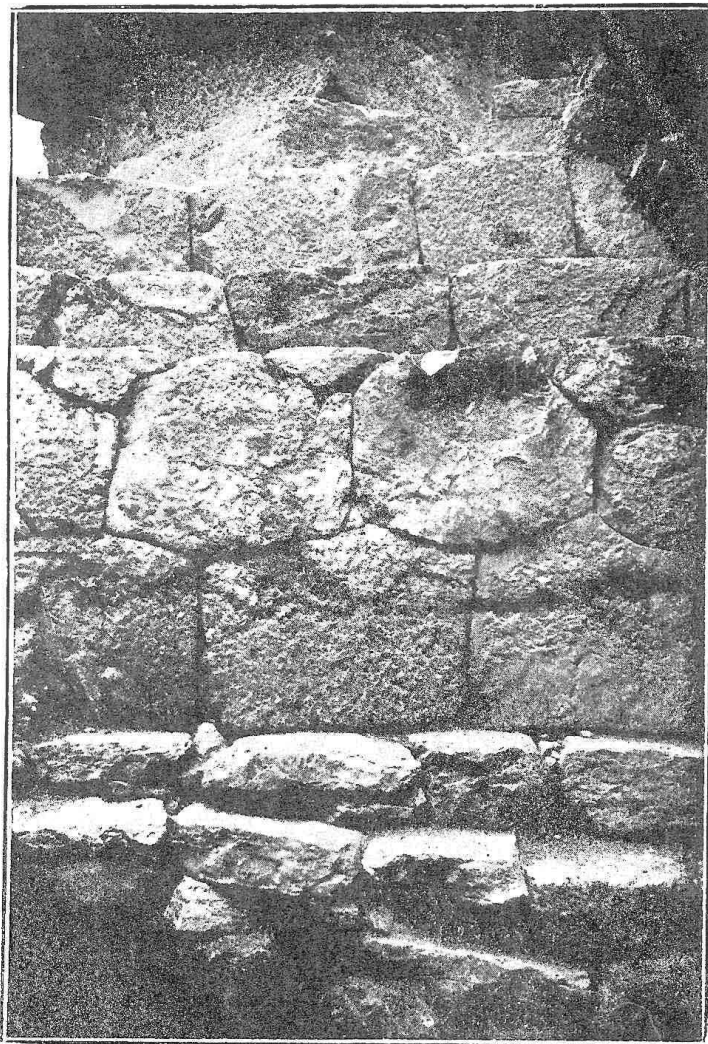
Διὰ τῆς παρατηρήσεως ταύτης χαρακτηρίζεται τὸ κτίσμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει ὁ τοίχος οὗτος ὡς μεταμυκηναϊκόν, ἀλλ' ἄλλα εὐρήματα

¹ Ἀρκοῦμεθα ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν μόνον περιληπτικῶς τὰ εὐρήματα ἐπιφυλαττόμενοι νὰ ἐκφέρωμεν τὴν γνώμην ἡμῶν περὶ τῆς πιθανῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὰ ὑστερώτερα Τελεστήρια καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἐλευσίνας κατὰ τὴν δημοσίευσιν τούτων ἐν τῷ δευτέρῳ τεύχει τῶν Ἐλευσινιακῶν.

καὶ παρατηρήσεις καθιστῶσι σχεδὸν βέβαιον ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ ὑφίστατο μέχρι τῶν τελευταίων γεωμετρικῶν χρόνων, καθ' οὓς πρωτοκορινθιακὰ ἀγγεῖα συνυπῆρχον ἐν ἀφθονίᾳ μετὰ τῶν γεωμετρικῶν. Τὸ στρογγύλον ἢ ἔλλειψοειδὲς κτίσμα, ἐκ τοῦ ὁποῦ

(δηλαδή τὸ πρῶτον ἀσφαλὲς) ἱερὸν κτίσμα ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσίνος¹.

Εἰς τὸ κυκλοτερὲς τοῦτο ἱερὸν ἀντιστοιχεῖ ὁ περιβόλος, ὅστις περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Noack (Eleusis σελ. 9-10) ὡς τὸ ἀνάλημμα τοῦ πρώτου τεχνητῶς σχηματισθέντος χάριν λατρευτικῶν

Εἰκ. 8. Δεῖγμα τοῦ πολυγωνικοῦ τοίχου τοῦ πρώτου ἀρχαίου περιβόλου.

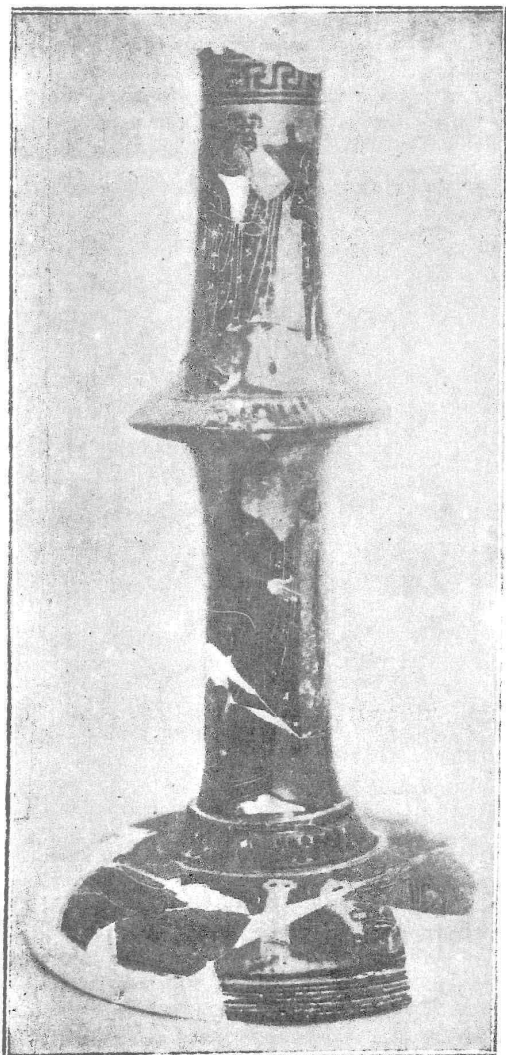
ἔμεινεν μόνον τὸ μικρὸν τμήμα τοῦ θεμελίου τοῦ τοίχου θὰ εἶχεν ἀρκετὸν μέγεθος θὰ ἔκειτο δὲ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον κατεῖχε τὸ προμνησθὲν πρῶτον μέγαρον, καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου αὐτοῦ θὰ ἦτο ὀλίγον μόνον χαμηλότερον τῆς βάσεως τοῦ Προπεισιστρατείου Τελεστηρίου. Δὲν εἶναι δυνατὸν δυστυχῶς νὰ γνωρίζωμεν πῶς ἦτο ἐσχηματισμένον τὸ στρογγύλον (;) τοῦτο κτίσμα, βέβαιον ὅμως θεωροῦμεν, ὅτι εἶναι τοῦτο τὸ πρῶτον

σκοπῶν ἐπιπέδου ἐπὶ τοῦ χώρου ἐνθα βραδύτερον ἰδρύθη τὸ Τελεστήριον. Τούτου τοῦ περιβόλου ἀπεκαλύψαμεν μέγα τμήμα (εἰκ. 6 καὶ σχέδιον 1 M) ἔξωθεν τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν θεμελιῶν τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου. Εἶναι

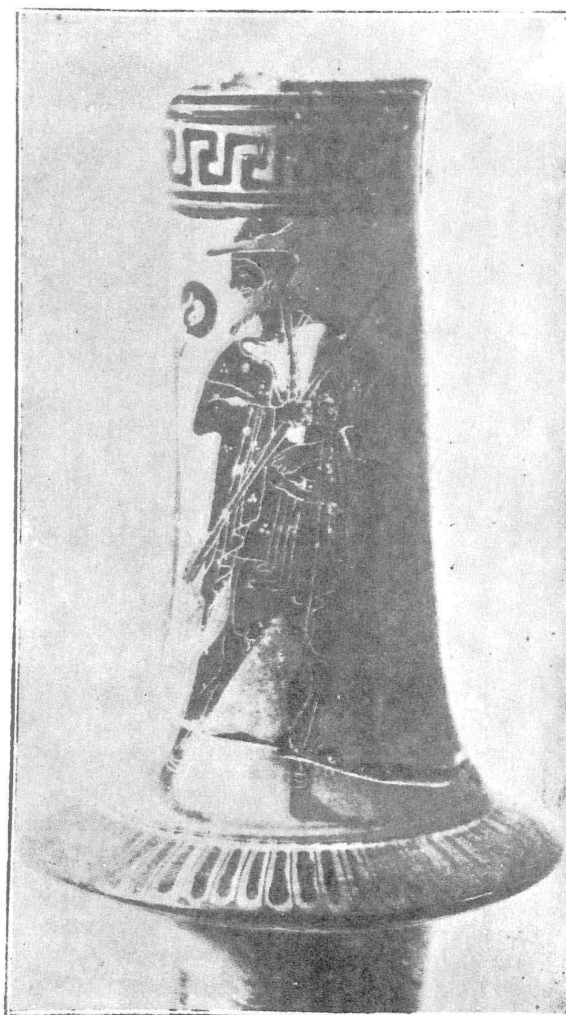
¹ Ἡ γνώμη τῶν συνεργατῶν μου καὶ ἐμοῦ εἶναι, ὅτι εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ἤδη τὸ μυκηναϊκὸν μέγαρον ἦτο ἱερὸν. Τὴν γνώμην μας μετὰ τῶν λόγων, οἱ ὁποῖοι ἐνισχύουσι ταύτην θὰ ἐκθέσωμεν ἐν ἐκτάσει κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ δευτέρου τεύχους τῶν Ἐλευσινιακῶν.

καὶ αὐτὸς κτισμένος ἐπὶ μυκηναϊκῆς ἐπιχώσεως καὶ παρ' αὐτὸν εὑρίσκονται πρωτοκορινθιακὰ καὶ γεωμετρικὰ ὄστρακα, καὶ τὰ πρωτογενεῖς

ὁμαλή. Φυσικὰ τὸ ὑψηλότερον μέρος αὐτοῦ θὰ ἐσυνεχίζετο δι' ὤμων πλίνθων. Δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς βέβαιον ὅτι (ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ

Εἰκ. 9. Μελανόμορφον θυμιατήριον ἐκ τοῦ ὑπολείμματος τῶν θυσιῶν.

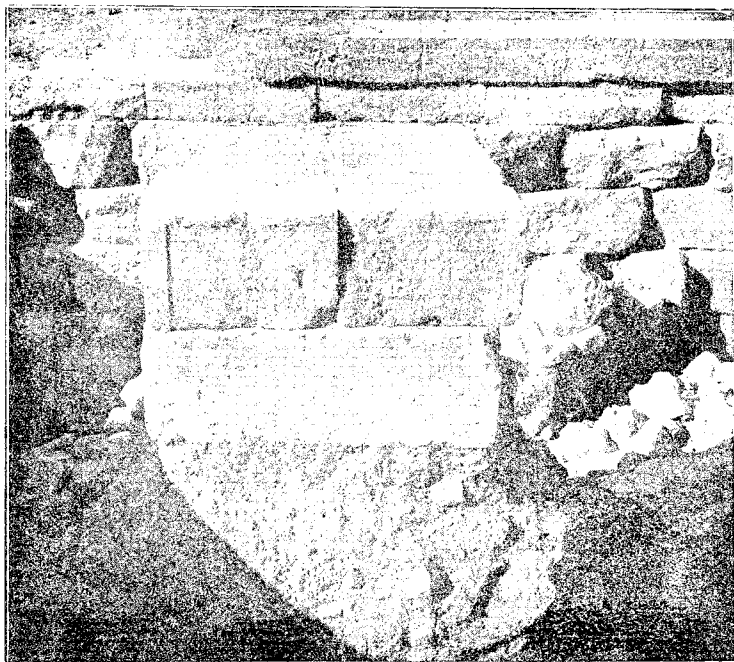
Εἰκ. 10. Ὁ Ἑρμῆς ἐπὶ τοῦ θυμιατηρίου τῆς εἰκόνης 9.

ἐργασίας εἰδώλια, τῶν ὁποίων δείγματα ἀπεικονίζονται ἐν Noack Eleusis σελ. 10. Εἶναι ἱκανῶς παχὺς δι' ἀκατεργάστων πλακωτῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, μεγάλων σχετικῶς λίθων κτισμένος καὶ ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοῦ ὄψις παρουσιάζεται πολὺ

Noack Eleusis σελ. 12) τὸ νοτιοδυτικὸν ὑφ' ἡμῶν ἐξ ὀλοκλήρου ἀποκαλυφθὲν τμήμα εἶναι συνέχεια τοῦ ἀπέναντι τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Τελεστηρίου ὑπὸ Φιλίου ἤδη ἀποκαλυφθέντος καὶ ὑπ' αὐτοῦ ὡς παναρχαίου ἀναλήμματος χα-

ρακτηρισθέντος τοίχου, εἶναι δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι ἡ μορφή αὐτοῦ ἦτο ὡς φαίνεται ἐπὶ τοῦ πίνακος 14 τοῦ Noack. Ἐντὸς τοῦ πολυγωνικοῦ σχεδὸν χώρου τοῦ περικλειομένου ὑπὸ τοῦ περιβόλου τούτου χωρεῖ καὶ ἀρμόζει κάλλιστα στρογγύλον ἱερόν, τοῦ κτισματος τοῦ ὁποῖου μόνον μικρὸν τμήμα ἑνὸς τοίχου ἔχομεν. Ἡ εἴσοδος τοῦ περιβόλου τούτου ἦτο ἐκ τῶν νοτιοδυτικῶν, ἐκεῖ ὅπου ἀπεκαλύφθησαν αἱ βαθμίδες τῆς φερούσης εἰς ταύτην κλίμακος (σχέδ. 1 Μ'). Ὅτι ἐκεῖ ἦτο

Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης ὀλίγα μέτρα πρὸς νότον καὶ νοτιανατολικῶς τοῦ γεωμετρικοῦ περιβόλου ὁ ἀντιστοιχῶν εἰς τὸ πρῶτον ἀρχαῖον Τελεστήριον πολυγωνικὸς περιβόλος (Φ εἰκ. 6 καὶ 7), ὅστις εἶχεν ἐν μέρει ἀποκαλυφθῆ ὑπὸ Φιλίου (ἐπὶ τοῦ πίνακος 14 τοῦ Noack ὁ ἐσωτερικὸς κυανοῦς τοῖχος). Σώζεται εἰς ὅλον αὐτοῦ σχεδὸν τὸ ὕψος καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν του ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Τελεστηρίου· κατεστράφη τὸ τμήμα αὐτοῦ πλησίον τῆς νοτιανατολικῆς γωνίας τῶν θεμελιῶν

Εἰκ. 11. Βάσις κίονος Πεισιστρατείου Τελεστηρίου.

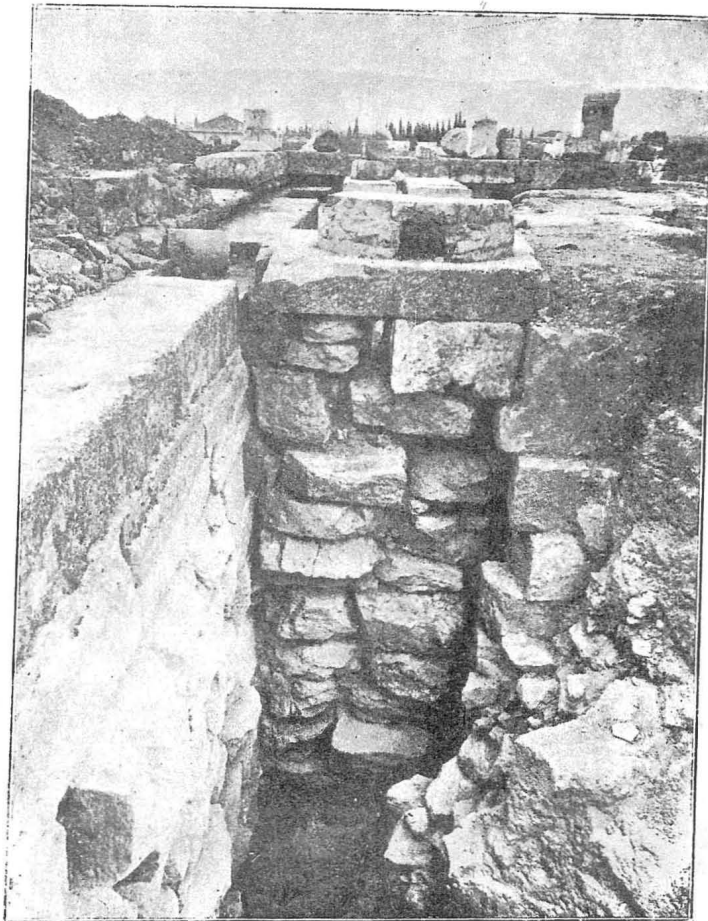
τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἐπὶ τῶν βαθμίδων δυτικοῦ τέρατος τοῦ σωζομένου τοίχου τοῦ περιβόλου, τὸ ὁποῖον εἶναι κατάδηλον, ὅτι ἔχει σχηματισθῆ ὡς παραστάς. Ἡ πύλη καὶ ἐν γένει ἡ εἴσοδος θὰ ἦσαν ξύλινα κατασκευάσματα, ὅπως εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο καὶ τὸ στρογγύλον (;) κτήριον κατὰ τὸ πλεῖστον ξύλινον

Παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ γεωμετρικοῦ τούτου περιβόλου φαίνεται ὅτι ἐγίνοντο ἐπὶ μακρὸν θυσίαι. Ἰχνη καπνοῦ ἐκ τῶν πυρῶν τῶν θυσιῶν ἀπέμειναν πολλὰ ἐπὶ τῶν λίθων τοῦ περιβόλου, καὶ ὁ Φίλιος, ὅστις ἀνέσκαψεν τὴν ἐκεῖ ἔκτασιν εὔρε πληθος ἐκ τῶν τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερθέντος πρωτογενεῶς τύπου εἰδωλίων ἐντὸς τῶν ὑπολειμμάτων τῶν θυσιῶν. Ὁ Noack ἀδίκως ἠμφεσθήτησε τὴν ὑπαρξιν τόπου θυσιῶν ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης.

τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου προφανῶς κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τούτου. Ὁ τοῖχος ἐδράζεται ἐπὶ παχέως θεμελίου ἐκ μετρίου μεγέθους ἀκατεργάστων λίθων καὶ εἶναι ὑψηλότερον τῶν θεμελιῶν τὸ μὲν κατώτερον μέρος του κτισμένον κατὰ πολυγωνικὸν τρόπον (εἰκ. 8), τὸ δ' ἀνώτερον μέρος ἀκολουθεῖ βαθμιδατῶν μέχρι τοῦ σημείου ὅπου εἶναι πιθανόν νὰ ἐσυνεχίζετο εἰς ὕψος ἕξ ὠμῶν πλίνθων. Ἡ εἴσοδος καὶ τούτου θὰ εὔρισκετο πρὸς νοτιοδυτικά (εἰς τὸ σημεῖον β' τοῦ πίνακος 14 τοῦ Noack· δυστυχῶς εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι κατεστραμμένος), καθ' ἣν διεύθυνσιν ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ ἀρχαιοτέρου γεωμετρικοῦ περιβόλου. Καὶ πρὸ τοῦ τοίχου τούτου ἐπὶ μεγάλης ἐκτάσεως φαίνεται ὅτι ἐτελοῦντο θυσίαι· ὁ τοῖχος εἶναι εἰς πολλὰ σημεία ἰσχυρῶς μαυρισμένος ὑπὸ τῶν πυρῶν. Εὐτυχῶς πρὸ τοῦ ἀνα-

τολικωτέρου ἄκρου τούτου εἴρομεν μικρὸν τμήμα ἀδιατάρακτον (μὴ ἀνασκαφέν πρότερον) τῶν ὑπολειμμάτων τῆς πυρᾶς τῶν θυσιῶν¹, καὶ ἠδυνήθημεν οὕτω νὰ καθορίσωμεν χρονικῶς τὴν μακρὰν συνέχειαν τούτων. Τὸ ἀνώτερον στρώμα ἱκανοῦ πάχους περιέχει κυρίως μελανόμορφα ἀγγεῖα ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων μέχρι τῶν μᾶλλον

τὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι αἱ πυραὶ ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης ἤρχισαν καθ' ἣν ἐποχὴν ἦσαν ἐν χρήσει τὰ Κορινθιακὰ ἀγγεῖα καὶ ἐγένοντο μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἐπικρατήσεως τῶν μελανομόρφων ἀγγείων, δηλαδὴ τοῦλάχιστον ὅλον τὸν ἕκτον (ἴσως καὶ ἐντὸς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος) καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος.

Εἰκ. 12. Βάσις κίονος Κιμωνείου Τελεστηρίου.

ἀνεπτυγμένων (εἰκ. 9 καὶ 10), ὡς καὶ πῆλινα εἰδῶλια, ὧν τὰ πλεῖστα καθημένης ἢ ὀρθίας θεᾶς τοῦ τύπου τῶν εὐρεθέντων ἐν τῇ προπερσικῇ ἐπιχώσει τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ δὲ κατώτερον στρώμα χαρακτηρίζεται διὰ Κορινθιακῶν καὶ πρωτοκορινθιακῶν ἀγγείων. Λοιπὸν εἶναι δυνα-

¹ Πολὺ μικρὸν τμήμα τοῦ ὑπολειφθέντος ὄγκου χωμάτων τῶν θυσιῶν φαίνεται καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνης 7 ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ κατωτάτου δόμου τοῦ πολυγωνικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου.

Αἱ χρονολογίαι αὗται νομίζομεν ὅτι μᾶς βεβαιώνουσι καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ τελευταίου περιγραφέντος πολυγωνικοῦ περιβόλου καὶ τοῦ μικροῦ πολυγωνικοῦ Τελεστηρίου. Φαίνεται δηλαδὴ, ὅτι καὶ ταῦτα ἐκτίσθησαν περὶ τὸ τέλος τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ὅτε καὶ ἤρχισαν νὰ γίνωνται αἱ θυσαί πρὸ τοῦ πολυγωνικοῦ περιβόλου μετατοπισθέντος ἐκεῖ τοῦ τόπου τούτων ἐκ τῆς θέσεως πρὸ τοῦ παλαιοτέρου, τοῦ χαρακτηρισθέντος ὡς γεωμετρικοῦ, περιβόλου, ἣτις ἐκαλύφθη δι' ἐπιχώσεως, ὅτε ἐκτίσθη ὁ πολυγωνικὸς περιβόλος.

Ἄλλ' ὁ πολυγωνικὸς περίβολος ἔμεινεν ἀκάλυπτος καὶ ἐν χρήσει καὶ μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ὑστερωτέρου Πεισιστρατείου Τελεστηρίου, μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Κιμωνίου Τελεστηρίου.

Πολὺ σημαντικὸν εἶναι ἐπίσης τὸ ἀποκαλυ-

νακὸς 15 τοῦ Noack Eleusis, ὡς καὶ τοῦ χώρου παρὰ τὴν παλαιὰν πύλην πρὸ τῶν σιρῶν C8 C9 τοῦ αὐτοῦ πίνακος) τὸ ἀρχαῖον πολυγωνικὸν τεῖχος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἰδρύθη μετὰ τὰ περσικὰ τὸ ψευδοῖσοδόμον τεῖχος, εἶναι συνέχεια τοῦ Πεισιστρατείου περιβόλου, καὶ οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Noack θεωρεῖ τοῦτο ὡς Προπεισι-

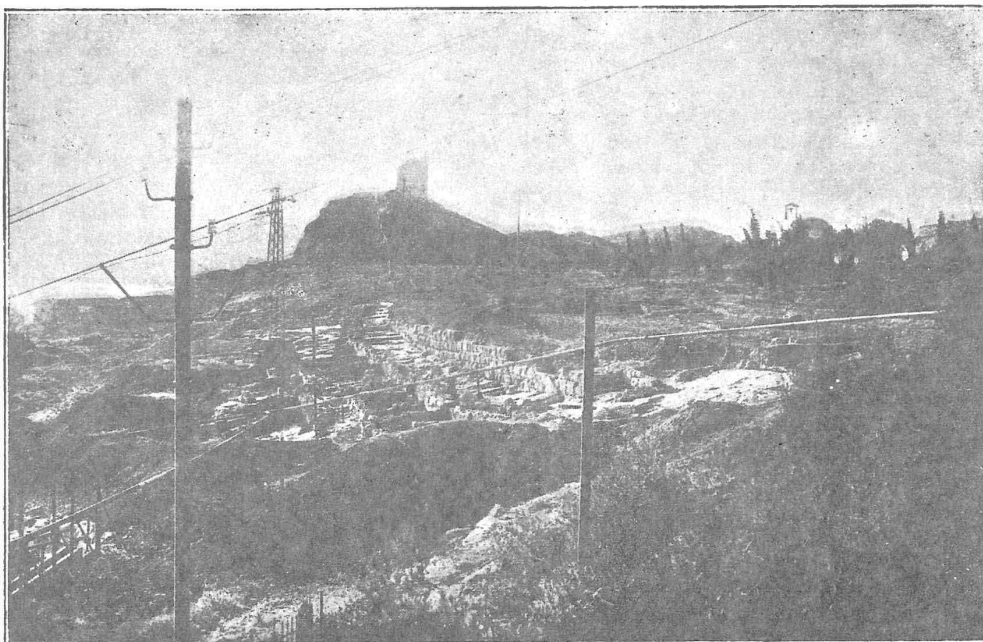
Εἰκ. 13. Βάσις κίονος τοῦ σχεδιασθέντος, ἀλλὰ μὴ ἐκτελεσθέντος Ἰκτινείου Τελεστηρίου.

φθὲν παρὰ τὴν νοτιανατολικὴν γωνίαν τοῦ Τελεστηρίου ὑπόλοιπον τοῦ τεύχους τοῦ Πεισιστρατείου περιβόλου (PΣ). Εἶχον ἤδη τὴν εὐκαιρίαν (Hundertjahrsfeier des deutschen arch. Inst. σελ. 253 - 4 καὶ ἐν διαλέξει γενομένη ἐν τῷ Γερμανικῷ ἀρχαιολογικῷ Ἰνστιτούτῳ τῆς Ῥώμης) νὰ ἀνακοινώσω, ὅτι καθ' ἃ ἐξάγεται ἐκ τῆς γενομένης ὑπ' ἐμοῦ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν πλήρους ἀνασκαφῆς τοῦ μεταξὺ τῆς Φιλωνείου στοᾶς καὶ τοῦ ψευδοῖσοδόμου Κιμωνίου τεύχους χώρου (μεταξὺ τῶν σημείων C⁶ D² D¹ D B⁴ τοῦ πί-

στράτειον ἀντιθέτως πρὸς τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἀσχοληθέντας μὲ τὸ ζήτημα ἰδίως τὸν Φίλιον καὶ τὸν Rubensohn, οἵτινες ἐχαρακτήριζον τοῦτο ὀρθῶς ὡς Πεισιστράτειον. Εἰς τὸν περίβολον τοῦτον εἶχεν ἤδη ὀρθῶς ἀναγνωρισθῆ ὅτι ἀνήκει τὸ νοτιοδυτικῶς τοῦ Τελεστηρίου ἀποκαλυφθὲν τμήμα (C C2 ἐπὶ τοῦ προμνημονευθέντος πίνακος) πολυγωνικοῦ τεύχους καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ Τελεστηρίου μικρὰ γωνία (C 5 ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πίνακος), καὶ ὁ Noack εἶχε προβῆ εἰς ὑποθετικὴν συμπλήρωσιν

τῆς κάτωθεν τοῦ Τελεστηρίου φορᾶς τοῦ τείχους τούτου. Κατωρθώσαμεν δι' ἐπιπόνου καὶ ἐπικινδύνου σκαφῆς ν' ἀφαιρέσωμεν τὸ πλεῖστον μέρος τῆς πλησίον τῆς γωνίας τοῦ Τελεστηρίου ἐπιχώσεως, καὶ ἀπεκαλύψαμεν οὕτω σχετικῶς καλῶς διατηρούμενον μέγα τμήμα τοῦ Πεισιστρατείου τείχους ἀπὸ τῆς θέσεως, ὅπου θὰ ὑπῆρχεν περίπου ἡ δεξιὰ παραστάς τῆς πύλης αὐτοῦ (Seetor τοῦ Noack) μέχρι τῆς ἐσωτερικῆς ὄψεως

τείχους τούτου καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ Προπεισιστρατείου Τελεστηρίου ἢ το πράγματι κενός, καὶ ὅτι μεταξύ τῶν δύο τούτων τοίχων ἐσχηματίζετο κοίλη ὁδὸς ἱκανοῦ βάθους εἰς πολλὰ σημεῖα, καὶ ὅτι ἡ ἀναπαράστασις τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Noack (σελ. 44 εἰκ. 19) παρέχει τὴν ὀρθὴν ἐντύπωσιν (μόνον ὡς πρὸς τὸ ἀφορῶν τὴν κοίλην ὁδὸν τμήμα), ἂν φαντασθῶμεν ἀντὶ τοῦ παρά τὴν νοτιὰν πύλην μεγάλου ἀγκῶνος

Εἰκὼν 14. Ἡ ἀνασκαφὴ δυτικῶς τῆς ἀκροπόλεως.

τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς κρηπίδος τοῦ Περικλείου Τελεστηρίου (σχέδ. 1 Σ). Ἡ ἐσωτερικὴ, βορρεια ὄψις τοῦ τείχους τούτου διατηρεῖται καλῶς εἰς πολλὰ σημεῖα· διατηρεῖται πρὸς τούτοις εἰς πολλὰ σημεῖα καὶ τὸ ἀνώτερον ἐξ ὁμῶν πλίνθων μέρος τοῦ τείχους. Ἐφάνη οὕτω, ὅτι τὸ τείχος διευθύνεται πρὸς τὰ νοτιοανατολικά σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὸν ἀρχαιότερον πολυγωνικὸν περίβολον χωρὶς νὰ σχηματίζῃ τὸν μέγαν γωνιώδη ἀγκῶνα πρὸς τὸ C5 τοῦ πίνακος τοῦ Noack. Ἡ γωνία C5 εἶναι γωνία μεγάλου πύργου (σχέδ. 1 P), ὁ ὁποῖος ὑπῆρχεν παρά τὴν Πύλην (Seetor). Ἐπειδὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους τούτου εἶναι πολὺ καλῶς πρὸς θεᾶν εἰργασμένη, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ χώρος μεταξύ τοῦ

τοῦ τείχους ἓνα μεγάλον πύργον καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἱεροῦ τὸ μέγα Πεισιστράτειον Τελεστηρίον ἀντὶ τοῦ μικροῦ Προπεισιστρατείου.

Διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῆς ἐπιχώσεως ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Τελεστηρίου ἀπεκαλύφθησαν ἐξ ὀλοκλήρου μέχρι τοῦ βράχου τὰ θεμέλια τοῦ Πεισιστρατείου Τελεστηρίου καὶ τὰ θεμέλια τῶν πλείστων ἐκ τῶν βάσεων τῶν κιόνων τῶν διαφόρων Τελεστηρίων (εἰκ. 11 - 13). Ἐκ τῆς μελέτης τῶν διαφόρων θεμελιώσεων θὰ δειχθῇ ἴσως, ὅτι κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ Περικλείου Τελεστηρίου ἐκτὸς τῆς γνωστῆς τροποποιήσεως τοῦ σχεδίου (ἀραιόστυλον Ἰκτείνειον, καὶ πυκνόστυλον) ἔγινε καὶ ἄλλη τροποποίησις, διότι πλησίον τινῶν ἐκ τῶν βάσεων ἐκτείνεται στρωσίς

ἐκ πόρων, ἵτις δύναται μόνον νὰ ἐξηγηθῆ ὡς ἀρχὴ θεμελιώσεως κίονος κατ' ἄλλο σχέδιον.

Ἀφηρέθη πρὸς τούτους ἡ ἐπιχώσις τοῦ χώρου παρὰ τὴν νοτιάν πλευρὰν τοῦ Τελεστηρίου μεταξὺ τῆς κρηπίδος τούτου, τοῦ σωζομένου ἐκεῖ σκέλους τοῦ Πεισιστρατείου τείχους καὶ τῆς δυτικῶς τῆς νοτίας πύλης τοῦ Λυκουργείου τείχους στοᾶς. Ἀπεκαλύφθη καὶ ἐκεῖ χαρακτηριστικὸν τμήμα τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως μετὰ μέρους ἀνηφορικῆς ὁδοῦ. Ταυτοχρόνως ἐξητάσθησαν ἐκ νέου καὶ ἐφωτογραφήθησαν τὰ ὀλίγα λείψανα τοῦ καταστραφέντος ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα νοτίου σκέλους τοῦ Περικλείου τείχους. Ἐξηκριβώθη ὅτι ἡ νοτία πύλη ὑπῆρχε πράγματι καὶ ἐπὶ τοῦ Περικλείου τείχους, ὡς σημειοῦται ἐπὶ τοῦ πίνακος 16 τοῦ Noack. Ἐλάχιστα μόνον ἀλλὰ ἀσφαλῆ λείψανα δεικνύουσι τοῦτο, καὶ δὲν ἔχει λόγον ἡ ἀμφισβήτησις τὴν ὁποίαν ἐξεδήλωσα ἐν Ἑλευσινιακοῖς τεύχ. 1 σελ. 175· ἡ ἀνάβασις ἐκ ταύτης εἰς τὸ ὑψηλότερον εὐρισκόμενον δάπεδον τῆς αὐλῆς τοῦ Τελεστηρίου ἐγένετο διὰ κλίμακος ἢ διὰ κεκλιμένου ἐπιπέδου (Rampe), τοῦ ὁποίου πιθανῶς ὁ πρῶτος λίθος σώζεται ἐν τῇ ἀρχικῇ θέσει.

Ἄλλ' ἐξηκριβώθη πρὸς τούτους, ὅτι τὸ σκέλος τοῦτο τοῦ Περικλείου τείχους δὲν ἐξετείνεται πρὸς δυσμὰς ὅπως σημειοῦται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Noack (πίν. 16), ἀλλὰ κατέληγεν ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος Πεισιστρατείου τείχους, ὡς καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ ἰδίου Περικλείου τείχους καταλήγει ὁμοίως ἐπὶ τοῦ Πεισιστρατείου τείχους, τὸ ὁποῖον συνεχίζεται ἐκεῖθεν ὡς περίβολος πλέον τῆς πόλεως τῆς Ἑλευσίνος.

Ἄλλο ἀξιοσημείωτον ἀποτέλεσμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τελευταίου ἔτους εἶναι ἡ εὕρεσις σπουδαίων λειψάνων μυκηναϊκοῦ οἰκήματος ἐπὶ τοῦ ὑψηλότερου τμήματος τοῦ λόφου τῆς Ἑλευσίνος πλησίον τοῦ Ἐκκλησιδίου τῆς Παναγίας, καὶ ὀλίγον δυτικώτερον τούτου, διότι, ὡς εἶναι γνωστὸν ὅλαι αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἐπὶ πλείστον σημείων τοῦ ὑψηλότερου λόφου τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἑλευσίνος ἀπόπειραι πρὸς εὕρεσιν παλαιῶν λειψάνων εἶχον δειχθῆ μάταιαι, ἐγένετο

δ' οὕτω ἀμφίβολον ἂν ἡ Ὀμηρικὴ πόλις ἦτο ἐπὶ τῆς κορυφῆς, καὶ ἔφερεν τοῦτο σύγχυσιν εἰς τοὺς ζητοῦντας νὰ τοποθετήσωσιν κατὰ τὸν ὕμνον τὸν πρῶτον ναὸν τῆς Δήμητρος *ὑπαὶ πόλιν αἰπύ τε τείχος*.

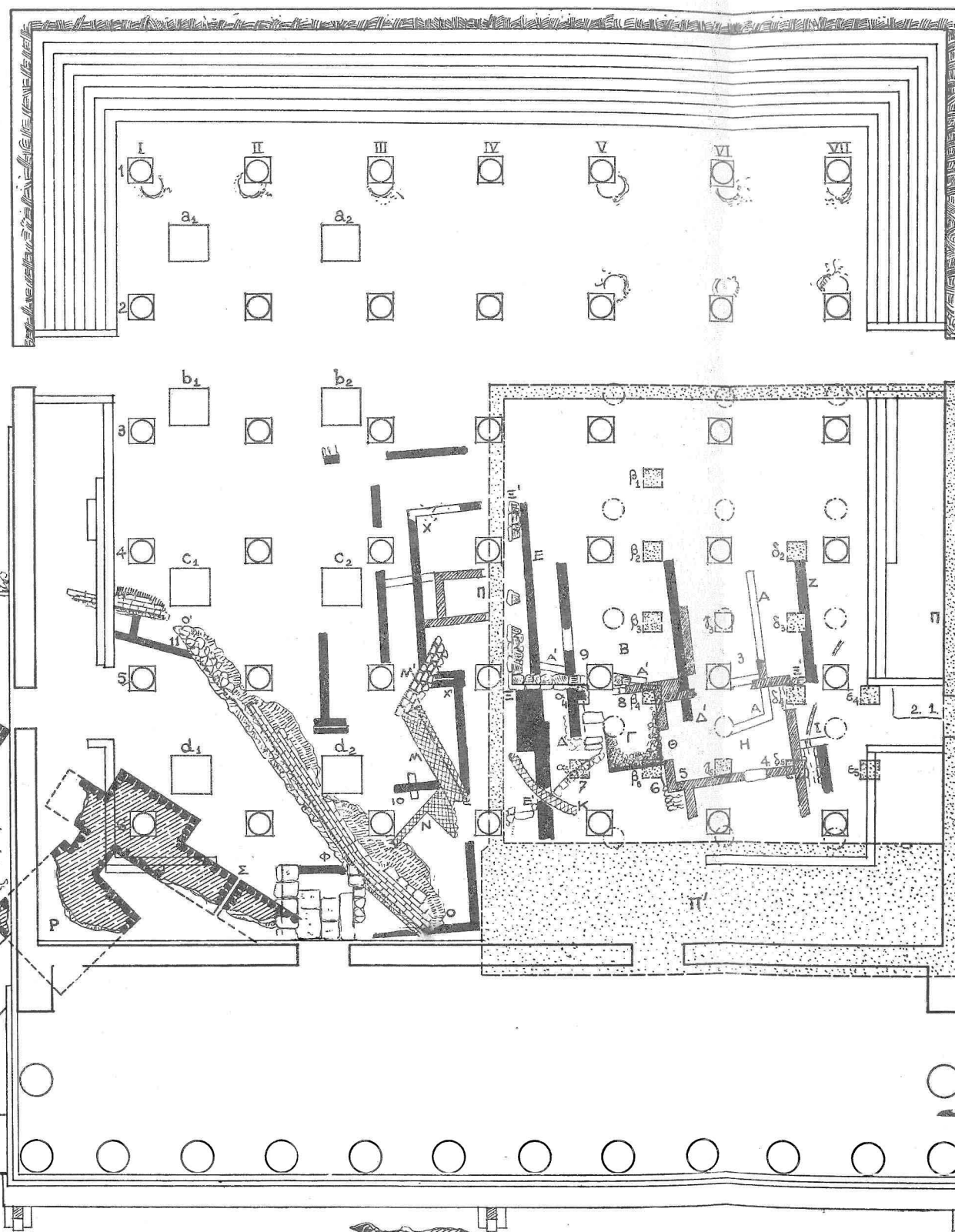
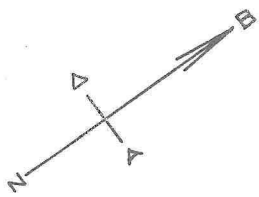
Διὰ πρώτην φοράν ἐγένετο ἐφέτος ἀνασκαφὴ καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικῶς τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἑλευσίνος χαμηλοτέρου ἐπιπέδου μεταξὺ τοῦ ὑψώματος τοῦ φέροντος τὸ ἐρείπιον τοῦ φραγκικοῦ πύργου καὶ τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως ἀπεκαλύφθη ἐκεῖ ἐπὶ τοῦ νοτιωτέρου ἄκρου τοῦ ἐπιπέδου ἀνάλημμα μεγάλης ἐκτάσεως, ἐκτισμένον μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν διὰ μεγάλων Ἑλευσινιακῶν λίθων κατὰ τὸ σύνθηδες εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα, καὶ ἴσως καὶ τοὺς πρώτους Ἑλληνιστικοὺς χρόνους πολυγωνικὸν σύστημα, καθ' ὃ εἶναι κτισμένον καὶ τὸ τείχος τοῦ περιβάλλοντος παρὰ τὸ Καλλίχορον καὶ τὰ Μεγάλα Προπύλαια. Διευθύνεται ἐπὶ ἰκανὸν διάστημα ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς, καὶ κάμπτεται κατὰ τὸ δυτικώτερον ἄκρον αὐτοῦ ἀπέναντι περίπου τοῦ νέου ἐκκλησιδίου τοῦ Ἀγ. Ν.κολάου πρὸς βορρᾶν· ὁ σχηματισμὸς τοῦ σωζομένου μικροῦ σκέλους τοῦ κατευθυνομένου πρὸς βορρᾶν καθιστᾷ λίαν ἀμφίβολον τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι ἐν γένει ὁ τοῖχος οὗτος, ὅστις ἔχει μόνον μίαν ὄψιν καὶ χαρακτηρίζεται διὰ τούτου καὶ διὰ τοῦ λοιποῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς του ἀναμφιβόλως ὡς ἀνάλημμα, ἦτο τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τείχους τῆς πόλεως τῆς Ἑλευσίνος. Καὶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ ἀποκαλυφθέντος τοῖχου ὑπάρχει γωνία, κάμπτεται δὲ καὶ ἐκεῖ ὁ τοῖχος πρὸς βορρᾶν. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἀνάλημμα ἄλλου τινὸς τεμένους κειμένου ἐντὸς τῆς πόλεως, ἢ ἄλλου μεγάλου δημοσίου κτηρίου εἶναι πολὺ πιθανή.

Κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τοῦ τοῖχου τούτου βαίνει εὐρεῖα ὁδὸς (ε'κ. 14), τῆς ὁποίας τὴν νοτιάν πλευρὰν ἀποτελοῦσιν οἱ τοῖχοι συνεχῶν οἰκίσκων κτισμένων ἐπὶ τοῦ νοτίου πλαγίου τοῦ λόφου. Ἐπὶ τοῦ βράχου ὑπάρχουσι πολλὰ ἕχνη χαρακτηριστικὰ τῆς ὁδοῦ.

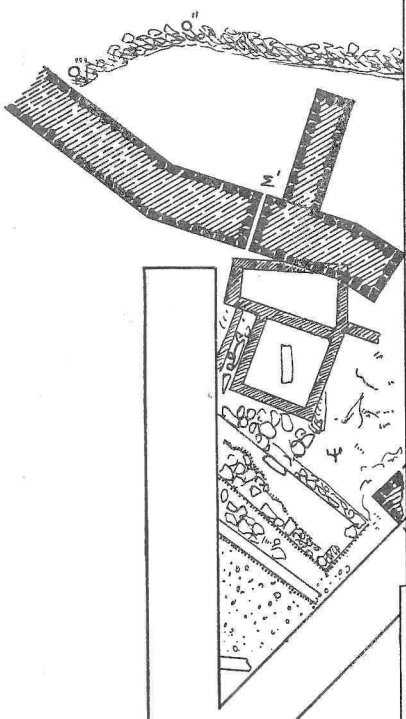
Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ

ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΝ
ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ
1931-1932

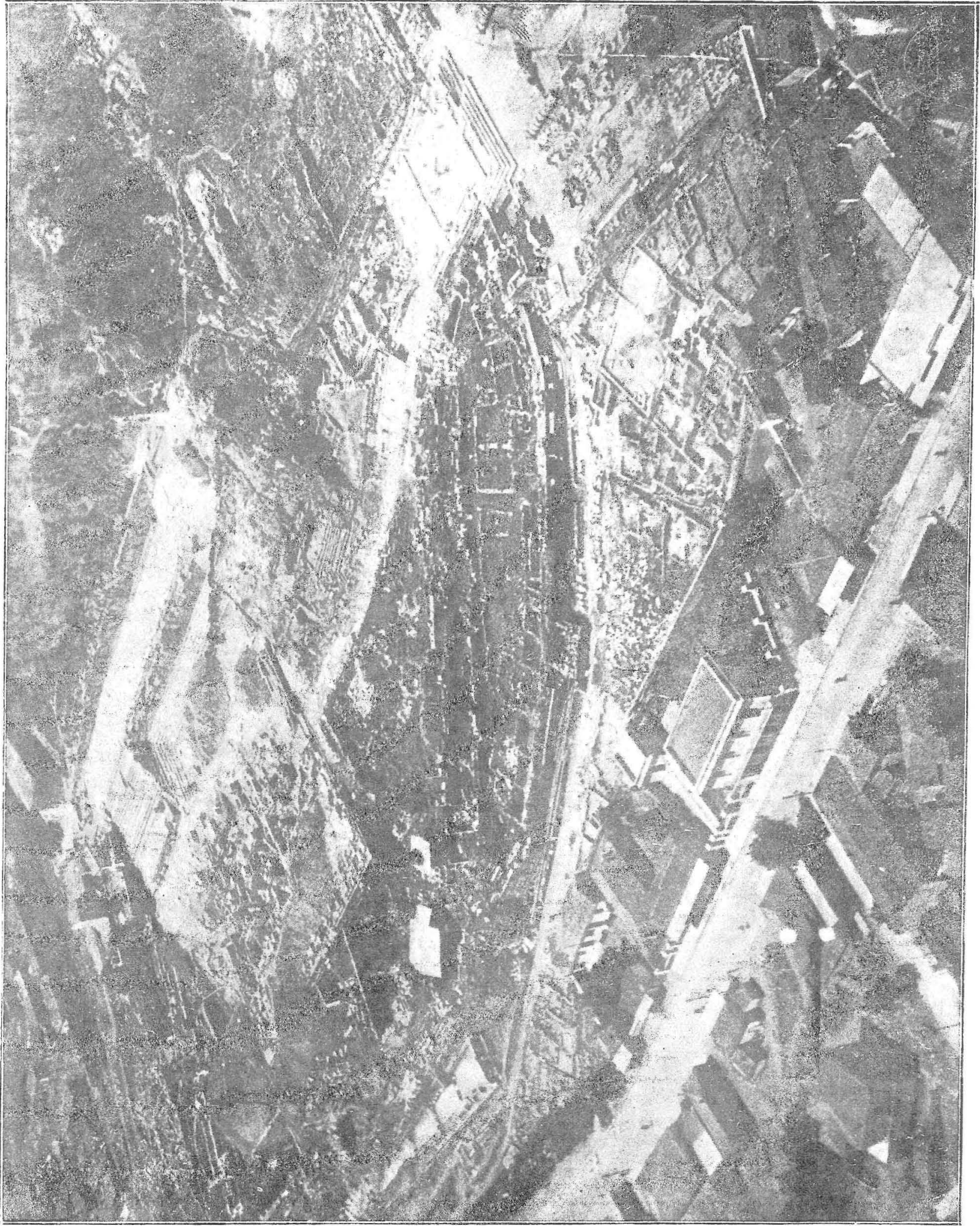
- ΜΙΝΥΕΙΑ
- ▨ ΜΥΚΗΝΑΤΚΑ Α'
- ▨ >> Β'
- ▨ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ
- 1-11 ΤΑΦΟΙ ΜΙΝΥΑΚΟΙ
- ▨ ΠΡΩΤΟΝ ΑΡΧΑΪΚΟΝ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΝ
- ▨ ΑΝΑΛΗΜΜΑ ΑΥΛΗΣ ΠΡΩΤΟΜΟΥ ΑΡΧΑΪΚΟΥ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΥ
- ▨ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΕΙΟΝ >>
- ▨ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ
- ΒΑΣΕΙΣ ΚΙΜΩΝΟΣ
- ΒΑΣΕΙΣ ΙΚΤΙΝΟΥ
- ΒΑΣΕΙΣ ΚΟΡΟΪΒΟΥ

0 5 10 20 30 Μτρ.

ΣΧΕΔΙΟΝ 1

Παρένθ. πίν.

Εἰκὼν 2. Τὸ ἱερόν τῆς Ἐλευσίνας ἀπὸ ἀεροπλάνου.

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ
ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1930 ΚΑΙ 1931

I. ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1930

Τὰ προσκτῆματα τοῦ ἔτους 1930 προέρχον-
ται Α') Ἐξ ἀνασκαφῶν. — Β') Ἐκ τυχαίων εὐ-
ρημάτων. — Γ') Ἐκ κατασχέσεως. — Δ') Ἐξ ἀγο-
ρᾶς. — Ε') Ἐκ δωρεῶν.

Α'. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΞ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

1. **Ἀνασκαφαὶ Κορίνθου ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθή-
ναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς.** Τεσσαράκοντα
καὶ εἰς χρυσοῖ στατήρες Φιλίππου Β' βασιλέως
Μακεδονίας (359 - 336 π. Χ.) καὶ δέκα τοῦ υἱοῦ
αὐτοῦ Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ Μεγάλου (336 - 323),
πάντες ἀρίστης διατηρήσεως καί, πλὴν δύο ἢ
τριῶν, ἐκ διαφόρων σφραγίδων. Φέρουσι διά-
φορα σύμβολα, ἦτοι τὰ μὲν τοῦ Φιλίππου, τρί-
αιναν, ἀσπίδα, μινίσκον, ῥόπαλον, κεραινόν,
πρῶραν, φύλλον κισσοῦ, κάρθρον (ἀγγεῖον) καὶ
Νίκην, τὰ δὲ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τρίαι-
ναν, κάρθρον, ξίφος, στάχυν καὶ κηρύκειον. Τὸ
εὔρημα τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερον τοῦ ἔτους
1930.

2. **Ἀνασκαφαὶ Κερκύρας (Ἀφίονα) ὑπὸ
τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου H. Bulle.** Τέ-
σσαρα ἀργυρᾶ νομίσματα καὶ εἴκοσι καὶ ἓν χαλκᾶ.
Τὰ ἀργυρᾶ εἶναι δύο μὲν ῥωμαϊκὰ δηνάρια τῶν
οἰκογενειῶν Κρεπουσίας (84 π. Χ.) καὶ Ποστου-
μίας (43 - 44 π. Χ.), ἓν μικρὸν βενετικὸν τοῦ
δόγη Ἀνδρέου Gritti (1523 - 1538 μ. Χ.) καὶ
ἓν ἰσπανικὸν Φιλίππου Δ' Ἀραγωνίας (1621 -
1665 μ. Χ.). Τὰ χαλκᾶ εἶναι τὰ πλεῖστα τῆς
Κερκύρας (300 - 40 π. Χ.) μετριωτάτης ἢ κακῆς
διατηρήσεως.

3. **Ἀνασκαφαὶ Δίου Μακεδονίας ὑπὸ Γ.
Σωτηριάδου.** Ἐξ χαλκᾶ Δίου ῥωμαϊκῶν αὐτο-
κρατορικῶν χρόνων, δύο Φιλίππου Β' βασιλέως
Μακεδονίας, δύο Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ Μεγάλου,
ἓν Κασσάνδρου (316 - 297 π. Χ.), δύο Ἀντιγό-
νου Γονατᾶ (277 - 239 π. Χ.) πάντα χαλκᾶ. Δύο
ἀργυρᾶ ῥωμαϊκὰ δηνάρια δημοκρατίας, δύο ἐκ
κράματος δηνάρια αυτοκρατορικῶν χρόνων, δύο
χαλκᾶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου (306 - 337),
ἓν χαλκοῦν Θεοδοσίου Α' (379 - 395) καὶ τινα
ἄλλα ὅπως ἐφθαρμένα, ἐσχάτων ῥωμαϊκῶν αὐτο-
κρατορικῶν χρόνων.

4. **Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου καὶ Νικο-
πόλεως ὑπὸ Γ. Σωτηρίου.** Δύο χαλκᾶ νομί-
σματα Κωνσταντίου Β' (323 - 361 μ. Χ.) καὶ
εἴκοσι καὶ ἓν ὡσαύτως χαλκᾶ νομίσματα Ἡρα-

κλείου καὶ συμβασιλέων (610 - 641), δύο χαλκᾶ
χρόνων Κομνηνῶν καὶ ἓν ἑλληνικὸν χαλκοῦν
ἐφθαρμένον (Θεσσαλονίκης).

5. **Ἀνασκαφαὶ Θηβῶν ὑπὸ Α. Κεραμο-
πούλου.** Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Φιλίππου Β'
Μακεδονίας, ἓν κοινοῦ Βοιωτῶν τρίτου ἢ δευτέ-
ρου π. Χ. αἰῶνος καὶ ἓν Μεγάρων τῆς αὐτῆς
περίπου ἐποχῆς.

6. **Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνος ὑπὸ Κ. Κου-
ρουγιώτη.** Εἰκοσιτέσσαρα χαλκᾶ ἀθηναϊκὰ νο-
μίσματα, τὰ πλεῖστα τῆς νέας τεχνοτροπίας ἢ
ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), πάντα
κακῆς διατηρήσεως.

7. **Ἀνασκαφαὶ Ἐρατύρας (Σελίτσης) Μα-
κεδονίας ὑπὸ Α. Κεραμοπούλου.** Ἐν χαλκοῦν
νόμισμα Πέλλης δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶ-
νος, δύο χαλκᾶ Μακεδονίας ὡς ῥωμαϊκῆς ἐπαρ-
χίας (τὸ ἓν δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶνος,
τὸ ἄλλο ῥωμαϊκῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων), ἓν
ἀργυροῦν ῥωμαϊκὸν δηνάριον Οὐαλερίας οἰκο-
γενείας (L. Valerius Flaccus 104 π. Χ.) (εἰκ. 1),

Εἰκ. 1. Δηνάριον Οὐαλερίας οἰκογενείας.

ἓν ἀδιάγνωστον τεθραυσμένον εἰς ἕξ τεμάχια καὶ
ἓν νομισματομορφον πέταλον ἀδήλου χρήσεως.

8. **Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Γλυφάδας
ὑπὸ Α. Ὁρλάνδου.** Ἐν χαλκοῦν βυζαντιακὸν
νόμισμα ἐκ τῶν λεγομένων ἀνωτύμων, χρόνων
Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081 - 1118).

Β'. ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. **Εὔρημα γενόμενον ἐν Θεσπρωτικῷ
Ἠπειροῦ.** Δέκα ἰσπανικὰ τάλληρα Καρόλου
τοῦ Δ' (1788 - 1808), δύο Φερδινάνδου τοῦ Η'
(1814 - 1833), ἓν αὐστριακὸν τάλληρον Φραγκί-
σκου Α' (1804 - 1835), ἓν βενετικὸν δοκατόν
τοῦ δόγη Παύλου Ραϊνερίου (1779 - 1789) καὶ
εἴκοσι καὶ ἓν τουρκικὰ νομίσματα ἀργυρᾶ καὶ
ἐπάργυρα μεγέθους ταλλήρου ἢ καὶ μικρότερα
τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς.

2. **Εὔρημα Μακρυχωρίου Καβάλλας (Μα-
κεδονίας).** Δύο νομίσματα ἀργυρᾶ Μακεδόνων,
δευτέρου π. Χ. αἰῶνος καὶ ἓν ἀργυροῦν Ἰστιάας
Εὐβοίας τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

3. **Εὕρημα περιφερείας κόμης Κόστινα Εὐβοίας.** Πέντε αὐστριακὰ τάλληρα Μαρίας Θηρεσίας (1740 - 1780).

Γ'. ΕΚ ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΩΣ

1. **Κατασχεθέντα εἰς χεῖρας Ε. Μπελογιάννη ἱατροῦ ἐξ Ἑρετρίας.** Πέντε ἀργυρᾶ νομίσματα, ἧτοι ἐν τετραδραχμον Περσέως βασιλέως Μακεδονίας (178-168 π. Χ.), ἐν τετραδραχμον κοινού Αἰτωλῶν τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος, ἐν δίδραχμον Ἡλίδος τετάρτου π. Χ. αἰῶνος (εἰκ. 2), μία δραχμὴ Εὐβοέων τετάρτου

Εἰκ. 2. Δίδραχμον Ἡλίδος.

π. Χ. αἰῶνος· καὶ ἐν χαλκοῦν Κορίνθου ὡς ῥωμαϊκῆς ἀποικίας. Πρὸς τούτους τρία ἀργυρᾶ κίβδηλα, ἧτοι ἐν δίδραχμον Ἀμφικτυόνων, ἐν δίδραχμον Φενεοῦ καὶ ἐν δίδραχμον Μώδης πόλεως Κρήτης.

2. **Ἐκ κατασχέσεως γενομένης ἐν Καβάλλα.** Ἐν ἀργυροῦν καὶ ἑνδεκα χαλκᾶ νομίσματα Θάσου. Τὸ ἀργυροῦν εἶναι τέλους ἑκτου ἢ ἀρχῶν πέμπτου αἰῶνος, τὰ δὲ χαλκᾶ τετάρτου, τρίτου καὶ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος, ἐν χαλκοῦν Μαξιμιανοῦ αὐτοκράτορος Ῥώμης (286 - 305 μ. Χ.), ἐννέα χαλκᾶ τελευταίων Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων (τέταρτος μ. Χ. αἰών) καὶ ἐν χαλκοῦν σκυφωτῶν χρόνων Κομνηνῶν (δωδέκατος αἰών).

3. **Τὰ κατασχεθέντα ἐν Κεφαλληνίᾳ** ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ χωροφυλακῆς Πάλλης καὶ παραδοθέντα εἰς τὸν ἔφορον ἀρχαιοτήτων Σ. Μαρινᾶτον, δεκαπέντε ἀργυρᾶ νομίσματα, πάντα κίβδηλα, πλὴν ἑνὸς (Σικυῶνος) ἀλλὰ καὶ τούτου ὑπόπτου.

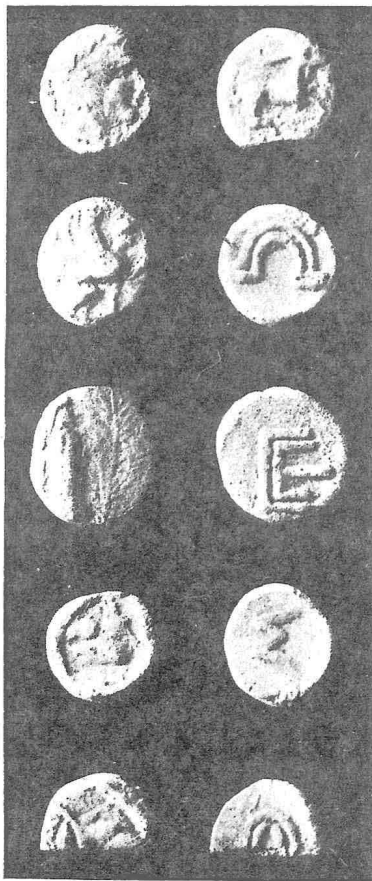
Δ'. ΕΞ ΑΓΟΡΑΣ

Ἦγοράσθησαν παρὰ Ι. Λεράκη πέντε πῆλινα ἀρχαῖα ἀθηναῖκά σύμβολα (εἰσιτήρια τοῦ θεάτρου ἢ τῆς ἐκκλησίας), εὗρεθέντα ἐν τῇ αὐτῇ θέσει ἐν ἧ καὶ τὰ κατὰ τὸ ἔτος 1929 εἰσαχθέντα εἰς τὸ Μουσεῖον ὁμοία σύμβολα, ἧτοι παρὰ τὰς βορειοδυτικὰς κλιτύας τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου (Φιλοπάππου). Ταῦτα φέρουσι ἑκατέρωθεν τὰ ἐξῆς α') Κεφαλήν ἀγένειαν μετὰ στεφάνου καὶ ὄπισθεν ἔλαφον τρέχουσαν. β') Σφίγγα καὶ ὄπισθεν Ω. γ') Ἑρμῆν τῆς τετραγώνου ἐργασίας

μετὰ δέροδρου πρὸ αὐτοῦ καὶ ὄπισθεν Ε. δ') Κεφαλήν φέρουσαν μικρὰς πτέρυγας καὶ ὄπισθεν Σ. ε') Τύπον ἀσαφῆ (σφίγγα;) καὶ ὄπισθεν Ω. (Τὸ σύμβολον σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ) (εἰκ. 3).

Ε'. ΕΚ ΔΩΡΕΩΝ

1. **Δωρεὰ Ἀντ. Χρηστομάνου.** Ἡ σπουδαιότερα τῶν δωρεῶν εἶναι ἡ γενομένη ὑπὸ

Εἰκ. 3. Πῆλινα ἀντικά σύμβολα.

τοῦ διαπρεποῦς ἱατροῦ καὶ πρώην καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ὑπουργοῦ κ. Ἀντ. Χρηστομάνου, ὅστις ἐδωρήσατο εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον τὴν νομισματικὴν αὐτοῦ συλλογὴν (πλὴν τῶν ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν ἀτίνων ἐδωρήσατο τὸ ἐπόμενον ἔτος 1931). Ἡ συλλογὴ αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ 3540 περίπου νομισμάτων ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν, κατηρτίσθη δ' ὑπὸ τοῦ κ. Χρηστομάνου εἰς διάστημα πολλῶν ἐτῶν, κατατάξαντος αὐτὴν συστηματικῶς καὶ μετὰ σχετικῆς ἀκριβείας. Κυρίως αὕτη περιλαμβάνει

θάνει νομίσματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀργυρᾶ καὶ χαλκᾶ, ἀπὸ τῆς ἀνω Ἰταλίας καὶ Σικελίας μέχρι τῆς Ἀφρικής. Πλὴν τούτων περιλαμβάνει καὶ ῥωμαϊκὰ, βυζαντινὰ, φραγκικὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεωτερικὰ, δεκατέσσαρα βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα, ἓνα δακτυλιόλιθον ἀνάγλυπτον καὶ ἓνα ἔγγλυπτον ἐνεπίγραφον ἐκ τῶν λεγομένων γνωστικῶν.

2. **Δωρεὰ Ἰ. Παπαδημητρίου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων.** Δεκατέσσαρα ἀργυρᾶ καὶ ἑκατὸν τριάκοντα χαλκᾶ (ὧν τινὰ ἐκ κράματος) νομίσματα ἑλληνικὰ, ῥωμαϊκὰ, βυζαντινὰ, φραγκικὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεωτερικὰ. Τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι μετρωτάτης ἢ κακῆς διατηρήσεως. Ἐκ τῶν καλῶς ὀπωσθήποτε διατηρουμένων τὰ μᾶλλον ἀξία λόγου εἶναι τὰ ἐξῆς α') Ἀργυρᾶ. Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας, Χαλκίδος, κοι-

νος π. Χ. καὶ ἓν δίδραχμον Καρύστου τετάρτου ὠσαύτως αἰῶνος (εἰκ. 4).

4. **Δωρεὰ Μιχαὴλ Καμπάνη.** Τρία ἀθηναϊκὰ τετράδραχμα τῆς ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), τέσσαρα ἀργυρᾶ Εὐβοέων τετάρτου π. Χ. αἰῶνος, ἓν ἀργυροῦν Καρύστου δευτέρου π. Χ. αἰῶνος (εἰκ. 5) καὶ δύο ἀργυρᾶ Ῥόδου τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος.

5. **Δωρεὰ Ἰ. Δεράκη.** Εἰκοσιδύο μικρὰ χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν, τὰ πλεῖστα, μετρωτάτης ἢ κακῆς διατηρήσεως, ἓν χαλκοῦν νομισματοποιητικῶν νεωτέρων χρόνων, τριάκοντα ἕξ μολύβδινα ἀττικά σύμβολα, ἓν μολύβδινον βυζαντινὸν σύμ-

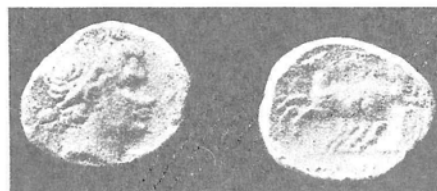

Εἰκ. 4.

Τετράδραχμον Εὐβοέων καὶ δίδραχμον Καρύστου.

νοῦ Βοιωτῶν, Κορίνθου, Σικυῶνος, Λέσβου, Σέλγης, Ἀριαράθου Γ' βασιλέως Καππαδοκίας, Οὐεσπασιανοῦ καὶ Μάρκου Ἀντωνίνου αὐτοκρατόρων Ῥώμης. β') Ἐκ κράματος. Γαλλικοῦ καὶ Πρώτου αὐτοκράτορος Ῥώμης. γ') Χαλκᾶ. Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας, Ἀντιγόνου Γονατᾶ, κοινοῦ Μακεδόνων, Ἀμφιπόλεως, κοινοῦ Θεσσαλῶν, Λαρίσης, Φαλάννης, Ἀθηνῶν, Ἀργους, Ἀμισοῦ, Τρωάδος, Δαρδάνου, Ἐφέσου, Σμύρνης, Χίου, Ἀντιόχου Α' βασιλέως Συρίας καὶ Σίδης. Πρὸς τούτοις ἓν σταθμίον μολύβδινον, εἰς σφόνδυλος ἀτράκτου μολύβδινος καὶ ἓν ἀδιάγνωστον μολύβδινον πέταλον.

3. **Δωρεὰ Γρηγ. Ἐμπεδοκλέους τραπεζίτου.** Ἐν τετράδραχμον Εὐβοέων τετάρτου αἰῶ-

Εἰκ. 5. Δίδραχμον Καρύστου.

βολον, δύο βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα καὶ ἓν σταθμίον μολύβδινον.

6. **Δωρεὰ Ἰ. Κλειδῆ.** Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Κασσάνδρου βασιλέως Μακεδονίας (316 - 297).

7. **Δωρεὰ Γ. Μελεμένη.** Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Φωκέων, τετάρτου ἢ τρίτου π. Χ. αἰῶνος.

8. **Δωρεὰ Π. Γαλάτη.** Ἐν ῥωμαϊκὸν δηνάριον Γορδιανοῦ Γ' (238 - 244 μ. Χ.), δύο Φιλίππου Ἀραβος (244 - 249) καὶ ἓν χαλκοῦν σκυφωτὸν βυζαντινὸν, χρόνων Κομνηνῶν.

9. **Δωρεὰ Ch. Seltmann Ἀγγλον νομισματολόγου.** Ἐν βυζαντινὸν μολυβδόβουλλον τῆς βασιλείσεως Ἄννης Παλαιολογίνης (1326 - 1347).

10. **Δωρεὰ Δ. Πόταρη.** Ἐν luigino ἐκ κράματος Λιβίας Spinola Centurioni (Tessarolo) τοῦ 1666.

11. **Δωρεὰ Α. Τσιγώνη.** Ἐν ἀργυροῦν νόμισμα (20 Kreuzer) Φραγκίσκου Α' Αὐστρίας, τοῦ ἔτους 1809.

12. **Δωρεὰ Ἰ. Φωκίτου.** Μία ἀργυρᾶ σφραγὶς Ἀνθίμου ἱερομονάχου, νεωτέρων χρόνων.

13. **Δωρεὰ Ἰ. Καλιτσουνάκη.** Ἐν νόμισμα ἕξ ἀλουμινίου Γερμανίας (1 pfennig) τοῦ ἔτους 1917.

14. **Δωρεὰ Γ. Δροσίνη.** Ἐν νομισματοποιητικῶν ἐκ κράματος Γερμανίας, νεωτέρων χρόνων.

15. **Δωρεὰ Α. Paskevicius καὶ Μ. Salcniš Λιθουανῶν δημοσιογράφων.** Δέκα μικρὰ νομίσματα Λιθουανίας νεωτέρων χρόνων.

16. *Δωρεὰ Διευθύνσεως Δημοσίου Λογιστικοῦ*. Τρία δοκίμια (essais) ἑλληνικῶν νομισμάτων 20, 10 καὶ 5 δραχμῶν, κοπέντων ἐν Λονδίῳ ἐν ἔτει 1930, ὧν τὰ δύο πρῶτα ἐκ κράματος χαλκοῦ καὶ ἀργύρου, τὸ δὲ τρίτον ἐκ νικελίου.

17. *Δωρεὰ Ἐπιτροπῆς τοῦ συνελθόντος ἐν Ἀθήναις Γ. Βυζαντιολογικοῦ Συνεδρίου*. Τὸ σῆμα τῶν συνέδρων ἐκ λευκοῦ μετάλλου.

II. ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1931

Τὰ προσκτῆματα τοῦ ἔτους 1931 προέρχονται Α') ἐξ ἀνασκαφῶν, Β') ἐκ τυχαίων εὐρημάτων, Γ') ἐξ ἀγορᾶς καὶ Δ') ἐκ δωρεῶν.

Α'. ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΞ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

1. *Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνος ὑπὸ Κ. Κουρουνηιώτη*. Τριακόσια τεσσαράκοντα πέντε χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν, τῆς νέας τεχντροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.) καὶ ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, δύο χαλκᾶ νομίσματα Κορίνθου ὡς ῥωμαϊκῆς ἀποικίας, αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἐν χαλκοῦν Μεγάρων Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς (138 - 161 μ. Χ.), ἐν δηνάριον ἀργυροῦν Τραϊανοῦ (98 - 117 μ. Χ.), ἐν χαλκοῦν Ἀδριανοῦ (117 - 138 μ. Χ.), ἐν δηνάριον κράματος Γορδιανοῦ Γ' (238 - 244 μ. Χ.), ἐν χαλκοῦν Κωνσταντίου Β' (323 - 361 μ. Χ.), ἐν χαλκοῦν Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379 - 395 μ. Χ.), δύο χαλκᾶ ῥωμαϊκᾶ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος, ἐν χαλκοῦν βυζαντιακῶν ἐκ τῶν λεγομένων ἀνωνύμων (967 - 1059 μ. Χ.), καὶ δύο χαλκᾶ μικρὰ ῥωμαϊκᾶ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος, εὐρεθέντα ἐν τῷ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀνωτέρω νομισμάτων εἶναι μετριωτάτης διατηρήσεως.

2. *Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνος ὑπὸ Γ. Μυλωνᾶ*. Δεκαοκτὼ χαλκᾶ ἀθηναϊκᾶ νομίσματα, τὰ πλεῖστα τῆς νέας τεχντροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.) (πλὴν δύο ἄτινα ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἀμέσως προηγούμενην ἐποχὴν) καὶ τὰ ἄλλα ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, πάντα μετριωτάτης διατηρήσεως.

3. *Ἀνασκαφαὶ Θέρμου ὑπὸ Κ. Ρωμαίου*. Τρία ἀργυρᾶ νομίσματα Σικυῶνος (τετάρτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν ἀργυροῦν Ἀριοβαρζάνου Α' βασιλέως Καππαδοκίας (95 - 62 π. Χ.), εικοσιπέντε χαλκᾶ κοινοῦ Αἰτωλῶν (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος), δύο χαλκᾶ Οἰταίων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ἐν χαλκοῦν Θυρρείου (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), δύο χαλκᾶ ἀποικιακᾶ Κορίνθου, ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἐν χαλκοῦν Φαρσάλου (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), τρία χαλκᾶ ἀποικιακᾶ Πα-

τρῶν, ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τρία χαλκᾶ Σικυῶνος (τετάρτου ἢ τρίτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν χαλκοῦν Λαρίσης Κρεμαστῆς Θεσσαλίας (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν χαλκοῦν Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας (359 - 336) καὶ ἑννέα ἄλλα ἑλληνικᾶ ἐφθαρμένα.

4. *Ἀνασκαφαὶ Σάμου ὑπὸ W. Wrede* ἐταίρου τῆς ἐν Ἀθήναις Γερμανικῆς Αρχαιολογικῆς Σχολῆς. Τρία χαλκᾶ νομίσματα Σάμου (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος) καὶ ἐν ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἐν χαλκοῦν Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου βασιλέως Αἰγύπτου (285 - 247), ἐν ἄλλο ἑλληνικὸν ἐφθαρμένον, ἐν χαλκοῦν Κωνσταντίνου Α' τοῦ Μεγάλου (306 - 337) καὶ ἐν χαλκοῦν βυζαντιακῶν Ἰουστίνου Β' (565 - 578).

5. *Ἀνασκαφαὶ ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς Ἀθηνῶν ὑπὸ Κ. Κουρουνηιώτη*. Ἑλληνικᾶ ἑπτὰ χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν, τῆς νέας τεχντροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.) καὶ ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. *Ῥωμαϊκᾶ χαλκᾶ* ἐν Γορδιανοῦ Γ' (238 - 244), ἐν Αὐρηλιανοῦ (270 - 275). *Βυζαντιακᾶ χαλκᾶ* ἐν Τιβερίου Κωνσταντίνου (578 - 582), ἐν Ἡρακλείου (610 - 641), ἐν Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα (867 - 886), ἐν Βασιλείου Α' καὶ Κωνσταντίνου (869 - 879), ἐν Βασιλείου Α' Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος (879 - 886), τέσσαρα Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ (886 - 912), δύο Ῥωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ (919 - 944), ἐν Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (913 - 959), πέντε ἀνόνημα Τσιμισκῆ καὶ διαδόχων (967 - 1057), ἐν Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1042 - 1053), ἐν Κωνσταντίνου Ι' τοῦ Δούκα (1059 - 1067), ἐν Ῥωμανοῦ Δ' Διογένους (1067 - 1071), ἐν Νικηφόρου Γ' τοῦ Βοτανειάτου (1078 - 1081), ἕξ ἀνόνημα Κομνηνῶν, ἐν Βενετικῶν κτήσεων Ἀνατολῆς (δεκάτου ἐβδόμου ἢ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος) καὶ τινὰ ἄλλα ἐφθαρμένα.

6. *Ἀνασκαφαὶ ὁδοῦ Ἀκαδημίας Πλάτωνος ὑπὸ Π. Ἀριστόφρονος*. Τρία χαλκᾶ νομίσματα Ἀθηνῶν τῆς νέας τεχντροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), δύο χαλκᾶ βυζαντιακᾶ ἑνδεκάτου καὶ δωδεκάτου αἰῶνος καὶ δύο ὄλως ἐφθαρμένα.

7. *Ἀνασκαφαὶ Μακεδονίας ὑπὸ Α. Κεραμοπούλου*. (Φλωρίνης καὶ Καστορίας). Ἐν χαλκοῦν Ἀντιγόνου Γονατᾶ βασιλέως Μακεδονίας (277 - 239), ἐν χαλκοῦν Φιλίππου Ε' βασιλέως Μακεδονίας (220 - 179), ἐν χαλκοῦν Περσέως βασιλέως Μακεδονίας (178 - 168), ὀκτὼ χαλκᾶ Θεσσαλονίκης (δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶνος), δύο χαλκᾶ Πέλλης (δευτέρου ἢ πρώτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν ἀργυροῦν (quinarius) ῥωμαϊκῆς δη-

μοκρατίας (Titus Clovius 101 π. Χ.) (εἰκ. 6), ἐν χαλκοῦν ῥωμαϊκὸν Κωνσταντίου Β' (323-361) καὶ ἐν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἐφθαρμένον, δύο χαλκᾶ βυζαντιὰ κρόνων Κομνηνῶν, ἐν ἀργυροῦν γρόσσον βενετικὸν τοῦ δόγη Ἰωάννου Soranzo (1312-1328), ἐν ἀργυροῦν περιάπτον

τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, δύο δίδραγμα Θηβῶν Βοιωτίας (τετάρτου αἰῶνος), ἑπτὰ τετράδραγμα Ἀθηνῶν (τετάρτου αἰῶνος), ἐν δίδραγμα Σικυῶνος (τετάρτου αἰῶνος), ἐν τετράδραγμα Ἐφέσου Ἰωνίας (τετάρτου αἰῶνος), δύο τετράδραγμα Ἀντιό-

Εἰκ. 6. *Quinarius* (Titus Clovius 101 π. Χ.)

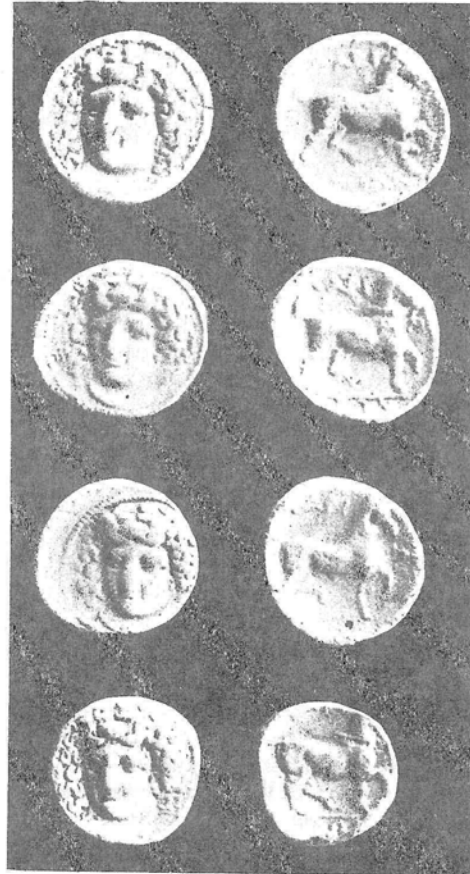
μεταβυζαντιανὸν καὶ ἐν χαλκοῦν ἔλασμα, πιθανῶς *σταθμίον*.

8. *Ἀνασκαφαὶ Δίου Μακεδονίας ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου*. Νομίσματα ἑλληνικὰ καὶ ῥωμαϊκὰ ἐν ἀργυροῦν, ἐν ἓκ κράματος καὶ ἑκατὸν ἐννεμήκοντα ἐννέα χαλκᾶ. Τὰ πλεῖστα τῶν νομισμάτων εἶναι μετριωτάτης διατηρήσεως. Ἐκ τῶν καλῶς διατηρουμένων τὰ μᾶλλον ἄξια λόγου εἶναι τὰ ἑξῆς. Ἐκ μὲν τῶν ἑλληνικῶν ἔξ νομίσματα Δίου ὡς ῥωμαϊκῆς ἀποικίας, ἐν Ἐδέσης Γορδιανοῦ Γ' (228-244), ἑπτὰ Θεσσαλονίκης πρώτου π. Χ. αἰῶνος καὶ ῥωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, τρία κοινῶν Μακεδόνων, ἐν Φιλίππου Β', ἐν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου, ἐν Κασσάνδρου (316-297), ἐν Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277-299), ἐν Περσέως (178-168) πάντα χαλκᾶ. Ἐκ δὲ τῶν ῥωμαϊκῶν, ἐν Φιλίππου Ἀραβος (244-249 μ. Χ.), δύο Αὔρηλιανῶν (270-275), ἐν Μαξιμιανῶν (292-305), ἐν Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου (306-337), ἐν Λικινίου (307-323), ἐν Κωνσταντίου Β' (323-361), ἐν Ὀνώριου (395-423) καὶ ἐν Θεοδοσίου Β' (408-450).

9. *Παλαιαὶ ἀνασκαφαὶ Λεβαδείας ὑπὸ Α. Κεραμοπούλου*. Ἐν χαλκοῦν Κασσάνδρου βασιλέως Μακεδονίας (316-297), δύο χαλκᾶ φραγικὰ τορνήσια Ἑλλάδος, ἐν χαλκοῦν βενετικὸν καὶ δέκα ἓκ κράματος μικρὰ τουρκικὰ.

Β'. ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. *Εὔρημα Παλαιοκαστροῦ Καρδίτσας*. Ἐν τετράδραγμα Φιλίππου Β' βασιλέως Μακεδονίας (359-336), τρία τετράδραγμα Ἀλεξάνδρου Γ' τοῦ Μεγάλου βασιλέως Μακεδονίας (336-323), πέντε τετράδραγμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ βασιλέως Μακεδονίας (277-239), τρία τετράδραγμα Λυσιμάχου βασιλέως Θράκης (323-281), τέσσαρα δίδραγμα Λαρίσης Θεσσαλίας (τετάρτου π. Χ. αἰῶνος), (εἰκ. 7) μία δραχμὴ Λαρίσης

Εἰκ. 7. *Δίδραγμα Λαρίσης*.

χοῦ Β' βασιλέως Συρίας (261-246 π. Χ.) (εἰκ. 8), ἐν χαλκοῦν Φιλίππου Β', ἐν χαλκοῦν Ἀντιγόνου Γονατᾶ, ἐν χαλκοῦν Θηβῶν Φθιωτῶν (τρίτου π. Χ. αἰῶνος), ἐν χαλκοῦν κοινῶν Θεσσαλῶν χρόνων Ἀδριανῶν (117-138 μ. Χ.) καὶ πέντε ἄλλα ἑλληνικὰ ἐφθαρμένα.

2. *Εὔρημα χωρίου Θεριανοῦ Ἀχαΐας*. Νομίσματα ἀργυρᾶ. Ἐν τριώβολον Φαρσάλου, δύο τριώβολα Φωκέων, δύο τετράβολα Ἰστιαίας Εὐβοίας, ἐν τριώβολον Καρύστου, δεκατρία τριώβολα Χαλκίδος, μία δραχμὴ καὶ ἐν τριώβολον Κορίνθου, τριάκοντα καὶ ἐν τριώβολα Σικυῶ-

νος καὶ τρία τριώβολα Ἄργου. Πάντα τὰ ἀνωτέρω νομίσματα ἀνήκουσιν εἰς τὸν τέταρτον καὶ τὸν τρίτον π. Χ. αἰῶνα.

3. **Νόμισμα εὑρεθὲν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ αὐλῇ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.** Χαλκοῦν Ἡφαιστίας Λήμνου (περὶ τὰ 280-197 π. Χ.).

Εἰκ. 8. Τετράδραχμον Ἀντιόχου Β' βασιλέως Συρίας.

4. **Εὔρημα Κουφῶν Ἀλμυροῦ.** Ἐνδεκα χρυσᾶ καὶ τεσσαράκοντα ἐπτὰ ἀργυρᾶ τουρκικά, ἕξ ἀργυρᾶ αὐστριακά, δεκατέσσαρα ἀργυρᾶ πολωνικά, δύο ἀργυρᾶ ἰσπανικά, ἓν ἀργυροῦν βενετικόν, ἓν γαλλικόν, ἓν ἰταλικόν καὶ ἓν γερμανικόν, ἅπαντα νεωτέρων χρόνων.

5. **Εὔρημα Γλυφάδας Ἀττικῆς.** Διακόσια τέσσαρα ἀργυρᾶ νομίσματα, τὰ πλείστα Ῥαγούζης, Πολωνίας, Ἰσπανίας καὶ Τουρκίας νεωτέρων χρόνων.

Γ'. ΕΞ ΑΓΟΡΑΣ

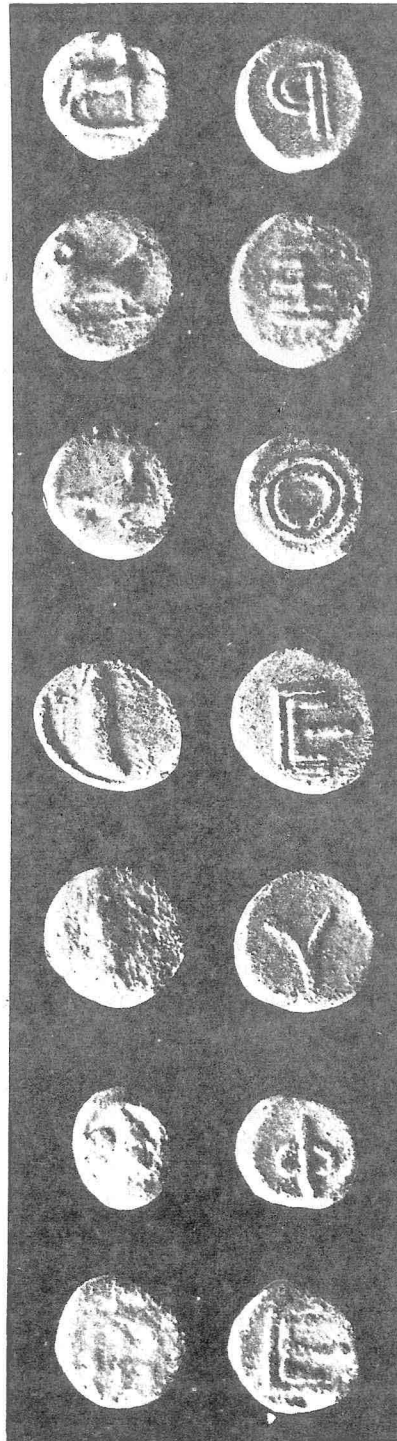
Ἐπτὰ πῆλινα σύμβολα (εἰσιτήρια τοῦ θεάτρου ἢ τῆς ἐκκλησίας) εὑρεθέντα παρὰ τὰς βορειοδυτικὰς κλιτύας τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου (Φιλοπάπου) ἐν ἧ θέσει εὑρέθησαν καὶ τὰ ἄλλα τὰ εἰσαχθέντα εἰς τὸ Νομισματικόν Μουσεῖον κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1930 (εἰκ. 9).

Τὰ σύμβολα ταῦτα φέρουσιν ἐφ' ἑνὸς τύπου καὶ ἐφ' ἑτέρου γράμματα ὡς ἐξῆς.

1. Ἴππος πρὸς δεξιὰ	P
2. Κύων » »	O
3. Περιστερὰ πρὸς δεξιὰ	Y
4. Ἐρμῆς τῆς τετραγώνου ἐργασίας πρὸς δεξιὰ	Φ
5. Ὅμοίως	Ε
6. Κεφαλὴ πρὸς δεξιὰ φέρουσα μικρᾶς πτέρυγας	
7. Τρίπους	

Δ'. ΕΚ ΔΩΡΕΑΣ

1. **Δωρεὰ κυρίας Πηνελόπης Σ. Δέλτα.** Ὅκτῳ χρυσοῖ δαρεικοῖ στατήρῃς, οἵτινες πιθανώτατα προέρχονται ἐκ τοῦ πρό τινων ἐτῶν γε-

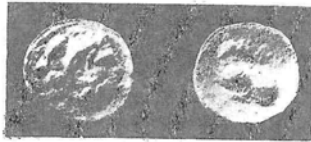

Εἰκ. 9. Πῆλινα ἄττικὰ σύμβολα.

νομένου ἐν Ἀθήναις παρὰ τὴν Ῥιζάρειον Σχολὴν εὑρήματος δαρεικῶν στατήρων.

2. Δωρεὰ Ἀντωνίου Ε. Μπενάκη. Νομίσματα ἑλληνικά καὶ ῥωμαϊκά, ἀργυρᾶ δεκαπέντε, κράματος ἐπτὰ, χαλκᾶ ἑβδομήκοντα τέσσαρα. Τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐκ τῶν ἀργυρῶν ἐν κοινοῦ Θεσσαλῶν, ἐν Κορίνθου καὶ ἐν Κράγυι Λυκίας, ἐκ δὲ τῶν χαλκῶν ἐν Φιλίππου Μακεδονίας, ἐν Βοιωτῶν, ἐν κοινοῦ Εὐβοέων, ἐν Ἐπιδαύρου, ἐν Ἄργους, ἐν Ἡραίας Ἀρκαδίας, ἐν Ἀπτέρας Κρήτης, ἐν Ἀβύδου Τρωάδος, ἐν Τήμνου Αἰολίδος, ἐν Σάρδεων Λυδίας καὶ ἐν Σαρμοσάτων Κομμαγηνῆς.

3. Δωρεὰ Ἀντωνίου Χρηστομάνου καθηγητοῦ. Χίλια ἑκατὸν πενήκοντα περίπου ἀργυρᾶ καὶ χαλκᾶ νομίσματα ῥωμαϊκά, ὧν ὀλίγα μὲν τῆς δημοκρατίας, πάντα δὲ τὰ ἄλλα τῶν αὐτοκρατόρων ἀπὸ Αὐγούστου μέχρι Μαρκια-

Εἰκ. 10. Διάβολον Καρύστου.

νοῦ. Ἡ δωρεὰ αὕτη εἶναι ἡ σπουδαιότερα τοῦ ἔτους 1931.

4. Δωρεὰ L. Naville νομισματολόγου ἐν Γενεύῃ. Ἐν ἀργυροῦν διάβολον Καρύστου (δευτέρου π. Χ. αἰῶνος) (εἰκ. 10).

5. Δωρεὰ ἐνὸς φοιτητοῦ τῆς φιλολογίας διὰ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Οἰκονόμου. Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Εὐμενείας Φρυγίας (χρόνων Τιβερίου).

6. Δωρεὰ Μ. Μισοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων. Ἐν χαλκοῦν νόμισμα ἑλληνικὸν (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος) ὅπως ἐφθαρμένον, ἔχον ὅμως ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν ὄψεων τρία εὐδιάκριτα ὑστερόσημα (πηγνόν, βότρυν καὶ κλάδον).

7. Δωρεὰ Ἀντωνίου Ε. Μπενάκη. Ἐν βυζαντιανὸν χαλκοῦν νόμισμα (Ἡρακλείου) καὶ ἑξήκοντα ὀκτὼ βυζαντιὰ μολυβδόβουλλα, ἐν νεωτέρων χρόνων μολυβδόβουλλον, δύο μολύβδινα σύμβολα καὶ πέντε μολύβδινα πάματα ἀγγείων.

8. Δωρεὰ Σ. Σεφεριάδου. Εἴκοσι ἐπτὰ βυζαντιὰ μολυβδόβουλλα.

9. Δωρεὰ I. Δεράκη. Ἐν χαλκοῦν νόμισμα Νεαπόλεως (Καβάλλας) Μακεδονίας (τετάρτου π. Χ. αἰῶνος, ἐν χαλκοῦν Χαλκίδος (τρίτου ἢ δευτέρου π. Χ. αἰῶνος), εἴκοσι χαλκᾶ Ἀθηναίων τὰ πλείστα τῆς νέας τεχντροπίας ἢ ἐποχῆς τῶν ἀρχόντων (229 - 30 π. Χ.), ἐν χαλκοῦν βυζαντιανὸν Νικηφόρου Βοτανειάτου (1078 - 1081), δεκατέσσαρα μολύβδινα ἀττικά σύμβολα, ἐν μολύβδινον σταθμίον καὶ μίαν μολυβδίδα σφενδόνης.

10. Δωρεὰ D. Carlini ναυτικοῦ ἀκολουθοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Πρεσβείας. Ἐν ἀργυροῦν νόμισμα ἀνατολικὸν (μωαμεθανικὸν) Σελτζουκιδῶν τοῦ Ἐρ.-Ρούμ.

11. Δωρεὰ τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ συνελθόντος ἐν Ἀθήναις πρώτου Βαλκανικοῦ Συνεδρίου. Δύο νομισματοδῶμα ὅμοια ἐκ χαλκοῦ, ἀναμνηστικά τοῦ Συνεδρίου.

12. Δωρεὰ ἀνωνύμου. Δύο μολύβδινα σφραγίδες πρὸς σφράγισιν ἐμπορευμάτων, τοῦ Τελωνείου Εἰδομένης (Γευγελῆς).

13. Δωρεὰ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐκατονταετηρίδος. Τέσσαρα μέταλλα χαλκᾶ ἀπλᾶ ἀναμνηστικά ναυτικῶν καὶ σκοπευτικῶν ἀγώνων.

14. Δωρεὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἰταλοελληνικῆς Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς. Μία πλήρης σειρά τῶν κοπέντων νομισμάτων τῆς πόλεως τοῦ Βατικανοῦ, ἧτοι ἐν χρυσοῦν ἑκατὸν λιρετῶν, ἐν ἀργυροῦν δέκα λιρετῶν, ἐν ἀργυροῦν πέντε λιρετῶν, τέσσαρα ἐκ νικελίου (δύο λιρετῶν, μίᾳ λιρέττας, πενήκοντα καὶ εἴκοσι λεπτῶν), καὶ δύο χαλκᾶ (δέκα καὶ πέντε λεπτῶν).

15. Δωρεὰ Ἀντωνίου Ε. Μπενάκη. Ἐτέρα σειρά πλήρης τῶν αὐτῶν νομισμάτων τῆς πόλεως τοῦ Βατικανοῦ.

16. Δωρεὰ Ἀντωνίου Κεραμοπούλου. Τρία νικέλινα νομίσματα Ἀλβανίας 1 Lek (1927), 1/2 Lek (1926) καὶ 1/4 Lek (1927).

17. Δωρεὰ Elemér Jónás νομισματολόγου ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μουσείῳ Βουδαπέστης. Ἐν νικέλινον νόμισμα Οὐγγαρίας 20 filler τοῦ 1926 καὶ ἐν χαλκοῦν 2 filler τοῦ 1930.

Πρὸς τούτοις παρεδόθησαν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον παρὰ τοῦ Κεντρικοῦ Ταμείου καὶ τῆς Διευθ. Δημοσίου Λογιστικοῦ αἱ μῆτραι καὶ τὰ προπλάσματα τῆς ἐκτύπωσης τῶν νέων μεταλλικῶν κερμάτων εἴκοσι, δέκα, πέντε, δύο καὶ μίᾳ δραχμῆς, πενήκοντα καὶ εἴκοσι λεπτῶν.

Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Ὁ κύριος Νεράτζουλης ἐκ Πατρῶν ἀναφέρει τὰ ἑξῆς:

Τερματισθείσης τῆς ἐρεῦνης τῆς εἰς τὸ γήπεδον Βούδ, ὑστερορρωμαϊκῆς ἐπαύλεως (ὡς ἐχρονολόγησαν ταύτην τὰ ἀνευρεθέντα πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων κ.λ.π.) ἀνεῦρον ἐν συνόλῳ δέκα ἀρχαῖα ἀγάλματα, ὧν πρόχειρος περιγραφή ὡς ἔπεται:

1^{ον}) Ἄγαλμα Ἡρακλέους, ὕψος 1.40 μ., ἡ δεξιὰ χεὶρ ἑλλείπει ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, ἡ ἀρι-

Εἰκ. 1.

Ἄγαλμα Ἡρακλέους ἀρ. 1 καὶ κεφαλὴ ἀρ. 11.

στερὰ, ἧς ἑλλείπει μόνον ἡ ἄκρα χεὶρ εἶναι κεκαμμένη πρὸς τὰ ἔμπρός. Ὑπὸ τὸν βραχίονα ἡ λεοντοκεφαλὴ δάκνουσα ὀστοῦν ἢ ἄλλο ἀντικείμενον, ὃ ἦρωος εἰκονίζεται εἰς νεανικὴν ἡλικίαν, φαίνεται στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἐνῶ ὁ δεξιὸς εἶναι ὀλίγον προτεταμένος. Μέρος τῆς κεφαλῆς ἑλλείπει ἀπὸ τῶν ὀφρῶν, φαίνεται κατασκευασμένον χωριστά. Τὸ ἄκρον τῆς ῥινὸς καὶ τῆς σιαγόνης ἀποκεκρουσμένα. Ὁφθαλ-

μοὶ διασώζονται καὶ στόμα καὶ ὄτα φορεῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σκέπασμα (εἰκ. 1).

2^{ον}) Ἄγαλμα νεαροῦ Σατύρου κατὰ γνωστὸν Πραξιτέλειον τύπον. Ἡ δορὰ περιστραμμένη γύρω τοῦ σώματος ἔχει τὴν κεφαλὴν ἔμπροσθεν τοῦ δεξιοῦ μαστοῦ. Ἡ δεξιὰ χεὶρ ἑλλείπει ἀπὸ τοῦ ὤμου.

Ἡ κεφαλὴ οὐχὶ ἔνθετος εἶναι ἀποκεκρουσμένη ἀπὸ τῆς ῥίζης τοῦ λαιμοῦ. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἑλλείπει ἀπὸ ἐλάχιστον κάτω τοῦ ὤμου· ὁ δεξιὸς ὄμος αἰσθητῶς ὑψωμένος, διαφαινομένης κινή-

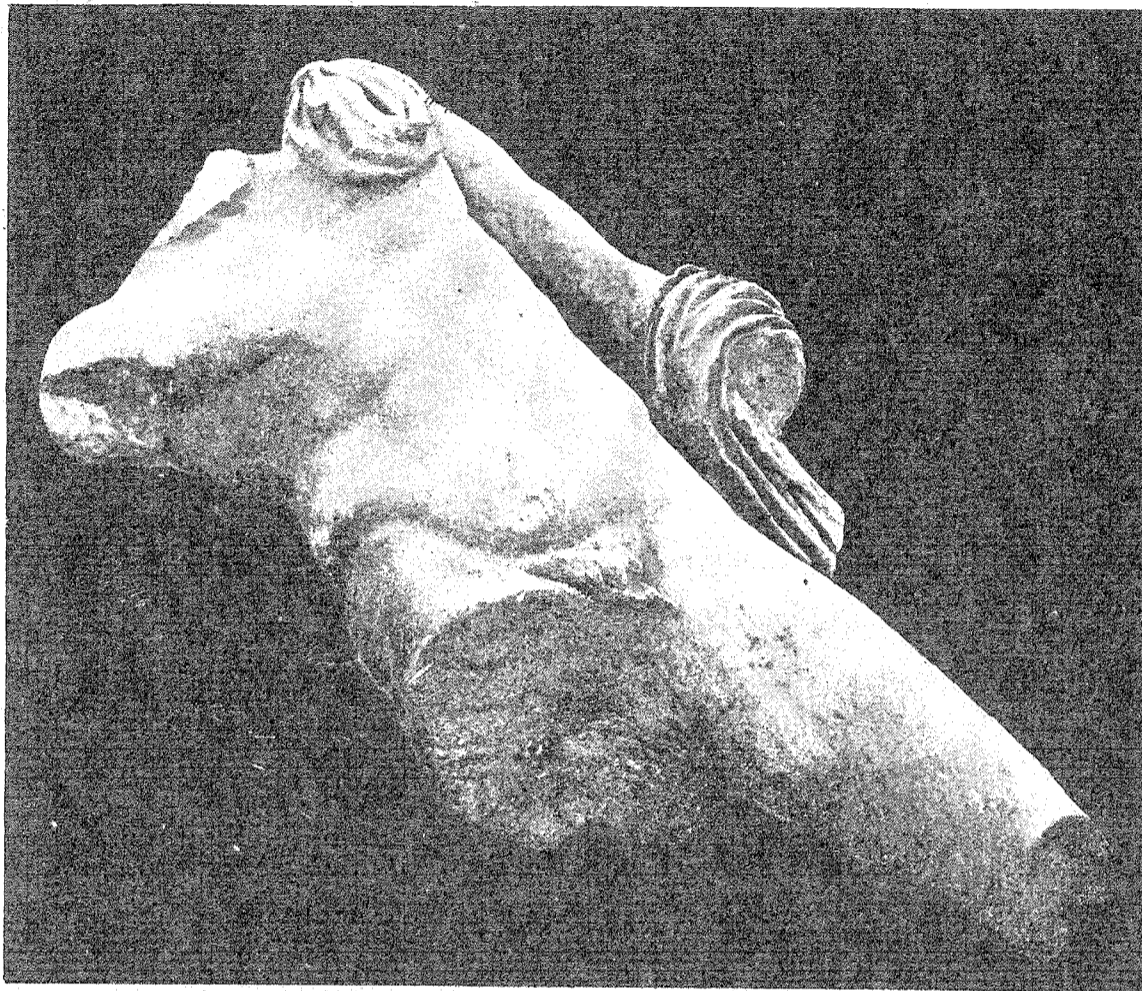

Εἰκ. 2. Ἄγαλμα Σατύρου ἀρ. 2 καὶ ἀγαλμάτιον Ἑρμοῦ ἀριθ. 5.

σεως τινὸς τοῦ ὄλου κορμοῦ. Τὸ ἄγαλμα σκεπάζει ἐρυθρὰ ἐξίτηλος βαφή. Μάρμαρον. Ὑψος 1.05, περ. (εἰκ. 2).

3^{ον}) Ἀρχαῖζουσα κόρη, ἧς ἡ κεφαλὴ ἔνθετος ἑλλείπει. Ἐνδεδυμένη κατὰ τὸν κομποπρεπῆ ἰωνικὸν τύπον, ἡ ἀριστερὰ χεὶρ κεκαμμένη πρὸς τὰ ἔμπρός καὶ ἔχουσα γυμνὸν τὸν βραχίονα φαίνεται κρατοῦσα ἀντικείμενόν τι, ἡ ἄκρα χεὶρ ἑλλείπει, ἐπίσης ἡ δεξιὰ ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος ἔνθετος ἑλλείπει. Χειρῖδες διακεκοσμημέναι, παρῦφαι ἱματίου ἐντεχνώταται. Ἄκροι πόδες συγκεκολλημένοι, προβαλλομένου ὀλίγον τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους ὑπὸ τὸν ποδῆρη διαφανῆ χιτῶνα. Μάρμαρον. Ὑψος 1.05 (εἰκ. 5).

4^{ον}) Ἄγαλμα Ἑρμοῦ, φέρει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἔμπροσθεν ἄκρον ἱματίου, οὗ τὸ ἕτερον ἄκρον κρέμαται ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ βρα-

Εικ. 3. Άγαλμα Έρμου αριθ. 4.

6

10

Εικ. 4. Άγαλμα γυναικός αριθ. 6, έτερα αριθ. 8 και 9 και άγαλμα άνδρός καθημένου αριθ. 10

χίονος. Ἐλλείπει ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς ἢ ἄκρα χεῖρ, ἢ δεξιὰ χεῖρ ἠλλείπει ἀπὸ τοῦ ὤμου, ἢ κεφαλὴ οὐχὶ ἔνθετος ἠλλείπει ὡσαύτως ἀπὸ τῆς ῥίζης τοῦ λαιμοῦ. Δεξιὸς ποὺς ἠλλείπει ὀλόκληρος, ὁ δὲ ἀριστερὸς ἀπὸ τοῦ γόνατος. Τὸ ἄγαλμα διασώζει ἐρυθρὰν βαφήν, ἣς καταφανὴ ἴχνη εἰς τὰς ἐσωτερικὰς πτυχὰς τοῦ ἱματίου. Μάρμαρον. Ὑψος 1.30 μ. (εἰκ. 3).

Εἰκ. 5. Ἀρχαῖζουσα κόρη ἀριθ. 3.

5^{ον}) Ἀγαλμάτιον πιθανῶς Ἑρμοῦ, ἀκέφαλον ἀποκεκρουσμένον κατὰ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας κακῆς τέχνης. Μάρμαρον. Ὑψος 0.55 μ. (εἰκ. 2).

6^{ον}) Ἀγαλμα γυναικὸς, ῥωμαϊκόν, ὕψους 2 μ. ἐπὶ συμφυοῦς πλίνθου. Φέρει ποδὴν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον ἐσφιγμένον εἰς τὰ ὀπισθεν καὶ ἀναρριπτόμενον ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ σκεπάζον ὀλόκληρον τὴν δεξιὰν χεῖρα ἣτις βαστάζουσα τοῦτο διὰ τῶν δακτύλων κάμπτεται ἐπὶ τοῦ στήθους· φορεῖ πέδιλα, ἢ κεφαλὴ ἔνθετος ἠλλείπει. Μάρμαρον (εἰκ. 4).

7^{ον}) Ἀγαλμα γυναικὸς μεγαλοπρεποῦς, πιθανῶς θεᾶς, ῥωμαϊκῶν χρόνων, φορεῖ πολυτελὲς ἱμάτιον καὶ ποδὴν πτυχωτὸν χιτῶνα, κεφαλὴ ἔνθετος καὶ χεῖρες ἠλλείπουσι. Μάρμαρον. Ὑψος 1.85 μ. (εἰκ. 6).

8^{ον}) Ἐτερον ἄγαλμα, ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ, οὐτινος ἄκρον κρατεῖ ἐπὶ τοῦ στήθους διὰ τῆς δεξιᾶς, ἢ ἑτέρα εἶναι καθήμενη καὶ κρατεῖ ὁμοίως ἄκρον τοῦ ἱματίου, ἔχει τὸν ἀριστερὸν πόδα ὀλίγον προτεταμένον. Ἡ κεφαλὴ ἔνθετος ἠλλείπει. Εἶναι ἀποκεκρουσμένον τὰ κάτω ἀπὸ τῶν γονάτων. Μάρμαρον. Ὑψος 1.20 μ. (εἰκ. 4).

9^{ον}) Ἐτερον ἄγαλμα, ῥωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ ἰδίου τύπου, ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ συγκρατούμενῳ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ἐπὶ τοῦ στήθους διὰ δὲ τῆς ἑτέρας εἰς τὰ κάτω ἀριστερά, κεφαλὴ ἠλλείπει ὡς καὶ οἱ ἄκροι πόδες. Μάρμαρον. Ὑψος 1.45 μ. (εἰκ. 4).

10^{ον}) Ἀγαλμα ἀνδρὸς ἡμικαθημένου, ῥωμαϊκῶν χρόνων ἀκέφαλον, φορεῖ βραχὺ ἱμάτιον. ἔξωσμένον περὶ τὴν ὀσφύν, καὶ χλαίνην πορπομένην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Φέρει ὑψηλὰ ὑποδήματα (0.25 μ.) δεδεμένα ἔμπροσθεν δι' ἱμάτων καὶ ἀπολήγοντα ἄνω εἰς δαντελωτὰς παρυφὰς (εἰκ. 4).

11^{ον}) Κεφαλὴ κορασίδος, ὕψους 0.17 μ. (εἰκ. 4).

Εἰκ. 6. Ἀγαλμα γυναικὸς ἀριθ. 7.

μαρον. Ἐχει κόμωσιν στρωτὴν μετὰ ταινίας περὶ τὸ μέσον, ἱκανῶς ἀποκεκρουσμένη (εἰκ. 1).

Πάντα τὰ ἀνευρεθέντα ἀνωτέρω ἀγάλματα συνεκέντρωσα εἰς τὴν ἐνταῦθα ἀποθήκην τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς ἀποκαθαρίσας ὅσον το δυνατόν δι' εἰδικῶν τεχνιτῶν ἐκ τῶν ἀσβεστομάτων. Με ἐνίσχυσε δὲ χρηματικῶς ἕξ ἀρχῆς τῆς ἐρεῦνης πρὸς τερματισμὸν αὐτῆς, λίαν προφρόνως ὁ Δῆμος Πατρῶων.

Π. ΝΕΡΑΤΖΟΥΛΗΣ

Τιμή ἐκάστου τόμου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου
μετὰ τοῦ Παραρτήματος δραχμαὶ 250.

Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον «Ἑστία»—8086.